

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Синявська Лариса Іванівна

УДК 94(477.5/7)«1914/1918»:62

**ВАЖКА ПРОМИСЛОВІСТЬ
СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант:
Реєнт Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

КИЇВ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методи дослідження	
1.1 Стан дослідження проблеми	10
1.2 Характеристика джерел	31
1.3 Методи та принципи наукового пошуку	36
РОЗДІЛ 2. Модернізація виробничо-економічних відносин та її вплив на організацію роботи важкої індустрії	
2.1 Значення взаємовідносин між буржуазією та дворянством для розвитку промислових підприємств	47
2.2 Вплив соціальних відносин між промисловцями й робітниками на роботу промислових підприємств	91
Висновки до розділу	125
РОЗДІЛ 3. Посилення державного регулювання економічними процесами на розвиток промисловості	
3.1 Мілітаризація та одержавлення економіки в 1914–1916 рр.	129
3.2 Значення економічних перетворень 1917–1918 рр. для організації роботи промислових підприємств	159
Висновки до розділу	190
РОЗДІЛ 4. Гірничо-видобувна промисловість у роки війни	
4.1 Розвиток гірничо-видобувної промисловості у 1914–1916 рр. .	195
4.2 Діяльність гірничо-видобувних підприємств у 1917–1918 рр. .	240
Висновки до розділу	253

РОЗДІЛ 5. Робота металургійної та машинобудівної промисловості

5.1	Мілітаризація металургійних та машинобудівних підприємств протягом 1914–1916 рр.	256
5.2	Становище металургійних та машинобудівних підприємств у 1917–1918 рр.	297
	Висновки до розділу	319

РОЗДІЛ 6. Розбудова й занепад суднобудівної промисловості

6.1	Модернізація підприємств і посилення концентрації виробництва в галузі суднобудування протягом 1914–1916 рр.	321
6.2	Діяльність суднобудівних підприємств протягом 1917–1918 рр.....	363
	Висновки до розділу	384

	ВИСНОВКИ	389
--	-----------------------	-----

	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	403
--	--	-----

ВСТУП

Відновлення державного суверенітету й незалежності України поряд із демократизацією суспільного життя сприяло створенню нової історіографічної ситуації в пострадянській Україні, поступовому вивільненню історичної науки від ідеологічних догм минулого та методологічній переорієнтації наукових пошуків. Однією з особливостей сучасної гуманітарної сфери є також існування різної за спрямуванням навчальної та популярної історичної літератури, зокрема й зарубіжної, а саме російської. Нині студії нерідко створюються відповідно до політичних замовлень, що зумовлює поширення заангажованих оцінок і підходів при створенні історичних праць

На новітньому етапі розвитку події Першої світової війни в Російській Федерації тлумачаться з метою формування в населення орієнтації політичної свідомості в її наступництві, насамперед Російської імперії, чия велич і могутність у будь-який спосіб підноситься й начебто веде свій відлік ще з історії Русі, а не Московщини. «Привласнення» історії Русі, що було започатковано ще московським царем Петром I, зумовило те, що сучасна територія Сходу і Півдня України в Російській Федерації визначається не інакше, як «Південь Росії». Відтак багато дослідників змушені відповідним чином підпорядковуватись і служити владним структурам забезпечуючи імперські амбіції сучасного керівництва Росії й нехтуючи принципами історизму. Тому після розпаду СРСР вивчення історії Сходу і Півдня України, на жаль, поступово отримало політичний підтекст. Після відновлення Української державності, коли російсько-українські відносини в багатьох аспектах набули ознак протистояння, у напрацюваннях вчених-русофілів запанувало твердження про «істинно російську суть» південно-східної України.

У зв'язку із більшовицьким переворотом перебіг подій Першої світової війни в радянській історіографії штучно було поділено на два періоди. Такий підхід зумовив те, що значна кількість праць радянських авторів обмежувалася викладом і характеристикою військових явищ у добу існування самодержавства, а після його повалення висвітлювалася вже боротьба більшовиків за розширення меж

своєї влади. Це спричинило суттєве зменшення уваги до подій 1917–1918 рр., не пов'язаних із діями більшовиків і критикою їхніх політичних супротивників. Прагнення відобразити зусилля радянської влади у справі відбудови промисловості після завершення громадянської війни в якомога вигіднішому ракурсі, контексті з часом зумовило поширення загалом об'єктивної інформації про її стан наприкінці громадянської війни, але водночас сприяло суттєвому оціночному корегуванню заходів Тимчасового уряду та влади Української держави, спрямованих на стабілізацію роботи індустрії у 1917–1918 рр. Окрім того, потребує переосмислення набутий досвід у процесі перешкоджання незаконному вивезенню майна й обладнання підприємств на територію Російської Федерації, як це мало місце у 1918 р.

За сучасних суспільно-політичних умов видається особливо важливим досвід мобілізації промисловості в ході бойових дій, а також вивчення заходів, спрямованих на узгодження роботи промислових підприємств різного профілю і форм власності, в період війни поруч з аналізом ефективності урядових заходів у сфері розподілу замовлень.

Висвітлення й аналіз процесу підготовки, проведення та протидії антиурядовим заходам на промислових підприємствах може бути корисним для визначення комплексу дій, орієнтованих на забезпечення безперебійної роботи промисловості в умовах війни. У цьому зв'язку потребує дослідження вплив соціальної політики та існуючих форм оплати праці на діяльність промислових підприємств. Посилення уваги (особливо радянських вчених) до розгортання страйкового руху й участі більшовицької партії, зумовило утворення лакун у вивченні заходів влади, дій промисловців і підприємців, направлених на забезпечення стабільності функціонування підприємств.

Грунтовного аналізу вимагає висвітлення взаємодії між підприємствами-постачальниками та підприємствами-замовниками для налагодження та підтримання роботи в умовах війни, а також визначення впливу транспортної інфраструктури. При цьому важливим видається здійснення аналізу не лише можливостей у сфері обсягів вантажоперевезень, а й характер розміщення

транспортних шляхів сполучень, під'їзних шляхів та рокад і їх вплив на виконання військових замовлень.

Об'єкт дослідження: промислові підприємства всіх форм власності основних галузей важкої промисловості, об'єкти ринкової та транспортної інфраструктури, що забезпечували їх роботу, а також погляди політичних діячів та представників економічної науки на модернізацію виробничих відносин в умовах війни з виокремленням їх політичного та економічного компонентів. «Важка промисловість» аналізується як сукупність галузей промисловості, що виробляють переважно засоби продукції – машини, агрегати, механізми, різне устаткування, а також предмети праці – паливо, сировину, матеріали групи «А».

Предмет дослідження: процес економічної діяльності підприємств важкої промисловості Сходу і Півдня України впродовж Першої світової війни, що розглядається через закони економічного розвитку суспільства у хронологічній послідовності.

Хронологічні межі наукового пошуку окреслені періодом Першої світової війни 1914–1918 рр. Відносна віддаленість етапу дослідження від сучасності дає змогу здійснити неупереджений аналіз першоджерел, що сприяє підвищенню обґрунтованості та виваженості висновків.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить органічна сукупність базових принципів здійснення історичного дослідження: історизму, об'єктивності, всебічності, наступності та відповідних методів наукового пошуку. У роботі застосовано різноманітні методи пізнання: історіографічного аналізу та синтезу, історичний, проблемно-хронологічний, статистичний, компаративний, біхевіористичний, культурологічний, контент-аналізу, критичного дискурс-аналізу тощо.

Мета дослідження полягає у висвітленні діяльності промислових підприємств Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни з визначенням впливу на неї заходів, які було спрямовано на мілітаризацію промисловості, реформаторської політики Тимчасового уряду та влади Української держави.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних наукових завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, сформувані репрезентативний джерельний комплекс, визначити та обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- визначити рівень ефективності економічної політики у сфері важкої індустрії;
- проаналізувати характер взаємозв'язку соціальних відносин із організацією роботи промислових підприємств;
- охарактеризувати вплив антиурядових сил на роботу промисловості;
- окреслити параметри і суть виробничих відносин між підприємствами суміжних галузей і їх зміну в умовах бойових дій;
- висвітлити значення практики розподілу палива для організації функціонування промислових підприємств;
- охарактеризувати специфіку роботи суднобудівної промисловості;
- визначити зміни у сфері кадрового забезпечення підприємств у воєнних умовах;
- проаналізувати вплив мілітаризації економіки на важку індустрію Сходу і Півдня України.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українській історіографії на основі використання міждисциплінарного підходу здійснено неупереджений аналіз стану важкої промисловості Сходу і Півдня України в означену добу.

Висвітлено вплив соціальних відносин між дворянством, буржуазією та робітництвом і їх вплив на організацію виробничого процесу.

На основі залучення широкого кола джерел, частину яких уперше введено в обіг, охарактеризовано процес мілітаризації важкої промисловості Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни, визначено специфіку діяльності особливих органів Російської імперії в умовах боротьби проти так званого «німецького засилля».

Простежено специфіку діяльності робітничих комітетів на підприємствах різних форм власності та спеціалізації. Відображено вплив антиурядових організацій на роботу промислових підприємств. Визначено зміни горизонтальних виробничих зв'язків в умовах бойових дій та характер розвитку транспортної інфраструктури, особливості концентрації капіталу й розміщення профільних закладів.

Із урахуванням соціальної стратифікації робітництва за віковою, майновою та статевою ознаками з'ясовано вплив політичних настроїв різних категорій працівників на їхню участь у виробничій діяльності, показано причини, що впливали на політичну поведінку учасників протестних акцій.

Визначено рівень залежності промислових підприємств різних галузей важкої промисловості від руйнування виробничих зв'язків упродовж 1917–1918 рр.

Охарактеризовані зусилля керівництва Російської імперії, Тимчасового уряду та влади Української держави у сфері налагодження безперебійної роботи промислових підприємств та вказано на чинники, що стояли на заваді цьому процесу. Зважаючи на це, проаналізовано динаміку рівня та якості життя основних категорій працівників підприємств та визначено вартість урядових заходів, які було спрямовано на зростання заробітної плати і характер взаємовідносин між робітниками та підприємцями на різних типах профільних закладів важкої промисловості.

Вказано на зусилля та внесок не лише окремих осіб, але і трудових колективів у справу забезпечення безперебійної роботи промислових підприємств.

На основі аналізу широкого кола архівних матеріалів уперше в українській історіографії висвітлено діяльність розміщених в Україні суднобудівних підприємств у роки Першої світової війни з визначенням змісту, характеру та особливостей виконання замовлень на спорудження кораблів різних типів і призначення.

Практичне значення дисертаційного дослідження зумовлюється тим, що отримані результати, обґрунтовані висновки і рекомендації дають нове розуміння

теми, що розглядається, орієнтують на створення праць, вільних від політичної кон'юнктури та суб'єктивізму. Основні теоретичні положення та статистичні дані, а також висновки можна використовувати під час викладання минулого України та історіографії історії України, а також з метою підготовки спецкурсів з окресленої проблематики. Крім того, матеріали роботи може бути використано під час написання праць краєзнавчого характеру.

Основні положення й висновки дисертації знайшли відображення у доповідях і виступах авторки на наукових конференціях, симпозіумах міжнародного та всеукраїнського рівнів. Зокрема: Гуржіївські історичні читання (Черкаси, 23–24 вересня 2011 р., 17–18 вересня 2015 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917–1921 рр.)» (Черкаси, 1–2 березня 2012 р.); X Міжнародна науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 10–11 жовтня 2013 р.); Міжнародний науковий симпозіум «Соціально-економічний розвиток колишніх територій Російської імперії в XIX – на початку XX ст.» (Ольвійський форум – 2014) (Ялта, Миколаїв, 3–6 квітня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна: історичні долі держав і народів» (Київ, 21 травня 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (Київ, Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.); Міжнародний науковий симпозіум «1915 рік. Війна, провінція, людина: українсько-польські акценти» (Харків, 17 квітня 2015 р.).

Основні положення та висновки дисертації відображені в індивідуальній монографії, 18 статтях у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 7 статтях у наукових часописах іноземних держав і України, які включено до міжнародних наукометричних баз.

Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел і літератури, який налічує 592 позиції. Повний обсяг тексту становить 471 сторінка, з яких 402 сторінки є основним текстом.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Перша світова війна зумовила суттєві зміни геополітичної ситуації у світі. Її масштаби та тривалість спричинили розпад кількох імперій, серед яких була і Російська імперія. На теренах Російської імперії наприкінці війни розгорнулася тривала громадянська війна, результатом якої стало утворення держави. Керівництво цієї держави поруч із проголошенням гасел про підтримку найбільш бідніших верств населення висувало ідею світового домінування за рахунок збройного «експорту» своїх ідей.

Об'єднання якомога більшої частини територій, що раніше входили до складу Російської імперії, агресивність зовнішньої політики СРСР та надмірна етатизація всіх сфер життя вимагали відповідного економічного підґрунтя, здійснення ідеологічної роботи та етнонаціональної політики. Це наклало свій відбиток на виокремлення в радянській історіографії новітнього періоду історії людства, починаючи з більшовицького перевороту, що зумовило сприйняття й розгляд історії Першої світової війни, як періодів 1914–1916 рр. та 1917–1918 рр.

Таким чином, факт політичного життя виступив чинником виділення певних історичних періодів, що великою мірою вступало у суперечність із виокремленням історичних періодів розвитку людства на основі змін виробничо-економічних відносин. Саме це було підставою для окреслення, наприклад, рабовласницького та феодального ладу. Марксистська періодизація, модифікована більшовицькими лідерами відповідно до своїх цілей, стала важливим чинником, який вплинув на висвітлення історії Першої світової війни у СРСР.

Водночас у зарубіжній історіографії зберігався усталений підхід виділення хронологічних періодів розвитку людської цивілізації на основі аналізу

виробничих сил та продуктивності праці. Це дозволило виділити кінець XIX – початок XX ст. як початок періоду індустріалізації, зародження та поширення процесу концентрації виробництва. Критерієм поділу стали процеси зростання концентрації виробництва із появою монополістичних об'єднань різних видів. Основою для визначення прогресивних явищ у економічному розвитку стала наявність монополій і, відповідно, високий рівень концентрації виробництва із залученням до сфер впливу найбільш потужних економічних структур кількох галузей виробництва. Цей факт сприяв розгляду подій Першої світової війни у контексті світового розвитку, а не підготовки та здійснення більшовицького перевороту. У цьому зв'язку на основі дотримання принципу історизму визначався вплив війни світового масштабу та формування світової колоніальної системи на процес взаємодії між державою та підприємцями із визначенням меж та обсягів доцільного втручання держави в керівництво економічними процесами. Саме на основі такого аналізу виникло кілька напрямів інституціоналізму.

Важливо, що хоча перший період інституціоналізму (період старої, або так званої практичної школи інституціоналізму, яка була певною опозицією монополістичному капіталізму) науковці відносять до 20-х – 30-х років XX ст., але одна із основних праць його засновника Т. Веблена «Теорія бездіяльного класу» побачила світ ще у 1899 р. Це свідчить про розуміння необхідності пошуку паритету в інтересах великих промисловців і підприємців, згуртованих на основі монополістичних об'єднань, та держави, аспектами діяльності якої є забезпечення обороноздатності країни й соціальна політика. Однак здійснення інституціонального аналізу на основі аналізу ролі інститутів у прийнятті економічних рішень та в економічній діяльності, їх спрямованості й ефективності не давало змоги усвідомити обсяги доцільного втручання в економічні процеси, як це було здійснено пізніше Дж. Кейнсом та втілено в життя у провідних країнах світу для ліквідації руйнівного впливу світової економічної кризи. Аналіз впливу на економічні процеси у межах висвітлення дій окремих інститутів не дав змоги перейти до макроекономічного аналізу економічних явищ і процесів. При цьому воєнні дії світового масштабу зумовили розуміння однозначної необхідності

втручання держави в економічні процеси, керовані раніше на основі саморегуляторів вільного ринку. Вкажемо, що друга важлива праця Т. Веблена «Привілейовані групи і стан промислової техніки» з'явилася у 1919 р. практично відразу після завершення бойових дій. Негативно ставлячись до розвитку монополій, зростання розмірів і сили корпорацій, ліквідації вільної конкуренції, Т. Веблен у межах соціального підходу до аналізу економічних процесів розглядав суспільство як цілісну систему, аналізував поведінку груп людей, зумовлену соціальними мотивами, «соціальною психологією». При цьому він фактично виділив два вкрай важливі чинники, що впливали на прийняття рішень у економічній сфері урядами провідних воюючих країн: 1) чинники, засновані на балансі інтересів збільшення власних статків і збереження чи завоювання провідної ролі в суспільстві взаємовідносини між носіями політичної й економічної влади, а також стосунки між роботодавцями та найманими робітниками; 2) чинники, засновані на балансі інтересів, що полягали в забезпеченні престижнішою високооплачуваною роботою й соціальними гарантіями та безперебійної прибуткової роботи промислових підприємств за умови розширення виробничих зв'язків і масштабів економічної діяльності.

Саме ці чинники так чи інакше впливали на формування оцінок розвитку економіки воюючих країн в роки Першої світової війни. У Російській імперії поступово визрівало розуміння необхідності збільшення впливу держави на економічні процеси, але уявлення про його межі породжувало запеклі суперечки стосовно визначення обсягів та сфер державного регулювання. Цей факт позначився й на висвітленні дослідниками економічних явищ і процесів, що відбувалися на підприємствах важкої промисловості Сходу і Півдня України. Але окрім світової тенденції до поглиблення аналізу державного регулювання економічних процесів в російських реаліях надзвичайної ваги набирало визначення доцільного обсягу іноземних інвестицій у російську економіку та впливу залучення іноземних капіталів на забезпечення обороноздатності країни. Звідси актуалізувалася увага до аналізу діяльності монополістичних об'єднань та підприємств, де частину статутного капіталу складали іноземні інвестиції [382;

387; 388]. У працях Б. Авілова [298; 299], Д. Боголепова [318], В. Бреславця [322], А. Венедиктова [331], К. Воблого [335], І. Воєйкова, М. Огановського, Г. Чубакова, С. Клепікова [442], А. Куканова, В. Левшина [419], М. Фарбера [536] зроблено спробу аналізу фінансової політики уряду та її впливу на розвиток промисловості. На основі здійснення мікроекономічного аналізу висловлено ряд думок стосовно причин підвищення цін у роки війни та значення цього процесу щодо виконання підприємствами укладених раніше контрактів. Оцінюючи необхідність забезпечення державного контролю над цінами, зазначалося й на необхідність врахування інтересів промисловців та частково робітництва в умовах різкого зростання цін на товари та послуги. Такий підхід часто хибував на протилежність суджень одного й того ж автора стосовно певних економічних проблем. Насамперед це стосувалося визначення балансу між інтересами промисловців та самодержавства.

У межах визначення залежності Росії від іноземного капіталу і впливу цього фактору на організацію забезпечення армії висвітлювалися заходи, які було пов'язано із ліквідацією «німецького засилля» в економіці. Водночас, як правило, висловлювалися діаметрально протилежні погляди: частина дослідників вказувала на те, що не виважена політика уряду зумовила не лише занепад господарств німецьких колоністів, а й вкрай негативно вплинула на роботу промисловості [384]. Деякі науковці наполягали на тому, що втілення в життя антинімецьких законів сприяло розвитку промисловості в Росії й забезпечило згуртованість населення в боротьбі з ворогом [432].

Розглядалося питання забезпечення промисловості працівниками в умовах здійснення масштабних мобілізацій. Зокрема, виникла полеміка стосовно доцільності надання броні від призову для найбільш кваліфікованих працівників й обсягів залучення до виконання робіт жінок і неповнолітніх. У межах аналізу рентабельності підприємств визначалися обсяги заробітної плати для різних категорій працівників та характер стосунків промисловців із урядовими структурами [278; 338; 339; 348; 383; 398; 451; 461; 464; 482; 519; 528].

Науковці приділили багато уваги характеристиці законодавчих актів, що були прийняті в умовах воєнного часу. Переважно висвітлювалися результати посилення процесу етатизації й обмеження економічних відносин із європейськими країнами і як наслідок скорочення обсягів транспортних перевезень. Руйнування економічних зв'язків і зміна структури виробництва розглядалися дослідниками зазвичай як тимчасове явище. При цьому оцінювалися перспективи певних видів капіталовкладень після завершення бойових дій та фінансова стійкість найбільш значних акціонерних товариств. Аналізувалася ефективність втілення в життя законодавчих актів, що було покликано регулювати економічні відносини у сфері виготовлення засобів виробництва [294–297; 385; 392; 437; 516].

Після завершення Першої світової війни висвітлювалися заходи, які були пов'язані із відновленням промислових потужностей на Сході і Півдні України, та оцінювався внесок найбільш видатних осіб, які доклали великих зусиль щодо організації промислового виробництва [368; 456; 468].

Протягом 1920-х – 1930-х рр. з'явилося чимало публікацій учасників українського національного руху, де вони оцінили діяльність українських урядів, зокрема й у сфері реформування економіки, а також визначили перспективи подальшої боротьби за українську державність. Попри епізодичні згадки про стан справ у сфері важкої промисловості України є численні факти, які характеризували ставлення українства до змін економічних відносин, одержавлення підприємств та участі працівників у керівництві ними, а також до вторгнення російських більшовицьких військ в Україну та здійснених ними руйнувань промислових об'єктів, транспортної інфраструктури та пограбування банківських установ [257; 258; 263; 265; 267; 270; 271]. У центрі уваги науковців перебували в основному політичні події 1917–1918 рр., а економічна діяльність висвітлювалася лише у їх контексті та у зв'язку із здійсненням аналізу політичної діяльності окремих політичних лідерів. Ці праці вирізнялися порівняно слабкою джерельною базою, відсутністю наукового апарату, а також браком широких узагальнень.

Для української радянської історіографії цього періоду характерним був класовий підхід до оцінки економічної діяльності та політичних подій. Події війни розглядалися виключно з перспективи революційних подій 1917 р., зокрема для обґрунтування їх закономірності, а також необхідності встановлення більшовицької влади в Україні. Впродовж 1920-х – 1930-х років саме так звана Жовтнева революція, якій належала головна роль у зламі «старого» і творенні «нового» світу, посіла центральне місце у наукових пошуках українських радянських істориків. Ця тенденція була властива не лише радянській, а й західній історіографії, що зумовило другорядність проблеми Першої світової війни як самостійного феномену для історичного аналізу. Брак уваги українських радянських істориків до подій 1914–1918 рр. також частково пояснюється основними напрямками в дослідженні цієї проблеми, які панували на той час у європейській історичній науці. Як російські радянські, так і західні історики концентрували свою увагу на питаннях військової історії та зовнішньої політики, а саме на пошуках винуватців війни. Однак ця тематика не могла становити інтерес для українських радянських істориків як через її значну заідеологізованість, внаслідок чого офіційними центрами з розробки зазначених питань стали наукові установи Москви і Ленінграда, що перебували під безпосереднім контролем партійних органів, так і з огляду на відірваність від української дійсності. Водночас перші спроби дослідження соціальних аспектів війни на українських землях на початку 1920-х років не дістали подальшого розвитку [486, с. 3].

Обґрунтування історичної зумовленості встановлення радянської влади протягом 20-х років ХХ ст. після тривалої громадянської війни вимагало певного зміщення акцентів під час висвітлення економічних процесів у роки Першої світової війни. З одного боку, виникла необхідність доведення факту існування в Російській імперії монополістичного капіталізму, руйнування якого оголошувалося важливою віхою на шляху побудови «соціалістичного суспільства», але з іншого – економічні перетворення і успіхи у СРСР тривалий час оцінювалися у порівнянні із досягненнями Російської імперії на 1913 р. Це

зумовило поступове впровадження різного роду штампів у оцінках економічного розвитку не лише в роки війни, але й у передвоєнний період. Водночас економічні експерименти в роки НЕПу, курс на індустріалізацію зумовлювали зростання інтересу до висвітлення розвитку важкої індустрії, показники якої було оголошено критерієм оцінок успішності економічних перетворень. Подання індустріалізації як засобу позбутися залежності від іноземного впливу в умовах існування СРСР «у ворожому оточенні» капіталістичних країн вимагало посилення уваги дослідників до вивчення впливу іноземного капіталу на економіку Російської імперії. А поступове збільшення рівня етатизації радянського суспільства покликало до життя не виважену критику монополій, як об'єднань, що протистояли державним структурам, відстоюючи передусім свої корисливі інтереси. Саме тому у практику роботи радянських учених увійшла критика монополістичних об'єднань із основним висновком про те, що вони гальмували зрушення в промисловості. А невважена політика уряду сприяла наростанню кризових явищ в економіці [478; 502].

Протягом 20-х років ХХ ст. головним об'єктом уваги радянської історико-економічної науки залишався процес монополізації виробництва, стосунки царату та монополістичного капіталу, монополізація прибутку, діяльність об'єднань «Продамет» та «Продуголь» [360; 364]. Монополістичні об'єднання поступово стали подаватися як одна із головних перешкод на шляху одержавлення економіки, що оголошувалося найбільш прогресивним явищем. Критики зазначала підприємницька ініціатива та процес концентрації виробництва, який, на думку багатьох радянських учених, зумовлювався лише корисливими мотивами промисловців. Варто виділити працю П. Шарова, де охарактеризовано залежність ведення бойових дій від можливостей економіки. У роботі наголошено на тому, що саме завдяки сучасним виробничим потужностям Московського економічного району та Сходу і Півдня України Російської імперії певний час вдавалося забезпечувати потреби збройних сил. [558].

Значна увага також приділялася вивченню впливу залежності від іноземного капіталу на стабільність економічних процесів у Росії та прийняття російським

урядом тих чи інших політичних рішень [387; 388; 459; 460; 492]. У зв'язку із визначенням залежності російської економіки від іноземного капіталу визначалася роль німецьких інвесторів, зокрема й тих, котрі проживали на теренах Російської імперії і брали участь у формуванні системи монополістичного капіталізму. При цьому висловлювалися повністю протилежні думки: деякі дослідники вважали, що Росія повністю залежала від іноземного капіталу, будучи колонією або напівколонією [327; 360], а прибічники так званого «національного» напрямку доводили, що цього не відбулося [351; 364; 502]. До речі, обидва твердження використовувалися сталінською ідеологічною машиною для обґрунтування доцільності здійснення форсованої індустріалізації: з одного боку країна мала позбутися залежності від іноземного капіталу та інвестицій, а з іншого – існували «об'єктивні можливості» для економічних перетворень завдяки внутрішнім можливостям і резервам (з'явився навіть напрям публікацій, автори яких доводили, що не зважаючи на масове впровадження певних наукових досягнень за кордоном, у Росії подібні відкриття було зроблено раніше).

Аналіз впливу іноземного капіталу на російську промисловість у роки Першої світової війни, що був орієнтований насамперед на доведення необхідності ліквідації залежності від іноземних підприємців для забезпечення належного рівня обороноздатності СРСР, в основному здійснювався із посиланням на невдалі приклади співробітництва із іноземними фірмами та організаціями. Результатом стала майже повна відсутність достовірних даних про іноземне, зокрема німецьке, землеволодіння й капітали в Росії, оскільки в подібних матеріалах тривалий час ніхто по суті не був зацікавлений. Першими свого часу з'явилися підрахунки В. Зіва [387; 388]. Але їх було зроблено переважно на основі неперевірених газетних повідомлень і вони не супроводжувалися аналітичним матеріалом. Цими ж недоліками страждали підрахунки М. Галицького, який також не висвітлив методів своїх обрахунків [344]. Деякі автори використовували дані П. Оля, які було згруповано на 1917 р. по галузях промисловості [459; 460]. Але для них також є характерною відсутність пояснень щодо вихідних даних про розміри іноземного капіталу в

тому чи іншому акціонерному товаристві. У зв'язку з цим необхідно визнати справедливим судження, що наведені П. Олем цифри «є швидше експертною оцінкою, аніж точною статистикою» [372, с. 9]. Попри це частина висновків П. Оля заслуговують на увагу, оскільки є результатом значної аналітичної роботи.

У роботах радянських дослідників набув поширення аналіз мілітаризації економіки Російської імперії в роки Першої світової війни. Зокрема ними наголошувалося на значенні реформування економіки для забезпечення потреб армії. Визначалася роль державних органів у цьому процесі та в організації евакуації промислових підприємств [517]. Спеціально розглядалося залучення різних категорій працівників до роботи на промислових підприємствах [349], здійснення фінансової політики [351; 404] та особливості монополістичного капіталізму в Російській імперії [364].

Протягом 30-х років ХХ ст. посилилася увага до визначення впливу іноземного капіталу на діяльність промислових підприємств на теренах Російської імперії з критикою посилення залежності від іноземних підприємців [327].

Поза увагою дослідників поступово було виведено аналіз ефективності економічних відносин на основі приватної власності та визначення доцільних меж втручання держави в економічні процеси. Протягом 30-х років ХХ ст. радянська історико-економічна наука була повністю ізольована від впливу іноземних наукових пошуків. Залишаючись поза межами світових дослідницьких процесів, радянські науковці зосереджувалися на «обґрунтуванні» економічних перетворень соціалізму та критиці капіталістичних відносин. Важливо, що аналіз ідей Дж. Кейнса та основних постулатів «Нового курсу» Ф. Рузвельта залишився поза увагою радянських дослідників 30-х років ХХ ст. Це зумовлювало примітивність суджень про спроби державного регулювання економічних процесів, що було здійснено урядом Російської імперії в роки Першої світової війни. За бездумною критикою дій Тимчасового уряду, звинуваченнями Української Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії у «буржуазному націоналізмі» приховувалися реформи у сфері промислового виробництва, спроби зберегти виробничі потужності промислових підприємств та

кваліфіковані кадри. Боротьба за контроль над промисловими підприємствами Сходу і Півдня України між російськими та українськими владними структурами також залишалася поза увагою вчених на тлі масштабного висвітлення «тріумфальної ходи радянської влади в Україні».

Протягом другої половини 50-х – у 70-х рр. було здійснено кілька вдалих спроб аналізу процесу концентрації виробництва в Російській імперії та визначення його впливу на забезпечення обороноздатності країни [317; 336; 350; 352; 438; 471; 472; 523; 564]. Монополістичні об'єднання звинувачували в нехтуванні загальнодержавними інтересами у справі спорудження транспортних шляхів сполучення, організації вуглевидобутку та організації транспортування мінерального палива через прагнення отримати надприбутки, що, на думку вчених, зумовлювало посилення паливно-енергетичної проблеми. Поступово вчені все більше почали цікавитися темою, пов'язаною із висвітленням страйкової боротьби робітників за свої права й участі більшовиків у організації антиурядової діяльності в робітничому середовищі, із визначенням її впливу на роботу промислових підприємств [251; 406; 452]. При цьому поширення робітничого руху пояснювалося передусім наростанням економічної кризи в умовах війни. Його результати прагнули пов'язати із більшовицьким переворотом, уникаючи вести мову про економічні збитки, що мали місце внаслідок страйків [584].

Акцент робився на загостренні фінансової кризи в Російській імперії в роки війни. Проблеми у фінансовій політиці пов'язувалися із негараздами в системі управління та загальним занепадом самодержавства, яке, на думку науковців, було нездатним забезпечити виважене використання державних фінансів і належну мобілізацію сил та засобів для ведення війни [316; 391; 578]. Вказувалося на залежності Російської імперії від зовнішніх інвестицій, що створювало передумови для розбалансування фінансової системи у роки війни. Проте радянські дослідники в основному не пов'язували загострення фінансових проблем із виконанням Росією фінансових зобов'язань перед союзниками по Антанті за поставлене обладнання та механізми, як це пізніше робили російські науковці.

На прикладі організації виробництва та фінансової діяльності монополістичних об'єднань, фінансування економічної діяльності кредитними спілками радянські дослідники аналізували особливості руху фінансових потоків в роки війни, порівнюючи цей процес із передвоєнним [340; 579; 580; 582].

Порівняння процесу організації виробництва до війни і протягом воєнних років із підкресленням ролі більшовицької партії у відбудові промисловості й сільського господарства та замовчуванням деструктивного впливу революційних організацій на виробничу діяльність ставало предметом аналізу значної кількості радянських дослідників.

Варто виділити роботу І. Маєвського [439], автор якої – доктор економічних наук – зробив спробу комплексно дослідити розвиток російської економіки в роки Першої світової війни. У його дослідженні вміщено аналіз характеру перебудови промисловості на задоволення воєнних потреб, особливостей виробництва та форм розподілу металу та палива, перебігу процесу концентрації виробництва і зростання прибутків промисловців за рахунок виконання військових замовлень, динаміки продуктивності праці та забезпечення підприємств робочою силою. У той же час у вказаній роботі І. Маєвського широко представлено роль більшовиків у організації страйкового руху із акцентом на визначенні факторів, що прискорили занепад самодержавства.

Слід виділити роботи В. Дякіна, який приділив багато уваги аналізу взаємовідносин між російською буржуазією та царатом у роки Першої світової війни, а також висвітленню діяльності акціонерних товариств, частину статутного капіталу яких складала фінанси іноземних підприємців [372–374].

У дослідженнях А. Сидорова наголошувалося, що основними причинами наростання кризових явищ у економіці Росії була низька пропускна здатність транспортних шляхів сполучення (і передусім залізниць) та їх відносно невелика мережа, а також розміщення виробництва внаслідок особливостей процесу концентрації капіталу [505; 506]. Будучи компетентним і знайомим зі змістом джерельної бази дослідником, А. Сидоров враховував факт нерівномірного розвитку різних економічних галузей і наявність у цих галузях різних темпів

економічного зростання. Але як і більшість інших дослідників, він надає перевагу загальним на його погляд явищам порівняно із другорядними [429].

У роботах радянських дослідників в основному підкреслювалися успіхи на шляху концентрації капіталу в Російській імперії. Увага зверталася на підприємства, які розташовувалися на території Донбасу, оскільки абсолютна більшість їх споруджувалася й була обладнана сучасними машинами й механізмами за рахунок залучення іноземного капіталу та концентрації виробництва [418; 425; 523; 561; 562].

Інтерес науковців становило вивчення історії окремих промислових підприємств. Акцент робився на вивченні робітничого руху та участі робітників у «встановленні радянської влади в Україні». І значно менше уваги приділялося аналізу виробничих процесів, організації праці. За наведенням показників, що характеризували обсяги виробництва, на другий план відходили керівники та працівники, які доклали багато зусиль для організації роботи підприємств в умовах ринкових відносин і посилення державного регулювання економічних процесів в роки Першої світової війни [328; 369; 375; 376; 386; 408; 411; 448; 465; 481].

Окремі аспекти діяльності промислових підприємств Сходу і Півдня України розглядалися в межах досліджень, які було присвячено аналізу забезпечення армії необхідним спорядженням. У цьому зв'язку багато уваги приділялося висвітленню так званого «снарядного голоду» та заходів, спрямованих на вирішення цієї проблеми. Наголошувалося на важливості організації масштабного виробництва снарядів різних калібрів, але водночас вказувалося на те, що завантаженість окремих підприємств порівняно нескладним виготовленням цього типу боєприпасів ускладнювала одночасне виробництво машин та механізмів, технологія виробництва яких була набагато більш складною. Тому в деяких випадках підприємства, що мали у своєму розпорядженні обладнання для виробництва турбінних двигунів для кораблів або металообробних станків, займалися виробництвом снарядів. Вказувалося, що проблемою залишалася

організація забезпечення оборонних підприємств кваліфікованими працівниками, паливом та сировиною [305].

Ідеологічні настанови, якими керувалася у своїх дослідженнях більшість радянських істориків 80-х – 90-х рр., що вивчали події Першої світової війни, часто суперечили не лише з історичними фактами, а й, власне, одна з одною. Так, обґрунтування наявності в Росії монополістичного капіталізму і, відповідно, передумов для соціалістичної революції вимагало піднесення успіхів у економічному розвитку перед війною. Водночас обґрунтування необхідності повалення самодержавства вимагало критики дій уряду в роки війни. Тому достатньо зусиль докладалося для висвітлення кризових явищ у економіці Російської імперії в роки Першої світової війни [300; 302; 430; 537].

Керуючись відповідними настановами, визначалися економічні причини розгортання в Російській імперії під час Першої світової війни кампанії «боротьби з німецьким засиллям». Вказувалося, що на думку правлячих кіл гасло ліквідації «німецького засилля» мало повернути на бік уряду середню і дрібну буржуазію, яка таким чином отримувала можливість позбутися конкурентів німецького походження, забезпечити владі підтримку широких буржуазних верств, що прагнули посилити допомогу уряду власне «російській промисловості» [417, с. 182]. Наголошувалося, що боротьба з «германізмом» створювала привабливі перспективи в аграрній сфері, оскільки шляхом ліквідації землеволодіння німців-колоністів уряд отримував шанс розв'язання земельного питання, не торкаючись інтересів російських поміщиків [537, с. 93]. Підкреслювалося, що боротьба з «німецьким засиллям» мала сприяти формуванню в населення шовіністичних настроїв [373, с. 227]. Проте, погоджуючись із думками радянських вчених, потрібно вказати, що висвітлення ними кампанії проти німецьких колоністів мало на меті перш за все продемонструвати недоліки роботи російських урядовців, їх зацікавленість у збереженні поміщицького землеволодіння та пережитків феодалізму, які гальмували економічний розвиток, й спричинило майбутні революційні перетворення в російському суспільстві. Проте замовчувався факт

тісної співпраці лідерів більшовицької партії із німецькою розвідкою та отримання великих коштів для організації більшовицького перевороту.

Варто наголосити, що у другій половині ХХ ст. у радянській історіографії висвітлення Першої світової війни поступилося вивченню подій Другої світової війни. Збільшення інтересу до цієї події прослідковувалося у творах російських науковців уже у 90-х роках ХХ ст. За результатами контент-аналізу та критичного дискурс-аналізу цей інтерес частково пояснювався посиленням тенденції до окреслення зв'язків між Російською Федерацією та Російською імперією з критикою радянського періоду історії країни. Імперські амбіції керівництва Російської Федерації на початку ХХІ ст. стали одним із чинників збільшення уваги до подій Першої світової війни.

Значну увагу російських дослідників у цей період привертали механізми взаємодії владних структур у Російській імперії, які впливали на розвиток промисловості різних регіонів держави. Особливо це стосувалося взаємодії буржуазії та дворянства у сфері економічної діяльності з визначенням доцільності посилення державного регулювання економіки та ефективності участі представників буржуазії у вищих структурах влади як напередодні, так і в роки Першої світової війни [332, с. 104–139; 308; 322; 389; 390; 409; 415; 453; 466; 495]. У цьому зв'язку висвітлювався механізм прийняття рішень урядом і вплив на цей процес діяльності думських фракцій. Особливого поширення проблематика, пов'язана із діяльністю Державної думи, набула у 2006 р., коли у Російській Федерації відзначалося сторіччя парламентаризму. У дослідженнях російських вчених у зв'язку з цим акцентувалася увага на політичній боротьбі провідних партій, що було зумовлено насамперед економічними інтересами представників великої буржуазії та дворянства.

Російські науковці зробили кілька досить вдалих спроб охарактеризувати представників вищих бізнесових кіл імперії та їх зв'язки з правлячою верхівкою, їх вплив на прийняття рішень у сфері економічної діяльності і, насамперед, щодо розподілу державних замовлень [323; 341]. З'ясовувалася взаємозумовленість наростання економічної кризи та кризи самодержавства. Проте, на відміну від

праць радянського періоду, поруч із поясненням природи занепаду економіки як результату невиваженої політики самодержавства й загальної неготовності Російської імперії до ведення зтяжної війни, у дослідженнях поступово з'являлися думки про роль зовнішніх факторів у виведенні Росії з війни. Йшлося про роль більшовиків та різного роду національних об'єднань у цьому процесі [334; 345].

Слід зазначити посилення уваги російських дослідників наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. до визначення ефективності роботи казенних та приватних промислових підприємств у роки війни [559; 560]. Частина вчених, як свого часу й радянські дослідники, наполягала на тому, що уряд Російської імперії проводив відносно м'яку політику по відношенню до бізнесових кіл. Ця думка мотивувалося тим, що в ході війни було реквізовано 28 підприємств з більш як 5 тис. 200, що працювали на оборону [301, с. 111].

Вкажемо на репринтне видання «Летопись Великой войны», де було зібрано значну кількість різного роду публікацій воєнного періоду. Збірник забезпечує можливість ознайомитися із висловлюваннями промисловців та підприємців, оцінити їхнє ставлення до певних подій та явищ історії тих часів [199–202]. У ньому вміщено дані, які публікувалися в періодичних виданнях років війни щодо оцінок стану розвитку економіки загалом, її окремих галузей, забезпечення цивільного населення та військових підрозділів продовольством та предметами першої необхідності. Крім того, тут подано великий масив фотографій, у тому числі й промислових підприємств, портів, що забезпечує можливість формування уявлення про стан справ у промисловості в роки війни.

Окремо також розглядався вплив міжетнічних відносин на прийняття важливих державних рішень, водночас й у сфері економічної діяльності. Характерною особливістю більшості публікацій сучасних російських учених залишалося відносно лояльне ставлення до німців, що проживали на теренах Російської імперії, із засудженням найбільш одіозних форм так званої боротьби із «німецьким засиллям» [320; 326; 512; 524]. Але поза увагою авторів залишалася доля підприємств, що знаходилися на земельних ділянках, які належали німцям.

Проте вказувалося, що німецькі підприємці досить швидко здійснювали перепрофілювання своїх підприємств з метою отримання додаткових прибутків шляхом виконання військових замовлень. Особливо це стосувалося машинобудівних та металургійних підприємств, які в умовах «снарядного голоду» надавали перевагу виготовленню цього виду боєприпасів.

Натомість діяльність українських національних сил в основному засуджувалася. Мотивацією у цьому випадку було твердження про причетність російського уряду до створення потужних промислових підприємств на українських землях. Наголошувалося, що модернізація промисловості зумовила створення потужного пулу підприємств важкої індустрії, обладнаних найсучаснішими механізмами та приладами, на «Півдні Росії». Практично в жодній із публікацій не йдеться про належність цих земель до України. Навпаки, зусилля українських партій, особисто М. Грушевського й українських урядів часто характеризувалися як «зрада загальноросійських інтересів», що було зумовлено діяльністю німецької розвідки. А прагнення українських урядовців встановити контроль над промисловістю Донбасу або оминалися увагою, або ж таврувалися як «незаконні притягання». Проте важливо зауважити, що подібний тон у публікаціях російських науковців з'явився в основному вже у XXI ст. Аналіз контенту студій, написаних у 90-х роках XX ст., дає змогу висловити припущення про політичну зумовленість подібних тверджень російських дослідників, принаймні починаючи з 2004 р. Замість оцінок ефективності дій українських урядів у багатьох публікаціях містилося лише їх звинувачення у «незаконному» зазіханні на Донбас. Натомість дії більшовиків на початку 1918 р., пов'язані із наступом на українські території та масштабним вивезенням майна та цінностей до Росії, стримано характеризуються як зумовлені дефіцитом продовольства та прагненням забезпечити належне життя північних регіонів Росії. А в найбільш одіозних публікаціях вказувалося на відсутність української державності, а отже, – і прав на управління промисловими підприємствами [511; 567].

Подібні публікації створювалися на політичне замовлення з метою дискредитації Української державності та формування відповідних стереотипів мислення як населення Росії, так і мешканців, передовсім, південно-східної України, яких намагалися переконати в належності цих земель до «Новоросії». При цьому особливий акцент було зроблено на участі російських підприємців у розбудові промисловості, але одночасно внесок іноземних бізнесменів у цю справу всіляко затушовувався. Попри це варто відокремлювати російські публікації, що було створено на замовлення правлячої верхівки країни, від наукових студій, де події Першої світової війни аналізуються досить адекватно, а на догоду владі вміщуються лише окремі сюжети із відповідним контентом. До публікацій російських учених, автори яких виважено аналізують розвиток промисловості Російської імперії в роки Першої світової війни, належить двотомна робота «История России. XX век», що було написано під загальною редакцією професора А. Зубова [396].

У дослідженнях сучасних українських учених стверджувалося, що соціально-економічні фактори разом із політичними, морально-психологічними тощо набували чи не найбільшого значення за своїм впливом на перебіг війни та її результати. Найбільш масштабний аналіз економічного розвитку України в роки Першої світової війни здійснено О. Реєнтом, у роботах якого зроблено комплексну оцінку багатьох економічних подій та явищ воєнних років. Крім того, низку праць учених присвятив визначенню методологічних основ історико-економічного дослідження із визначенням найбільш адекватних методів та концептуальних засад його здійснення [483–489]. За його висновком глобалізація військових конфліктів і перетворення їх на засіб та інструмент міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та впливів, падіння імперій і поява новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння спричинили загальне зниження вартості людського життя. Водночас вказувалося на зростання уваги до проблем економіки. Попри це науковець справедливо констатував, що в роботах багатьох російських науковців стверджувалося про значні успіхи в промисловому будівництві передусім в 1914–

1916 рр., але нерідко поза увагою залишається наростання кризових явищ уже у 1916 р. Такий підхід давав змогу маскувати імперські амбіції сучасного російського керівництва через возвеличення ролі етатизації суспільства в мобілізації промисловості.

Відповідно до результатів наукових пошуків стверджувалося, що попри військові замовлення й підвищення підприємницької активності в роботі промислових підприємств у роки війни поступово з'являлися тривожні симптоми, які негативно впливали на рівень життя населення, а отже – на ставлення працівників до виконання службових обов'язків [333; 407].

Порушення війною усталених внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків, диспропорції у товарному обміні, а також між воєнним і цивільним виробництвом, хронічні транспортні та фінансові проблеми – це далеко не повний перелік тих явищ, які набули системного характеру, і які виникли в тогочасному суспільстві. У них приховувалася небезпека не лише економічного, а й політичного краху імперії [484, с. 9].

Вітчизняними вченими ґрунтовно вивчалися різноманітні аспекти діяльності фінансових органів Російської імперії на українських землях із висвітленням впливу фінансової політики уряду на здійснення економічної діяльності [355].

На основі широкого кола раніше не опублікованих документів, періодичних видань, статистичної літератури І. Толокньов проаналізував функціонування залізничного транспорту України впродовж Першої світової війни. У його науковому дослідженні висвітлено становлення організаційних основ мілітаризації шляхів сполучення, розглянуто вплив суспільно-політичних процесів на стан залізничних шляхів сполучення, визначено основні причини кризи залізничного транспорту із вказівкою на їх українську специфіку. Уперше в українській історіографії розглянуто діяльність системи шляхів сполучення УНР і нашої держави як самостійних політичних утворень на теренах колишньої Російської імперії, інтеграційні зв'язки між залізницями регіону й комунікаціями країн-учасниць Четвертого союзу.

У публікаціях дослідника у цьому контексті визначено характер окупаційної політики Німеччини й Австро-Угорщини стосовно транспортної галузі на Східних територіях, форми й методи її здійснення [525–527; 591]. Водночас важко погодитися із твердженням І. Толокньова про те, що «продумана політика царського уряду по матеріально-технічному забезпеченню доріг і тарифним питанням давала змогу комунікаційній мережі Російської імперії виконувати більшість поставлених перед нею в умовах війни завдань». З іншого боку, сам дослідник констатував факт наявності кризових явищ у роботі залізничного транспорту у 1916 р.

Серед істориків набула поширення проблематика, пов'язана з історією робітничого класу в контексті зміни державного устрою [589]. Досліджувалася історія утворення й діяльності З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, їхня роль у структурі органів державної влади Російської імперії. Визначено, що З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії були з'єднувальною ланкою між виробничо-економічним комплексом та соціально-політичною сферою, а їх своєрідність, соціально-економічний характер дали змогу створити необхідні умови економічного розвитку та соціального впливу. Багатогранність діяльності корпорації гірничопромисловців півдня реалізовувалася в таких напрямках: технічний (безпека гірничих робіт, рятувальна справа, дослідження надр, вивчення властивостей твердого мінерального палива), освітній (початкова та гірничотехнічна освіта робітників, стипендіальні програми), залізничний (з'ясування потреб у нових залізничних магістралях та під'їзних шляхах, тарифні питання), робітничий (забезпечення підприємств працівниками, проблеми робітничого законодавства), статистичний (обробка та публікація економічних показників), видавничий (періодична та наукова література) [550–552; 554–556].

У 2014 р. побачила світ робота В. Литвина, де в кількох параграфах подано інформацію про діяльність підприємств важкої індустрії на теренах України. Проте автор зосередився в основному на визначенні причин та результатів наростання кризових явищ у економіці та оцінці їх впливу на загальну можливість продовження війни Російською імперією. Привертає увагу висновок дослідника

про роль іноземного капіталу у справі мілітаризації промисловості. В. Литвин стверджував, що якби акціонери промисловості менше турбувалися про біржову доходність своїх цінних паперів і вкладали одержувані прибутки в більшому обсязі у приріст виробничих потужностей, щоб якнайповніше скористатися сприятливою кон'юнктурою, можна було б сказати, що їхня підприємницька діяльність цілком відповідала національним інтересам країни, в якій вони розмістили свої капітали. Але це були іноземці, представники переважно франко-бельгійського капіталу, яких не турбували російські національні інтереси. Вони вкладали капітали в розбудову корисних копалин у чужій країні, але бажали отримати прибутки якомога швидше [434].

У студіях зарубіжних учених економічний стан Російської імперії в роки війни висвітлюється лише побіжно, а діяльність промислових підприємств важкої індустрії Сходу і Півдня України згадується лише в контексті аналізу загальноросійських проблем, пов'язаних із участю Російської імперії у війні. Проте низка висновків і суджень цілком відповідають ситуації, що склалася у важкій промисловості України в роки Першої світової війни. Деякі дослідники вказують на той факт, що проблеми, які виникли в російській економіці під час перебудови виробництва для задоволення воєнних потреб, зумовили продовольчу кризу в містах і, як результат, – революція. Так вважає англійський історик Х. Стречан у працях «Історія Першої світової війни» і «Перша світова війна», такої ж позиції притримується американський дослідник Дж. Кіган у роботі із аналогічною назвою. Більшість зарубіжних учених основною причиною революції вважають наростання економічних труднощів передусім для населення у містах [312].

Загалом варто зазначити таке: всупереч присутності спеціальної літератури, автори якої аналізували економічні явища та процеси в роки Першої світової війни, на жаль, зміни у важкій індустрії Сходу і Півдня України висвітлено лише фрагментарно. Проте попри наявність загальних тенденцій у сфері фінансів та заходів, які було спрямовано на забезпечення державного регулювання економічного розвитку, вказано й на низку його особливостей у сфері важкої

промисловості на українських землях, які до сьогодні не були предметом наукових студій.

Поза увагою дослідників залишилися й постаті промисловців, підприємців, технічних працівників, які багато зробили для розвитку важкої промисловості й забезпечення її мілітаризації в роки війни. Загальною особливістю історіографії про Першу світову війну є її аналіз з погляду визначення передумов та результатів повалення самодержавства, більшовицького перевороту та Української Народної Республіки. Проте розвиток економічних явищ та процесів цього часу видається більш різноплановим, орієнтованим перш за все на зміни у відносинах між державними органами та бізнесовими колами, які виходили за межі меркантилізму, класичної школи політичної економії та поглядів фізіократів за появи раніше невідомих форм і методів здійснення політики протекціонізму.

1.2. Характеристика джерел

Джерела дослідження представлено матеріалами Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Миколаївської області, Російського державного архіву Військово-Морського Флоту, Російського державного історичного архіву, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву економіки, опублікованими збірниками документів і матеріалів, статистичними довідниками, матеріалами мемуарів та спогадів і періодичних видань.

Серед матеріалів ЦДІАК України велике значення мають документи ф. 896 – Гірниче управління Півдня Росії, м. Катеринослав (1915–1917 рр.), де вміщено відомості про кількісний та якісний склад працівників гірничо-видобувної промисловості, продуктивність праці, особливості організації виробничого процесу та економічні відносини із підприємствами суміжних галузей виробництва. Ф. 2161 – Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків містить матеріали не лише статистичного, але й аналітичного характеру про діяльність представників економічної еліти гірничо-видобувної промисловості. Аналітичні матеріали представлено судженнями та висновками провідних гірничопромисловців, гірничих інженерів, які через специфіку своєї ділянки виробництва оцінювали здобутки та прорахунки милітаризації економіки, систему організації праці, забезпечення шахт та копалень потрібними матеріалами й обладнанням. Особливо варто вказати на спр. 13 цього фонду, яка містить тексти виступів та доповідей М. фон Дітмара – одного із найбільш видатних промисловців того часу. Тут подано його оцінки економічної ситуації на теренах Російської імперії, висловлюється ставлення до посилення втручання державних органів у регулювання економічних явищ та процесів, а також оцінки перспектив розвитку гірничо-видобувної промисловості після повалення самодержавства. Матеріали спр. 54 подають інформацію про особливості управління

секвестрованими підприємствами, про кадрове забезпечення виробничого процесу та оцінки урядовців різного рівня процесу мілітаризації економіки загалом. У спр. 144 міститься інформація про порядок ціноутворення в галузі та особливості цінової політики гірничопромисловців у роки війни та вплив на неї державних органів.

Серед матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України відзначимо ф. 102 – Спілка представників металургійної і залізоробної промисловості, м. Харків 1917 р., де містяться протоколи засідань Ради Союзу представників металургійної і залізоробної промисловості (спр. 1), журнали засідань комітету Союзу представників металургійної і залізоробної промисловості (спр. 2), протоколи засідань цієї організації (спр. 8), свідчення про кількість робітників та забезпечення підприємств сировиною (спр. 13). Ці та інші матеріали дають можливість різнобічно охарактеризувати розвиток металургійної промисловості Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни із визначенням її специфіки на тлі відповідних процесів у Російській імперії. Для характеристики діяльності металургійних підприємств у 1917–1918 рр. велике значення мають матеріали ф. 4281 – Обласне бюро гірничих робітників Донецького і Криворізького басейну («Горнотруд»), де висвітлено процес переходу підприємств на 8-годинний робочий день, виробничо-економічні відносини між підприємцями та найманими робітниками, що склалися в революційних умовах.

Матеріали ф. 5 – Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У 1917–1938 рр., що представлено в Центральному державному архіві громадських об'єднань України дають змогу охарактеризувати робітничий рух 1917–1918 рр. і вплив його розгортання на функціонування промисловості. У ньому подано матеріали про діяльність робітничих комітетів, переговори між представниками робітничих колективів та підприємців і їх вплив на роботу підприємств важкої індустрії. Документи Гетьманської охоранки про більшовиків дають змогу скласти уявлення про руйнівну роль більшовицької партії по відношенню до виробничої діяльності й намагання її представників незалежно від прагнень безпосередніх

виробників та промисловців забезпечити організацію якомога більшої кількості страйків на підприємствах для скорочення виробництва.

Матеріали Державного архіву Миколаївської області використовувалися для характеристики діяльності суднобудівної промисловості України, що було представлено переважно підприємствами «Наваль» і «Россуд», розміщеними у Миколаєві. Так, ф. 297 – Миколаївський суднобудівний завод «Наваль» Бельгійського анонімного товариства, м. Миколаїв Херсонської губернії, містить матеріали, які пов'язані із висвітленням особливостей роботи підприємства в роки війни, технічні характеристики окремих кораблів та судових механізмів, процесу їх виготовлення й монтажу із використанням обладнання підприємства. У ньому подано інформацію про державні замовлення на виготовлення суден різного призначення, процес контролю державних органів за виконанням відповідних замовлень, про забезпечення військових кораблів озброєнням та боєприпасами з характеристикою різних їх типів. Ф. 300 – Миколаївський завод «Россуд» містить інформацію про процес виготовлення кораблів на цьому підприємстві, його стосунки із заводом «Наваль», організацію постачання сировини й матеріалів, а також оцінки діяльності вищого керівництва суднобудівних заводів.

Матеріали Російського державного архіву Військово-Морського Флоту (ф. 401 – Головне управління кораблебудування Морського міністерства, м. Петроград), Російського державного військово-історичного архіву (ф. 29 – Канцелярія Військового міністерства) дають змогу охарактеризувати інфраструктуру підприємств важкої індустрії Сходу і Півдня України, визначити особливості постачання паливно-мастильних матеріалів для потреб виробництва та логістику управління промисловістю. Документи цих архівів дозволяють також осягнути порядок видачі державних замовлень на виготовлення зброї й військового спорядження в Російській імперії та його зміни після повалення самодержавства.

У документах Російського державного історичного архіву (ф. 23 – Міністерство торгівлі і промисловості, ф. 37 – Гірничий департамент, ф. 92 – Особлива нарада по паливу) та Російського державного архіву економіки (ф. 478 –

Народний комісаріат землеробства РРФСР, ф. 2012 – Головне управління продукторозподілу (1916–1921), ф. 2305 – Особливе діловодство по підприємствах, що належать підданим Центральних держав при інспекції ВРНГ (1915–1919) вміщено матеріали, які характеризують виробничо-економічні відносини між буржуазією та дворянством та їх модернізацію в роки війни, ставлення російського уряду до підданих Центральних держав, чиї підприємства було розміщено на території Російської імперії, зокрема й так звану «боротьбу проти німецького засилля». Вони дають змогу усвідомити масштаби втручання державних органів у економічні процеси та їх роль у мілітаризації економіки.

Загалом архівні матеріали дають можливість прослідкувати механізм функціонування адміністративних органів, управління тією чи іншою промисловою чи фінансово-кредитною установою, шляхи й методи розв'язання назрілих соціально-економічних проблем, а у деяких випадках і їх результати. Крім того, на основі архівних джерел визначено персональний внесок провідних промисловців і підприємців Сходу і Півдня України в розвиток промисловості, їхня роль у розбудові ринкової інфраструктури в роки війни, у продовженні виробництва в умовах економічної кризи і в забезпеченні врегулювання відносин між адміністрацією підприємств та найманими робітниками.

Опубліковані матеріали та документи містять інформацію про діяльність вищих органів влади Російської імперії, їх роль у розбудові та модернізації виробничих потужностей з їх переорієнтацією на виконання військових замовлень. Вкажемо в цьому аспекті на видання «Особые журналы Совета министров Российской империи» та збірник «Военная промышленность России в начале XX века», що вийшли друком у Російській Федерації. Загалом видавництво матеріалів та документів часів Першої світової війни у Російській Федерації набагато більш масштабне, аніж в Україні, де в цьому аспекті можна виділити видання матеріалів, які пов'язані із роботою Української Центральної Ради.

Для забезпечення достовірності інформації, обраної для аналізу, всі документи, які проаналізовано в дослідженні, використовувалися в оригіналі із

відповідними реквізитами та підписами посадових осіб. Цьому також сприяло залучення до аналізу документів не тільки російських, але й українських архівів.

Репрезентативність джерельної бази дослідження посилена також завдяки використанню матеріалів періодичної преси, які за використання сучасних методів критичного дискурс-аналізу та контент-аналізу дають змогу сформувавши уявлення про цільове спрямування змісту відповідних публікацій, відчутти «дух» того періоду: «Биржевые ведомости», «Вечернее время», «Новый экономист», «Державний вісник», «Нова Рада». Матеріали преси також дають можливість оцінити урядові заходи по «боротьбі проти німецького засилля» та використання мобілізаційних технологій з метою об'єднання населення навколо урядових структур із метою продовження бойових дій. Публікації на сторінках періодичних видань, наприклад журналі «Горно-заводское дело», дають змогу також оцінити з позицій сучасності аналітику працівників відповідної галузі промисловості та їх оцінки стану речей у воєнні роки, причин успіхів та невдач на шляху організації виробництва в умовах мілітаризації економіки. Важливим також видається оцінка інформації про роль самодержавства в забезпеченні поступального розвитку важкої індустрії та його критика провідними представниками промисловців у зв'язку із наростанням економічної кризи. У цьому зв'язку прослідковано зміну риторики оцінок ролі монархії у справі управління виробництвом та ролі об'єднань промисловців і підприємців для захисту їх економічних інтересів.

1.3. Методи та принципи наукового пошуку

Сучасні історико-економічні дослідження спираються, як правило, на наукову методологію, розробка якої почалася ще у ХІХ ст. представниками історичної школи політекономії й марксизму. Представники історичної школи, серед яких виділялися В. Рошер, Б. Гільдебранд та К. Кніс, протиставили ученню науковців класичної школи політекономії про природні закони принцип історизму, відповідно до якого визнавалася лише еволюційна форма розвитку. Еволюціонізм історичної школи великою мірою не визнавав об'єктивних економічних законів та історичного характеру розвитку товарно-грошових відносин. Політична економія зводилася до вивчення історії народного господарства. Історичний метод дослідження представників цієї школи характеризувався аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтв, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій. Німецькі економісти історичної школи, виходячи з ідеї німецької національної єдності, визнавали визначальну роль держави в економічному процесі.

Представники нової історичної школи, і передусім Г. Шмоллер, Л. Brentano, К. Бюхер, В. Зомбарт, М. Вебер, аналізували особливості соціально-економічного розвитку на етапі переходу до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних, мілітаристських тенденцій у політиці об'єднаної Німеччини, зростання класової конфронтації та ідеологічних суперечностей у суспільстві, намагалися розробити конструктивні програми «класового миру» й соціального партнерства, заклали основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Своє завдання представники нової історичної школи вбачали в поглибленні історичного методу. Вони виходили з того, що основою економічного розвитку є соціальне середовище, а функцією держави є формування сприятливого оточення, яке базується на соціальній справедливості. Представники соціального напрямку нової історичної школи Р. Штаммлер та Р. Штольцман намагалися узгодити висновки, що було зроблено класичною

школою політекономії, із висновками історичної школи, доводячи, що економічні категорії, які було сформульовано класиками, не суперечать поглядам історичної школи. Заслуга представників нової історичної школи полягає в тому, що вони започаткували основи економічної соціології, обґрунтувавши єдність правових, соціальних і економічних відносин, доводили необхідність розвитку системи економічних знань та економічної освіти, показували значення статистичних фактів, історії економічного життя, вплив існуючих правових відносин, економічних інституцій на суспільне життя. Саме виходячи із єдності економічних, правових та соціальних відносин, аналіз яких здійснюється на основі сучасного міждисциплінарного підходу, забезпечується комплексне вивчення економічних явищ і процесів, що відбувалися на теренах України в роки Першої світової війни.

Водночас аналіз стосунків провідних соціальних груп, серед яких виділено дворянство, буржуазію та найманих робітників, здійснено із урахуванням окремих положень марксистської економічної теорії. Погоджуючись із твердженням, що прогрес суспільства залежить від розвитку продуктивних сил, які завжди є чиеюсь власністю, критики заслуговує думка про поділ суспільства на два основні антагоністичні класи, які «приречені на класову боротьбу», що визначає хід історії. У цьому випадку більш правильно видається думка прихильників теорії конвергенції, що підприємці і промисловці (за певних обставин) можуть мати спільну ціль у вигляді розвитку не лише окремих підприємств, але і цілих галузей економіки та держави загалом з метою забезпечення власного добробуту. Такий підхід дає змогу пояснити певну відмінність у формуванні стосунків між підприємцями й найманими робітниками в різних галузях важкої промисловості, виходячи із різниці сукупних доходів цих соціальних груп та відмінностей у перспективах кар'єрного зростання різних категорій найманих робітників.

Критики також заслуговує погляд представників класичної марксистської теорії про провідну роль пролетаріату в суспільстві, оскільки практика економічних відносин довела, що провідну роль відіграють представники великих

промислових кіл, які в розвинутих країнах виконують роль не «експлуататорів», а менеджерів, що через систему прогресивного оподаткування та соціальних гарантій забезпечують, за умови наявності у суспільстві досить широкого кола високопрофесійних найманих робітників, економічну стабільність і гарантії державної безпеки. У такому сенсі транснаціональні корпорації можуть виступати одним із гарантів відвернення загрози світової війни, зважаючи на розгалуженість і переплетення економічних інтересів у різних частинах світу.

Водночас, віддаючи належне теорії «кругообігу капіталу», що розроблена представниками марксизму, пояснюються особливості модернізації промислових підприємств Сходу і Півдня України та специфіка використання ними обігових коштів у різні періоди війни.

На основі аналізу економічних поглядів представників утопічного соціалізму та марксизму показано вплив уявлень про побудову соціалістичного суспільства на економічну політику Української Центральної Ради й її значення для здійснення керівництва промисловими підприємствами важкої індустрії.

Водночас сучасний етап розвитку історичної науки характеризується потребою у вдосконаленні її методології та методів досліджень, пов'язаних із необхідністю широкого запровадження міждисциплінарного підходу для забезпечення всебічності, неупередженості та високого рівня їх науковості. Серед засобів удосконалення методологічної бази історичних досліджень важливу роль відіграє економетрія, оскільки для забезпечення високого рівня аналізу статистичних даних у сфері розвитку економіки чільне місце посідають математичні методи. Їх застосування дає змогу більш детально вивчати історичні процеси, перевіряти, уточнювати або змінювати висновки, що отримано в результаті використання традиційних методів історичної науки.

Введення математичних методів у методологічний арсенал історичної науки дало змогу здійснити удосконалений аналіз масових джерел із адекватним узагальненням їх даних. Будь-яке історичне дослідження повинно проводитися із застосуванням кількісних методів. Математико-статистичні методи досліджень дають змогу розробляти математичні моделі історичних процесів, що особливо

важливо для розгляду даних, які стосуються розвитку різних галузей економіки й передбачають оцінку цифрових показників стосовно кількості й якості виготовленої продукції із визначенням фондоємності і фондovіддачі та висновками щодо їхнього впливу на побудову стратегії розвитку окремих галузей промисловості й сільського господарства не лише окремими приватними власниками, але і державними органами. Це судження особливо актуальне стосовно дослідження періоду кінця XIX – початку XX ст., оскільки в цей період часу відбувалося становлення та розвиток інституціоналізму, прихильники якого наголошували на необхідності втручання держави в регулювання економічних процесів, та модернізації поглядів прихильників класичної школи політичної економії, більшість яких виступали за пріоритетність збереження природних регуляторів вільного ринку, яких, на їхню думку, було достатньо для збереження поступального розвитку економіки.

Представник німецької історичної школи К. Кніс свого часу стверджував про можливість свідомо впливати на суспільні процеси за умови, що генеза цих процесів буде добра відома, а мета, заради якої здійснюватиметься цей вплив, є суспільно важливою. Тобто представники кількох напрямів у політичній економії вели мову про можливість і доцільність посилення державного регулювання економічних процесів. Проте вони розходилися у думці про те, в яких умовах мав би бути суттєво посилений державний вплив на економіку й за допомогою яких важелів його варто було б здійснювати.

Перша світова війна стала головною причиною розширення державного втручання в розвиток економіки, оскільки регулятори вільного ринку не забезпечували адекватних можливостей мобілізації виробничих сил для задоволення зростаючих потреб армій у «війні моторів». Бойові дії та затяжний характер війни продемонстрували надзвичайну важливість економічної діяльності для переможного її завершення.

Аналіз методів впливу уряду Російської імперії на перебіг економічних процесів у роки Першої світової війни дає змогу стверджувати, що найбільше використовувалися засоби у вигляді грошово-кредитної політики, розбудови

державного сектору економіки з метою впливу на ціноутворення приватними виробниками та контроль над основними транспортними шляхами сполучень із визначенням умов та оплати здійснення перевезень залізницями. Поступово також став використовуватися державний позаекономічний примус у вигляді застосування секвестру, здійснення реквізицій та визначення цінових меж на певні групи товарів із введенням кримінальної відповідальності за встановлення ціни, вищої за визначену державними органами. Однак попри розуміння необхідності розширення втручання держави в розвиток економіки, не існувало чіткого усвідомлення розумних меж таких дій, оскільки споживацький підхід та надмірне адміністрування, як виявилось, були на заваді розвитку економіки. Його аспекти та засоби втілення в життя може бути проаналізовано за допомогою методів, які застосовуються у правовій науці. А в поєднанні із методами сучасної футурології такий аналіз може бути здійснено з метою визначення перспективності тих чи інших кроків держави у справі регулювання економічних явищ і процесів.

В історико-економічному дослідженні застосовуються спеціальні історичні методи, серед яких можна виділити історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний та синхронний і дихронний.

Історико-генетичний метод засновано на послідовному аналізі історико-економічних фактів, а також процесів генези й еволюції об'єктів вивчення (способів виробництва, економічних інститутів і процесів, галузей господарства).

Історико-порівняльний метод засновано на порівнянні об'єктів історико-економічного дослідження в часі і просторі. На основі використання цього методу можна виділити загальне, особливе й одиничне у різних явищах, варіанти і спрямування еволюції економічного розвитку.

Історико-типологічний метод базується на вивченні сукупності масових економічних явищ і об'єктів, однорідних у певному часовому періоді, а також на виявленні однорідних властивостей і рис у різноманітних явищах економічного життя.

Історико-хронологічний метод дає змогу викласти зміст у чіткій хронологічній послідовності.

Синхронний метод передбачає висвітлення подій, які відбуваються одночасно на території кількох країн.

Діахронний метод окреслює вивчення економіки виключно у межах окремих часових періодів, відмежованих один від одного певними подіями.

Математичні методи в історичному дослідженні, що поєднано із специфічними методами політичної науки, дають змогу встановити залежність кількісних і якісних показників виготовленої продукції від державної економічної політики із визначенням обставин, які вирішальним чином впливали на налагодження, організацію чи реорганізацію виробництва.

Досить корисним є застосування математико-статистичних методів у процесі вивчення інтегральних показників соціально-економічного розвитку. Серед таких показників чільне місце посідають ціни на окремі товари із визначенням їх коливання залежно від попиту і пропозиції. В умовах війни найбільш важливим виявилось визначення коливання цін на продукти харчування та різні види палива й металу, а також цінова політика держави у сфері транспортних перевезень. Цінова політика виробників і державних органів у певні історичні періоди відображає перебіг основних економічних процесів, у тому числі й рівень формування єдиного внутрішньодержавного ринку та позиції держави на зовнішніх ринках і залежність її економіки від коливань на них. Загалом дослідження процесу ціноутворення дає змогу виявити низку базових факторів, які впливають на формування цін на основні групи товарів, що дозволяє виявити сукупність факторів ціноутворення. А загалом рівень розвитку єдиного ринку та коливання цін на ньому, особливо у воєнний період, відображає рівень соціально-економічного розвитку країни. У зв'язку з цим кліометрія набирає великої ваги при здійсненні вивчення економічного розвитку минулого.

Виваженим є використання і специфічних методів політичної науки, що пов'язано із необхідністю визначити мотиваційні чинники прийняття рішень, які споріднені з економічним розвитком країни. Так, використання біхевіористичного

методу дозволяє проаналізувати мотиви правлячої верхівки Російської імперії у справі економічної політики. Важливим видається характеристика соціального статусу, матеріального забезпечення та джерел існування осіб, відповідальних за прийняття таких рішень. Крім того, використання цього методу дозволяє оцінити реальні можливості представників буржуазії відстоювати свої інтереси на найвищому рівні із визначенням обставин, які впливали на прийняття ними рішень, пов'язаних із виконанням завдань уряду. Особливої ваги набуває мотиваційна складова політичних діячів у справі визначення причин здійснення політики боротьби із так званим «німецьким засиллям» в Російській імперії та масове використання секвестру, як засобу боротьби на початкових етапах із «ворогами імперії», а пізніше – як засобу протистояння страйковому руху. Тут також важливо зазначити, що біхевіористичний метод дає змогу оцінити мотивацію різних політичних сил, і насамперед політичних партій у справі визначення їхньої позиції з того чи іншого питання, що пов'язано із економічним розвитком. Водночас для деяких з політичних сил, наприклад, більшовицької партії, коло мотиваційних інтересів може бути розширено поза межі Російської імперії з урахуванням інтересів як її країн-союзників, так і супротивників, які доклали чималих зусиль для послаблення цієї держави шляхом підтримки революційного руху із масовими заворушеннями та страйками.

Використання культурологічного методу політичної науки видається доцільним у зв'язку із необхідністю з'ясування залежності спрямованості прийнятих рішень від рівня політичної культури осіб, які розв'язували це питання та втілювали в життя на місцях. Адже не секрет, що реалізація прийнятого рішення, особливо в умовах війни, залежить від великої кількості місцевих чиновників, чий рівень професійної підготовки, обізнаності та врешті-решт критичного мислення, пов'язаного із масштабами світогляду, може суттєво відрізнятись.

Цивілізаційний метод політичної науки, поєднаний із соціологічним методом забезпечив можливість проаналізувати вплив міжетнічних відносин у Російській імперії на прийняття певних рішень у сфері економічної діяльності та, відповідно,

їх вплив на практику соціальної поведінки представників окремих етнічних груп. Передусім йдеться про аналіз ставлення до німців, євреїв та українсько-російських міжетнічних стосунків.

Дедуктивний метод (сходження від конкретного до загального) дозволяє на основі широкої емпіричної бази шляхом узагальнення та аналізу визначити загальні закономірності існування та функціонування певного явища. Метод індукції, або сходження від загального до конкретного, застосовувався під час аналізу правового поля, що існувало в Україні впродовж Першої світової війни, з метою визначення впливу прийняття певних правових актів на діяльність підприємств важкої індустрії.

Окремо слід сказати про методи аналізу діяльності мас-медіа в роки війни, оскільки досить часто вони використовувалися як засіб формування певної позиції населення щодо рішень, які було прийнято в економічній сфері. Повідомлення у пресі передували масштабному наступу на ворогів Російської імперії, які на той час уособлювалися в образі «підданих країн, що воювали проти Росії». Формування образу ворога відбувалося із застосуванням ідеологічного методу із використанням лексичних стилістичних засобів у вигляді ідеологічних оціночних епітетів та метафор, а також накладення табу на подання альтернативної інформації, що супроводжувалося посиланнями на недостовірне джерело інформації, подвійні посилання, які мали б характеризувати міру інтерпретації поданих даних.

У цьому випадку важливим видається також використання контент-аналізу повідомлень преси для визначення способів формування потрібних суспільних настроїв. З цією ж метою варте на увагу використання критичного дискурс-аналізу. Оскільки ставлення споживачів інформації до подій та осіб найчастіше залежить від перших оцінок і суджень, що потрапили до засобів масової комунікації, то з появою засобів масової інформації дискурс фактично перетворився на арену політичної й соціальної боротьби, виступаючи як інструмент соціального та концептуального конструювання і домінування. А перетворення нейролінгвістичного програмування на важливий засіб формування

суспільних настроїв поруч із іншими факторами вивело дискурс у сферу політичного протистояння.

Методологія наукового пізнання також включає певні гносеологічні принципи, серед яких у контексті цього дослідження виділимо принципи детермінізму, об'єктивності, матеріалістичності, ціннісної орієнтації та системності. Принцип детермінізму заснований на логічному підході до фактів і забезпечує конкретність у описі досліджуваних економічних явищ і процесів, дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Принцип об'єктивності передбачає аналіз виключно реальних фактів, наявність яких фіксується письмовими джерелами із високим рівнем достовірності. Такий рівень визначається місцем зберігання письмового джерела, особливостями його укладення, наявністю підписів осіб, які його склали та поміток про реєстрацію у відповідних державних органах: вхідних та вихідних відомостей, резолюцій, позначок тощо.

Дотримання принципу об'єктивності також має мінімум два аспекти, які враховувалися для забезпечення неупередженості аналізу становлення та розвитку важкої промисловості. По-перше, йдеться про відбір таких історичних джерел, які забезпечують можливість різнобічної реконструкції реальної картини виникнення та діяльності підприємств. По-друге, джерела для розгляду відбиралися, виходячи з рівня їх достовірності, що забезпечило можливість проведення неупередженого аналізу.

Крім того, посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, який передбачає аналіз всієї сукупності історичних джерел, а також врахування різноманітних впливів на процес підготовки і зберігання документальної інформації. Визначення подібних впливів дає можливість відмежувати документи, які підготовлено «на замовлення» з метою догодити вищому керівництву, від створених з метою об'єктивного висвітлення певної ситуації.

Дотримання принципу об'єктивності також передбачає відмову від використання принципу партійності, який протягом тривалого часу обмежував

тематику та глибину наукового аналізу історичних подій і явищ. Це зумовило перекручення тлумачення явищ і подій історичного процесу та створювало передумови для постійного «поновлення» оцінок подій минулого у зв'язку зі зміною політики правлячої партії. Власне на дотримання принципу об'єктивності, тобто отримання об'єктивно істинних знань про історичний та історіографічний процес, спрямовано всі принципи пізнання.

Принцип матеріалістичності передбачає пріоритетність матеріальних факторів і економічного змісту у визначенні сутності явищ, характеру і спрямованості історичного процесу генези явищ. Принцип ціннісної орієнтації передбачає визначення вектору спрямованості економічних явищ і процесів, їх залежність від впливу соціальних груп та їх окремих представників, а також рівень економічної свободи у прийнятті рішень державними діячами. Використання цього принципу також дозволяє загалом оцінити державну політику у сфері економічних відносин. Принцип системності дає змогу розглядати об'єкти, що вивчаються, як цілісні системи, в яких кожен елемент системи знаходиться у зв'язку і взаємодії з іншими елементами [520]. У межах цього принципу можливо відслідковувати зміни системи залежно від змін її окремих частин та визначити загальні закономірності розвитку цієї системи. У контексті дослідження мова йде про реалії посилення державного втручання в економіку під час війни та його характер в умовах самодержавного правління та в часи послаблення центральної влади із посиленням регіоналізації економічних інтересів.

Використання принципу аксіологічності передбачає розуміння цінності отриманих результатів для сучасної науки та усвідомлення їх місця в системі гуманітарних знань загалом. Під час розробки теми було окреслено значення розвитку важкої промисловості для забезпечення економічної стабільності Російської імперії в умовах війни.

Використання принципу багатовекторності забезпечило можливість аналізу сукупності компонентів, що впливали на організацію діяльності промислових підприємств із виокремленням найбільш вагомих з цих факторів, серед яких варто

виділити соціальні, економічні, політичні, особистісні чинники не тільки загальнодержавного, але й регіонального рівня.

Важливою передумовою реалізації дослідницьких завдань для пізнання історіографії розвитку важкої промисловості Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни має принцип спадкоємності, який часто ігнорувався, особливо у ставленні до наукового доробку попередників. Дотримання цього принципу дало змогу забезпечити зв'язок нових знань із науковими надбаннями та уникати суб'єктивізму в оцінці історичних подій.

РОЗДІЛ 2

МОДЕРНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЧО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ

2.1. Значення взаємовідносин між буржуазією та дворянством для розвитку промислових підприємств

Прискорення формування капіталістичних виробничих відносин і системи господарювання в Російській імперії супроводжувалося становленням і розвитком верстви підприємців і промисловців, чиї стосунки із державою визначали шлях і темпи розвитку промисловості загалом та питому вагу окремих галузей у загальному обсязі промислового виробництва. Найвищого рівня концентрації промислового виробництва Україна досягла саме у сфері важкої промисловості, підприємства якої було розміщено в Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Юзівці. Великі монопольні об'єднання вже на початку ХХ ст. займали панівне становище в економіці. Багато з них створювалися на базі основних галузей української промисловості та мали загальноросійське значення. У роки Першої світової війни російські монополії набували переваги в суспільному виробництві, об'єднуючи найбільш важливі галузі промисловості й тим самим сприяючи подальшому розвитку виробництва [583, с. 3].

Нові виробничі відносини забезпечили певні стартові умови для поліпшення власного добробуту представників тих суспільних кіл, які в умовах панування феодальних відносин не мали шансів змінити власний соціальний статус. Водночас пережитки феодальних відносин, у тому числі й становість суспільства зі збереженням багатьох привілеїв дворянства, стояли на заваді поступу капіталістичних відносин. Виробнича діяльність представників різних верств буржуазії значною мірою залежала від державних органів. У суспільстві було поширеним стійке усвідомлення зумовленості втручання держави в розвиток

економіки, особливо в умовах воєнного часу з метою мобілізації зусиль суспільства для досягнення перемоги. Але ставлення до монополістичних об'єднань, як правило, не було таким однозначним: певна частина працівників розглядали їх не лише як засіб забезпечення робочих місць, а й як експлуататорів, що різними способами намагалися обмежити заробітки працівників. Досить часто підприємців називали не лише носіями прогресу, а й експлуаторами. Не тільки в робітників, а й серед інтелігенції та чиновництва часто переважав не лише критичний, а й відверто недоброзичливий погляд на підприємницьку діяльність та заповзятливість окремих осіб. До представників бізнесу зверхньо ставилися й ліберальні поміщики, і правлячі верхи [569, с. 62].

Ставлення представників певних соціальних груп до державного втручання в економічне життя залишається однією з основ соціального конфлікту між ними. Власне соціальний конфлікт являє собою зіткнення протилежних інтересів, цінностей, прагнень, що зумовлює протиборство груп, які їх захищають. Він стає політичним, якщо зачіпає владні інституції або такі проблеми перерозподілу ресурсів, які не можуть бути вирішені без залучення фактора влади. Як відомо, взаємодія суб'єктів політичного процесу не може відбуватися без конфліктів, в основі яких – зіткнення інтересів щодо розподілу влади, панування і престижу, а також матеріальних ресурсів. Засновниками теорії політичного конфлікту вважають К. Маркса і А. де Токвіля. Розглядаючи суспільні процеси з різних методологічних позицій, обидва вчені підкреслювали неминучість консолідації в соціальних групах, а також конфліктів між ними. Однак згідно з поглядами К. Маркса, такі соціальні групи – це класи, а згідно з поглядами А. де Токвіля – територіальні спільноти й добровільні асоціації – елементи громадянського суспільства. Відмінним було й те, що К. Маркс розглядав конфлікт і консенсус як альтернативні способи поведінки, абсолютизуючи роль політичних конфліктів у минулому та мріючи про безконфліктне майбутнє. А. де Токвіль стверджував, що лише демократія створює умови для досягнення балансу між силами конфлікту та консенсусу. Значний внесок у теорію конфліктів зробили соціологи кінця XIX – початку XX ст., що належали до напряму соціального дарвінізму (Г. Спенсер,

У. Самнер, Л. Гумплович). Л. Козер розробив концепцію «позитивного конфлікту», згідно з якою «чим більше є незалежних один від одного конфліктів, тим краще для єдності суспільства». Р. Дарендорф вказав, що не конфлікт, а його відсутність треба розглядати як суспільну аномалію. К. Боулдінг опрацював «загальну теорію конфлікту», формалізувавши це поняття, побудувавши «моделі розвитку конфліктів на основі врахування спільності їх елементів у будь-якій сфері».

Соціальні відносини формуються у процесі політичної діяльності окремих соціальних груп, спрямованої на реалізацію їх інтересів, і найбільш яскраво виражені у становому суспільстві, яким залишалася Російська імперія на початку ХХ ст. Представлена політичною участю у вигляді організації демонстрацій, мітингів, страйків із політичними вимогами й політичної взаємодії та політичного функціонування у вигляді професійної політичної діяльності, у тому числі лобістського захисту інтересів певних олігархічних угруповань, така політична діяльність відбиває ступінь взаємовпливу політичного та економічного розвитку суспільства, уособлюючись у конкретних актах, що символізують уявлення суспільства щодо доцільного рівня втручання державних органів у економічну діяльність.

Методологічні підходи до аналізу конфліктних відносин у суспільстві, що було розроблено цими вченими, дають можливість оцінити ступінь гостроти і масштабність соціального конфлікту, різні сторони якого найбільше виявляються у випадку, коли країна веде бойові дії. А розуміння суті конфліктної ситуації в Російській імперії, що склалася в роки Першої світової війни із визначенням основних учасників конфліктних відносин дає змогу визначити вплив соціально-політичних відносин на промисловість.

Значна частина промисловості України була зосереджена у власності кількох російських банків, 53,4% основного капіталу яких належав іноземцям. Якщо для російського капіталу Україна була в основному ринком збуту, джерелом сировини й об'єктом «державно-бюджетної експлуатації», то для західноєвропейського капіталу вона була перш за все місцем вкладання капіталів. 70% вугільної

промисловості Донбасу, 87,5% видобутку руди й майже вся виплавка чавуну контролювалася представниками іноземного капіталу, переважно франко-бельгійського [446, с. 68].

Промислова буржуазія Російської імперії поповнювалася за рахунок вихідців із дворянства, купецтва, заможного селянства. В Україні до складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції та представники іноземних держав, які забезпечували значну частину інвестицій у розвиток промисловості. Промислова буржуазія на українських землях вирізнялася значним представництвом різних етнічних груп. Більшість підприємств східноукраїнських земель були православними. У гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільськогосподарської техніки домінували французький, бельгійський і англійський капітал. Власне значні темпи промислового піднесення значною мірою стали можливими завдяки присутності іноземного капіталу. Так, у металургійній промисловості Донбасу з 12 акціонерних товариств у 9 брали участь представники іноземного капіталу. Такий стан речей робив втручання держави в економічну діяльність досить нелегкою справою через необхідність врахування різновекторних інтересів представників фінансово-промислових кіл.

Забезпечення сприятливих умов діяльності промисловців і підприємців вимагало їх самоорганізації для захисту власних економічних інтересів. Порівняно впливовою організацією став З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який репрезентував інтереси господарів вугільних та металургійних підприємств. Учасники з'їзду гірничопромисловців обговорювали не лише заявлені у програмі економічні й соціальні питання, а й різні суспільно-політичні, що було орієнтовано на захист інтересів широких кіл підприємців. Водночас значна залежність промислової буржуазії від бюрократичного апарату суттєво гальмувала економічний розвиток, оскільки політика протекціонізму, яка була викликана природнім прагненням укріпити вітчизняну економіку, співіснувала з різноманітними правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою активністю. Зростання економічного

впливу великого капіталу не відповідало рівню його суспільно-політичного значення. Підприємці вимагали створення в державі системи обов'язкового представництва власних інтересів на зразок торгово-промислових палат, що існували у Західній Європі.

В інтересах економічного зростання було дозволено об'єднання підприємців у представницьких і дорадчих організаціях, однак рівень їхньої компетенції тривалий час був жорстко обмежений питаннями економічної політики. Проте спротив буржуазії обмеженню її впливу на політику держави поступово наростав. Вже VIII з'їзд представників промисловості і торгівлі, що відбувся у 1914 р., став виразним свідченням того, що буржуазія вже не бажає обмежуватися лише соціально-економічними вимогами. До 1914 р. абсолютною більшістю підприємців було усвідомлено необхідність активної участі в політичному житті країни [303]. Проте жодна з партій не змогла повною мірою стати представником інтересів усього стану промислової буржуазії, а неодноразові спроби створити власну потужну та ефективно діючу політичну силу завершилися невдачею [581, с. 14–15].

Дворянство залишалося домінуючою верствою в політичній діяльності і робило біднішого за статками дворянина іноді більш впливовим, ніж багатий комерсант, чиї економічні інтереси у деяких випадках ігнорувалися. Представники дворянства у стосунках із підлеглими (у тому числі й з представниками буржуазії) звикли до відносин, більш характерних для феодалізму, аніж для капіталізму. Цим можна пояснити й адміністративний тиск, і поширення корупції на основі, наприклад, родинно-земляцьких угруповань, а також лобіювання інтересів дворянства у всіх сферах соціально-економічного й суспільно-політичного життя. Підприємництво часто розглядалося як діяльність не достойна дворянина, що ускладнювало для низки чиновників усвідомлення процесів, які визначають специфіку налагодження й розвитку промислового виробництва.

Вибір засобів політики самодержавства в економічній сфері стає зрозумілим з огляду на соціальний склад і способи формування вищих ешелонів влади, що

спрямовано на збереження як власне самодержавства, так і дворянства, значна частина якого не змогла адаптуватися до економічних реалій капіталізму. Важливо вказати, що дії російських урядовців у справі здійснення керівництва промисловістю та планування економічного розвитку держави зумовлювалися дворянським світоглядом більшості з них та відповідним рівнем професійної підготовки. Спадкові дворяни за походженням у 1914 р. склали понад 90% серед міністрів і головних управляючих, тобто прирівняних до міністрів керівників головних управлінь і канцелярій. Поява в їхньому середовищі вихідців з інших станів була як вийняток для дітей чиновників та офіцерів. У 1914 р. більше половини міністрів і головних управляючих були власниками маєтків, а серед останніх переважали великі землевласники та власники величезних родових маєтків, що було отримано у спадок [370, с. 48].

Кар'єрне зростання більшості міністрів відбувалося виключно у вищих і центральних державних закладах. Ці чиновники мали лише віддалене поняття про те, як здійснюється практичне виконання законів і численних міністерських циркулярів. Водночас чиновники, які отримали досвід служби на місцях у складі губернської і повітової адміністрації, як правило, мали кращу професійну підготовку. Серед міністрів лише А. Булігін був свого часу повітовим головою дворянства. З 16 осіб двоє перебували на різних посадах у Головному тюремному управлінні (А. Булігін) й у Департаменті поліції (міністр шляхів сполучення С. Рухлов), а троє брали участь у здійсненні судових і адміністративних переслідувань по політичних справах (голова Ради міністрів І. Горемікін, міністр юстиції І. Щегловітов та головний управляючий канцелярії по закладах імператриці Марії А. Танєєв).

У 1914 р. серед міністрів і головних управляючих лише окремі особи були в різний час пов'язані із сферою приватного підприємництва. А близько 3/4 складу чиновників, які брали участь у керівництві вищих центральних державних закладів були спадковими дворянами. Більшість з них мала величезні маєтки у власності: 60% володіли спадковими маєтностями. 97% губернаторів та вищих посадовців місцевої адміністрації також були дворянами. Серед них не було

дрібних поміщиків, а близько 60% володіли великими земельними угіддями [370, с. 50–54].

Водночас на початку своєї кар'єри, у середині 80-х років XIX ст. головний управляючий землевпорядкуванням і землеробством А. Кривошеїн був близько двох років директором правління Донецької залізниці. Солідні зв'язки в діловому світі мав міністр фінансів П. Барк, якого не лише було обрано товаришем голови Ради фондового відділу при Петербурзькій біржі, але й за дозволу царя й міністра фінансів входив до складу правління начебто приватних, але насправді перебуваючих під контролем Державного банку підприємств. У двох міністрів підприємницькою діяльністю займалися сини. Так, син А. Булигіна П. Булигін входив до складу правління товариства на паях «Ахтубинское пароходство», а син міністра С. Рухлова – І. Рухлов був членом правління Південноросійського металургійного товариства. Деякі з товаришів міністрів і директорів департаментів перебували у близьких родинних стосунках із представниками підприємницьких кіл. Але вихідці з буржуазії досягали вищих державних керівних посад лише в одиничних випадках (лише серед товаришів міністрів і директорів департаментів). Досить рідко здійснювалося висунення на високі посади осіб, які перейшли на державну службу з приватної чи суміщали державну службу з участю в роботі правлінь акціонерних компаній і банків. Частіше мало місце входження до їх складу родичів високо посадовців, що могло являти собою суміщення у прихованій формі. Зв'язки із торговельно-промисловим капіталом у дворянства, як правило, встановлювалися не в результаті переходу частини буржуа у дворянський стан, а внаслідок залучення дворянства до торгово-промислової діяльності або шляхом придбання акцій підприємств, що траплялося не так часто, або ж через перехід з високих державних посад до правління великих промислових об'єднань і, особливо, банків. Для цього в Російській імперії існували досить сприятливі умови. Уряд здійснював великий вплив на розвиток багатьох галузей промисловості й діяльність приватних банків, про що свідчило, наприклад, призначення голів правління останніх виключно за погодженням з Міністерством фінансів. Внаслідок цього багато високопосадовців

закладу після завершення державної служби отримували місця у складі правління банків і навіть входили до числа ініціаторів створення банківських монополій. Можливість нав'язувати своїх чиновників на високі посади у приватних підприємствах існувала також у міністрів шляхів сполучення та торгівлі і промисловості. Але зв'язки з підприємницькими колами вищих чиновників більшості державних закладів, до компетенції яких належала функція регулювання діяльності приватного капіталу, не могли бути значними [370, с. 59].

Водночас близько третини осіб, які керували акціонерними товариствами, були дворянами, які (будучи так званими «новими дворянами») отримали доступ до стану «за чином», «за орденом», або «за вищим повелінням». Були серед них і носії дворянських титулів. Але число таких підприємницьких кланів залишалося незначним, а їх представники у середовищі російської титулованої аристократії залишалися не більш ніж «міщанами у дворянстві» [324, с. 32–33].

Більшість дворян, які через займані посади мали можливість здійснювати вплив на розвиток промисловості та торгівлі, ставилися до промисловців і підприємців виключно як до засобу отримання прибутків, не розуміючи важливості інноваційного розвитку країни та не володіючи інформацією про особливості організації роботи промислових підприємств. Так, військовий міністр В. Сухомлінов не лише не володів ситуацією, що склалася в умовах війни, а й не прагнув налагодити співпрацю із представниками буржуазії [507, с. 73].

У зв'язку з цим мілітаризація економіки здійснювалася з певними особливостями, що характеризували ставлення вищої влади до бізнесменів. Було визначено, що під поняттям «мілітаризація промисловості» у Росії варто розуміти «якомога ширше комплектування всього контингенту працівників військовими, що були у відставці, а також особами із запасу, які у випадку будь-яких заворушень підлягали призову на дійсну військову службу із покладанням на них виконання попередніх обов'язків» [507, с. 51]. Такий підхід сприяв широкому використанню воєнізованих підрозділів для роботи на промислових підприємствах, при цьому рівень кваліфікації частини працівників не відповідав займаним посадам. Досить часто вони, будучи у військовій формі, виконували

безпосередні накази офіцерів, які, у свою чергу, зносилися із керівництвом підприємств. З одного боку, підприємці прагнули отримати у своє розпорядження якомога більше таких працівників для виконання некваліфікованих або малокваліфікованих робіт (особливо це було помітно у гірничо-видобувній промисловості) [21, арк. 30], але з іншого така логістика в управлінні не могла сприяти запровадженню інноваційних технологій, що були потрібні для виготовлення новітньої зброї або військового спорядження.

Посилаючись на матеріали, отримані із Лондона та Парижа про мілітаризацію промисловості в Англії та Франції, Військове міністерство вбачало суть мілітаризації, що здійснювалася союзниками, лише у праві військових органів вимагати від власників підприємств будь-яких воєнних замовлень або навіть відбирати приватні заводи в розпорядження казни. Розгляд зарубіжної практики був причиною прийняття працівниками військового відомства висновку про те, що за кордоном ніякого особистого закріплення робітників і службовців за підприємствами не існує. Це, своєю чергою, дало можливість військовому відомству «обертати» приватну власність на потреби війни тією ж мірою, як «це здійснювалося у Західній Європі». У червні 1915 р. уряд Російської імперії визначив приватні підприємства, економічна діяльність яких могла б бути використана для виготовлення воєнного спорядження. Відділ промисловості за вказівкою міністра торгівлі визначив підприємства, на яких розміщувалися воєнні замовлення [4, арк. 4]. Посилення централізації в управлінні промисловістю розглядалося як один із невід'ємних атрибутів мілітаризації економіки [517, с. 4].

Представники підприємницьких кіл у свою чергу прагнули вплинути на позицію самодержавства з метою усунення перешкод на шляху розвитку господарства, які, на думку промисловців і підприємців, існували в Російській імперії. Тиск промисловців і підприємців на самодержавство зумовлювався насамперед економічними інтересами, які визначали не лише зростання рівня концентрації виробництва, а й окреслювали певні політичні цілі, які впливали зі зрощення фінансово-промислового капіталу за умови досить значної участі іноземних інвесторів у реалізації бізнес-проектів в Російській імперії.

З усієї групи буржуазії, що функціонувала на середину 1914 р. на рівні керівників акціонерних асоціацій, більша частина входила до складу керівництва лише однієї компанії. У той же час близько 1 тис. 500 осіб (20%) займали по кілька посад. Серед них 929 осіб (14%) входили до керівного складу двох товариств, 348 (5%) – трьох, 129 (2%) – чотирьох, а 223 підприємці (3,5%) займали п'ять і більше посад. Загалом останні займали більше тисячі місць у правліннях та радах 834 товариств, що діяли на основі російських статутів. Таким чином, зв'язки цієї групи стосувалися інтересів більше 40% всіх російських акціонерних компаній. Вказані особи займали 1 тис. 494 посади в різних фінансових, страхових, транспортних, торгівельних і промислових компаніях. З 223 осіб – 131 підприємець (близько 60%) мав структурні зв'язки з банками. Їм належало 156 місць у правліннях і радах 32 комерційних і 5 земельних банків. Особи, що були організаційно пов'язані з банками, мали (без урахування їх посад у самих банках) 727 місць у правліннях майже 500 компаній. Усе це свідчило як про високий рівень концентрації управлінських функцій, так і про високий рівень концентрації капіталу. Більшість великих підприємців і банкірів були пов'язані із важкою індустрією [323, с. 199].

Великі фігури цивільного і військового чиновництва входили до складу правлінь високо монополізованих галузей важкої індустрії або у правління і ради комерційних банків. Зв'язки з монополістичним капіталом склалися ще до того, як ця категорія осіб отримувала посади в директоратах тих фірм, що були зацікавлені у отриманні казенних замовлень. Отримуючи від фірм у кілька разів більше жалування, аніж від казни, великі чиновники в основному розглядали свою державну службу як доповнення до роботи у приватних компаніях [560, с. 269].

Інтереси багатьох великих промисловців і підприємців не обмежувалися однією галуззю виробництва. Процес концентрації капіталу вимагав від них реалізації економічних проектів принаймні в суміжних галузях виробництва. Так, значна кількість промисловців, які володіли металургійними підприємствами, з метою забезпечення власних потреб у мінеральному паливі мали у своєму

розпорядженні акції гірничо-видобувних компаній, для забезпечення потреб у продукції машинобудування – володіли виробничими потужностями у цій сфері. Крім того, використання побічних продуктів роботи печей сприяло розвитку хімічної промисловості, що у роки війни стимулювало виробництво вибухових речовин або їх компонентів. Прикладом зосередження виробництва різного профілю могли бути миколаївські суднобудівні заводи, які мали у своєму розпорядженні механічні, металургійні виробництва та спеціальні конструкції та прилади для будівництва кораблів. При цьому інтереси передусім великого капіталу часто входили у суперечність із уявленнями дворянських кіл про економічну діяльність загалом.

Не зважаючи на економічне піднесення 1910–1913 рр. виступів та звернень представників буржуазії до урядових кіл було досить багато. Найбільше обговорювалося питання доцільності збереження та розширення державних монополій для посилення участі держави в регулюванні економічних процесів. Крім того, обговорювалися проблеми, пов'язані із розподілом казенних замовлень. Напередодні війни в липні 1914 р. Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі подала до Ради міністрів записку, де містилася пропозиція про скликання Особливої наради для обговорення заходів щодо розвитку виробничих сил.

На сторінках журналу «Промышленность и торговля», який був друкованим органом Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, після початку бойових дій було висловлено думку про необхідність координації військових завдань із можливостями промисловості, про поліпшення господарської і фінансової політики. Автори, які публікувалися на сторінках журналу, не приховували прагнення Російської імперії встановити контроль за протоками Босфор і Дарданелли, оскільки без цих здобутків жертви війни оголошувалися марними. Під гаслами розвитку російської нації і її самостійності здійснювалися нападки на німецьких промисловців, які мали підприємства на землях Росії. Водночас лунали й голоси проти бездумних репресій, оскільки вони можуть торкатися інтересів російських підданих. Бойкот німецьких товарів оголошувався

марним у випадку, якщо не буде докладено зусиль для збільшення обсягів і покращення якості російських товарів. З цією метою на сторінках журналу «Промышленность и торговля» вже у 1915 р. пропонувалося «створення російської національної економічної політики» [432, с. 69].

У 1915 р. скрутне становище російської армії сприяло посиленню уваги суспільства до її забезпечення, організації управління економікою, насамперед промисловими підприємствами. Значна частина цих підприємств виконувала воєнні замовлення. Розуміння того, що робота промисловості перетворюється на один із найважливіших чинників забезпечення перемоги у війні спричинило поступове підвищення уваги громадськості до проблем промисловців і підприємців, які працювали на території Російської імперії. На сторінках буржуазної преси у 1915 р. вже лунали заклики до створення політичної партії промисловців. Висловлюючись за необхідність визначення політичних поглядів промисловців і підприємців і за їх більшу політичну активність, підкреслювалося, що це можна було б здійснити тільки у випадку вироблення єдиної фінансово-економічної політики країни та мобілізації спільних зусиль для модернізації економіки [313, с. 81].

У травні 1915 р. до ІХ з'їзду представників промисловості і торгівлі була розроблена й опублікована доповідь голови Ради з'їздів М. Авдакова про заснування вищої економічної комісії для обговорення заходів щодо розвитку виробничих сил країни. 15 грудня 1915 р. Фінансова комісія Державної ради висловилася за скликання «особливої наради під головуванням особи, що було призначено вищою владою, за участі членів законодавчих установ, міністрів, а також представників науки й діячів у галузі торгівлі, промисловості й сільського господарства. А на початку 1916 р. у громадських організаціях російської буржуазії було підготовлено доповідну записку до Ради міністрів за підписами голови З'їзду з'їздів біржової торгівлі і сільського господарства В. Тимірязєва й товариша голови Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі В. Жуковського «Про заснування економічної наради» для створення програми «ліквідації всіх воєнних втрат і розвитку виробничих сил країни». У записці

підкреслювалося, що війна виявила величезні недоліки в господарському ладі країни й завдала удару по основах економічного життя. Разом з тим вона надзвичайно прискорила процес економічного «дозрівання» Росії і «створила сильний попит на новий порядок», а тому найшвидше задоволення цього попиту з боку державної влади є необхідним для «уникнення серйозних ускладнень» [303, с. 108].

Рада з'їздів бачила вихід зі скрутного становища в колективному розв'язанні завдань, що постали перед країною, за рахунок узгоджених дій урядових і громадських сил. Цей документ, що походив із буржуазних громадських організацій, відбивав якісно новий етап у стосунках між урядом і російською буржуазією. Саме буржуазія претендувала на рівні права із урядом у вирішенні долі вітчизняної економіки й на першу роль у визначенні курсу розвитку виробничих сил. В уявленні В. Жуковського державі мала належати роль не стільки «господаря», скільки «вихователя нового економічного духу». Держава мала проводити політику сприяння народній праці, народному капіталу й народному землеробству» [354].

Представники підприємницьких кіл у червні 1915 р. використали відомості про поразки на фронтах для тиску на уряд і покарання конкретних винуватців поразок, що стало причиною відставки генерала В. Сухомлінова. Члени Верховної слідчої комісії у процесі визначення причин поразок російської армії виявили факти, які вкрай негативно характеризували В. Сухомлінова і як міністра, і як громадянина. Члени комісії переконалися, що під час розподілу військових замовлень В. Сухомлінов «керувався далеко не безкорисними думками». Перевірка сейфів показала, що він отримав величезні прибутки, які набагато перевищували його утримання як міністра [507, с. 76]. У зв'язку із цим та іншими подібними фактами зарубіжні дослідники констатували значний рівень корумпованості у вищих ешелонах влади Російської імперії, що визначало дії влади у сфері розвитку промисловості і вкрай негативно впливало на постачання армії [521, с. 308]. Як вказав А. Сидоров, російська буржуазія мала достатньо причин бути незадоволеною В. Сухомліновим, оскільки «золотий потік з

військового фонду потрапляв до кишень невеликої групи представників промисловості й банків» [507, с. 35].

12 червня 1915 р. під тиском підприємницьких кіл Микола II призначив військовим міністром О. Поліванова, який мав широкі зв'язки в середовищі вищих кіл буржуазії. Проте ідеї «прогресивного соціалізму» не знаходили розуміння в органах вищої влади Російської імперії. Водночас прагнення відмежуватися від ліберальних діячів виявлялося не лише в середовищі консервативної фінансової олігархії, а й у широких колах буржуазії, в основному купецтва, де посилювалися тенденції до аполітичності [374, с. 169].

Попри всі зусилля промисловців і підприємців знайти компроміс у стосунках із дворянською верхівкою вища влада Російської імперії за будь-яку ціну прагнула зберегти монархію та панівне становище дворянства навіть всупереч інтересам розвитку економіки. Авторитарний характер керівництва в Російській імперії зі значними повноваженнями вищих представників місцевої влади нерідко вступав у суперечність із прагненнями провідних промисловців і підприємців, особливо у випадках, коли нав'язаний авторитарний стиль керівництва ставав на заваді виваженій організації виробництва. З іншого боку, посилення втручання держави в розвиток економіки у воєнні роки спостерігалось практично у всіх воюючих країнах. Однак через соціально-політичні відносини в суспільстві, що склалися в Російській імперії, система надзвичайних органів воєнно-економічного регулювання мала низку особливостей, які виділяли її серед інших органів подібного типу.

Визнаючи складним економічне становище Росії після початку війни, частина вищого керівництва держави та представники громадських організацій вважали, що відсутність конкуренції з боку іноземних підприємців (насамперед німецьких, чия доля товарів і сировини становили на початок війни 45% загального обсягу імпортованих товарів) може забезпечити передумови економічного зростання та прискорене здійснення мобілізації, оскільки як підприємці, так і держава загалом вже не була обмежена «багатьма кабальними» економічними

угодами. Справі мобілізації також мало сприяти величезне патріотичне піднесення [530, с. 185].

17 серпня 1915 р. відбулося засідання Державної ради, що було присвячено обговоренню законопроекту про заснування чотирьох Особливих нарад [188, с. 2–4]. Доповідачем виступив О. Стишинський, який детально охарактеризував політику уряду у сфері організації державної оборони. Він вказав, що вже навесні 1915 р. уряд зробив висновок про необхідність мобілізації приватної промисловості й «до завідування цією справою» представниками Державної думи, Державної ради, промисловості й торгівлі. Внаслідок цього з'явилася особлива нарада під головуванням військового міністра. Нова пропозиція Думи значно розширила компетенцію Особливої наради. О. Стишинський наголосив, що проект уряду зазнав серйозного доопрацювання в Думі. Нові положення про діяльність чотирьох Особливих нарад охоплювали не лише забезпечення бойовим і матеріальним постачанням армії і флоту, але перевезення продовольства, палива та інших найважливіших вантажів. Вказавши, що основні положення поданих Державною думою законів про створення чотирьох Особливих нарад не знайшли ніяких зауважень з боку комісії Державної думи, він запропонував затвердити поданий проект. Однак процес прийняття рішення про створення чотирьох Особливих нарад відобразив не згоду представників різних суспільних верств країни, та суперечності між ними.

Під час обговорення М. Ковалевський назвав представлений законопроект «досконалим нововведенням» у державному житті. Він висловився за представництво в нових органах всіх прошарків суспільства – промисловців, робітників, вчених, що дало б можливість забезпечити нарадам «всенародний характер». М. фон Дітмар прагнув домогтися розширення представництва буржуазії у Нарадах, особливо в тих, які мали завідувати постачанням продовольства й забезпечення перевезень. Він вважав, що організація Нарад забезпечить потрібний результат лише тоді, коли буде досягнуто об'єднання діяльності міністерств, а голова Ради міністрів «дійсно буде головою уряду із

відповідними повноваженнями». У завуальованій формі він висловився за міністерство, яке б користувалося всенародною довірою [507, с. 94].

Варто вказати, що ідеї «прогресивного соціалізму» і в подальшому викликали широкий резонанс серед освічених верств суспільства. Так, основні ідеї поданої до Ради міністрів на початку 1916 р. В. Тимірязевим і В. Жуковським записки стали предметом жвавої дискусії у пресі. Із пропагандою ідей «державного соціалізму» виступив П. Мігулін, який вважав, що саме монополії повинні були забезпечити умови для розвитку виробничих сил країни. Він пропонував ввести низку монополій «соціального характеру», тобто не маючих фіскального значення. До них належала залізнична монополія, оскільки тільки держава мала можливість забезпечити масштабне будівництво залізниць, створивши тим самим додатковий імпульс для розвитку металургії. Саме для цього мали використовуватися казенні замовлення на виготовлення виробів зі сталі. Другою монополією «соціального характеру» мала стати «банкова» за умови розширення діяльності державних кредитних закладів. Державний банк, на думку П. Мігуліна, мав бути реформований, а Селянський та Дворянський банки перетворено у безстановий іпотечний банк монопольного характеру. Каса земського й міського кредиту мала бути перетворена на банк із набагато більш широкими завданнями. Крім того, мали бути створені нові казенні банки: сільськогосподарський (для регулювання хлібної торгівлі) і промисловий. Третьою соціальною монополією мала стати страхова: передбачалося введення обов'язкового страхування. Четвертою монополією мала стати «монополія рухомої сили та її джерел». Держава повинна була зосередити у своїх руках регулювання видобутку вугілля й нафти та цін на них, а торф і «сила води» мали бути «оголошені власністю держави і використані з метою електропередачі» [278]. У 1916 р. до роботи у Фінансовій комісії було залучено професорів петроградського Політехнічного інституту. Серед них виділявся М. Бернацький, який наголошував, що Росія мала прагнути до «культурного капіталізму» на противагу «державно-капіталістичній» моделі [303, с. 110].

Повертаючись до обговорення проекту створення Особливих нарад зазначимо, що лише М. Маклаков категорично висловився проти законопроекту, вважаючи його неприйнятним для Російської імперії. Водночас князь О. Лобанов-Ростовський запропонував створити п'яту Особливу нараду по боротьбі із німецьким засиллям. Проти цієї пропозиції виступив військовий міністр О. Поліванов, а також доповідач О. Стишинський, який особливо гостро критикував проект про створення п'ятої Особливої наради. Не бажаючи загострювати стосунки, члени Державної наради підтримали О. Поліванова і О. Стишинського, затверджуючи законопроект Думи, який було підписано 17 серпня 1915 р. царем.

Основу системи надзвичайних органів воєнно-економічного регулювання склали утворені відповідно до законів 17 серпня 1915 р. Особливі наради по обороні, паливу, перевезенням і продовольству, на чолі яких були відповідні міністри. Всі Особливі наради отримали статус вищих державних закладів, які підкорялися безпосередньо монарху. У роботі цих органів окрім чиновників різноманітних відомств брали участь представники громадськості, які представляли в основному інтереси промисловців та поміщиків. Особлива нарада по обороні держави відразу зайняла панівне положення, незважаючи на формальне рівноправ'я всіх чотирьох Особливих нарад. Вирішальна роль у діяльності Особливих нарад відводилася їх головам, а включення до їх складу представників громадськості залишалось певною поступкою вимогам буржуазії, яка отримала її внаслідок поразки російської армії у 1915 р. [538, с. 76–77].

10 вересня 1915 р. Головою Особливої наради по обороні О. Полівановим було прийнято рішення про забезпечення у великих промислових центрах представництва особливих уповноважених. Серед основних завдань цих представництв було визначення можливостей заводів у справі виготовлення продукції для воєнних потреб, розгляд питань про порядок виконання замовлень різноманітних відомств, що знаходилися у районі відповідальності особливих заводських нарад. За розпорядженням голови заводської наради при окремих заводах могли бути утворені наради осіб, що займалися прийомом готової

продукції, здійснювали нагляд за виробничими процесами. Місцеве керівництво зобов'язувалося надавати будь-яку допомогу представникам Особливих нарад, голови яких мали право звертатися із запитами, вимагати від підприємств прийняття додаткових замовлень і взяття на себе зобов'язань із постачання продукції, здійснювати нагляд за торговельними і промисловими підприємствами із отриманням торгових книг та інших документів, де зазначалася кількість і тип обладнання. Крім того, голови заводських нарад мали право втручатися у порядок формування та відправки вантажів з підприємств та приймати рішення про усунення від управління підприємствами, що виготовляли продукцію для воєнних потреб, осіб, які не могли забезпечити реалізацію замовлень у потрібні терміни. А у випадку необхідності дозволялося визначати характер та обсяги виробництва, розміри заробітної плати [106, арк. 8–9 зв.].

Одним із найбільших недоліків системи Особливих нарад стала неузгодженість їхньої діяльності за різними напрямками, оскільки не існувало єдиного центру, який би здійснював координацію зусиль Особливих нарад, а монарх не був достатньо компетентним у розв'язанні низки назрілих питань. Повноваження ж військового міністра, як голови Особливої наради по обороні, який отримав певні можливості для контролю за діяльністю трьох інших нарад, були недостатніми для забезпечення дієвості механізму управління воєнною економікою [417, с. 551–558].

Фактично під час створення органів воєнно-економічного регулювання не було визначено порядку взаємодії між ними. Представники особливих нарад нерідко перетворювалися на «удільних князів» [440, с. 650], які прагнули за будь-яку ціну зберегти свою владу, навіть наперекір державним інтересам, у тому числі й інтересам розвитку промисловості. Відсутність єдності у роботі зумовлювала підвищення рівня бюрократизації державного апарату і збільшувала час реакції відомств на вимоги воєнного часу. Це ставало причиною погіршення економічного становища країни. Українська промисловість ставала заручником як відірваності влади від суспільства, так і суперечностей всередині бюрократизованого державного апарату та особистих амбіцій окремих його

представників. Не варто не брати до уваги також і суперечності між певними промисловцями й підприємцями і внутрішньо- та зовнішньогалузеву конкуренцію, які чинили певні перешкоди у справі організації роботи промислових підприємств.

Через загрозу паливної та продовольчої кризи, ознаки яких стали відчутними вже наприкінці 1915 р., питання щодо реорганізації системи управління у цей час були в центрі уваги уряду. Результатом цього стало створення Ради міністрів по забезпеченню продовольством і паливом. 19 грудня Рада міністрів визнала необхідність об'єднати діяльність всіх Особливих нарад, у зв'язку з чим уряд зобов'язав голів Особливих нарад встановити між собою постійний зв'язок для обміну думками й усунення міжвідомчого тертя [182, с. 96–97]. Рада міністрів висловила думку про необхідність постійної участі у таких обговореннях і міністра внутрішніх справ. Прийняті урядом рішення сприяли більшій узгодженості діяльності Особливих нарад та усуненню тертя між ними і Міністерством внутрішніх справ. Крім того, створювалися умови для посилення контролю за Особливими нарадами з боку Ради міністрів. Рада п'яти міністрів функціонувала з кінця грудня 1915 р. до травня 1916 р., при цьому ніяких актів, які регламентують порядок роботи цього органу і його компетенцію підготовлено не було, а сам факт існування цього органу був таємницею. Питання ж про те, яким чином мали спілкуватися між собою голови Особливих нарад та про способи їх спілкування із міністром внутрішніх справ залишалися відкритими. По суті, уряд офіційно не міг віддавати Особливим нарадам будь-які розпорядження, а крім того особисті тертя між головами особливих нарад та їхні особисті амбіції заважали координації справ і сприяли загостренню конфліктів [538, с. 84].

Нарада п'яти міністрів працювала під загальним наглядом уряду, який здійснювався шляхом обговорення прийнятих нарадою рішень. Таким чином, нарада була допоміжним органом Ради міністрів, який займався обговоренням найбільш нагальних питань. Зміни в облаштуванні Ради міністрів відображали посилення втручання уряду в економічне життя країни. Але висновок про те, що такі дії зумовлювалися виключно переходом країни на стан державно-

монополістичного капіталізму, не зовсім правильний. Такі дії уряду зумовлювалися також збільшенням тертя між царатом і представниками великої буржуазії, які прагнули посилення власного політичного впливу в країні. Жорстка позиція уряду із втручанням Особливих нарад в економічне життя країни мала також на меті посилити позиції царату за рахунок послаблення великих промисловців і підприємців.

З іншого боку перевантажена справами Рада міністрів не могла успішно працювати в умовах війни. Про завантаженість свідчить, наприклад, збільшення обсягу Особливих журналів у 1914–1915 рр. з 623 до 1 тис. 425 [538, с. 86].

Різноманітні форми координації діяльності Особливих нарад, об'єднання їх роботи з роботою уряду в результаті не усунули багатовладдя в тилу. Створивши систему органів військово-економічного регулювання, царизм так і не зумів забезпечити узгодженість у роботі окремих ланок цієї системи, об'єднати їх діяльність із діяльністю кабінету.

Неузгодженість у роботі Особливих органів управління економікою, тертя між їхніми співробітниками та відносно низький рівень організації праці, особливо у сфері здійснення реквізицій та конфіскацій, не сприяли ані їх популярності як дійсно органів, створених для порятунку країни, ані як органів, які могли запобігти паливній та продовольчій кризі в країні. Посилення інфляційних процесів, зумовлених, також і недалекоглядною фінансовою політикою уряду, сприймалося й на рахунок діяльності Особливих нарад, оскільки їхня діяльність не стала взірцем протидії економічним негараздам.

Іншим засобом тиску на промисловців і підприємців з боку царського уряду стало масове застосування секвестру. Першими кроками до масштабного застосування секвестру стали заходи по боротьбі із так званим «німецьким засиллям» в російській промисловості. На початку війни видавалося, що Росія буде притримуватися «як традицій міжнародного права», так і своєї власної практики й утримається від певних заходів проти підданих ворожих держав на своїй території. Досить важливий циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 26 липня 1914 р., направлений всім губернаторам, встановлював, що «мирні

австрійці і німці, які перебували поза будь-якою підозрою, можуть залишатися на своїх місцях і користуватися заступництвом наших законів або виїхати за кордон». У тому ж ключі виступили й «Русские ведомости», спираючись на аналіз російських та міжнародних заходів під час попередніх воєнних конфліктів і обіцяючи, що права ворожих підданих не будуть обмежені [435, с. 21]. Однак одним із аспектів боротьби царату з «німецьким засиллям» стали заходи по припиненню діяльності на території Російської імперії промислових підприємств, головною основою у справі створення яких стали німецькі інвестиції. На території Російської імперії налічувалося 944 німецьких колонії. З них на території сучасної України було 825: у Бессарабській губернії – 89, Херсонській губернії – 174, Таврійській губернії – 329, Катеринославській губернії – 233. До початку Першої світової війни в одній із праць німецького дослідника К. Штумпа наводилися дані про існування на Півдні України 855 колоній [455, с. 178]. У 1917 р. німецькі колонії, поселення, хутори нараховували 834: у Катеринославській губернії 233, Таврійській – 329, Херсонській – 182, Чорноморській – 1, Бессарабській – 89. Важливо, що частина промислових підприємств, розташованих на території Сходу і Півдня України належала саме німецьким колоністам. Так, на цих підприємства у Харкові на початок Першої світової війни виробляли продукцію, яка складала 50% загальної суми прибутків від виробництва усіх харківських підприємств [428, с. 92].

Перша світова війна зробила становище німецьких колоністів досить вразливим. Розгортання бойових дій було використано й для роздмухування «німецької загрози» для російського суспільства. Водночас рівень дезертирства серед військовозобов'язаних німецького походження в Російській імперії не відрізнявся від рівня щодо інших категорій населення. До того ж, значна кількість зросійщених німців самовіддано боронила інтереси Російської імперії, у тому числі й на керівних посадах [384, с. 44–46].

У російському суспільстві війна розв'язала антинімецькі настрої і пропаганду боротьби із «внутрішнім ворогом» [282]. Варто вказати, що саме пресі належить першість у постановці питання про необхідність боротьби з «германізмом у

російському житті»: 1 вересня 1914 р. у газеті «Вечернее время» з'явився лист від імені «групи росіян» із закликом до «безкровної боротьби з німецьким началом у Росії» [274].

Якщо в початковий період війни ставлення до етнічних німців в основному пов'язувалося із їхнім фінансовим внеском у розбудову держави, то з часом у засобах масової інформації розгорнулася антинімецька істерія, де німців звинувачували у підриві економічної могутності Російської імперії [361, с. 31–33]. За ініціативи російського уряду в суспільстві пропагувалися антинімецькі настрої [333, с. 58–59].

Беручи до уваги погіршення ситуації на фронті, ставлення держави й населення до етнічних німців стало змінюватися в гірший бік. У пресі наголошувалося, що Росії доводиться вести боротьбу не лише на фронті, а й у тилу [283; 285].

Ліквідація німецького землеволодіння підігрівалася також хижацькими інстинктами представників великого землеволодіння, які намагалися нажитися за рахунок чужого добра. Саме за ініціативи великих російських землевласників переважала у роки війни у засобах масової інформації думка про необхідність «боротьби з німецьким засиллям» [400, с. 475]. У газетах з'являлися публікації про необхідність розв'язання питання «німецького економічного захоплення» [284]. Неодноразово в газетах публікувалися статті провокаційного характеру, які, не зважаючи на спростування після перевірки фактів, відповідним чином формували атмосферу у суспільстві [455, с. 179]. Так, наприклад, вказувалося на викриття поблизу маєтку німецьких баронів бази аеропланів [275]. У країні з'являлися різноманітні «патріотичні товариства», що ставили своїм завданням «самостійний розвиток виробничих і творчих сил Росії», а також прагнення звільнити «російське духовне і громадське життя, промисловість і торгівлю від усіх видів німецького засилля» [290–292]. Серед членів подібних товариств були й депутати Державної думи [293].

Указом від 28 липня 1914 р. всі німецькі судна, які перебували у російських портах були затримані, але така практика застосовувалася майже всіма воюючими

країнами. 22 вересня 1914 р. піддані країн, які воювали проти Росії, були обмежені у праві надбання нерухомості на її території, а 15 листопада 1914 р. було встановлено нагляд за роботою торговельно-промислових підприємств, які їм належали [372, с. 213]. Ці заходи здійснювалися в межах визначення урядом підприємств, які могли бути залучені до виконання військових замовлень за дорученнями казни [4, арк. 4]. 16 грудня 1914 р. було прийнято рішення про збільшення на 100% мита за ввезення будь-яких товарів із країн, що воювали з Російською імперією [240, с. 606–607]. А наприкінці 1914 р. по країні поповзли чутки про те, що міністр внутрішніх справ М. Маклаков і міністр юстиції І. Щегловітов представили проект закону, що суттєво обмежував права німців, які проживали на території Російської імперії.

Наступні кроки в боротьбі проти німецького засилля було здійснено протягом 1915 р, коли після поразок на фронті й посилення соціальної напруги в державі царат прагнув продемонструвати рішучість у боротьбі із ворогами. При цьому у багатьох випадках ініціаторами посилення тиску на німецьких підданих виступали саме військові, які не могли продемонструвати успіхів на фронті [537, с. 167–192]. Варто вказати, що ідею посилення тиску підтримали представники російської буржуазії. Деякі великі підприємці розраховували на привласнення частини німецьких капіталів [373, с. 231–233].

11 січня 1915 р. імператор затвердив рішення про відмову видачі свідоцтв на ведення «особистої промислової діяльності» на території Російської імперії підданими воюючих проти Росії країн. До 1 квітня 1915 р. діяльність вже створених таких підприємств чи товариств мало бути припинено. Але податки з підданих воюючих проти Росії країн мало бути стягнуто в подвійному розмірі. Також до 1 квітня мало бути стягнуто всі залишки по платежах до казни. Крім того, піддані воюючих проти Російської імперії країн мали бути усунені від роботи на всіх промислових підприємствах, не залежно від посад, які вони займали на момент прийняття відповідного рішення імператором [31, арк. 1]. Це рішення на деяких підприємствах потягнуло за собою заміну частини керівного

складу середньої і вищої ланки, а також проблеми із налагодженням виробничих зв'язків, які не встигли перебрати на себе заново призначені працівники.

2 лютого 1915 р. було прийнято рішення про обмеження права землеволодіння австрійських, угорських, турецьких та німецьких підданих [211, с. 16–17]. Варто зазначити, що всі піддані воюючих проти Російської імперії країн, поділялися на кілька категорій. До першої з них належали піддані Німеччини, Австро-Угорщини й Туреччини, чиї земельні ділянки мало бути продано протягом шести місяців із дня оприлюднення списків їхніх власників. Угоди оренди цих земельних ділянок мало бути припинено до 2 лютого 1916 р. без права продовження орендних відносин. До другої категорії осіб, на яких розповсюджувалася дія закону, належали російські піддані німецького походження, яких не було приписано до сільських громад. Земельні ділянки, що перебували у їхній власності, не змінювали власників. Вони й надалі могли розпоряджатися ними на власний розсуд. Третю категорію осіб склали переселенці, чиї землі було відведено їм казною під час первісного землеустрою впродовж 1767–1842 рр. на «вічні часи» і перебували в довічному володінні німецьких власників, які було приписано до сільських громад. За ними залишалося право продавати ці земельні ділянки. До четвертої категорії належали земельні ділянки, що було свого часу куплено сільськими громадами чи приватними особами в переселенців-німців. Ці землі в межах 150-верстної прикордонної смуги західного кордону мало бути відчужено і продано протягом 10 місяців з часу оприлюднення списків їх власників. Землі подібних власників у 100-верстній смузі поблизу південного кордону мали бути продано протягом 16 місяців після оприлюднення їх списків. П'яту категорію складали землі, що орендувалися німцями-переселенцями. Угоди оренди по таких земельних ділянках після оприлюднення списків їх власників мали бути припинені через 12 місяців. Але в деяких випадках колоністи отримували право продовжити термін оренди ще на шість років [384, с. 12–13].

Навесні 1915 р. всім відділенням державного банку було заборонено укладати угоди по кредитуванню німецьких колоністів та здійснювати з ними

будь-які інші фінансові операції. Такі дії зумовили собою банкрутство частини господарств із одночасною зміною місця проживання їхніх власників [426, с. 105]. На підставі законів про ліквідацію власності підданих держав, що воюють із Російською імперією, Департамент окладних зборів циркуляром від 30 листопада 1915 р. заборонив податним інспекторам видавати вказаній категорії осіб дозволи на здійснення торговельної чи промислової діяльності, навіть за дотримання усіх формальних вимог [356, с. 50].

Рада міністрів 16 березня 1915 р. запровадила право призначення на підприємства, що належали німецьким підданам, урядових інспекторів, а 10 травня 1915 р. цих осіб було виключено із складу членів товариств взаємного кредиту й міських кредитних товариств. 12 травня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ отримало право до закінчення війни передавати капітали, що належали товариствам підданих держав, які воювали проти Російської імперії, до особливого фонду Державного банку, а також право конфіскації рухомого майна й накладення арешту на рухоме майно цих осіб. Наказом від 22 травня 1915 р. їм заборонялося видавати платежі і внески кредитними установами. 1 липня 1915 р. Рада міністрів отримала право ліквідувати торгово-промислові підприємства, що функціонували за російськими статутами в тому випадку, якщо інвесторами були німці [372, с. 219]. Це означало боротьбу не лише із так званим «німецьким засиллям», а й суттєве ускладнення роботи підприємств, частина капіталу яких було інвестовано російськими підприємцями.

Поступово німці, які проживали на теренах Російської імперії, стали розцінювати політику уряду щодо себе як зрадницьку. Під час війни німців-колоністів розглядали як ворогів, що зумовило їх неодноразові звернення до громадськості на зразок: «Як нам, місцевим німцям, довести невірним і охочим вірити нашу щирю лояльність до відгуків офіційних адміністративних осіб православного духовенства. Ви ставитеся із певним упередженням: нашим жертвам, нашому патріотичному піднесенню, нашому заповітному бажанню лягти кістками в рідну землю, яка напоїла і вигодувала нас, Ви відмовляєте в щирості і правдивості. Скажіть же в такому разі, що нам робити. Як нам діяти,

щоб навіть сліпі прозріли, а глухі – почули? Повірте, що немає такого завдання, яке не виконано нами так, як того вимагає обов'язок перед престолом, Батьківщиною і рідною землею» [455, с. 179].

Однак подібні заяви через економічні причини, що було пов'язано із прагненням російських поміщиків поділити маєтки німецьких колоністів, в основному не знаходили розуміння. Перш за все за розпорядженням військової влади здійснювалося виселення німців-землевласників з території Волині, яке було завершено в липні 1915 р. На місце виселених німців вселялися біженці з Галичини. Німецьким поселенцям офіційно дозволялося забирати з собою все своє майно, а жінкам, чоловіки, яких перебували у діючій армії, дозволялося залишатися на місці. Для успішного завершення переселення німецьких колоністів із їх числа бралися заручники, які несли повну відповідальність за всі правопорушення німецького населення, яке мало змінити місце проживання. Заручниками були німецькі священнослужителі й кілька найбільш заможних громадян. Було оголошено про недопустимість конфліктів німців, яких мали виселити, із галичанами-біженцями. Водночас підкреслювалося, що у випадку посягань на майно німців-колоністів з боку інших категорій населення всі винні будуть покарані за законами воєнного часу [384, с. 20–21].

Не зважаючи на це процес переселення супроводжувався розповсюдженням погромів німецьких маєтків, яке місцеві селяни сприймали як особисту справу, що мала передувати розпорядженню уряду щодо посилення репресій по відношенню до німецького населення. Особливо постраждали маєтки тих поміщиків, що мали німецькі прізвища: селяни розорювали їх у якості помсти за поразки та труднощі на фронті, які пов'язували із німцями. Перехід землі від німецьких колоністів відбувався головним чином на користь дворян, чиновників, купців і Селянського банку. У роки Першої світової війни жителі Катеринославської губернії стурбовані тим, що уряд має намір позбавити їх прав, дарованих їм раніше, звернулися до військового міністра із проханням, щоб на них накладалися лише обов'язки відбування санітарної служби в госпіталях [455,

с. 183]. Однак на всі прохання міністерство внутрішніх справ відповідало відмовою [273].

Поквапливість втілення в життя законів про обмеження осіб німецького походження у праві землеволодіння й землекористування зумовила численні порушення, що, окрім повного розорення маєтків, стосувалися непрозорого проведення торгів із продажем володінь німців. Більшість таких маєтків мали досить високу ціну, що не дозволяло значній частині російських поміщиків їх придбати. Це викликало махінації із визначенням ціни цих володінь та обставинами продажу, що було результатом поширення корупції у Російській імперії. Значна частина володінь німців, особливо в тих випадках, коли їхні власники змушені були залишити житло й не були присутніми на торгах, продавалася за безцінь. Це сприяло збагаченню осіб, які їх купували. Водночас під час ліквідаційної кампанії було виявлено випадки, коли власники німецьких фірм уникали висвітлення розміру власних прибутків і свідомо заплутували звітність. Але звинувачення у приховуванні прибутків не можуть вважатися ознаками «німецького засилля» [590, с. 166].

Вже протягом 1916 р. стало зрозуміло, що усунення німців-колоністів від здійснення сільськогосподарських робіт негативно позначилося на обсягах виготовленої сільськогосподарської продукції. Це, своєю чергою, сприяло загостренню проблеми забезпечення робітничого населення міст продовольством, а відтак – заворушеннями в середовищі робітників. Крім того, певна невизначеність статусу промислових підприємств, які були розташовані на реквізованих землях німецьких колоністів і масове запровадження в них державної адміністрації, значна частина представників якої не мала досвіду ведення справ та не мала належних ділових зв'язків, спричинила скорочення обсягів виготовленої продукції. Напевне тому наприкінці січня 1917 р. з'явилося повідомлення про те, що враховуючи скорочення площі посівів у південноукраїнських губерніях, уряд визнав доцільним виключити німецькі землеволодіння зі сфери дії закону від 2 лютого 1915 р., тобто не піддавати їх примусовому відчуженню [286].

Таке рішення було обґрунтованим, зважаючи на те, що економічна діяльність колоністів не обмежувалася межами ведення сільського господарства, а розповсюджувалася також на галузі промисловості, пов'язані перш за все із виробництвом сільськогосподарських машин. До початку війни у Південній Україні колоністам і менонітам належало 38 підприємств, що виготовляли плуги, молотарки, віялки. На них працювало 4 тис. 830 осіб, а річний оборот досягав 7 млн 750 тис. руб. Не менш значним був внесок німців у розбудову підприємств, що виробляли будівельні матеріали. Тільки у Березанському та Мелітопольському повітах було 29 таких підприємств [455, с. 184].

Важливість промислових підприємств, які засновано німецькими колоністами, було визнано російським урядом 19 серпня 1916 р., коли прийнято рішення не поширювати дію «ліквідаційних законів» на підприємства, що працювали для задоволення потреб фронту. У зв'язку з цим у листопаді 1916 р., наприклад, було створено концерн «Леп, Вальман и Копп», який підписав низку угод з Петербурзьким головним Артилерійським управлінням і Катеринославським військово-промисловим комітетом про виробництво снарядів різних модифікацій. Таким чином, господарі зберігали власність, а перепрофілювання виробництва в умовах воєнного часу забезпечувало відносно стабільні прибутки за рахунок чіткого виконання замовлень, що досягалося високим рівнем організації і застосування двозмінного графіку роботи. У 1916 р. завод Коппа виготовив продукції на суму 1 млн 366 тис. 651 руб., зокрема оборонної – на 1 млн 326 тис. 651 руб., тобто обсяги виробництва удвічі перевищили довоєнні норми. У 1916 р. чистий прибуток підприємства «Леппов» досяг 584 тис. 455 руб., що у п'ять разів перевищувало показники 1912 р., капітал підприємства зріс удвічі й досяг 2 млн 400 тис. руб. [455, с. 185].

Водночас чиновниками Міністерства торгівлі та промисловості було зафіксовано багато випадків, коли кошти, отримані від продажу ліквідованих підприємств або присвоювалися ліквідаторами, або пересилалися попереднім власникам – підданам воюючих із Росією держав, які проживали за кордоном [167, арк. 10]. Відповідальні особи Міністерства торгівлі і промисловості також

вказували, що частина підприємств продавалися фіктивно, фактично залишаючись у власності німецьких підданих [167, арк. 12]. Із донесень урядових інспекторів, які спостерігали за ліквідацією підприємств, констатувалося, що своєчасному завершенню ліквідаційних справ підприємств часто заважали треті особи, зацікавлені у справах, приховуючи майно та торговельні книги підприємства [167, арк. 24].

У практиці урядового нагляду за торгово-промисловими підприємствами спостерігалися випадки, коли капітал підприємства на момент встановлення нагляду виявлявся не відокремленим від особистих коштів власників. У цьому випадку нагляд розповсюджувався на все майно власників для перешкоджання вивезенню грошових засобів за кордон [167, арк. 25]. Водночас урядові інспектори не завжди дотримувалися строків ліквідації підприємств із корисливих мотивів зтягуючи справу і дозволяючи тим самим вивозити кошти за кордон. У зв'язку з цим було прийнято рішення, згідно з яким у всіх випадках, коли було помічено зтягування строків ліквідації негайно передавати справи до суду та відділів Особливого діловодства [168, арк. 96].

З іншого боку на початку 1917 р. вказувалося, що з більш як 800 підприємств, що підпорядковувалися урядовому нагляду значна кількість являла собою відносно невеликі організації, подальший нагляд за якими лише гальмував розвиток промисловості, не приносячи казні ніякої користі. Державними чиновниками пропонувалося скласти списки підприємств, які могли бути позбавлені державного нагляду. Визначення підприємств, з яких міг бути знятий чи накладений нагляд пропонувалося покласти на спеціальну комісію, складену із представників відділів Особливого діловодства, відділів торгівлі і промисловості, Ради з'їздів представників промисловості і Ради з'їздів біржової торгівлі і сільського господарства та Центрального військово-промислового комітету під головуванням управляючого Особливим діловодством. Продаж акцій планувалося покласти на спеціальний комітет, який мав визначати їх належність представникам воюючих з Росією країн, їхню вартість та здійснювати погашення. Передбачався наступний склад такого комітету: голова, який призначався

Міністерством торгівлі і промисловості, два члени від Міністерства торгівлі і промисловості і по одному від Міністерства фінансів і юстиції. Головування пропонувалося покласти на міністра М. Савіна, членами від міністерства торгівлі і промисловості призначити проф. Я. Іляшевича та Ф. Жукова із покладенням на першого обов'язків заступника голови, а заступниками – В. Дмитровського і Н. Деревенко [171, арк. 8–9 зв.]. Однак у повному обсязі заплановані заходи не було втілено у життя, що сприяло поширенню різного роду махінацій із продажем та погашенням акцій підприємств, що ліквідовувалися, у тому числі й фіктивний продаж підставним особам.

В окремих випадках конфлікти виникали між співвласниками підприємств, які мали бути ліквідовані, у зв'язку з тим, що деякі з них мали підданство Російської імперії, а інші – німецьке. За таких умов акції не могли бути передані попереднім власникам [170, арк. 20]. Ліквідатори, як правило, віддавали перевагу продажу підприємств їх російським співвласникам, наголошуючи, що таким чином забезпечувався захист російської торгівлі і промисловості від засилля німецького капіталу [167, арк. 20].

Досить поширеним було виселення колоністів, предки яких вже в декількох поколіннях були російськими підданими і не були членами сільських громад. Нерідко виселялися й родини тих німців-колоністів, представники яких воювали в російській армії і навіть мали бойові нагороди [426, с. 107]. Більшість виселених німців-колоністів було переселено у віддалені райони імперії. Їх достаток різко скоротився, що поставило частину з них на межу голодної смерті.

Результатом примусового виселення німців-колоністів і позбавлення роботи осіб німецького походження на промислових підприємствах стало як зменшення рівня агротехніки у деяких випадках, так і проблеми із організацією праці на окремих підприємствах. Сучасники вказували, що на основі вивчення стосунків німецьких колоністів і місцевих селян було видно перевагу німців у агротехніці і передачу ними кращого досвіду обробки землі місцевим сільгоспвиробникам. За повідомленнями преси, землю втратили переважно німецькі селяни-колоністи, а німецькі за походженням представники великого землеволодіння, які займали

керівні посади в армії, поліції та урядовому апараті, як правило, зберегли за собою свої земельні ділянки [400, с. 475]. Більшість німецьких колоністів похапцем змушені були продавати сільськогосподарську техніку, інвентар та худобу. За підрахунками статистів Таврійського губернського земства, внаслідок цього в 1916 р. близько 700 тис. дес. землі залишилися незасіяними, що призвело до втрати щонайменше 50 млн т хліба [289].

Вкажемо, що Головний уповноважений Всеросійського Земського Союзу князь Г. Львов перед центральним відомством порушив питання про призупинення дії ліквідаційних антинімецьких законів 2 лютого і 13 грудня 1915 р. стосовно тих ділянок землі, де існували промислові підприємства, які працювали на потреби війни. Під час обговорення цього питання на міжвідомчій нараді при Міністерстві юстиції було прийнято рішення, що найбільш правильним розв'язанням цього питання була б відтермінування застосування ліквідаційних законів стосовно вказаної категорії земель. Міжвідомча нарада висловила думку про необхідність отримання вичерпної інформації від губернаторів про наявність на підвідомчій їм території підприємств, що мали суттєве значення для роботи на потреби війни, а у випадку, якщо такі підприємства знаходилися на землях, що мали бути вилучені в німецьких власників, пропонувалося терміново ввести обмеження на їх вилучення [166, арк. 70–71].

На засіданнях Державної думи в лютому–березні 1916 р. неодноразово висловлювався сумнів у доцільності жорстокого ставлення до німецьких поселенців і загострення «боротьби проти німецького засилля». Так, С. Шидловський вказав, що виселення німців-колоністів завдало збитків не тільки цій категорії населення, а й багатьом особам, яке ніякою мірою не було пов'язано з німецьким походженням. Граф Д. Капніст наголосив, що працівники Міністерства внутрішніх справ фактично заохочували жителів сусідніх до німецьких поселень сіл до грабунків сусідів. П. Мілюков зазначив, що боротьба проти німецьких поселенців перетворилася на боротьбу із правом власності. Барон О. Мейендорф вказував, що методи виселення не можуть вважатися

припустимими в державній політиці. Депутати неодноразово звинувачували Міністерство внутрішніх справ у сприянні «насиллю над нацією». Частина членів комісії Державної думи, яка мала визначити стан справ у питанні виселення німців, різко висловила протидію проти антинімецьких законів 1915 р., мотивуючи свою думку тією користю, яку приносили німецькі селяни-колоністи у справі піднесення агрокультури, і тими позитивними рисами, які виявляли німецькі працівники на підприємствах.

Боротьба з «німецьким засиллям» стала політичним фактом, який мав би, на думку уряду, сприяти підвищенню його популярності. Але незадоволення значною частиною етнічних німців у складі російської бюрократії і військовому командуванні в суспільстві все більше зростало і породило плітки про те, що німців треба виключити із системи владних структур [592, с. 26].

На початку березня 1916 р. було проголошено про призупинення дії законів 1915 р. з метою відновити інтерес у німецьких колоністів до хліборобства й забезпечити весняний висів. Губернатори Катеринославської та Таврійської губерній наголосили, що весь врожай 1916 р., зібраний ними, буде надано в розпорядження колоністів. У їх зверненні підкреслювалося, що фактично закони 1915 р. підірвали віру населення у святість права приватної власності та можливість держави належним чином захистити його. Але петербурзькі чиновники відмовлялися від пропозицій місцевої влади дозволити німцям орендувати землі сільськогосподарського призначення, відтермінувати дію законів 2 лютого і 13 грудня 1915 р. з метою збільшення посівних площ і підвищення врожайності. Відповідна комісія Державної думи у 1916 р. запропонувала посилити санкції проти німецьких колоністів, наголосивши, що всі, хто прийняли російське підданство після 1 липня 1870 р. повинні бути позбавлені землі. Комісія зробила висновок, що будь-які об'єднання німців у Росії мають для неї загрозу власне своїм існуванням. Фактично пропонувалося запровадити колективну відповідальність за принципом етнічної належності в умовах панування ідеології панрусизму.

Водночас з липня 1916 р. до втілення в життя ліквідаційних заходів у торговельно-промисловій сфері долучився Особливий комітет по боротьбі із німецьким засиллям. Законотворчої ініціативи цей комітет не виявляв, а обмежувався контролем за здійсненням раніше прийнятих урядом постанов і вирішенням долі окремих торговельних і промислових підприємств. Чиновники прагнули максимально використати сприятливу політичну кон'юнктуру для примарного звільнення російської промисловості від небажаний капіталів. При цьому вони заспокоювали себе тим, що застосування таких жорстких заходів «навіть чи зможе залишити небажаний слід у мирний час стосовно впливу на надходження до Росії іноземних капіталів», оскільки «надлишок вільний коштів» у країні робить «повністю можливим» залучення необхідних приватних капіталів «якщо не винятково російських, то за участі... дружніх до Росії держав» [590, с. 136].

Восени 1916 р. у журналах Особливого комітету по боротьбі із німецьким засиллям зафіксовано побоювання, що примусовий продаж земель, на яких розміщено промислові підприємства, зумовить призупинення їх роботи, так і труднощі в роботі Селянського земельного банку, який згідно із законом про ліквідацію був оголошений переважним покупцем таких земель. Чиновники наголошували, що лише в окремих випадках покупці маєтків, де розташовано промислові підприємства, будуть мати необхідні навички та капітал для забезпечення їх роботи. Але навіть у таких випадках покупець, купуючи не підприємство загалом, а лише його майно поза формами, встановленими для придбання підприємства, буде мати достатні юридичні підстави для подальшого здійснення керівництва підприємством, що негативно вплине на роботу останнього. Внаслідок цього працівниками Особливого комітету по боротьбі із німецьким засиллям було запропоновано, що публічний продаж земель, на яких розміщені промислові підприємства, призупинятиметься на два роки. Вони були змушені визнати повну неможливість позбавлення земель «ворожих» підданих, оскільки на них було розміщено промислові підприємства, порушення роботи яких негативно відбилося б на розвитку промисловості загалом. Розв'язанням

проблеми називалося виділення земельних ділянок, які належали «за юридичними та економічними причинами» до земель промислових підприємств зі встановленням умов відокремлення їх від ділянки того ж власника, внесеної до реєстру під тим же номером. Таке виділення, на думку чиновників, забезпечувало як можливість успішно здійснити ліквідаційні заходи, так і зберегти підприємства. Наголошувалося, що певна частина покупців, купуючи земельні ділянки, взагалі не цікавилася підприємствами, розташованими на них. І, навпаки, особи, зацікавлені в купівлі підприємств, як правило, не цікавилися перспективою обробітку землі. Це мало виокремити інтереси різних категорій покупців, звівши нанівець їхню взаємну конкуренцію у справі купівлі земельних ділянок і оптимізувати подальшу експлуатацію придбаної власності [175, арк. 151–152].

Поза тим чиновниками Особливого комітету по боротьбі із німецьким засиллям вказувалися особливі проблеми у справі ліквідації тих земельних ділянок із промисловими підприємствами, які були обтяжені спільними зобов'язаннями, перебуваючи закладеними в банках. Хоча згідно з інструкцією для оцінки земель акціонерних земельних банків «фабрики і промислові заклади, які не пов'язані безпосередньо земельним господарством маєтку і не прийняті до оцінки, можуть бути виключені із закладу», але на практиці закладення маєтку, за якого таке виключення не зумовлене залишалося досить розповсюдженим. А оскільки за загальним правилом заклад розглядається неподільним, то виділення земельних ділянок із підприємствами досить ускладнювалося. У зв'язку з цим працівники Особливого комітету пропонували запровадити практику поділу закладу у випадку, якщо на землях перебували промислові підприємства. У тому випадку, якщо у кредитора були відсутні документи із відповідною фіксацією розташування на закладених землях підприємства, пропонувалося оформляти розподіл без врахування його вартості, спираючись лише на оцінку власне землі. Кредитору надавалося лише сім днів для оскарження рішення про розподіл закладу, і якщо спірне питання буде узгоджено у відповідному ліквідаційному управлінні, то такий розподіл закладу буде вважатися здійсненим без залучення судових органів. А промислове підприємство мало перебувати у віданні

управління до моменту його продажу згідно з законом від 10 травня 1915 р. Своєю чергою порядок управління такими підприємствами визначався наказом, що видавало Міністерство торгівлі і промисловості за погодженням з міністрами юстиції, внутрішніх справ та фінансів. Працівники Особливого комітету наголошували, що зацікавленість у розподілі закладу може виявлятися лише стосовно великих підприємств, оскільки нагляд за справами дрібних промисловців може зумовити надзвичайне гальмування втілення в життя всього комплексу ліквідаційних заходів [175, арк. 153 зв.].

У жовтні 1916 р. було відмінено пільги щодо ліквідації для підприємств, які працювали для військових потреб. У зв'язку з цим урядовим інспекторам наказувалося встановити нагляд за такими підприємствами і повідомити про них працівникам Казенних палат особливого діловодства [168, арк. 61].

Ліквідація підприємств, які належали підданам воюючих проти Російської імперії держав, здійснювалася в кілька способів. Згідно з порядком ліквідації, прийнятим 1 липня 1915 р. діяльність частини підприємств мало бути повністю припинено. До 1917 р. такі дії було застосовано до 11 підприємств. Крім того, передбачалося призначення на підприємства особливих органів управління із майбутнім продажем його росіянам, які надали відповідні гарантії продовження роботи як з технічного, так і з фінансового боку. У деяких випадках після призначення особливих органів управління підприємства не продавалися, а передавалися іншим акціонерним товариствам, утвореним росіянами та представниками союзних Російській імперії держав. У такому порядку до 1917 р. було реорганізовано 14 товариств. При цьому з цієї групи підприємств виділялися ті, що являли собою «особливий державний інтерес», що стало причиною отримання державою особливого контрольного пакету акцій у розмірі 30–40% [171, арк. 8].

Наприкінці січня – на початку лютого 1917 р. урядом було прийнято рішення щодо примусового продажу акцій підданих держав, які воювали проти Російської імперії [373, с. 232]. Особливі повноваження стосовно акціонерних товариств із правом постанови про обов'язковий продаж акцій деяких з них було надано Раді

міністрів. Ціна нових акцій мала визначатися на основі останнього довоєнного річного балансу товариств, переважне право їх придбання закріплювалося за державою, а у випадку відмови держави придбати акції – росіянам, союзним або нейтральним підданам із числа акціонерів підприємства. При цьому кошти, отримані від продажу, передбачалося вносити в особливий фонд Державного банку й у державні каси. Для виконання всіх цих розпоряджень було вирішено утворити спеціальну державну установу – Комітет по обов'язковому продажу ворожих акцій. Але виконання подібних планів було сумнівним з огляду на те, що для продажу акцій була необхідна вимога з боку росіян або представників союзних держав, які володіли не менш як четвертою частиною акцій цього товариства [590, с. 139], а через деякий час – вимога більшості російських акціонерів [373, с. 232].

Варто вказати, що до дій по ліквідації підприємств, які належали підданам воюючих проти Росії держав, було залучено податні інспектори. Податні інспектори повинні були не просто скласти відповідні списки підприємств, й детально обстежити їх. Після цього саме на них покладалося завдання ліквідації вказаних суб'єктів підприємницької діяльності, для чого створювалися відповідні комісії. У випадку, коли у повіті було кілька податних дільниць, головою комісії призначався один із інспекторів, а решта входили як члени. В обов'язковому порядку до комісій повинні були увійти начальники повітових поліцейських управлінь або їх помічники й чини акцизного нагляду.

Таким чином, боротьба проти «німецького засилля» зумовила прискорене збагачення осіб, які «нагріли руки» на продажу маєтків німецьких поселенців чи їх грабунку, до скорочення посівних площ та «розорення господарського життя» у цілому ряді регіонів. Певні труднощі із організацією виробництва та налагодженням економічних зв'язків спостерігалися на підприємствах, які були секвестровані із вилученням їх з власності підданих країн, що воювали проти Росії.

Загалом під удар ліквідаційного законодавства потрапили відносно невеликі фірми із відповідним річним обсягом, сфера підприємництва яких не була

стратегічною. В історіографії такий стан речей пояснюється кількома обставинами: великі компанії зберегли свої акції шляхом передачі їх підставним особам російського походження, хоча такі дії не завжди закінчувалися успіхом, а також брали участь у підкупі чиновників [372, с. 250]. Останнім часом висловлюється думка, що Особливий комітет по боротьбі із німецьким засиллям не спрямовував своєї діяльності проти частини великих підприємств через потужну протидію багатьох впливових російських фінансових угруповань. Ліквідація середніх і дрібних підприємств відбувалася для комітету відносно безболісно, оскільки під час втілення в життя ліквідаційних заходів вони не могли скористатися лобістською підтримкою високого рівня. До того ж членів Особливого комітету по боротьбі із німецьким засиллям більше хвилювали кількісні, а не якісні показники боротьби, які використовувалися у пропагандистських цілях [590, с. 140].

Загалом стало зрозуміло, що всі, кого влада йменувала «іногородцями» не захищені від сваволі державних чиновників і не мають гарантій стабільності економічного розвитку і збереження своєї власності. Частина працівників Міністерства внутрішніх справ сприяла скоєнню правопорушень та злочинів у ході здійснення переселень. Згодом така тактика примусових переселень із перерозподілом майна була перейнята й розвинута більшовицьким урядом, який довів її практично до абсолюту. Але після лютого 1917 р. Тимчасовий уряд значно лібералізував, а потім і зовсім припинив ліквідаційну політику, розуміючи її загрозу для розвитку економіки Росії.

Як було сказано вище, секвестр на початку став застосовуватися лише стосовно підприємств, які належали підданам країн, що воювали проти Російської імперії. Але з часом сферу його застосування було суттєво розширено. Міністр торгівлі і промисловості у квітні 1916 р. вказував, що протягом 1914–1915 рр. накладення секвестру здійснювалося в місцевостях, на території яких було оголошено воєнний стан, а також в межах виконання правил надзвичайної охорони. Закон встановлював застосування секвестру у випадках, коли шляхом розпорядження майном досягалися злочинні цілі або коли упущення у справі

управління підприємствами зумовлювали небезпечні для громадського порядку наслідки. Однак поступово в умовах воєнного часу секвестр став масовим явищем, змінивши саму суть цього явища. Секвестр став застосовуватися переважно стосовно промислових підприємств, що знайшло відображення в законі від 12 січня 1916 р. «Про порядок завідування і управління секвестрованими підприємствами і майном».

Міністр із турботою констатував розширення цілей накладення секвестру, що виражалося в його застосуванні не лише у вказаних вище випадках, а й тоді, коли способи управління підприємствами «виявлялися невідповідними державним інтересам». Стаття 3 закону від 12 січня 1916 р. визначала, що секвестроване майно і підприємства використовувалися урядовими чиновниками в державних чи місцевих потребах. При цьому передбачалася можливість заміни самого призначення підприємства чи майна у воєнний час, якщо цього «вимагали інтереси оборони». Міністр торгівлі і промисловості наголошував, що у зв'язку з введенням такого трактування секвестр вже перестав бути попереджувальним заходом, а перетворився на засіб технічного управління промисловими підприємствами, що суттєво розширило сфери його застосування. Це зумовило накладення секвестру на підприємства, які визначали напрями розвитку певних галузей промисловості. Подальше застосування секвестру, на думку міністра, могло перетворити секвестр на «надзвичайно сильний і вкрай гострий засіб промислової політики держави». Внаслідок того, що у випадку накладення секвестру попереднє керівництво підприємством автоматично визнавалося невідповідним державним інтересам, це зумовлювало повну зміну керівного складу підприємства. Міністр висловлював сумнів щодо наявності в уряді достатньої кількості кваліфікованих менеджерів і управлінців, здатних замінити усунене від справ попереднє керівництво підприємств. При цьому наголошувалося, що у випадку його заміни на великих підприємствах це однозначно спричинить скорочення обсягів і якості продукції. Тому що зміна керівного складу передбачатиме руйнування узгоджених ланок керівництва, що склалися, оскільки «складна організація таких підприємств вимагає точної

відповідності окремих частин і повної узгодженості їх дій». Уже сам факт появи на керівних ролях нових осіб з новими вимогами та навичками управління загрожував тим, що на роботі не буде залишено попередніх керівників різних ланок, що могло спричинити «розпад налагодженого заводського механізму». Оскільки уряд мав справу із підприємствами, чия робота вкрай важлива для забезпечення потреб країни, що вела війну, то накладення секвестру на такі підприємства однозначно спричинило дезорганізацію їх роботи. Міністр констатував той факт, що виявлений в січні–квітні 1916 р. брак кваліфікованих кадрів, які працювали на державних промислових підприємствах, і були використані для заміни керівників приватних компаній, на які було накладено секвестр, зумовлювало повне руйнування системи управління підприємствами, затримку виконання замовлень, збільшення обсягів бракованої продукції [173, арк. 298–299].

Поступово секвестр став застосовуватися з метою боротьби проти робітничих страйків, для введення на промислових підприємствах державної адміністрації. Міністр торгівлі і промисловості наголошував, що в такий спосіб частково можна було протистояти наростанню страйкового руху лише за умови висунення робітниками тільки економічних вимог. При цьому нове правління могло піти на поступки робітникам у значно ширших масштабах, аніж попереднє, сформоване приватними власниками. Але якщо певне правління підвищувало заробітну плату вище економічно обґрунтованої межі, то такі дії автоматично відбивалися на інших підприємствах тієї ж галузі промисловості, оскільки власники не зможуть задовольнити подібні вимоги робітників [173, арк. 302]. По суті йшлося про поширення (завдяки застосуванню секвестру) недобросовісної конкуренції, що болюче відбивалася на діяльності промисловців і підприємців. Адже підвищення рівня оплати праці на підприємствах, де було запроваджено державне управління з метою уникнення страйків, автоматично зумовлювало їх виникнення на суміжних підприємствах тієї ж галузі промисловості. Розгортання страйкового руху таким чином примушувало приватних підприємців або підвищувати оплату, або йти на загострення стосунків із робітниками. До того ж, вони опинялися перед

загрозою секвестру як такі, чия діяльність не відповідає державним інтересам. Крім того, державна підтримка секвестрованих підприємств суттєво впливала на процес ціноутворення в галузі, оскільки в інтересах держави певне підвищення рівня оплати праці робітникам, як правило, компенсувалося зниженням ціни продукції для казни, що не завжди могли собі дозволити приватні підприємці.

Міністр промисловості та торгівлі бачив у секвестрі величезну загрозу страйків, оскільки накладення секвестру, як результат страйку, формувало в робітників переконання, що таким чином вони отримали досить серйозний засіб боротьби з господарями: достатньо застрайкувати й уряд секвеструє підприємство та забезпечить підвищений рівень оплати праці [173, арк. 303].

Ст. 6 Закону від 12 січня 1916 р. «Про порядок завідування й управління секвестрованими підприємствами і майном» передбачала, що накладення секвестру повністю усуває власників від будь-якої участі в організації роботи підприємства і позбавляє їх права керувати власністю. Усі права власника, за винятком розпорядження нерухомістю, переходили до осіб, які здійснювали секвестр. Власники підприємств не могли навіть відчужувати власне майно й отримувати прибутки від нього, а згідно зі ст. 13 їм передавався лише залишок чистого прибутку після зняття секвестру. Оскільки особи і заклади, які завідували секвестрованими підприємствами, не відповідали перед їх власниками за свої розпорядження по господарському управлінню секвестрованими підприємствами, то ніяких засобів впливати на способи господарювання власники підприємств не мали. При цьому власник підприємства повинен був зберігати і виконувати всі попередньо взяті на себе зобов'язання, не зважаючи на фактичну втрату керівництва підприємством. Для власників це означало не лише загрозу втрати окремих підприємств, а й повного розорення, оскільки зберігалися в повному обсязі раніше взяті на себе зобов'язання. Не у кращому становищі знаходилися й контрагенти та кредитори секвестрованого підприємства. По ст. 9 будь-які угоди, укладені підприємцем, могли бути протягом трьох місяців розірвано особами, які здійснювали управління секвестрованим підприємством. А згідно зі ст. 11 борги підприємства підлягали виплаті лише після здійснення всіх необхідних

підприємству витрат, що усувало кредиторів від будь-якого впливу на процес роботи підприємства, а відповідно – і перспектив отримати борг. Ситуація ще більш погіршувалася, коли боржником було акціонерне товариство (а таких була більшість серед секвестрованих підприємств), оскільки висунути йому претензії щодо погашення боргу було практично неможливо через відсутність у акціонерів будь-якого майна, окрім секвестрованого, стягнення з якого заборонялося [173, арк. 304].

Міністр промисловості і торгівлі змушений був констатувати, що секвестр став застосовуватися як репресивний захід стосовно підприємців і промисловців, оскільки такі дії, навіть ті, що було спрямовано проти підприємств, які належали підданам особам держав, які воювали проти Російської імперії, неминуче стосувалися інтересів російських промисловців, так як вони працювали в тій же або суміжних галузях промисловості. Перетворення секвестру на засіб економічної політики загрожувало інтересам інвесторів, які втрачали можливість отримати прибутки від своїх вкладень. Це створювало серйозну загрозу радикального зменшення інвестицій у промисловість Російської імперії з боку приватних інвесторів. На думку міністра торгівлі і промисловості, застосування секвестру повинно бути обмеженим лише невеликими підприємствами, де не було налагоджено технічно складного виробництва. Секвестр не повинен був застосовуватися як засіб боротьби із робітничими страйками, потрібно було максимально врахувати інтереси власників секвестрованих підприємств [173, арк. 305].

З одного боку, секвестр підприємств гарантував їхнім працівникам, принаймні протягом певного часу, стабільний заробіток, але з іншого – це означало втрату багатьох або більшості виробничих зв'язків, що іноді зумовлювало скорочення обсягів виробництва чи страйків. У цій справі велике значення відігравали особисті й ділові якості осіб, яким було доручено керувати секвестрованими підприємствами [4, арк. 4]. У деяких випадках навіть доводилося приймати рішення про передачу секвестрованих підприємств попереднім власникам або уповноваженим ними особам через неможливість

організувати роботу належним чином. Особливо це стосувалося підприємств, які виготовляли боєприпаси та зброю [169, арк. 31–32 зв.].

Секвестр передбачав неодмінну заміну керівного складу підприємств, що спричиняло посилення анархії на виробництві. На невеликих підприємствах цей процес відбувався відносно безболісно. Але цього не можна було сказати про великі підприємства, де подібні дії нерідко зумовлювали заворушення серед робітників і викликали незадоволення попереднього керівництва [174, арк. 2–3].

Фактично секвестр став одним із засобів неконтрольованого одержавлення промисловості. Ініційований представниками вищого дворянства він перетворився на серйозне знаряддя тиску на буржуазію і руйнування промисловості. Репресивний характер цього засобу усвідомлювали не лише промисловці та підприємці, а й частина вищих державних чиновників, розуміючи його руйнівну силу. Застосування секвестру як засобу боротьби зі страйками давало можливість здійснювати економічний тиск на промисловість революційним організаціям, представники яких професійно займалися страйками.

Впродовж 1914–1917 рр. секвестр перетворився із засобу тиску держави на підприємців, які, на думку можновладців, здійснювали економічну діяльність не в інтересах Російської імперії (у першу чергу німецьких колоністів), на один із важелів державної економічної політики, покликаної зміцнити позиції самодержавства за всяку ціну. Як засіб боротьби із поширенням страйкового руху секвестрування підприємств не виправдало себе, оскільки зумовило протилежний результат.

Аналіз обставин застосування секвестру і його наслідків дає змогу вказувати на неефективність тривалих позаекономічних примусів у державному керівництві економікою, оскільки вони стають причиною скорочення обсягів інвестицій та втрату мотивації до праці як у підприємницьких колах, так і в середовищі робітників через руйнування усталеної системи адміністрування як на окремих підприємствах, так і в окремих галузях господарства. Посилення адміністративного тиску на промисловців і підприємців можна вважати однією з ознак кризи економічної політики самодержавства, оскільки вимоги максимальної

фондовіддачі при мінімальній фондоємності можна вважати економічно не виправданими. . Посилення позаекономічного примусу стало однією з причин наростання критичних настроїв у суспільстві, у тому числі в середовищі промисловців.

Одержавлення промисловості й сільського господарства та надмірна етатизація суспільства в роки Першої світової війни була для частини революціонерів дороговказом у їх майбутніх діях в управлінні господарством. Доведене до абсурду у роки існування радянської влади це явище зумовило перетворення країни на військовий табір під гаслами індустріалізації та колективізації.

В. Ленін неодноразово підкреслював залежність обороноздатності від «революційного економічного перетворення всієї країни», який він вбачав у «якобінському очищенні» від старого через господарське відродження, що ставало, на його думку, можливим шляхом забезпечення соціалістичних перетворень, націоналізації банків, землі, державного контролю над промисловістю. По суті, ідеї В. Леніна ставали своєрідним продовженням політики царизму стосовно великих промисловців і підприємців, яка полягала в широкому запровадженні конфіскаційних заходів, секвестру, одержавлення економіки та запровадження примусової праці шляхом здійснення мобілізацій. Виразником такої політики стало «Положення про робітничий контроль», що було прийнято в листопаді 1917 р., а також створення у грудні 1917 р. Вищої Ради Народного Господарства, яка була наділена правом конфіскації, реквізиції і примусового перетворення на синдикати підприємств різних галузей промисловості й торгівлі. Навіть у середовищі більшовицької партії були противники тотальної прискореної націоналізації підприємств, що після першого з'їзду Рад Народного Господарства змусило перейти до здійснення планомірної націоналізації промисловості [504, с. 17].

Руйнування «старої державної машини», широко розрекламоване більшовиками як одне з надбань революції, означало й масштабне руйнування промисловості, принаймні через знищення виробничих зв'язків та деструкцію

організації виробництва загалом. Саме це було вкрай вигідне як супротивникам Російської імперії у війні, так і частині її союзників, оскільки усувало потенційного конкурента після закінчення бойових дій як у сфері перерозподілу завоювань, так і в царині економічної діяльності.

2.2. Вплив соціальних відносин між промисловцями й робітниками на роботу промислових підприємств

Перша світова війна стала однією з причин суттєвих змін у економіці, політичній структурі та соціальній психології суспільства Російської імперії. Саме події війни стали причиною краху самодержавства й революційних подій 1917 р. Перша світова війна не була несподіванкою не лише для професійних політиків, але й для широких ліберальних кіл у всіх цивілізованих країнах. Нещівна боротьба за переділ колоній і сфер впливу, небувала гонитва сухопутних і морських озброєнь, наявність заплутаних міжетнічних конфліктів і територіальних суперечок, законне прагнення ряду народів до національного возз'єднання і набуття власної державності, протистояння політичних та династичних амбіцій – усе це мало зумовити грандіозний воєнний конфлікт. У свідомості багатьох пересічних людей підсвідомо закладалася думка про можливість насильницького завоювання влади й розпорядження нею із застосуванням примусу. При цьому революціонери ніколи не приховували, що спробують використати створену війною кризову ситуацію у власних, виключно деструктивних цілях і покінчити з капіталізмом, в якому вони бачили причину всіх негараздів людства. Про це неодноразово говорили Ф. Енгельс, К. Каутський, В. Ленін, Л. Троцький.

Досить радикальним було й рішення Штудгартського (1907 р.) конгресу Інтернаціоналу, підтверджене потім у 1910 р. у Копенгагені і у 1912 р. у Базелі, згідно з яким у випадку війни соціалісти всіх країн мали вжити всі заходи, щоб використати створену війною кризову ситуацію для прискорення падіння капіталістичного ладу революційним шляхом. Характерно, що ініціатива такої постановки питання належала представникам Росії – більшовику В. Леніну, меншовику Ю. Мартову та Р. Люксембург, яка представляла польських соціал-демократів, що працювали на території Царства Польського (частини тодішньої Російської імперії).

При цьому формування капіталістичних виробничих відносин і системи господарювання в Російській імперії після реформ другої половини XIX ст. супроводжувалося посиленням ролі робітників у соціально-економічному та суспільно-політичному житті країни. Для розуміння мотивації змін у стосунках між промисловцями та робітниками впродовж Першої світової війни важливим є аналіз трудового законодавства Російської імперії, оскільки вимоги щодо його вдосконалення були найбільш поширеними серед вимог робітників у передвоєнні роки, а також впливу мобілізації, боротьби із «німецьким засиллям» та діяльності політичних партій на формування політичних настроїв у робітничому середовищі.

Представники радянської історіографії у багатьох випадках зараховували всі випадки невиходу робітників на роботу до антивоєнних, антиурядових виступів чи страйків, де висувалися виключно економічні вимоги. Однак протягом перших місяців війни випадки невиходу робітників на підприємства були пов'язані з призовом до армії чи проходами в армію близьких і не мали антивоєнного характеру. Вони не супроводжувалися висуненням певних вимог, що є характерною ознакою страйку, як форми соціального протесту. Не були антивоєнними, як їх кваліфікували багато авторів, і виступи представників частин запасу, що мали місце під час проведення липневої мобілізації. Такі виступи були на території Донбасу, де мобілізовані прагнули перед відправкою громити винні склади. Як повідомляв начальник Донського обласного жандармського управління, 19 липня 1914 р. близько 17.00 «натовп нижчих чинів запасу разом із робітниками» макіївських заводів підійшов до поліцейської управи селища і «висунув вимогу до пристава Макіївського гірничого району Ломовцева віддати розпорядження про відкриття казенних винних магазинів». У зв'язку з цим було викликано взвод козаків, який застосував вогнепальну зброю. Як результат, людські жертви: 10 осіб було вбито і 15 поранено. Донесення завершувалося наступним висновком: «Відомості, зібрані за допомогою агентурних джерел свідчили про відсутність будь-якої політичної складової у всьому, що відбулося. Це підтверджується також відсутністю будь-яких демонстраційних виступів з боку робітників на похоронах убитих. Робітники, як заводські, так і з рудників,

поставилися до того, що відбулося, негативно. Хід робіт ніде не порушувався. Усе це – без сумніву – лише п'яна справа» [406, с. 437].

На початку Першої світової війни в Російській імперії склався комплекс законів, що регулювали трудові відносини у фабрично-заводській промисловості. Ще 10 червня 1906 р. було прийнято закон «Про запровадження старост на промислових підприємствах». За свідченнями сучасників уряд прийняв рішення про запровадження представництва виключно з метою підриву політичної агітації у середовищі робітників. Таке рішення забезпечило власникам право затверджувати старост, але робітники не отримували ніякого захисту [309, с. 91–93].

У «Зведенні законів Російської імперії» акти, про стосунки між найманими працівниками, власниками підприємств і державою, було об'єднано в межах «Статуту про промисловість», а також складали окремий «Статут про промислову працю». Перш за все трудове законодавство було зосереджено на проблемі умов трудового договору: наймі та звільненні, регулюванні робочого часу, розмірі заробітної плати, вирішенні трудових конфліктів, умовах праці й розрахунків з робітниками, охороні праці й техніці безпеки. Норми «Статуту» захищали основні права робітників, а також обмежували працю жінок і неповнолітніх на виробництві. Однак практика свідчила про те, що трудовому законодавству імперії була властива низка недоліків. Насамперед був відсутнім дієвий контроль за дотриманням його норм. Чисельність штатів фабричної інспекції залишалася невеликою. Інспекцією протоколювалася, як правило, лише дуже незначна частина порушень (5–6%), що було пов'язано із небажанням чиновників загострювати стосунки із підприємцями. Крім цього, проблеми могли виникнути під час передачі протоколів про порушення до губернських органів, оскільки їх робота відбувалася за присутності й активної участі власників великих підприємств. Підприємці також часто використовували тонкощі формулювань закону, щоб уникнути матеріальних витрат: у випадку, коли було доведено, що травма виникла внаслідок грубої необережності робітника, компенсація не виплачувалася. Крім того, пропозиції щодо прийняття нових законів, які б

регулювали стосунки між підприємцями й найманими робітниками, досить часто мали спротив як представників влади, так і фабрикантів та заводчиків [310].

Перша світова війна вимагала максимальної напруги економіки кожної із країн-учасниць, і перш за все – це стосувалося промисловості – постачальника обмундирування, зброї та боєприпасів для армії. У подібній ситуації будь-які перебої в роботі підприємств могли мати вкрай небезпечні наслідки. У зв'язку з цим влада багатьох держав, що брали участь у бойових діях, запровадила обмеження страйкової активності робітників. Уже 29 серпня 1914 р. було прийнято указ «Про продовження терміну дії Положення про заходи по охороні державного порядку і громадського спокою і про подальше залишення деяких місцевостей Імперії на положенні надзвичайної охорони». У тексті цього закону не передбачалося заходів, що стосувалися промислового виробництва. Але через деякий час на його основі було прийнято низку локальних актів, які регулювали право робітників на організацію і проведення страйків.

Водночас було прийнято низку законів, що були покликані захистити у матеріальному плані мобілізованих та їхні сім'ї, у тому числі й фабрично-заводських робітників. 11 серпня 1914 р. вийшов іменний указ про утворення ради по нагляду за сім'ями осіб, які були призвані на війну, а також за сім'ями поранених і загиблих воїнів. Створений на основі цього акту орган повинен був координувати діяльність урядових закладів, громадських організацій і приватних осіб у визначеній сфері. За два дні до цього було затверджено положення Ради міністрів, відповідно до якого сім'ям майстрів, робітників і нижчих службовців казенних заводів, фабрик, майстерень та інших закладів повинна бути виділена матеріальна допомога у вигляді щомісячних грошових виплат, розмір яких залежав від величини сімей і складав від 25 до 50% заробітку годувальників. Крім того, передбачалася також видача допомоги продовольством. Робітники, які не мали сімей, згідно з даним актом могли розраховувати на отримання одномоментної виплати у розмірі двомісячного заробітку з розрахунку жалування, яке отримувалося протягом останнього місяця перед призовом. При цьому в законі передбачалося, що припинення виплат може настати ще до

повернення робітника з фронту. Умовою цього було закінчення строку найму робітника на підприємстві, що було прописано в контракті. Іншою умовою припинення виплат визначалося отримання сім'єю будь-якої пенсії від держави. Одночасно було прийнято положення, що встановлювало у якості джерела фінансування соціальної програми військовий фонд [310].

Поруч із цим в урядових колах дискутували стосовно доцільності запровадження примусової праці робітників на казенних підприємствах, що виконували воєнні замовлення. 29 липня 1914 р. Головне артилерійське управління подало до Ради міністрів «Проект правил про оголошення казенних заводів, що виготовляли предмети, необхідні для оборони держави, на особливому положенні». Проект було підписано військовим міністром В. Сухомліновим і начальником Головного артилерійського управління Д. Кузьмінім-Караваєвим. На «особливе положення» мали бути переведені всі заводи, арсенали й майстерні військового і морського відомств, а також ті казенні заводи інших відомств, які виконували оборонні замовлення. Список підприємств підлягав затвердженню Радою міністрів. «Особливе положення» відміняло звичайне робітниче законодавство і встановлювало особливий порядок роботи на підприємствах. Але п. 2 цього положення засвідчував те, що тривалість робочого дня, кількість робочих годин на добу та протягом тижня, розміри заробітної плати могло бути змінено лише за обопільної згоди сторін. Порушення «особливого положення» робітниками мало каратися ув'язненням від чотирьох місяців до року й чотирьох місяців. Передбачалося, що під час страйків заробітна плата могла не виплачуватися. 3 серпня 1914 р. Рада міністрів затвердила проект, але на практиці відмовилася втілювати його у життя, визнавши несвоєчасним. Наголошувалося, що в умовах загального патріотичного піднесення не існувало потреби в «особливих заходах». 5 лютого 1915 р. автори проекту знову подали його до Ради міністрів, мотивуючи своє рішення посиленням заворушень у середовищі робітників та практики переманювання робітників з казенних підприємств на приватні шляхом встановлення підвищеної заробітної плати. 13 лютого 1915 р. під тиском міністра внутрішніх справ пропозицію повторно було відхилено Радою

міністрів. Наголошувалося, що введення «особливих заходів» може лише дати привід робітникам для незадоволення урядом і змінити «спокійні і лояльні настрої» трудящих [507, с. 48].

Війна різко змінила ситуацію в робітничому русі. Страйки на її початку стали досить рідкісним явищем, а кількість їхніх учасників у порівнянні із передвоєнним періодом скоротилася в кілька десятків разів. У радянській історіографії це пояснювалося головними чином посиленням репресивної політики царського уряду, відправкою на фронт «найбільш свідомих» робітників, небажанням тих, що залишилися псувати стосунки із заводською адміністрацією і владою напередодні нових мобілізацій з метою отримання відстрочки від призову. Крім того, зростання цін на товари в умовах війни примушувало робітників думати про заробіток і роботу на підприємстві. Не можна не враховувати також послаблення агітації лівих партій, що переживали у зв'язку з війною період бурхливих дискусій стосовно оцінки подій. З початком війни частина представників лівих сил було заарештовано, що ще більше ускладнювало їхню роботу. Поруч з цим турбота за долю країни, солідарність із товаришами, які воювали на фронті й гостро потребували зброї та боєприпасів, слугували стримуючим фактором для розвитку страйкового руху. Думка про несвоечасність соціального протесту закріпилася у свідомості багатьох робітників. «Але чи надовго?» – залежало від ситуації на фронті, економічного становища у країні, політики уряду та підприємців, позиції революційних партій і організацій. Від царату в цій ситуації вимагалось дещо лібералізувати суспільно-політичний лад Росії, підключити ліберальну опозицію до управління державою, вжити заходів для покращення соціального захисту трудящих, рівномірно розподіляти матеріальні й фізичні навантаження військового часу, обмежити прагнення буржуазії до надприбутків і сваволю чиновників та відмінити найбільш одіозні дискримінаційні закони стосовно національних меншин [533, с. 241–242].

11 липня 1915 р. голова Особливої наради по обороні О. Поліванов у листі до голови Ради міністрів І. Горемікіна виступив за врегулювання спірних питань із робітниками оборонних підприємств з метою уникнення страйків і продовження

виконання казенних замовлень. Виступаючи проти надмірного форсування мілітаризації режиму на заводах, О. Поліванов наголошував на необхідності «вжиття потрібних заходів» на місцях для «врегулювання робітничого питання у тих межах, в яких воно може відбитися на успішності роботи заводів» [235, с. 513–514].

Водночас 13 липня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ поширило циркуляр, за яким передбачалося посилення поліцейського нагляду за протестним рухом. Згідно з цим нормативно-правовим актом військовозобов'язані, які отримали відстрочку і залишилися на заводах, що виконували замовлення військового відомства, у випадку участі у страйках направлялися на збірні пункти для відправки у діючу армію [311].

Але поруч з цим Рада міністрів рекомендувала підвищити розцінки оплати праці на казенних підприємствах з метою уникнення переманювання кваліфікованих працівників на приватні заводи й фабрики. Уряд погоджувався на додаткові витрати казни, вважаючи «такий захід кращим, аніж прийняття будь-яких надзвичайних заходів по відношенню до особового складу обслуговуючого потреби державної оборони заводів» [507, с. 49]. Уряд також відмовився встановлювати будь-які обмеження по переходу робітників і службовців з казенних підприємств на приватні.

19 жовтня 1915 р. фабричне законодавство доповнив акт «Про недопущення деяких відхилень від правил про роботу жінок, підлітків і малолітніх, а також про тривалість і розподіл робочого часу». Суть його полягала в тому, що Міністру торгівлі і промисловості було надано право дозволяти відхилення від відповідних законів на підприємствах, що працювали для забезпечення потреб оборони. При цьому важливо підкреслити, що під дію цього положення потрапили лише статті, що обмежували робочий час, але не забороняли роботу дітей на певних виробництвах. Прохання про застосування закону на практиці повинні були скеровуватися старшим фабричним інспекторам. Вони зобов'язувалися направляти ці звернення безпосередньо у відділ промисловості в порядку термінових представлень. У зверненнях вказувалися умови, на підставі яких

запропоновані відхилення мали бути дозволені. У випадку надзвичайної потреби такі повідомлення потрібно було передавати телеграфом. Фабриканти періодично зверталися з проханнями про збільшення робочого дня для підлітків 12–15 років до 9 годин. Також власники підприємств домагалися використання праці жінок на заводах цілодобово у три зміни по 8 годин кожна або в чотири зміни по 6 годин. Але в переважній абсолютній більшості випадків такі прохання відхилялися, у тому числі й у випадках, коли вони скеровувалися великими промисловцями та підприємцями [310]. Таким чином, навіть провідним промисловцям певний час не вдавалося забезпечити на законодавчому рівні закріплення вигідної для них тривалості робочого дня. Однак такі спроби не були поза увагою робітників.

У 1916 р. було прийнято Тимчасові правила про надання кредитів населенню, що постраждало від війни [180]. Йшлося про осіб, чиє майно залишилося на зайнятій ворогом території, а також про тих, чиє майно було реквізовано чи знищено за наказом влади. Однак у зв'язку із практичною реалізацією викладених положень викликало багато негараздів та суперечок, оскільки розміри кредитів залежали від річного заробітку особи, право на майно мало бути підтверджено низкою документів, що зробити в умовах війни було досить складно, а також закріпленою у правилах практикою визначення розміру кредитування «відповідно до потреби у засобах» у кожному окремому випадку.

Певне загострення соціальної напруженості в робітничому середовищі спостерігалось після початку війни з Німеччиною, а також у зв'язку з наростанням протестів проти «внутрішніх німців», поти «німецького засилля». В умовах розгортання урядом антинімецької пропаганди приводів для виступів робітників знаходилося достатньо: прискіпливе ставлення до працівників, прояви непатріотичності з боку представників фабрично-заводської адміністрації, продовольчі ускладнення, відступ російських військ весною і влітку 1915 р. Уже наприкінці 1914 р. – на початку 1915 р. фабрична інспекція й поліція неодноразово фіксували страйки робітників, які висували вимогу усунути з підприємств представників адміністрації німецької та австрійської національностей. Вони не мали економічного характеру, але й не вкладалися у

межі «класово-політичних страйків», до яких їх нерідко зараховувала фабрично-заводська інспекція. Особливої гостроти антинімецькі настрої досягнули у травні–червні 1915 р. Страйки нерідко супроводжувалися маніфестаціями. На початковому етапі деякі з них стали завершуватися погромами магазинів і навіть квартир німецьких і австрійських підданих [405, с. 434].

Загалом курс урядової політики у період Першої світової війни можна охарактеризувати як політику політичного маневрування між різними соціальними силами з «креном вправо». Микола II не наважувався ні на реформи, ані на контрреформи. При цьому він не приховував, що хоче виграти час, домогтися переможного завершення війни, принизивши опозицію, а потім вже здійснювати перетворення. У січні 1917 р. цар говорив колишньому прем'єру О. Трепову, що не буде здійснювати жодних реформ до завершення війни. При цьому він вважав, що «російський народ через свої патріотичні переконання розуміє це і терпляче почекає». Микола II був впевнений, що підбурювачів до безладів «примусять заспокоїтися, навіть якщо довелось б застосувати репресії». Цей курс виявився для царського уряду фатальним. З осені 1915 р., після поразки російських військ у Польщі і стрімкого просування німців на схід на тлі наростання економічних труднощів у Росії стала складатися нова загальнодержавна криза, що за своїми масштабами значно перевищувала кризові явища в інших воюючих країнах. Послаблення всіх структур влади, падіння престижу династії Романових відкрило шлях для різноманітних проявів незадоволення існуючим станом справ [533, с. 243].

Водночас соціальна стратифікація була властива й робітництву. Для розуміння природи протестної діяльності робітництва України в роки Першої світової війни важливо проаналізувати етнічний та соціальний склад робітників. Всупереч усталеним уявленням про зростання кількості робітників-українців з початку ХХ ст. і до 1917 р. вдалося встановити той факт, що більшість безпосередніх виробників, зайятих у промисловості була представлена не українцями, а росіянами або зрусифікованими особами. Існувала істотна національна відмінність між жителями суцільно українського села і зросійщеним

містом. Так, серед населення Миколаєва частка росіян становила 66,3%, українців – 7,5%, Харкова – відповідно 62,8% і 26% [487, с. 5]. У Донбасі близько 70% всього загалу пролетарів були вихідцями з російських губерній [288, с. 38].

Майже вся Україна, крім Харківської губернії, належала до так званої смуги єврейської осілості. Досить значна частина середньої і дрібної буржуазії, а також ремісників та пролетарів була єврейського походження і концентрувалася в містах. Якщо частка єврейського населення загалом по Україні становила 7,5%, то в містах вона підвищувалася до 28%. У зв'язку з ліквідацією смуги осілості після повалення самодержавства у великих населених пунктах стала проживати ще більша кількість єврейського населення. Аналіз кількісного складу робітників-євреїв в Україні показує, що їх налічувалося тут від 60 до 80 тис. осіб. На них припадала значна частина фабрично-заводських робітників та будівельників. Зокрема в Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді від 70 до 90% єврейського населення були пролетарями. Саме в середовищі єврейського робітництва особливо популярними стали ідеї соціальної рівності та справедливості, що зближувало його із російським пролетаріатом і найбільш бідними верствами українського міста. Загалом у промисловості України переважали представники некорінного населення [487, с. 6]. Цей факт став одним із важливих чинників, що визначав ставлення робітництва до війни, революційних перетворень та участі в роботі промислових підприємств (у тому числі й у складі робітничих комітетів).

У воєнні роки головними джерелами збільшення кількості працездатного населення Сходу і Півдня України стали члени родин кадрових робітників, які раніше не працювали: люди літнього віку, жінки, підлітки й діти, а також мешканці міст і сіл, які йшли на оборонні заводи, щоб уникнути мобілізації на фронт. Чисельність робітників також збільшувалася за рахунок біженців та інших категорій працівників.

У роки війни змінився статевий склад робітництва через зменшення кількості чоловіків і значно ширшого використання на підприємствах праці жінок, підлітків і дітей. Це пояснювалося, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з іншого – тим, що їхня праця були дешевшими. Зокрема під час війни жіноча

праця широко використовувалася в кам'яновугільній промисловості Донбасу. [144, арк. 14]. Так, якщо на шахтах Донбасу у 1913 р. працювало 2 тис. 400 жінок, то на 1 вересня 1916 р. їх чисельність збільшилася до 12 тис. 400. За роки війни питома вага жінок-робітниць у кам'яновугільній промисловості зростає з 1,6 до 4,5%. Поряд із жіночою працею активно використовували працю малолітніх та підлітків у металургійній промисловості. Наприкінці 1916 р. частка жіночої праці на підприємствах Сходу і Півдня України складала 4–5%. Внаслідок цих змін продуктивність праці почала різко падати і у 1916 р. на шахтах Донбасу становила 81,5% у порівнянні з 1913 р. [531, с. 66–67].

Впродовж 1914–1916 рр. уряд Російської імперії послабив законодавчі бар'єри, що відділяли певні категорії робітників за статевою та віковою ознаками від надмірної експлуатації, й обмежив право найманих робітників на організацію страйків. При цьому інші закони, які захищали права найманих робітників продовжували діяти. Однак при цьому недоробки законодавчої бази трудових відносин у сфері промисловості так і не було усунено, внаслідок чого в розпорядженні підприємців опинилось досить багато шляхів, що дозволяли обійти закон, не порушуючи його. Протягом війни відсутність організованого на високому рівні контролю за дотриманням норм права з боку підприємців і неадекватна м'якість санкцій за їх порушення виступали як фактори, що визначали характер стосунків між власниками підприємств і їх працівниками. Крім того, поза сферою дій фабричного законодавства залишалось багато дрібних і кустарних підприємств. Внаслідок цього склалася ситуація, яка, поруч з іншими факторами, могла спричинити у середовищі робітників зростання ворожих по відношенню до існуючого ладу настроїв. Пом'якшити ситуацію не могли навіть законодавчі норми, покликані підтримувати сім'ї мобілізованих на фронт робітників, оскільки сфера їх застосування обмежувалася казенними заводами. Розміри підтримки були досить скромними, а умови отримання різного роду допомоги містили обмовки, які помітно звужували і без того обмежений контингент осіб, що перебували під патронатом держави [310].

Водночас зміни у складі робітників зі зростанням кількості малокваліфікованих працівників (у тому числі й за рахунок жінок, дітей та підлітків) поруч зі зменшенням рівня життя робили робітничу масу менш стійкою до різного роду антиурядової агітації. Як правило, малокваліфіковані робітники не настільки цінували своє робоче місце, як професійні працівники, в яких жив дух капіталістичного підприємництва й цінувався професіоналізм у роботі. Жінки прагнули до отримання більш високих прибутків в основному для забезпечення своїх сімей у складний воєнний час, а для дітей та підлітків був більш характерним авантюризм та не усвідомлення всіх можливих наслідків своїх вчинків, що полегшувало антиурядову агітаційну роботу в робітничому середовищі. Зростання соціальної напруги пов'язано зі значним погіршенням становища робітників. У 1915 р. введено обов'язкові понадурочні роботи, навіть у нічний час, відмова від яких могла зумовити звільнення, а для військовозобов'язаних – відправку на фронт.

Навесні 1915 р. Міністерство торгівлі і промисловості зобов'язало власників ввести надбавки на дорожнечу. Проте підвищення номінальної заробітної плати не поліпшило добробут робітників, оскільки темпи зростання зарплати не відповідали збільшенню цін на продукти харчування та товари першої необхідності. З 1916 р. в умовах паливної кризи на багатьох підприємствах металургійної та металообробної промисловості відбулося скорочення тривалості робочого дня. Це спричинило зменшення рівня заробітної плати. Проте, не зважаючи на це, протягом 1914–1917 рр. номінальна заробітна плата на деяких підприємствах зросла в середньому до 60–95 руб. на місяць, що становило 144–243% довоєнного рівня. Водночас значна частина робітників отримувала значно меншу зарплату – від 25 до 50 руб. на місяць. Реальна заробітна плата робітників різних категорій на Донбасі на початку 1917 р. складала 50–70% довоєнного рівня. Але загальне зменшення реальної заробітної плати робітників Сходу і Півдня України було меншим, ніж на підприємствах Петербурга та Москви [531, с. 73].

Середньомісячна заробітна плата на металургійних заводах Катеринославського району збільшилася у 1916 р. у порівнянні із 1914 р.: кваліфікованого робітника – на 44,8%, чорноробочого – на 75,4%. Середньомісячна заробітна плата робітників на 70 підприємствах металообробної й машинобудівної промисловості цього району зроста у 1916 р. у порівнянні із 1914 р. по групі кваліфікованих робітників на 86,4%, по групі чорноробочих – на 72,2% [439, с. 355].

Відносно високим тривалий час зберігався рівень оплати праці на суднобудівних підприємствах, де регулярно проводилася індексація із урахуванням рівня інфляції. Це можна було пояснити необхідністю забезпечення підприємств робочою силою порівняно високої кваліфікації. За прискорене й якісне виконання нормативів передбачалися премії, водночас отримувалися додаткові пайки для утримання сімей. [111, арк. 11].

На допомогу біженцям, родинам мобілізованих службовців З'їздів гірничопромисловців, солдатам, які залишали лазарети з втратою працездатності, протягом 1915–1916 рр. підприємці виділили понад 550 тис. руб. [464, с. 53].

Попри це збільшення доходів навіть найбільш кваліфікованих робітників поступово перекривалося здорожчанням товарів і послуг. Різке зростання цін, за свідченнями сучасників, сприяло поширенню спекуляції у господарському житті. Одна частина населення отримувала величезні прибутки, а інші зазнавали збитків. Під час «подорожчання життя» особливо вигравали ті галузі, з яких починалося підвищення цін. В умовах Першої світової війни такими галузями промисловості були ті, що виконували військові замовлення, обсяги виробництва на деяких з них протягом воєнних років подвоювалися [2, арк. 17–22]. Підприємці в такому випадку отримували великі прибутки, підвищуючи ціни на свої товари та купуючи потрібні їм речі за старими цінами. Різке підвищення товарних цін погіршувало у першу чергу становище тих, хто мав фіксовані прибутки. Через те, що такі особи в основному концентрувалися в містах, то рівень життя суттєво знижувався насамперед у великих та середніх міських поселеннях. Саме тому за боротьбу із дорожнечею виступали міські муніципалітети [335, с. 14]. Робітники

страждали через підвищення цін внаслідок того, що виконуючи в основному важку фізичну роботу, потребували калорійної їжі для відновлення сил.

У 1915 р. одним і важливих завдань влади стало збереження м'ясного фонду. Військово-політичне керівництво держави усвідомлювало, що за наявної тенденції кількість худоби буде зменшуватися у зростаючій прогресії. Тільки за перші півтора роки війни поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 3 млн голів [483]. Тому 1 березня 1915 р. було вирішено здійснити суцільний перепис худоби, перш за все в тих губерніях, де передбачалося постачання м'яса до армії. Тверді ціни на м'ясо було введено 19 травня 1916 р.: на середину липня основні ціни на м'ясо 15-типудових тварин було затверджено в розмірі 7 руб. за пуд, а на початку 1917 р. досягли 8,6–8,8 руб. за пуд [463, с. 146]. Ситуація на ринку м'яса спричинила те, що 16 липня 1916 р. було вирішено «ввести дозвільну систему забиття тварин», заборонивши забивати худобу в певні дні з метою скорочення споживання м'яса населенням [462, с. 487].

7 липня 1916 р. у черговий раз було визначено «тверді ціни» на цукор, але зазначалося, що казенні заводи не отримували навіть цих грошей через необхідність оплачувати вартість перевезення цукру залізницям. Водночас виробники цукру пропонували здавати цукор не на залізничних станціях, а на самих заводах, тим самим наголошуючи на можливості завдяки цьому знижувати ціну на цукор. Однак подібні пропозиції не завжди знаходили розуміння. Це вимагало особливо від заводів, які розміщувалися відносно далеко від залізниць, подальшого підвищення цін [161, арк. 203]. 9 травня 1917 р. Бюро рафінадних заводів звернулося до Правління всеросійського товариства цукрозаводчиків з пропозицією збільшити ціну на цукор до 2 руб. 52 коп. за пуд. Замість встановленої раніше 1 руб. 60 коп. [161, арк. 221, 224–225]. Проте Херсонська міська продовольча управа констатувала незадоволення серед міщан та військових, які проживали в місті, введенням Тимчасовим урядом акцизу на цукор, що спричинило підвищення ціни на цей продукт [161, арк. 414–415]. А через деякий час Харківський губернський продовольчий комітет ввів обмеження на відпуск цукру населенню, запровадивши норми продажу цього продукту для

різних категорій працівників із забезпеченням пріоритету робітників над сільськими жителями [164, арк. 27–29]. Однак вже в липні 1917 р. констатувався факт затримки видачі нарядів заводам на виготовлення цукру і відсутність підрахунків потреб біженців у цьому продукті, що також сприяло підвищенню цін [164, арк. 30]. Результатом стали перебої із постачанням цього виду продукції, про що йшлося вже у серпні 1917 р. [163, арк. 14, 33]. Губернським комітетам вказувалося на необхідність терміново вжити належні заходи для забезпечення населення цукром, оскільки завезення цього продукту із-за кордону в потрібних обсягах в умовах війни було неможливим [165, арк. 60].

16 жовтня 1917 р. Харківський губернський комітет, засуджуючи помилки «старого уряду» по забезпеченню країни продовольством, зазначив, що виправити ситуацію вкрай складно, оскільки видавалася необхідною організація цієї справи на загальнодержавному рівні. Комітет вказав, що без широкого «допомоги і довір'я населення» він не може забезпечити підконтрольну територію продуктами харчування. Наголошувалося, що населення повинно було усвідомити складність становища і по можливості «обмежити свої потреби і не створювати в себе запасів» продовольства. Комітет висловлював надію, що торгівці зрозуміють необхідність «впорядкування торгівлі за помірними цінами». Проти спекулянтів обіцяли застосувати найсуворіші заходи. Висловлювалася надія, що громадяни допоможуть владним структурам виявляти склади із продовольством, які мали за наявності відповідних ордерів оглядатися представниками комітету. Комітет наголошував, що цивільне населення має перш за все забезпечувати всім необхідним армійські підрозділи, які зазнавали збитків у набагато більших обсягах, аніж мешканці тилових районів. Звернення комітету також містило заклик до всіх громадян довіритися урядовцям, які зможуть забезпечити в майбутньому пристойні умови для існування працівників [57, арк. 46].

Проте ситуацію із забезпеченням населення продуктами харчування в багатьох районах виправити певний час не вдавалося. Причиною, насамперед, стала неможливість організувати належне транспортне сполучення між різними областями держави.

У жовтні 1917 р. Тимчасовим урядом було прийнято рішення про підвищення цін на донецьку сіль [162, арк. 141]. Нестача солі викликала велике незадоволення населення й загрожувала зривом постачання хліба, оскільки частина виробників відверто заявляли, що у випадку відсутності в них необхідних предметів споживання, і насамперед солі, вони не будуть передавати державі хліб [162, арк. 148]. Значна частина селян взагалі віддавала перевагу тому, щоб «притримати» продовольство, маючи надію на подальше зростання цін і, відповідно, його реалізацію за підвищеними цінами. Такий стан речей негативно позначився на забезпеченні робітників продовольством, що зумовило наростання критичних настроїв у суспільстві.

Невпинно підвищувалися ціни на товари першої необхідності. При цьому роздрібні ціни зростали значно швидше порівняно із гуртовими, тому основний тягар витрат лягав на споживачів. Поступово збільшувалася цінність одягу та взуття. В умовах військового часу, коли всю шкіру було реквізовано на воєнні потреби, ціни на взуття зростали досить швидко [333, с. 66–67].

У матеріалах Особливої наради по обороні відзначалося, що однією з причин, що впливала на зростання дорожнечі й відсутність на ринку достатньої кількості предметів побутового вжитку, було обмеження вільної торгівлі та спекуляція, що розвинулася в результаті встановлення «такси» на продаж товарів [155, арк. 192].

На рудниках Катеринославського гірничого округу в липні 1916 р. проти липня 1914 р. ціни на м'ясо зросли майже в 3 рази, на сало – у 4, на цукор – у 2, на шахтарські костюми – у 4 рази. У 1916 р. у середньому шахтар Донбасу витрачав на продукти харчування на місяць близько 30 руб., що складало 168% рівня 1914 р. Вартість мила зросла на 313%, тютюну на 200% [16, арк. 28]. Встановлення урядом фіксованих цін зумовило розуміння того факту, що в майбутньому не вдасться продати зерно із значним прибутком. Іншим фактором, який впливав на продаж селянами зерна, стало припинення його вивозу, що в деяких господарствах створювало проблеми зі збутом. Армія під час війни ставала найбільшим споживачем продуктів, які закуповувалися великими партіями. Військові харчувалися переважно житнім хлібом, а попит на пшеницю і

ячмінь став незначним. Це спричинило небувале падіння цін на хліб на початку війни. Одночасно представники заготівельних структур почали скуповувати хліб за низькими цінами, але утримували його від реалізації, і через нестачу зернових культур на ринку ціни на них вже наприкінці 1914 р. почали різко зростати. Зростання цін на хліб спричинило і підвищення їх на всі інші продовольчі товари [585, с. 13]. В умовах інфляції й селяни прагнули «притримати» продовольство, щоб у майбутньому продати його ще дорожче [587, с. 12].

На засіданнях економічної наради на початку 1916 р. констатовалося, що значна частина сільгоспвиробників віддавала перевагу виключно спекулятивним операціям з метою отримання максимальних прибутків шляхом кількаразового перепродажу продуктів [528, с. 151]. Водночас так звані тверді ціни на продовольство попередньо вироблялися у земствах на особливих нарадах поміщиків, що давало змогу поступово їх підвищувати [563, с. 62]. Підтвердженням цього, наприклад, можуть бути звернення представників державного контролю, де наголошувалося на необхідності приведення «твердих цін» у відповідність до ринкових, у зв'язку зі збільшенням останніх за 1915–1916 рр. на 20%. «Тверді ціни» часто встановлювалися багатьма губернськими нарадами на рівні найбільш високих цін на продовольство [536, с. 8].

У 1915 р. ціни на основні види продуктів харчування зросли в середньому на 20% [451, с. 9]. У 1916 р. було зафіксовано зростання цін на 50–65% у порівнянні із 1913 р. [315, с. 25; 14, арк. 110].

Водночас, не зважаючи на вжиті заходи, у 1916 р. у Катеринославській губернії загальна площа посівів скоротилася до 2 млн 959 тис. 700 десятин, у Таврійській до 2 млн 775 тис. 900 десятин, у Херсонській – 3 млн 611 тис. 700 десятин [256, с. 10]. Поступове скорочення посівних площ (у тому числі й за рахунок фактичного розорення багатьох маєтків німецьких колоністів) загострювало продовольчу проблему і ставило країну на межу голоду [485].

У вересні 1916 р. Особливою нарадою по обороні було прийнято рішення про доцільність призначення головного уповноваженого по забезпеченню продовольством у Південний район, який охоплював Харківську,

Катеринославську, Курську, Херсонську, Таврійську, Полтавську і Воронежську губернії і область Війська Донського [155, арк. 145 зв.].

Восени 1916 р. у зв'язку з поглибленням продовольчої кризи у правлячих колах було навіть висунуто думку про призначення продовольчого диктатора, якому були б надані права командуючого армією чи фронту. Однак царат не міг цього допустити [321, с. 23]. Поруч із цим на початку 1917 р. також виголошувалося твердження про необхідність «соціалізації землі» із посиленням економічних позицій селянства за рахунок обмежень інтересів великих землевласників [412, с. 29]. У 1917 р. розв'язання продовольчої проблеми стало предметом гострої політичної боротьби. Одні вважали, що країні не вистачає хліба і їй загрожує неминучий голод. Інші наголошували, що держава має вдосталь продовольства. Існувала також думка, що голод насувається не через відсутність хліба, а внаслідок незадовільної роботи транспорту та поширенні «буржуазної спекуляції» [457, с. 101].

У 1917 р. з метою послаблення продовольчої кризи Тимчасовий уряд був змушений запровадити пріоритетне постачання м'яса для робітників промислових районів та працівників залізниць. З цією метою визначалася чисельність населення та обсяги споживання м'яса в містах. Окремо визначалася чисельність службовців залізниць та склад їхніх сімей, оскільки розміри м'ясного пайка для залізничників були прирівняні до розмірів пайків військовослужбовців діючої армії. Так, для залізничників та військовослужбовців норма визначалася у 2,5 фунти на тиждень на одну особу, для тилкових гарнізонів – 2 фунти, для жителів столиць, міст і робітничих районів, а також для військовополонених – 1 фунт м'яса на тиждень [325, с. 50–51].

Прагнення до збільшення прибутків для частини підприємців ставало головною причиною посилення утисків робітників. Цей процес додатково посилювався в умовах, коли значна частина акціонерних товариств мала у своєму складі іноземних акціонерів, не зацікавлених у зменшенні соціальної напруги в суспільстві Російської імперії. Загальна сума іноземних капіталів у акціонерних товариствах Росії становила станом на 1 січня 1917 р. 2 млрд 243 млн руб., з яких

256 млн припадало на облігації і 237 млн – на кредитні заклади. В основному капіталі промислових акціонерних товариств Росії доля іноземного капіталу складала таким чином близько 1 млрд 750 млн руб. Якщо врахувати, що весь основний капітал акціонерної промисловості Росії складав на 1 січня 1917 р. приблизно 3 млрд 185 млн руб., то доля іноземного капіталу становила більше 50%. При цьому на долю французького капіталу припадало 32,6%, англійського – 22,6%, німецького – 19,7%, бельгійського – 14,3%, американського – 5,2% і на долю інших країн – 5,6% [438, с. 74].

Ще однією проблемою у стосунках між робітниками і промисловцями стало питання страхування. Досить повільно відбувалося утворення страхових товариств. При цьому досить часто не враховувалася передбачена законодавством синхронність організації страхових товариств і відкриття лікарняних кас. Якщо страхове товариство не функціонувало, то лікарняні каси звільнялися від видачі грошей покаліченим робітникам і так званих похоронних коштів. У таких випадках забезпечення постраждалих перебувало в зоні відповідальності підприємців, які не завжди сумлінно здійснювали виплати. На 1 липня 1914 р. у Росії діяло або знаходилося у процесі організації 89% передбачених законом лікарняних кас, які охоплювали 86% робітників. На 1 квітня 1916 р. страхуванням було охоплено менше $\frac{3}{4}$ загальної кількості фабрично-заводських робітників, на яких розповсюджувалася дія закону про державне страхування [395, с. 421].

Погіршення становища робітників викликало погравлення страйкового руху. Однак у літературі про Першу світову війну досить часто трапляються випадки зарахування до політичних тих страйків, під час яких окремі групи робітників, зайняті на особливо тяжких ділянках роботи, висували вимогу встановлення 8-годинного робочого дня. Але такі виступи не були антиурядовими чи спрямованими проти всіх підприємців, виходячи із соціальних інтересів робітництва. Їх потрібно кваліфікувати як професійно-цехові, пов'язані з вкрай тяжкими умовами роботи на виробництві [405, с. 439].

Важливо вказати, що протягом перших років війни страйки на промислових підприємствах Сходу і Півдня України мали переважно економічний характер. Не

викликали великого страйкового піднесення ні перерви в роботі Державної думи, ані арешти депутатів-більшовиків.

У страйковому русі працівників гірничо-видобувної промисловості у 1915 р. взяли участь до 30 шахт і рудників, на яких страйкували більше 17 тис. робітників. У квітні 1915 р. відбувся великий страйк на сталеливарному заводі «Юнион» у Макіївці. Протягом року страйкували робітники Петровського заводу у Єнакієво. У травні страйкували робітники Сулинського металургійного заводу й заводу Гартмана в Луганську. У 1916 р. загальна кількість страйків на гірничих і гірничозаводських підприємствах становила 126, а кількість страйкуючих – 85 тис. осіб. Особливого розмаху страйковий рух набув на території Донбасу. Ініціатива страйків часто належала робітникам великих металургійних заводів. У 1916 р. відбувся великий страйк працівників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві, а робітники найбільшого металургійного Дніпровського заводу у Кам'янському (нині Дніпродзержинськ) страйкували протягом 1916 р. двічі. Страйк на «Навалі» тривав більше місяця й закінчився звільненням робітників та відправкою понад 7 тис. військовозобов'язаних у розпорядження військової влади. Завод залишився без значної кількості кваліфікованих робітників, що сприяло зменшенню продуктивності праці. З метою виправлення ситуації частині робітників дозволили повернутися на завод [531, с. 74].

Характерно, що на оборонних підприємствах страйки відбувалися рідше, аніж на фабриках і заводах, що працювали на задоволення цивільних потреб. Під час півторамісячного страйку робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві у січні–лютому 1916 р. робітники самі постановили, що снарядне відділення має продовжувати роботу. Тим самим вони хотіли відвести від себе можливі звинувачення в підриві оборони країни. А коли деякі працівники снарядної майстерні стали наполягати на приєднанні до страйку, товариші погрожували «молотками загнати їх на роботу» [533, с. 245].

Найбільшого розмаху досяг страйк шахтарів Горлівсько-Щербинівського району, що охопив близько 25 тис. осіб. На весну 1916 р. серед шахтарів Горлівсько-Щербинівського району нараховувалося близько 400 більшовиків.

Деякі з них прибули до регіону з Петрограду спеціально з метою організації страйків. Нелегальні більшовицькі гуртки використовували «створену війною обстановку для нового піднесення робітничого руху». У квітні 1916 р. більшовики на чолі з О. Батовим отримали завдання об'їхати Горлівсько-Щербинівський район з метою визначення настроїв робітників і можливостей організації масштабного страйку. До 23 квітня страйковий рух охопив близько 20 великих рудників і шахт. Не зупинили роботу лише механічні майстерні й електростанції з метою уникнути затоплення шахт. Робітники висунули вимогу підвищення заробітної плати, відміни квартплати, покращення медичної допомоги й санітарних умов праці. Після арештів частини організаторів страйку більшовики виступили ініціаторами утворення «озброєних бойових дружин» серед шахтарів. 21 квітня 1916 р. на рудниках Товариства південноросійської кам'яновугільної промисловості було прийнято рішення про збільшення робітникам заробітної плати на 30% за умови, якщо вони стануть до роботи не пізніше 22 квітня. Однак страйковий комітет відхилив цю пропозицію, вирішивши продовжити страйк, оскільки гірничопромисловці виконували лише одну висунуту робітниками вимогу. Під впливом страйку гірників 26 квітня 1916 р. оголосили про початок страйку робітники Єнакієвського металургійного заводу, до якого приєдналося близько 3 тис. осіб. Втручання катеринославського губернатора і його перемовини з робітниками переконали керівництво, що страйк є результатом «агітації» більшовиків. На кінець квітня 1916 р. Горлівсько-Щербинівський район перебував під посиленням контролем поліції. На початку травня до страйку приєдналися робітники Берестово-Богодухівського, Пастухівського, Горшковського, Ігнат'євського, Дружківського, Щегловського і Чайкінського рудників Макіївського району. Значну частину військовозобов'язаних робітників було відправлено до армії. Страйки продовжувалися до 11 травня й завершилися підвищенням заробітної плати для робітників на 30% [452].

У ході страйків виявилось, що більшовики ставали ініціаторами якомога тривалішого продовження страйків. Більшість з них, перебуваючи на нелегальному положенні, виступала за втягнення більшої кількості робітників у

страйковий рух. Проте в умовах посилення тиску на робітників більшовицькі організації не мали планів допомоги страйкуючим, які тривалий час не отримували заробітну плату, а також тим, хто внаслідок страйку позбувся відстрочки від призову. Використовуючи погіршення матеріального становища робітників в умовах війни, більшовики виступали за зрив переговорів з гірничопромисловцями.

Проте наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. страйковий рух у регіоні вдалося дещо вгамувати шляхом покращення забезпечення населення продовольством та через масові арешти чи відправку в діючу армію більшості керівників попередніх виступів. Характеризуючи настрої робітників Миколаєва в цей період один із поліцейських чиновників зазначав: «Переважна більшість робітників... усе ще дорожить своїми відносно високими заробітками, а, головним чином, правом не бути призваним до армії», але вже «не знаходиться під впливом загального піднесення патріотичних почуттів, як було на початку війни» [531, с. 74].

У критичному стані знаходилося продовольче постачання гірничозаводського населення, кількість якого наприкінці 1916 р. перевищувала 1 млн чоловік. На початку 1917 р. в Донбасі, як і в інших регіонах південної частини Російської імперії, було введено хлібну розверстку, якою визначалися обсяги обов'язкового постачання зерна державі [442, с. 6]. Крім того, особливими нарадами було доведено норми постачання худоби для потреб армії. Худобу було заборонено вивозити поза межі губерній [442, с. 12].

У червні 1917 р. Катеринославський губпродком виконав лише 56% продовольчих нарядів для населення губернії, в липні – 37%, а у серпні 1917 р. – тільки 15%. Однак у вересні–жовтні 1917 р. постачання гірничозаводського населення дещо вирівнялося [407, с. 29].

Посилення страйкового руху також пояснювалося не виваженою етнополітикою Російського уряду та успішною антиросійською діяльністю іноземних спецслужб. Така діяльність була властива не лише для німецької розвідки, а й для англійської. Через свої геополітичні інтереси іноземні розвідки

використовували страйковий рух та міжетнічні конфлікти і суперечності, що існували в Російській імперії, для послаблення Росії. Активними учасниками антиурядових виступів ставали представники національних меншин, які зазнавали утисків в часи існування царату.

Вкажемо, що серед етнічних груп, які найбільше постраждали внаслідок протиборства між дворянами й буржуазією в роки Першої світової війни в Російській імперії, стали німці. Але у сфері відносин між буржуазією та дворянами, з одного боку, та робітниками, з іншого боку, найбільша напруга спостерігалася у ставленні до євреїв, значна частина яких брала участь у роботі різного роду робітничих організацій і політичних партій. У період передвоєнного промислового піднесення представники ділових кіл Росії і близькі до них публіцисти стали все частіше висловлювати думку про необхідність знищити перепони для вільного розвитку продуктивних сил шляхом відміни законодавства, що обмежувало участь у підприємницькій діяльності євреїв.

У березні 1910 р. Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі подала спеціальну записку до Ради міністрів із вимогою відкласти розповсюдження дії на комерційні навчальні заклади циркуляру Міністерства торгівлі і промисловості від 6 листопада 1909 р., що встановлював 5% норму для прийому учнів іудейського віросповідання до столичних навчальних закладів і 10% – до навчальних закладів інших місцевостей. У доповідній записці вказувалося, що утримання комерційних навчальних закладів «було можливим лише за умови широкої участі в ньому осіб іудейського віросповідання, дітям яких, позбавленим можливості вступу до інших навчальних закладів, було статутом дозволено вступати до комерційних училищ при дотриманні норми в 50% у більшості закладів». У жовтні 1912 р. Товариство заводчиків і фабрикантів Московського району звернулося до Ради міністрів із закликом відмінити закон про межу єврейської осілості [303, с. 107–109].

Водночас значна частина засновників акціонерних товариств були представниками єврейської буржуазії, інтегрованими до російської економічної системи [324, с. 32]. Ці люди прагнули реалізації власних економічних інтересів

не зважаючи на етнічну належність. Значна частина євреїв відчували себе в Російській імперії приниженими, що робило їх конфліктогенний потенціал досить значним. Саме вони склали кістяк більшовицької партії, яка відкрито виступила за поразку Російської імперії у війні. Збереглися документи, датовані 1915 р., де вказано на зацікавленість Німеччини в передачі коштів «для активізації революційної пропаганди» у Росії революціонерам-євреям [542, с. 54–56].

Відомо навіть, що однією з дат можливого початку революції за участі партії більшовиків було 22 січня 1916 р., 18 (5) липня 1917 р. У газеті «Живе слово» з'явилася стаття під назвою «Ленін, Ганецький і К – шпигуни!», авторами якої були колишній лідер фракції більшовиків у 2-й Державній думі Г. Алексинський і народоволець В. Панкратов. А через кілька днів з'явилися дані розслідування, ініційованого Тимчасовим урядом, де метою співробітництва більшовиків із Німеччиною називалася поразка Росії та відокремлення України. Можна, звичайно, стверджувати, що друк цієї інформації міг бути виконаний на замовлення, але подальші дії В. Леніна та керованої ним партії повністю підтвердили висновки розслідування. У липні 1917 р. контррозвідкою було перехоплено телеграми В. Леніна до Г. Зинов'єва, та О. Колонтай, де мова йшла про грошові суми, необхідні для активізації революційної діяльності. Поруч із цим й В. Ленін, виступаючи з одного боку «німецьким платним агентом», прагнув до забезпечення особистого панування на теренах Російської імперії, задовольняючи власні владні амбіції людини, яка практично не мала шансів отримати широкі владні повноваження в соціальних реаліях, що існували за часів існування самодержавства.

Варто наголосити, що частина страйків була організована на кошти німецьких спецслужб, зацікавлених у послабленні економіки Російської імперії. У секретних повідомленнях розвідок Воєнних округів йшлося про організовану агентурну роботу агентів німецької розвідки, які, користуючись проблемами в постачанні продовольства та товарів першої необхідності, розпалювали антиурядові настрої в середовищі робітників з метою спонукати їх до страйку.

Такі дії фіксувалися в основному на стратегічних підприємствах, що виконували військові замовлення [4, арк. 43].

Саме виникнення у 1915 р. у німецького соціал-демократа О. Парвуса плану революціонізації і розкладу Росії зсередини за допомогою ультрарадикальних елементів РСДРП, есерів і деяких національних соціалістичних і ліволіберальних партій є логічним, оскільки правлячі кола Німеччини й російські революціонери спрямовували свою діяльність у 1914–1917 рр. проти царату. Тому не дивуватися тому, що Міністерство іноземних справ, Генеральний штаб і розвідувальні органи Німеччини так швидко відгукнулися на пропозицію О. Парвуса і виділили на реалізацію плану значні кошти. Успішність використання коштів залежала від багатьох умов: масштабів субсидування підривних дій проти Росії, порядності партнерів і наявності добре відпрацьованого механізму раціонального й ефективного використання німецьких «вливань» у антиурядовий рух в Росії [533, с. 247].

Крім того, успішність дій більшовиків перш за все на російських теренах зумовлювалася не лише активним фінансуванням їхньої діяльності німецькими діячами, що були зацікавлені в послабленні Росії, а специфікою схильного до насильства російського пролетаріату, у середовищі якого поширювалися панрусистські настрої та в основному негативне ставлення до осіб, чиє майнове становище було кращим.

Характерною особливістю робітничого руху на Сході і Півдні України була його відносна поміркованість. Він не вирізнявся великою масовістю страйків, послідовністю та рішучістю дій їх учасників. Ця його особливість простежувалася з початку ХХ ст., оскільки тут соціальні конфлікти мали менш напружений характер у порівнянні із іншими регіонами Російської імперії. Це пояснювалося, по-перше, тим, що в Україні продовольча криза не набула таких масштабів, як в інших регіонах Росії. По-друге, протягом війни значно змінився склад робітників за рахунок поповнення селянами, військовополоненими, біженцями. Серед робітників також була відносно велика частина кваліфікованих працівників, які намагалися зберегти свою броню й уникнути участі в бойових діях [531, с. 74].

На державних підприємствах, які виконували воєнні замовлення, рівень оплати праці був певною мірою вищим, аніж на приватних підприємствах, що ускладнювало тут організацію страйків. Тому найчастіше для організації страйків використовувалися послуги так званих професійних революціонерів, які мали значний досвід у цій справі.

З іншого боку, лавиноподібне нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили його невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 до вересня 1915 рр. зафіксовано 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а за час з жовтня 1915 до вересня 1916 рр. – 225 страйків за участі близько 210 тис. працівників [484, с. 9].

Вугільні й металургійні підприємства України в лютому 1917 р. одержали недостатню кількість продуктів відносно чинної норми: борошна пшеничного – 62%, борошна житнього – 43%, пшениці – 14%, гречаної крупи – 19%, перлової крупи – 48%, олії – 32%, цукру – 71%, ячменю – 31%, вівса – 7%. Представники установ, що займалися постачанням продовольства, вимушені були офіційно визнати своє безсилля в налагодженні цієї важливої справи. Середній рівень цін на початку 1917 р. в Донбасі й Придніпров'ї порівняно із 1913 р. збільшився на різні товари від 50 до 400% [407, с. 27].

На початку 1917 р. продовжилося зниження рівня реальної заробітної плати робітників з основних галузей важкої промисловості. Так, у гірничій промисловості рівень середньої заробітної плати на початку 1917 р. у порівнянні із 1913 р. складав 62,7%, у металообробній – 71,1%, у машинобудуванні – 65,2% [439, с. 359]. І хоча процес падіння реальної заробітної плати впродовж Першої світової війни спостерігався у всьому світі, але рівень життя робітників у Російській імперії знизився набагато більше, аніж у Західній Європі. Особливо важким було становище сімей робітників, які були призвані до лав армії. Усе це посилювало напруження в соціальних стосунках. Водночас на початку 1917 р. позиції промисловців і підприємців були досить потужними. Часто виступи робітників приводили до ухвали компромісних рішень, пов'язаних із

підвищенням заробітної плати та видачі різного роду засобів у якості одноразової допомоги.

Напруження у стосунках між промисловцями та робітниками наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. було також пов'язано зі зміною настроїв солдат у армії. На цей час, згідно з твердженнями сучасних російських авторів, «більше страждати й голодувати за протоки Босфор і Дарданелли ніхто не хотів. «Запас міцності» Російської імперії виявився низьким. Таким чином, політичний фактор втрутився в події Першої світової війни [559, с. 215]. Навіть офіцерський корпус вже не був єдиним, попередня згуртованість поступилася розбрату. Почалося розшарування армії. Доля держави, за висловом сучасних російських науковців, «була вручена неприродному союзу ліберальних інтелігентів і соціалістів всіх відтінків» [535, с. 378–379].

Перша світова війна як специфічний етап світової історії дала потужний імпульс застосуванню насильницьких методів вирішення міждержавних, національних і соціальних проблем [574, с. 226]. Посилення державного примусу в роки війни яскраво продемонстрували урядові структури Російської імперії, в тому числі й у міжсоціальних стосунках. Тому не дивно, що кризові явища в Російській імперії спричинили поширення насильства у всіх сферах суспільного життя. Для частини найманих робітників послаблення державної влади стало однією з причин проявів насильства та непокори щодо тих, кому вони раніше вимушені були підкорятися.

Повалення самодержавства в лютому 1917 р. прискорило реформування законодавства в соціально-трудої сфері. Воно здійснювалося в умовах посилення позицій робітників. Правотворчу діяльність втілювали в життя Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада та Ради робітничих і солдатських депутатів. Зокрема, Тимчасовий уряд нерідко під тиском революційно налаштованих мас видавав акти, що набували силу закону. Ради робітничих і солдатських депутатів, зазвичай, видавали розпорядження і постанови. Практикою того періоду стало укладення угод із соціально-трудої питань між радами й підприємцями, які санкціонувалися чи відхилялися Тимчасовим урядом.

Найбільш відомою угодою, що була санкціонована Тимчасовим урядом, стала «Угода між Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів і Петроградським товариством фабрикантів і заводчиків про введення 8-годинного робочого дня, організації фабрично-заводських комітетів і камер примирення», що була затверджена на пленарному засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 10 березня 1917 р. Згідно з цією угодою на всіх фабриках і заводах запроваджувалися фабрично-заводські комітети (ради старост). Вони формувалися шляхом обрання представників з робітників відповідних підприємств. Завданнями комітетів було здійснення представництва робітників в урядових і громадських закладах, формулювання суджень з питань громадсько-економічного життя робітників окремих підприємств, розв'язання питань, що виникали у трудових колективах, а також представництво від робітників у стосунках між ними й адміністрацією та власниками підприємства. Після підписання цієї угоди Тимчасовий уряд 23 квітня 1917 р. прийняв Постанову «Про робітничі комітети у промислових закладах», в якій передбачалося створення на промислових підприємствах робітничих комітетів, як представницьких органів. Вони створювалися за ініціативи не менш як 1/10 робітників. Важливо зазначити, що було чітко визначено коло питань, якими мали опікуватися робітничі комітети. До них належали представництво робітників перед адміністрацією з соціально-трудова питань (робочого часу й часу відпочинку, оплати праці, правил внутрішнього розпорядку), а також представництво у відносинах робітників з урядовими та громадськими організаціями. Крім того, комітети могли займатися культурно-просвітницькою та іншою діяльністю, спрямованою на покращення умов для робітників (у тому числі й побутових); врегулюванням стосунків у середовищі робітників. Комітети також могли брати участь у складанні правил внутрішнього розпорядку на підприємствах [494, с. 92].

Варто підкреслити, що спочатку комітети не були уповноважені втручатися в економічну діяльність підприємств, контролювати стан їх фінансової діяльності та розв'язувати питання виконання замовлень. На підприємствах Сходу і Півдня

України досить часто робітничі комітети втручалися у справи адміністрації підприємств, не стільки турбуючись їх подальшою долею, скільки прагнучи забезпечити свої фінансові інтереси. Мотивуючи свої дії «втечею адміністрації, стихійно створені робітничі комітети у деяких випадках прагнули навіть організувати доставку сировини, матеріалів [509, с. 9]. Такі дії вписувалися в революційні уявлення робітників про можливість виконувати менеджерські функції. Найчастіше подібні твердження лунали із вуст більшовицьких агітаторів, які наголошували на необхідності руйнування старих виробничих відносин.

Декретом Ради народних комісарів «Про робітничий контроль» від 14 листопада 1917 р. фабричні комітети визнавалися у якості самостійних, виборних, представницьких органів, що мали право контролю над діяльністю підприємств (контролювали виробництво, купівлю-продаж продуктів, збереження сировини, фінансові дії). Проте обсяги діяльності фабзавкомів суттєво обмежувалися, якщо вони в якості низових ланок входили до системи профспілок [494, с. 93]. Це свідчить, що більшовики прагнули використати фабзавкоми як засіб боротьби проти промисловців та підприємців з метою їх усунення від економічної діяльності й пограбування та привласнення майна підприємств. Але робітниче самоврядування не було вигідним їм, про що свідчило фактичне припинення задекларованої раніше діяльності фабзавкомів через їх залучення до складу контрольованої більшовицькою владою системи профспілкових органів, що перетворилися на придаток державного механізму.

Таке судження підтверджувалося й висловлюваннями В. Леніна про те, що ради робітничих і солдатських депутатів мали забезпечити революційну диктатуру, тобто «владу, що спиралася прямо на революційне захоплення, на безпосередній почин народних мас з низу, а не на закон, виданий центральною державною владою» [431, с. 19].

Риторика, спрямована на консолідацію робітників у справі руйнування державного апарату та економічних відносин і зв'язків, що склалися в роки існування Російської імперії, часто звучала й у виступах більшовицьких лідерів. На з'їзді селянських депутатів у грудні 1917 р. Є. Бош наголошувала, що

пролетаріат має боротися проти буржуазії та тих, хто підпав під вплив буржуазії. Революція має остаточно придушити владу капіталу, але коли в Росії переміг пролетаріат, то в Україні – буржуазія, оскільки в Україні не доросли до радянської влади, а проголосили владу Центральної Ради. А тому Установчі збори не можуть бути владою народу, оскільки в умовах класової боротьби повинен перемогти лише один клас [67, арк. 1–3 зв.]. Й. Сталін у січні 1918 р. заявив, що ніяких переговорів про мир із Центральною Радою бути не може, а мир і спокій в Україні наступить лише тоді, коли «Київську буржуазну Раду» буде ліквідовано й замінено новою соціалістичною Радою, ядро якої утворилося в Харкові [65, арк. 46]. Але той таки Й. Сталін (у публікації підпис К. Сталін), до речі, 16 березня 1917 р. у статті в газеті «Правда» наголошував на необхідності посилення робітничого тиску на Тимчасовий уряд для того, щоб «він відкрито ... виступив зі спробою схилити всі воюючі держави негайно почати мирні переговори на основі визнання права націй на самовизначення» [287].

З часом стосунки робітництва й Центральної Ради дещо змінилися. Хоч серед широких робітничих мас промислових міст України русофільські тенденції і більшовицький вплив були ще досить потужними, у них помітно зростали українські симпатії. Однак рідко кому з робітників-українців тоді не докоряли націоналізмом, зрадою інтересів «єдиної і неподільної» Російської держави через те, що в містах України переважало російське середовище [487, с. 45].

Поступове зростання суспільної анархії зумовило падіння зацікавленості пролетаріату в сумлінній праці. Так, уже влітку 1917 р. персонал промислових підприємств не відрізнявся ентузіазмом, а сприймав перебування на заводі як спосіб ухилитися від фронту. Відбувалося нагнітання напруженості в суспільстві, доходючи до випадків відвертих провокацій. Створювалися громадські структури із покладанням на них владних функцій. На території Донбасу вже у серпні 1917 р. так звані «летючі комісії» по перевірці військовозобов'язаних з відстроченнями отримали право позбавляти громадян відстрочення від призову. Яскравими показниками наростання правового нігілізму й падіння авторитету державних правоохоронних органів у той час було правове безправ'я, перехід

правоохоронних функцій до незаконних структур, стихійне здійснення правотворчого процесу. Чітко простежувалася маргіналізація найманих робітників, від імені яких здійснювали свої повноваження більшовики й Ради [476, с. 28].

Восени 1917 р. громадські організації намагалися отримати першочергове право на забезпечення паливом. Відповідні рішення приймалися радами для задоволення власних вимог на отримання вугілля. Тим самим ради фактично прагнули замінити органи централізованого розподілу палива [475, с. 151].

Згідно з ухвалою більшовицької влади в січні 1918 р., на всіх промислових підприємствах, контрольованої ними частини України запроваджувався робочий контроль, який передбачав створення так званих «робітничих заводських комітетів». Робітники багатьох виробництв намагалися перехопити управління в свої руки. Фабрично-заводські комітети існували на 87% середніх і 92% великих промислових підприємствах [497, с. 60]. При цьому авторитет власників промислових підприємств все ще залишався на високому рівні, оскільки частина з них брала активну участь в управлінні й забезпеченні стабільності виробничих зв'язків. Однак суперечливі розпорядження більшовиків і здійснення ними грабіжницької політики в Україні, спричиняло остаточний занепад виробництва [455, с. 185].

Встановлення соціальних гарантій, передача промислових підприємств в руки самих робітників і створених ними організацій вели до здійснення заповітної мрії робітників брати участь в управлінні виробництвом. Одночасно вони відразу руйнували звичні форми трудової діяльності, виробничу ієрархію, дезорганізували системи управління на підприємствах і, як результат, сприяли подальшому падінню виробництва та розповсюдженню хаосу в економічному житті країни [497, с. 61].

Російський дослідник Д. Чураков наголошував, що участь робітничих комітетів в управлінні виробництвом передбачала з боку робітників певний рівень розуміння технологічних і адміністративних питань, уміння орієнтуватися у складній ситуації на ринках, виявляти всі зв'язки між підприємствами-

суміжниками та враховувати специфіку всього заводського господарства, а також володіння певними комерційними навичками [543, с. 57].

Робітники прагнули до розповсюдження нових форм організації праці і робітничого побуту «на нових соціалістичних началах». Форми встановлення робітничого контролю на підприємствах були різні. Вони відображали, на думку деяких російських дослідників, загальний ідейно-політичний стан мас і ступінь їх спрямованості до суттєвої трансформації усталеної економічної системи. Визнаючи, що результати втручання робітників у процеси управління виробництвом були не однаковими, вказувалося, що загальним результатом цього процесу «стала суттєва трансформація праці і побуту міських робітників того самого суспільного ладу, заради якого здійснювалася соціалістична революція». Висловлюючи вимоги щодо підвищення заробітної плати, покращення умов побутового облаштування робітники, як правило, взагалі не враховували фінансових можливостей підприємців. Подібні факти неодноразово фіксувалися, наприклад, гірничними інженерами [62, арк. 9]. Проте в переважній більшості випадків адміністрація підприємств віддавала перевагу мирному вирішенню конфліктних ситуацій, про що свідчили матеріали анкетування підприємств Донбасу, що здійснювалося більшовиками [61, арк. 1–116].

Виникнення нових форм взаємовідносин на виробництві, у трудовій діяльності ще більше ускладнили ситуацію на промислових підприємствах і не лише не сприяли зменшенню гостроти соціально-економічної кризи, а навпаки сприяли її подальшому поглибленню, у тому числі й через неможливість забезпечити належну організацію праці, як вказувалося в документах відділу охорони праці Народного комісаріату праці [60, арк. 1].

А. Денікін зазначав, що робітники захоплювали промислові підприємства без розуміння особливостей управління ними, без обігових коштів, приводячи їх до загибелі, а себе – до безробіття і злиднів [262, с. 158]. Прагнення робітників взяти управління підприємствами у свої руки спричинило загальне зниження трудової дисципліни і продуктивності праці. Зменшенню рівня трудової дисципліни сприяли ідеологічні настанови більшовицької партії, які виправдовували передачу

промислових підприємств робітникам та руйнування попередньої системи економічних зв'язків [497, с. 61]. Водночас А. Денікін вказував, що «прожитковий мінімум на Півдні Росії міського робітника у листопаді 1918 р. було визначено у 660–780 руб. При цьому утримання офіцерів від прапорщика до Головнокомандуючого складало від 270 до 1000 руб.» [262, с. 161].

19 липня 1918 р. українським урядом було видано декрет про відновлення дії закону колишньої Російської імперії від 2 грудня 1905 р., де передбачалося суворе покарання за участь у страйках на підприємствах, що мали загальнонародне чи державне значення [77, арк. 50].

За свідченнями очевидців у 1917–1918 рр. негативну роль відіграло втручання у виробництво непідготовлених керівників, а то й взагалі випадкових осіб, які отримали таку можливість лише в умовах послаблення центральної влади. Це зумовлювало численні випадки порушення техніки безпеки, і як результат – підвищення рівня травматизму. Ці дії іноді були причиною повного краху промислових підприємств або, принаймні руйнування виробничих зв'язків [25, арк. 93]. Спостерігалися численні конфлікти між керівництвом підприємств і нашвидкуруч створеними фабрично-заводськими комітетами, які промисловці характеризували як «злочинне посягання на основи сучасного способу виробництва» [439, с. 387].

Загалом впродовж Першої світової війни стосунки між промисловцями, підприємцями та найманими робітниками змінилися під тиском наростання економічної кризи в Російській імперії. Якщо впродовж 1914–1915 рр. в основному панувала атмосфера підприємницької діяльності, хоча й з усвідомленням працівниками факту отримання великих прибутків підприємцями за рахунок зростання обсягів воєнних замовлень, то вже у 1916 р. розповсюдження набули страйки із висуненням економічних вимог. При цьому саме наростання економічної кризи було використано революційними організаціями, і перш за все партією більшовиків, для посилення протестних настроїв у суспільстві та радикалізації вимог робітників. Робітників було обрано як об'єкт впливу пропаганди саме тому, що вже наприкінці 1916 р. їхнє

матеріальне забезпечення й забезпечення продуктами харчування було гіршим, аніж у сільській місцевості.

Участь робітничих колективів чи їх представників в управлінні виробництвом продемонструвала недієздатність подібної форми управлінської діяльності, оскільки абсолютна більшість робітників не мала ні організаторських, ані менеджерських здібностей, достатніх для забезпечення безперебійного функціонування промислових підприємств. Значну частину робітничих комітетів більше хвилювали не інтереси та потреби виробництва, а перерозподіл прибутків на свою користь. При цьому робітничі комітети нерідко вимагали від підприємців оплату за власну «громадську діяльність».

У процесі перемовин з робітниками більшість промисловців та підприємців віддавали перевагу мирному подоланню конфліктних ситуацій з метою уникнення страйків. Досить часто основним шляхом вирішення конфліктів було підвищення заробітної плати. Проте підприємці категорично висловлювалися проти участі непідготовлених представників робітників в управлінні виробництвом.

Висновки до розділу

Воєнні конфлікти ХХ ст. показали, що рівень розвитку промисловості і ступінь гнучкості її трансформації в умовах мілітаризації стали одним із найбільш важливих показників готовності країни до ведення масштабної війни. Однією з найбільш актуальних проблем, які постали перед царатом у зв'язку із участю Російської імперії у Першій світовій війні, була проблема економічного забезпечення ведення бойових дій, що передбачала мобілізацію ресурсів для задоволення потреб діючої армії в озброєнні, боєприпасах тощо. Розв'язання цієї проблеми в Російській імперії йшло по шляху посилення етатизації відносин у суспільстві із обмеженням прав і свобод громадян. Такий стан речей зумовлювався особливостями соціально-політичних відносин, що склалися в Російській імперії напередодні світового воєнного конфлікту.

Російська імперія вступила в Першу світову війну із таким набором соціально-політичних конфліктів різних станів і прошарків суспільства, за якого перемога у війні ставала принципово неможливою не лише у зв'язку із проблемами економічного розвитку, а й через руйнівну силу їх взаємодії, що визначалася відмінністю уявлень про доцільну політичну, соціальну та економічну діяльність. Авторитарне російське суспільство на той час не виробило механізму прийняття компромісних рішень, які дозволяли б уникнути різкого загострення конфлікту між представниками різних соціальних груп шляхом оформленого політичного представництва. А монархія не стала символом об'єднання нації, як того прагнули представники дворянства. В умовах наростання політичних, економічних, соціальних суперечностей на тлі вкрай не виваженої національної політики в Російській імперії. Такий стан речей, до речі, на початку ХХ ст. був характерним для європейських імперій, розпад яких прискорила війна. Варто зауважити, що імперський лад Великобританії характеризувався принципово меншим ступенем авторитарності у прийнятті рішень, аніж у Росії, а монархія, наприклад, в Японії базувалася на уявленні про неї, як про основу існування нації.

Конфлікт між дворянством та буржуазією, яка володіла економічною владою, але не мала достатньо шансів отримати політичну владу за умови збереження абсолютної монархії (чи її модифікації у станово-представницьку), став основною причиною різкого загострення соціально-політичних відносин у суспільстві Російської імперії, каталізатором чого стала Перша світова війна. Саме цей конфлікт втягнув у свою орбіту численні революційні рухи та течії, будучи водночас і джерелом їх пожвавлення. Тому принципово не правильним є твердження радянських учених, що головною причиною загострення соціально-політичної ситуації став соціально-класовий конфлікт між буржуазією та робітничим класом. Характер взаємодії між ними впродовж 1914–1916 рр. дає підстави стверджувати, що для збереження темпів і якості виробництва промисловці та підприємці йшли на задоволення багатьох вимог робітників, а наростання революційного руху було спричинено не лише загостренням соціальної ситуації в суспільстві Російської імперії, а й відповідним впливом закордонних спецслужб (перш за все німецьких та англійських), зацікавлених у її послабленні.

Навіть в умовах важких поразок на фронтах по багатьох економічних показниках впродовж 1914–1916 рр. вдалося забезпечити поступальний розвиток промисловості, а ліквідація самодержавства забезпечувала шанс на реформування соціально-політичних відносин у такому руслі, яке б виключало розпад держави і втягнення її у тривалу громадянську війну. Однак характер суспільно-політичної взаємодії в суспільстві та низка економічних чинників, що визначалися організацією економічної діяльності із пережитками феодалізму, а також зовнішній тиск, пов'язаний у тому числі й з роздмухуванням революційного руху, стали причиною масштабного руйнування промисловості як Російської імперії загалом, так і тієї її частини, що розміщувалася на українських землях.

Характер і масштаби цього руйнування стали настільки великими, що вивели низку галузей промисловості із числа потенційних конкурентів на світовому ринку, що цілком влаштовувало провідні країни Антанти. Мобілізаційні політичні технології, застосовані урядом Російської імперії в роки війни в умовах існування

абсолютної монархії могли забезпечити лише тимчасові успіхи у сфері розвитку промисловості. За високого рівня етатизації суспільних відносин, наступу на приватну власність і приватновласницькі інтереси в умовах посилення авторитарних тенденцій у системі управління економічний розвиток виявився заручником вузькокорпоративних інтересів, які не могли бути досить гнучкими, щоб адаптуватися до складних воєнних умов.

Фінансування бойових дій в Російській імперії зумовило розширення конфіскацій майна, здійснення зовнішніх і внутрішніх позик, зростання податкового тягаря та різкого збільшення введення в обіг паперових грошей. Такий стан речей суттєво обмежив купівельну спроможність населення та породив стійкі песимістичні очікування в більшості громадян імперії, що негативно відбивалося на обсягах інвестицій у розвиток економіки. Цьому також сприяло загострення протистояння між буржуазією та дворянами, пов'язане не лише із перерозподілом економічної влади, а насамперед із боротьбою за політичне панування із відповідними змінами економічного курсу країни.

Участь країни в бойових діях лише загострює конфлікт інтересів у становому суспільстві, оскільки значна його частина, як правило, позбавлена повноцінної можливості впливати на прийняття важливих політичних рішень. Таким станом у Російській імперії на початку ХХ ст. була буржуазія, представники якої відчували тиск з боку дворянства, пов'язаний із визначенням економічних пріоритетів розвитку російського суспільства. Перерозподіл матеріальних благ та визначення векторів економічного розвитку в умовах існування монархії дедалі більше загострювало конфліктні відносини між підприємницькими колами і дворянством, яке фактично окупувало провідні посади в апараті державного управління, кардинальним чином впливаючи на прийняття рішень, пов'язаних із визначенням економічної політики країни.

Невиважена національна політика уряду по відношенню до єврейського населення стала одним із факторів, який сприяв послабленню економічної могутності Російської імперії, і зокрема створював труднощі у справі

налагодження роботи промислових підприємств через втручання робітників у адміністративну діяльність та поширення страйкового руху.

Війна яскраво продемонструвала, що організація економічної діяльності, орієнтованої на втілення в життя новітніх технологій (а не на масштабне використання природних ресурсів), у межах існування абсолютних монархій, створює таку конфліктну ситуацію в суспільстві, яка зумовлює розпад таких монархічних державних утворень. А подальший розвиток економіки показав, що усунення чи створення вагомих перешкод на шляху осіб, які володіють економічною владою в суспільстві, до отримання ними влади політичної стає причиною потужного соціального конфлікту, здатного зруйнувати державне утворення чи змінити розподіл соціальних ролей у ньому.

Синтетичність колегіально прийнятих рішень в умовах існування республіки (чи навіть конституційної монархії) виявилася більш гнучкою, ніж тих рішень, які приймалися вкрай вузьким колом осіб в інтересах відносно невеликої групи людей за існування абсолютної монархії. Принципи її утворення та модель національної політики, яка в багатьох випадках здійснювалася з шовіністичних позицій, також не витримали випробування часом.

РОЗДІЛ 3

ПОСИЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ НА РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1. Мілітаризація та одержавлення економіки в 1914–1916 рр.

Світова війна, що постала у формі економічної боротьби, залучала більшість громадян до ведення бойових дій, не залежно від того, чи брали вони безпосередню участь у них. Колосальне збільшення технічних засобів боротьби, загальної чисельності армій перетворило воюючі країни на «грандіозну фабрику бойових і військових припасів» [558, с. 27]. Тривалий характер війни і, відповідно, потреби мілітаризації економіки зумовили посилення втручання держави в економічні процеси. Російський уряд не зміг визначити навіть приблизних термінів бойових дій. Це стало одним із чинників загрози економічній безпеці [314, с. 93–94], а також однією з причин імпровізацій у сфері державного регулювання економічних процесів.

У Російській імперії формування системи централізованого регулювання відбувалося різними засобами. По-перше, «знизу», шляхом створення нових чи зміцнення вже існуючих органів приватного капіталу. Це були військово-промислові комітети, покликані впорядкувати діяльність великих і середніх приватних підприємств, а також Союз земств і міст (Земгор), що об'єднував переважно дрібну й середню промисловість [577, с. 14–18]. Військово-промислові комітети прагнули зосередити у своїх руках розподіл військових замовлень, по можливості усунувши від цього урядові заклади. Земгор об'єднував переважно підприємства, які забезпечували армію одягом та іншими предметами широкого вжитку. А Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі (січень 1915 р.) запропонувала створити наділений значними повноваженнями регулюючий орган, який не лише керував би розподілом військових замовлень, й забезпечував

першочергове постачання промисловості металом, паливом, транспортом. По-друге, «зверху», коли уряд створював спеціальні органи для розв'язання основних проблем воєнної економіки. Такими стали Особливі наради – з оборони, продовольства, палива і транспорту, які очолювали міністри. Саме цей курс і став домінуючим. Уряд підозріло ставився до наполегливих пропозицій великих промисловців про доцільність регулювання господарського життя через їхні органи, не безпідставно вбачаючи в них загрозу власній владі. До того ж, у країні існувала ще одна група, що приділяла підвищену увагу питанням врегулювання господарського життя. Набирали силу ліві партії, соціальні організації, вплив яких на суспільну свідомість помітно зростав. Їхні представники, різко критикуючи владу і підприємців, постійно наголошували про необхідність прийняття рішучих заходів для посилення централізації керівництва економікою [444, с. 107–108].

Державне регулювання економіки здійснювалося через відповідну фіскальну політику у сфері фінансів та ціноутворення, одержавлення підприємств. Крім того, для забезпечення загальнодержавних інтересів використовувалося державне панування у сфері транспортних перевезень. Характер державного регулювання економічних процесів визначався особливостями здійснення модернізації в реаліях Російської імперії. На темпах і проявах процесів модернізації суттєво позначався той факт, що відбувалися вони в межах старих політичних структур, за існування в країні жорсткого авторитарного режиму, багато в чому були зумовлені зовнішнім геополітичним контекстом. Все це зумовлювало гіпертрофовану роль держави й бюрократії в господарському житті, намагання самодержавства здійснювати майже повний контроль над економікою країни, обмежити свободу приватного підприємництва, запровадити дріб'язкову його регламентацію. Внаслідок надзвичайно великої питомої ваги держави в тогочасних процесах модернізації відбувалося часткове ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, посилювався механізм блокування технологічного й соціального розвитку. На цей факт вказували як сучасники, так і сучасні дослідники проблеми [357, с. 387; 382, с. 263–268; 471, с. 257–261; 569, с. 61].

Напередодні війни державне підприємство відрізнялося слабкою пристосованістю до ринкових умов [402, с. 196]. Фінансова дисципліна уряду за рахунок використання так званої «вільної готівки» (позакошторисних «заощаджень» попередніх років) мала певні проблеми [515, с. 315]. При цьому варто мати на увазі, що деякі державні кошти взагалі не включалися до бюджету [367, с. 110–111]. Багато параметрів державних прибутків не могло бути змінено представницькими закладами: надходження від залізничних тарифів, винної монополії, торгових угод (а, відповідно, й митних зборів), кредитних операцій. Рішенням Другого Департаменту Державної ради без санкції представницьких закладів могло здійснюватися виготовлення гарантованих залізничних облігацій для будівництва приватних залізниць [515, с. 281].

Будівництво транспортних шляхів сполучення в Російській імперії, і насамперед залізниць, здійснювалося у загальноросійських інтересах [410, с. 193]. Про це свідчила мережа залізничних шляхів, яку було прокладено в Україні. Так, її розміщення суттєво ускладнювало перевезення великих обсягів товарів з українських промислових районів до районів Москви та Петрограду. Натомість залізниці пов'язували між собою підприємства та південні райони, забезпечуючи, й потреби Чорноморського флоту. Це давало змогу російським промисловцям обмежувати конкуренцію з боку товаровиробників, розміщених в Україні, орієнтуючи їх на перевезення продукції в південному напрямку в межах українських територій.

Такий стан речей виявився досить небезпечним для Російської імперії в роки Першої світової війни, оскільки після втрати вугільних родовищ на території Польщі, Донецький вугільний басейн мав забезпечити потреби в паливі й споживачів Московського промислового району.

Система прокладки залізничних колій в Російській імперії також ускладнювала рокадні перевезення, що відбивалося на темпах перекидання військ та спорядження вздовж лінії фронту на різні його ділянки [233, с. 532–533].

Однією з проблем розвитку залізничного сполучення в Російській імперії була корумпованість чиновників. Величезний рівень корумпованості чиновників

спостерігався саме у сфері залізничних перевезень, що змушувало уряд витратити додаткові кошти на спорудження залізниць приватним власникам. Це стосувалося отримання приватними особами урядових концесій на будівництво залізниць [572, с. 100–101]. «Ця операція, яка здійснювалася в декількох канцеляріях і департаментах Міністерства фінансів викликала неймовірне хабарництво, – зазначав у своїх мемуарах К. Скальковський, – один начальник відділення нажив за три роки 2 млн 500 тис. руб.» Тож не дивно, що в офіційній доповіді сенатора Д. Нейдгарта, який у 1911 р. за дорученням уряду перевіряв взаємовідносини різного роду фінансових установ з бюрократичним апаратом, вказувалося: «Переважає більшість ревізій виявила жахливою мірою розвинуті хабарництво... та здирництво» [568, с. 96]. Прикладом участі урядовців у недобросовісній конкуренції може стати діяльність О. Трепова, який перебуваючи на посаді міністра шляхів сполучення, усвідомивши себе «рятівником нації», прагнув посилити особистий вплив за рахунок відповідного перерозподілу засобів перевезення (насамперед залізничних потягів). Підтримуючи таким чином одних підприємців, його діяльність сприяла скороченню статків або розоренню інших (прикладом останнього може слугувати перерозподіл рухомого складу залізниць на користь великих гірничих компаній на противагу дрібним і середнім).

Вкрай жорстока конкурентна боротьба спостерігалася й між окремими залізницями, прибутковість яких залежала від вибору замовниками маршруту перевезення вантажів, відповідно, його довжини згідно з наявними транспортними шляхами. Принципової відмінності у визначенні тарифної сітки між приватними та державними залізницями не існувало [479, с. 162].

Вже 27 жовтня 1914 р. Рада з'їздів промисловості і торгівлі поставила перед урядом питання про невідповідність мережі залізниць краю потребам війни. Такий стан речей пояснювався «недостатньою енергійністю» товариств, які займалися спорудженням і експлуатацією залізничних шляхів. Пропонувалося термінове виділення державних коштів на масштабну розбудову залізниць на Донбасі з метою різкого збільшення їх пропускної здатності. Крім того, висловлювалася пропозиція збільшення кількості рухомого складу [141, арк. 133].

Влітку 1914 р. було прийнято низку законів, покликаних забезпечити мобілізацію транспортних засобів для воєнних потреб. 24 липня 1914 р. набуло сили закону положення Ради міністрів «Про порядок притягнення належних Міністерству торгівлі і промисловості суден, інших засобів перевезення чи завантаження і особистого складу до військово-судової повинності». 30 жовтня 1914 р. з'явилася постанова Міністра шляхів сполучення про правила регулювання відправлення вантажів особливими нарадами при районних комітетах. Згідно з даним актом, особливі наради отримали право встановлювати позачергове відправлення вантажів. Особливі наради зобов'язувалися перевіряти у випадку відсутності вказівок з центру наскільки замовлене термінове перевезення відповідає загальнодержавним інтересам. Із 3 листопада 1914 р. почало діяти положення Ради міністрів про встановлення тимчасового податку за перевезення цивільних вантажів залізницями. З кожного вантажу залежно від виду товару стягувалося мито, розмір якого коливався від 1/47 коп. з пуду за версту до 10 коп. Для промислової сировини й палива розмір мита змінювався з 0,25 коп. до 4 коп. Спочатку термін дії цього положення визначався роком, але пізніше воно двічі продовжувалося на той же термін [310].

Великий вплив на обсяги транспортних перевезень справили реквізиції коней у населення. Війна вимагала мобілізації величезної кількості коней. Під час першої мобілізації було взято для армії близько 1 млн коней, а до березня 1916 р. реквізицією й постачаннями по військово-кінській повинності – ще 850 тис. коней і 150 тис. куплено управлінням по постачанню армії. Таким чином, вже на весну 1916 р. було взято в населення близько 2 млн коней, що складало 8–9% всього поголів'я коней на незайнятій супротивником території. У березні–листопаді 1916 р. було мобілізовано ще 323 тис. 207 коней, закуплено управлінням по ремонту 53 тис. 142, земствами – 7 тис. 786, державними конезаводами – 1 тис. 500, Всеросійським земським союзом – 15 тис. 57 і румунськими ремонтниками – не менше 8 тис. коней. Крім того, військовим міністерством було дозволено двом фронтам реквізувати на підконтрольній їм території 73 тис. 500 коней. На першу половину 1917 р. було заплановано вилучення ще 421 тис. коней, з яких на

початок Лютневої революції було реквізовано 87 тис. 780, після чого реквізиції було припинено. Таким чином, на весну 1917 р. для потреб війни в населення було вилучено близько 2 млн 600 тис. коней [304, с. 140–141]. Це не лише ускладнило проведення польових робіт, а й ускладнилося підвезення необхідних товарів на станції для подальшого перевезення їх залізницями. Поміщики досить часто перекладали виконання військово-кінської повинності на селян.

Гостра нестача рухомого складу змусила спеціалістів відомства шляхів сполучення звернути увагу на більш ефективне використання наявних паротягів і вагонів. Перш за все було вирішено використовувати спеціальний рухомий склад, який у осінній та зимовий час не використовувався. Приблизно у 15 тис. платформ збільшили борти, переобладнавши їх для перевезення вугілля. Крім того, було дозволено завантажувати у вагони 1 тис. 200 пудів замість 1 тис. Міністерство шляхів сполучення прийняло рішення про примусову оренду рухомого складу у приватних осіб і підприємств та у товариств, що будували залізниці. У 1915 р. стали використовуватися маршрутні потяги, тобто транзитні потяги далекого слідування, складені із вагонів з одним і тим самим вантажем, що рухалися на одну станцію (наприклад із вугіллям з Донбасу до Петрограду). Пропускну здатність залізниць намагалися збільшити шляхом запровадження більш тяжких потягів. Це стало можливим після появи більш потужних паротягів. На деяких ділянках із складним профілем стали використовувати штовхаючі паротяги. У якості штовхачів використовувалися відносно слабкі старі паротяги, що виводилися із вжитку. Вперше такий метод у вигляді досліду застосували на Катерининській та Південній залізницях [493, с. 353].

Транспортні перевезення активно використовувалися урядом для регулювання цін на товари та послуги в країні через визначення умов перевезення та розмірів оплати за переміщення вантажів. Для боротьби із зростанням цін на продовольчі товари у 1916 р. було визначено кілька форм використання залізниць для забезпечення контролю над цінами. У випадку, якщо не вистачало продуктів внаслідок недостатніх обсягів підвезення залізницями без спекулятивного підвищення цін, то місцеві продовольчі органи використовували право на

позачергове перевезення потрібних їм продуктів із одночасним контролем цін і обсягів реалізованого продовольства торгівцями щоб «торгівці зобов'язалися бути підданими обліку у продажу продуктів і не змогли б створювати спекулятивних запасів». Якщо в певній місцевості не вистачало продуктів харчування, що вже викликала різке зростання цін, то продовольчі органи могли дозволити торгівцям підвезення необхідних обсягів продуктів за умови їх продажу по визначеним цінам. При цьому обсяги продажу мали бути суворо перевірені. Крім того, вживалися заходи, щоб торгівці не продавали продуктів за завищеними цінами. Якщо місцевими продовольчими органами визначалося, що використання наявних транспортних засобів не може забезпечити потреби населення у продуктах харчування, то могло бути введено обмеження на споживання із визначенням плану мінімальних перевезень продуктів [198, с. 9].

Перебої в роботі залізничного транспорту вкрай негативно впливали на розвиток промисловості Сходу і Півдня України. Відносно слабкою залишалася матеріально-технічна база залізниць регіону. Уже на момент початку війни не вистачало 2 тис. паротягів та 80 тис. вагонів. З початком воєнних дій значно зросло навантаження на залізниці за рахунок різкого збільшення обсягів вантажів та зміни напрямів перевезення. Частина рухомого складу паровозного парку було передано прифронтовим залізницям. Негативні тенденції вже у другій половині 1914 р. спричинили значні ускладнення в системі організації перевезення вантажів і пасажирів. Спостерігалися затримки із поданням потягів на станції та численні випадки їх недовантаження, що сприяло нераціональному використанню рухомого складу [29, арк. 47–47 зв.].

Важливо зазначити, що суттєвий вплив на роботу залізничного транспорту Російської імперії в роки Першої світової війни справило здійснення евакуації. Масове використання рухомого складу у зв'язку із її здійсненням вкрай негативно відбилося на економічному житті країни: скоротилися перевезення важливих вантажів, необхідних для промисловості, погіршилося обслуговування залізницями військово-оперативних потреб армії. Так, у квітні 1915 р. для щоденного завантаження комерційних вантажів використовувалося 17 тис.

100 вагонів, у липні – лише 14 тис. 800, а у вересні – 13 тис. 600 вагонів. Погіршення роботи залізниць позначилося не лише на перевезенні комерційних вантажів, а й на вивезенні донецького палива, обсяги використання якого визначали загальний характер роботи всієї промисловості. Через незадовільну роботу транспорту вугілля, видобуток якого на Донбасі у воєнні роки дещо збільшився, залишалося на шахтах не відвантаженим. По всій країні паливна промисловість переживала гостру кризу. Населення й підприємці потерпали від нестачі вугілля. Вже влітку 1915 р. вивіз палива з Донбасу у промислові центри Росії перетворився на проблему, яка вийшла за межі компетенції будь-якого одного відомства. Цією проблемою почала займатися Особлива нарада з посилення постачання армії. Наприкінці 1915 р. ситуація стала катастрофічно ускладнюватися. В Одеському промисловому районі наряди навіть таких важливих підприємств як суднобудівельні завод «Наваль» і «Россуд» виконувалися нерегулярно. Через недостатню кількість вагонів у Донецькому вугільному басейні майже повністю припинилося відвантаження палива до Петрограду, де було розташовано найбільші військові заводи Російської імперії [531, с. 67].

Водночас працівники й керівництво залізниць докладало значних зусиль для покращення ситуації. У 1915 р. під керівництвом начальника Південно-західних залізниць Б. Воскресенського було розроблено метод ущільнення робіт, спрямований на усунення між операційних простоїв за рахунок прискорення обробки потягів, скорочення часу на технічний огляд і поточний ремонт вагонів. Внаслідок цього вдалося скоротити затримки вагонів на станціях з 6–10 годин до 4–5 годин. Середня швидкість потягів на дільниці, наприклад, Білгород–Харків становила 22,4 версти/год., а на дільниці Лозова–Слов'янськ – 17,9 верст/год. [499].

Однак у 1915 р. запаси палива навіть на Південно-західних залізницях скоротилися вдвічі. Замість чистого вугілля стали використовувати вугільно-антрацитову суміш, а для опалення виключно антрацит. У 1916 р. проблема підвезення рідкого палива вирішувалася на засіданнях Особливої наради по

паливу. 22 липня 1916 р. було вирішено просити Голову Ради міністрів вжити найбільш рішучих заходів для постачання рідкого палива на підприємства шляхом залучення до здійснення перевезень Владикавказької залізниці із виконанням нею відповідних нарядів [154, арк. 2]. Проте в повному обсязі реалізувати задумане не вдалося. 11 серпня 1916 р. було вирішено суттєво переглянути положення щодо шляхів під'їзду приватного користування із переведенням їх на виконання потреб залізниць. Передбачалося спрощення порядку відчуження необхідних земельних ділянок, на яких розміщувалися приватні шляхи під'їзду, та виділення кредитів та необхідних матеріалів для облаштування нових шляхів підвезення товарів до залізниць [154, арк. 16]. Проте у грудні 1916 р. керуючий справами Особливої наради по паливу вказував на повну невідповідність транспорту вимогам. Недостатня кількість рухомого складу перетворилася на хронічне явище [149, арк. 18–19].

Водночас попри всі труднощі у 1916 р. ситуацію з паливом для залізниць вдалося частково стабілізувати, але сніжна зима 1916/1917 рр. і загальна дезорганізація економіки зумовили нове загострення паливної кризи, що спричинило різке скорочення обсягів надходження палива для залізничного транспорту. У 1917 р. Південно-західні залізниці отримали 1 млн 113 тис. 864 т палива, що не покривало потреб і створювало загрозу повної зупинки потягів. У 1918 р. надійшло лише 50% необхідного палива (1 млн 79 тис. 272 т). У зв'язку з цим було збільшено використання деревини, але і її отримали лише 30% від потреби. У січні 1918 р. уряд Української Народної Республіки реквізував у цукрових заводів близько 1 млн пудів палива для розподілу між залізницями України. Однак це не змогло врятувати ситуацію. Бойові дії завдали значних руйнувань інфраструктурі Південно-західних залізниць. Особливо великі втрати було завдано внаслідок більшовицького наступу: зруйновано шляхи, споруди станцій, обладнання, завдано руйнувань рухомому складу. У квітні 1918 р. було припинено освітлення залізничних пристроїв, що негативно позначилося на безпеці руху. Поступове відновлення залізничного господарства почалося із приходом до України німецько-австрійських військ весною 1918 р. До липня

1918 р. було ліквідовано найбільші руйнування мостів і залізничного полотна. Влітку 1918 р. було відновлено пасажирське сполучення Києва з Москвою, Петроградом, Харковом, Одесою, Катеринославом [510].

Сучасники наголошували, що розладнання роботи транспорту було однією з основних причин дорожнечі, але не єдиною. Транспортна статистика свідчила, що питома вага вагонів, які не використовувалися для перевезення вантажів по всій мережі залізниць у серпні 1914 р. складала 47,8% проти 12,4% у серпні 1913 р. Поруч із цим кількість вагонів із хлібною продукцією, що скоротилося в серпні 1914 р. до 35% порівняно із кількістю на серпень 1913 р., у грудні 1914 збільшилася до 53,3%, у березні 1915 р. – до 60,4% порівняно із березнем 1914 р. Таким чином, попри малу кількість окремих продуктів і розладу транспорту причиною дорожнечі називалися зміни в характері попиту й умовах його задоволення на внутрішньому ринку [189, с. 4]. Таким чином, проблемою для роботи транспорту стала зміна напрямів перевезення вантажів, що полягала у скороченні перевезень в західному напрямі та зростанню перевезень у напрямі меридіанів.

Перша світова війна випробувала на міцність фінансову систему Російської імперії та організаційну будову її фінансової адміністрації. У 1914 р. на сторінках періодичних видань віталися відносно великі військові витрати Росії. Російський військовий бюджет досягнув колосальної цифри у 975 млрд руб., або 2 млрд 500 млн франків. У газеті «Утро России» у статті «Наша военная готовность» наголошувалося, що такого великого військового бюджету не мала жодна держава у світі [279]. Заходи Росії, спрямовані на посилення армії віталися й у французькій пресі, де наголошувалося, що Російська імперія здатна мобілізувати 5 млн 600 тис. вояків [467, с. 201]. Шовіністична істерія в багатьох російських виданнях підігрівалася шляхом популяризації ідеї оволодіння протоками Босфор і Дарданелли, що оголошувалося «споконвічною мрією російського народу». Уявлення про ведення бойових дій обмежувалися швидкоплинною війною із відносно невеликими жертвами та значними здобутками.

Політика Російської імперії у сфері фінансів тривалий час орієнтувалася на збереження високої купівельної спроможності рубля в умовах його вільної конвертації на паперові гроші. Поруч із золотими монетами номіналом в 15 руб. (імперіал), 10 руб., 7 руб. 50 копійок (півімперіал) і 5 руб. у обігу знаходилися срібні монети. На 1 січня 1914 р. у обігу перебувало кредитних білетів на суму 1 млрд 664 млн руб. Золотий запас Державного банку складав 1 млрд 695 млн руб., з них 1 млрд 528 млн руб. перебували в середині країни і 167 млн руб. за кордоном, що забезпечувало покриття білетів на 101,8% і залишало емісійне право вільним у розмірі 330 млн 500 тис. руб. Грошових знаків у обігу перебувало на суму 2 млрд 231 млн руб., у тому числі монет золотом на 494 млн 200 тис. руб., повноцінним сріблом – на 123 млн руб., розмінним сріблом – на 103 млн руб., мідних монет на 18 млн руб. [496, с. 36].

Перед початком війни Міністр фінансів П. Барк на засіданні Держдуми запропонував припинити обмін кредитних білетів на золото з метою збереження золотого запасу країни. За чотири дні до оголошення війни з Німеччиною, 27 липня 1914 р., Державна дума прийняла закон «Про деякі заходи фінансового характеру через обставини воєнного часу», який призупинив обмін кредитних білетів на золото і відмінив чиний у країні з 1897 р. емісійний закон. Але до казни повернулося лише 50 млн руб., 436 млн залишилося в населення, а 452 млн руб. було виведено за кордон [496, с. 37].

На рубежі XIX–XX ст. російський уряд почав широко залучати до фінансування воєнних витрат іноземні позики. Однак надання таких позик наповнювалося «політичним сенсом», прив'язуючи політику Миколи II до стратегічних інтересів передусім Англії та Франції, що не забезпечувало гарантій від нападу з боку Німеччини [396, с. 327]. Таким чином, спостерігалось поєднання фінансування частини воєнних замовлень за рахунок англо-французьких кредитів із використанням потужностей німецької промисловості для втілення в життя відповідних проектів. Це зумовлювало посилення залежності фінансування розвитку воєнної промисловості Російської імперії як від коливання зовнішніх ринків, так і від зміни зовнішньополітичної ситуації, що й підтвердилося в роки

світової війни. Наприклад, одним із результатів боїв під Верденом стала фактична відмова французької сторони передати Російській імперії за попередньою домовленістю 107-мм (42 лін.) гармати та ускладнення у справі отримання 150-мм (6 дм.) гаубиць і гармат калібром 203-мм (8 дм.) та 305-мм (12 дм.), вкрай необхідних для штурмів ворожих укріплень [191, с. 545]. Подібні обставини стали причиною певного призупинення темпів будівництва лінійного корабля «Імператор Александр III», чиї турбіни, замовлені в Англії, не були своєчасно передані замовнику [193, с. 549].

Ситуація у справі постачання армії необхідним спорядженням також ускладнювалася тим, що частина комплектуючих для військової техніки і спорядження замовлялася іноземним фірмам (у тому числі й німецьким), що суттєво ускладнило процес їх постачання в умовах розгортання бойових дій та спричинило труднощі в перерозподілі фінансових потоків за новими схемами фінансування. Так, чиновники артилерійського відомства стверджували, що «наша мало розвинута промисловість до війни базувалася головним чином на німецькій і, будучи відірваною від звичного ринку як у справі постачання матеріалів, так і у справі забезпечення керівними кадрами, розгубилася і не могла швидко впоратися із поставленими завданнями» [473, с. 21].

Через невідповідність значної частини підприємств, що було розміщено на території Російської імперії, забезпечити виробництво потрібної кількості зброї та військового спорядження, частина коштів використовувалася для фінансування військових замовлень за кордоном (передусім у США, Англії та Франції), що, на думку російських урядовців, лише полегшувало відповідним іноземним державам забезпечити реконструкцію власних військових підприємств і сприяло певному обмеженню фінансування російських підприємств відповідного профілю [195, с. 597]. Усвідомлення цього факту сприяло виділенню додаткових коштів для розширення існуючих та будівництво нових підприємств на території Російської імперії, вартість яких вимірювалася сотнями мільйонів рублів. Тут слід вказати, що на 1 січня 1914 р. населення українських губерній (33 млн 300 тис. осіб, тобто 18,6% від загальноімперського) сплачувало 18,7% прямих податків [342, с. 19].

У роки Першої світової війни навантаження на державні фінанси збільшилося у зв'язку із встановленими на початку війни пільговими тарифами на перевезення пасажирів і вантажів. У якості пільгових категорій пасажирів виділялися бідні сім'ї нижчих чинів запасу, які переїжджали на Батьківщину; особи, виселені із місцевостей, які входили до району бойових дій; для робітників, що переїжджали на роботу в копальні Донбасу; для сербських резервістів, а також для російських лікарів, які переїжджали до Сербії; для робітників-менонітів, які переміщалися для служби до особливих лісових команд, а також для біженців бідних пасажирів, що прибували до Архангельська з-поза меж Російської імперії [212, с. 362–363]. Деякі представники тарифного комітету при Міністерстві фінансів неодноразово прагнули відмінити вказані пільги, проте потреба залучення робітників з метою збільшення обсягів видобутку вугілля в Донбасі примушувала продовжувати строки дії пільгових тарифів [241, с. 456–457].

23 липня 1914 р. було прийнято рішення про часткове задоволення прохання приватних підприємств, які працювали, виконуючи казенні замовлення щодо встановлення пільгового порядку забезпечення завдатків. Під час війни банки, які забезпечували передачу завдатків підприємцям, потрапили в ситуацію, коли не могли за допомогою використання цінних паперів задовольняти власні фінансові потреби. Представники казенних заводів вимагали забезпечення попередньої оплати у розмірі 80% загальної суми замовлень. Рада міністрів загалом визнала обґрунтованість вимоги, але висловила думку про те, що обставини війни вимагають зміни вимог підприємців. У результаті було прийнято компромісне рішення про забезпечення 65% не контрактної суми кожного окремого підяду чи постачання, а річної продуктивності заводу. Військовому та Морському міністрам було дозволено до закінчення бойових дій забезпечувати пільговий порядок отримання казенних завдатків приватними підприємствами, з якими було укладено відповідні контракти [242, с. 223].

9 серпня 1914 р. було прийнято рішення надати Державному банку можливість відкривати кредити під векселі з додатковим забезпеченням у вигляді закладних, свідоцтв про заставу чи іпотечних записів, а також видавати за

рішенням Ради Банку кредити під заставу приватних, не гарантованих урядом цінних паперів навіть у випадку, коли останні не приймалися під заставу по зобов'язаннях казною [214, с. 268–269]. Водночас було скорочено видачу кредитів, запланованих у державних видатках на 1914 р., а також не запланованих до видачі цього року з метою економії засобів для організації ведення бойових дій. Обсяги фінансів, зекономлених за рахунок скорочення обсягів кредитування, передавалися на казенні рахунки [223, с. 321–323].

У жовтні 1914 р. Міністр фінансів висловився за введення військового податку для осіб, звільнених від військової служби, але його проект зустрів спротив з боку статс-секретаря П. Харитонова, який був головою комісії по обговоренню статей видатків на 1915 р. Внаслідок цього новий варіант стягнення військового податку було запропоновано у грудні 1914 р. і введено в дію з 1 січня 1915 р. Згідно з цим документом особи, які звільнялися від призову, сплачували податок по досягненню призовного віку. Стягнення податку припинялося у випадку призову платника до лав армії. Розмір оподаткування визначався залежно від річного прибутку за рік. Мінімальний розмір податку за річного прибутку, що не перевищував 1 тис. руб., складав 6 руб., а за прибутку більше 20 тис. руб. сума податку зростала до 200 руб. Фінансовий результат нового виду оподаткування очікувався в розмірі близько 17 млн руб. на рік. Однак залежно від збільшення кількості призовників до лав армії обсяг очікуваних прибутків міг зменшитися до 10–12 млн руб. на рік [227, с. 168–170].

За 1914–1916 рр. витрати державного бюджету зросли з 4 млрд 860 млн до 18 млрд 100 млн руб. Це змушувало уряд вдатися до друку паперових грошей. До початку 1917 р. кількість грошей у обігу збільшилася в сім разів (у Німеччині – в три рази, у Франції – вдвічі, у Великобританії обсяги грошової маси не збільшилися). Частка золотого забезпечення російського рубля скоротилася з 98% у 1914 р. до 16,2% у січні 1917 р. У зв'язку з цим купівельна спроможність рубля суттєво зменшилася. Вартість російського рубля відносно фунту стерлінгів зменшилася з липня 1914 р. по січень 1916 р. на 44% [396, с. 327]. У 1916 р. у російській пресі висловлювалася думка, що загальні витрати на війну можуть

сягнути 136 млрд руб. [272, с. 4]. Водночас стверджувалося, що збільшення емісії може вкрай негативно відбитися на курсі рубля. Тому пропонувалося залучити значні внутрішні й зовнішні позики [298, с. 69].

Найбільшою загрозою як для стабільності фінансової системи, так і для поступального розвитку промисловості ставали інфляційні процеси, які були одним із наслідків зростання воєнних витрат (наприкінці 1914 р. – більше 18 млн руб. щоденно). Збільшення витрат на ведення війни примусило уряд звернутися до розміщення внутрішніх воєнних позик, а також до розширення сфери оподаткування та збільшення розмірів існуючих податків, що важким тягарем лягало як на підприємців, так і на споживачів їхньої продукції на внутрішньому ринку через зменшення купівельної спроможності населення.

Проблеми у фінансовій сфері яскраво виявилися вже у 1915 р., хоча ще на початку осені 1914 р., як видавалося багатьом спостерігачам, господарське життя країни стало пристосовуватися до обставин воєнного часу. Якщо у серпні 1914 р. вартість рубля на закордонних валютних ринках складала лише 73% від довоєнної, то у жовтні вона підвищилася до 85%. Ознаки відносної стабільності виявилися і у сфері грошового обігу, не зважаючи на майже 60% збільшення числа кредитних білетів. Однак зростання військових витрат примусило уряд кілька разів звертатися до внутрішньої позики. Якщо дві перші воєнні позики виступали в основному як засіб скорочення наявної паперової грошової маси, то третій – як інструмент наступного обмеження емісії за рахунок «вторинного» використання казною більшої частини тієї кількості кредитних білетів, виготовлення яких передбачалося Радою міністрів. Такий же зв'язок із паперово-грошовою масою мали і четвертий та п'ятий воєнні позики. Платежі по них приймалися поруч із готівковими грошима і тимчасові посвідчення попередніх позик. Шоста воєнна позика мала вже зовсім обмежену спрямованість на скорочення кількості паперових грошей у обігу. Як платежі по ньому вже приймалися й п'ятивідсоткові зобов'язання казначейства, що об'єктивно змінювало характер позики й багато в чому перетворювало її лише на засіб конверсії боргових зобов'язань держави. Така зміна поєднання воєнних позик із

виготовленням кредитних білетів не могла зупинити подальше зростання інфляції. Варто наголосити, що не зважаючи на зростання обсягів підписки, уряду так і не вдалося залучити до участі в позичковій кампанії широкі верстви населенні, і насамперед селянство. Водночас більшість облігацій четвертої, п'ятої і шостої воєнних позик опинилася в руках великих промисловців і підприємців, а тому участь їхніх капіталів залишалася вирішальною умовою успіху внутрішніх кредитних операцій царського уряду [518, с. 33].

Зміни відбулися й у сфері регулювання та змісту діяльності місцевих органів державних банківських установ в українських губерніях. Уже в липні 1914 р. Департамент Державного казначейства Міністерства фінансів, Державний банк і Управління головного польового скарбничого дійшли згоди, щоб Київська контора Державного банку забезпечувала роботу польових казначейств. Перед конторами і відділеннями Державного банку в українських губерніях постало завдання розміщувати внутрішні позики, що було досить складно з огляду на наростання інфляційних процесів.

Тому після обговорення в Раді міністрів Російської імперії було вирішено посилити емісійні можливості Державного банку і здійснити інтервенцію паперових грошей у фінансовий ринок. Рішення про тимчасове припинення обміну кредитних білетів на золото було прийняте 23 липня 1914 р. Відповідно до нього Державному банку було дозволено виготовити державних кредитних білетів на суму не більше 1 млрд 200 млн руб., а також за потреби враховувати короткотермінові обов'язки державного казначейства у розмірах, викликаних потребами війни [216, с. 221]. Таке рішення М. Туган-Барановський оцінював як цілком правельне і своєчасне, але застерігав від надмірних розмірів емісійної діяльності [529, с. 299–300].

За короткий час кількість кредитних білетів різко збільшилася, і до 1 жовтня досягла 4 млрд 893 млн руб. за покриття золотим запасом лише 36,2%. Для порівняння на цей же період у Франції сума банкнот збільшилася майже на 16% за 36,3% золотого покриття, у Німеччині – майже на 9% при забезпеченні золотом у 36,2%. Франція відносно швидко вилучила із вільного обміну золото, що

дозволило наступні випуски банкнот забезпечити більшим розміром золотого еквіваленту [565, с. 418]. Повторне розширення емісійних можливостей Державного банку було здійснено за рішенням Ради міністрів від 6 березня 1915 р. У якості обґрунтування вказувалося майже повне вичерпання емісійного права, оскільки у «вільній сумі» залишалося лише 41 млн 500 тис. руб. Тому Міністр фінансів вніс пропозицію про збільшення емісійного обсягу Державного банку додатково на 1 млрд руб. За наявності золотого запасу в кількості 1 млрд 707 млн 600 тис. руб. загальна сума кредитних білетів, які могли бути пущені в обіг визначалася в 4 млрд 207 млн 600 тис. руб. із забезпеченням їх золотом у розмірі 40,59% [221, с. 124–125]. 6 грудня 1916 р. Міністр фінансів запропонував збільшити межу максимально встановленої суми виготовлення кредитних білетів ще на 3 млрд руб. Однак протягом майже двох тижнів ця пропозиція Державною Думою не розглядалася. 23 грудня 1916 р. Рада міністрів прийняла рішення про дозвіл розширити емісійні права Державного банку додатково на 1 млрд руб., мотивуючи це рішенням задоволенням воєнних потреб і прагненням уникнути фінансової кризи [220, с. 607].

Аналізуючи емісійну практику і порядок використання державних коштів під час війни М. Фрідман вказав, що військові витрати здійснювалися виключно в адміністративному порядку. На відміну від Англії та Франції, де розширення повноважень уряду на військові витрати було закріплено в законодавчому порядку, так само як і засоби покриття додаткових витрат, у Росії уряд «не знайшов можливим піти далі повідомлення депутатів у бюджетній комісії і повідомлення деяких відомостей про стан справ ... на засіданні Думи 28 січня 1915 р.» [541, с. 333].

Збільшення в обігу кількості паперових грошей сприяло зростанню рівня інфляції та збільшенню абсолютної більшості гуртово-роздрібних цін. Купівельна спроможність рубля до 1917 р. зменшилася вчетверо – до 27 коп. до довоєнного рівня, у той час як зростання індексу цін перевищило рівень 1914 р. у 7 разів (відмінність між курсом рубля й індексом цін пояснювалася зростанням грошових доходів населення внаслідок військових замовлень і поставок, збільшення

заробітної плати). Разом з тим до повалення самодержавства в населення збереглася довіра до паперових грошей, що певною мірою стримувало зростання цін і темпів інфляції. Інфляційні процеси посилювалися і в результаті зменшення золотого запасу Державного банку через виконання союзницьких зобов'язань. Протягом 1914 – початку 1917 рр. царський уряд вислав з Державного банку на забезпечення поставок союзників золота на суму близько 640 млн руб. або дещо менше половини передвоєнного золотого запасу [469, с. 149–151].

Ведення війни спричинило різке зростання попиту на товари першої необхідності, паливо та продовольство. Це зумовило поширення спекулятивних операцій та зростання кількості порушень закону у сфері здійснення торгівлі та ведення господарства. З метою обмеження росту цін 17 червня 1916 р. було прийнято рішення про заснування особливого Комітету для боротьби із дорожнечею. Такий орган було засновано 29 червня 1916 р. на чолі із харківським губернатором М. Оболенським. Його головним завданням стала протидія поширенню спекулятивних операцій та сприяння «планомірному підкоренню окремих інтересів потребам держави і суспільства» [230, с. 266–267]. А вже 9 серпня 1916 р. було запроваджено карну відповідальність торгівців і промисловців за «підвищення чи пониження цін» на предмети продовольства чи першої необхідності. Така відповідальність запроваджувалася не лише за підвищення цін чи продаж продукції за демпінговими цінами, а й за створення перешкод для реалізації певних товарів чи приховування їх з метою уникнути своєчасної реалізації в очікуванні підвищення цін [226, с. 377–379].

На боротьбу із різким підвищення цін на метали та металеві вироби було спрямовано визначення 23 серпня 1916 р. порядку встановлення найвищих цін на цю продукцію та контролю за їх дотриманням, а також притягнення до відповідальності за перевищення визначеного державою цінового коридору. Міністр торгівлі і промисловості отримав право призначення для виробників і торговців найвищих цін на метали та металеві вироби; вимагати від виробників та торговців відомостей, які давали б можливість визначити собівартість виробів; видавати правила про нагляд за торгівлею металами та виробами з них;

оголошувати недійсними угоди, де було визначено «недопустимі» ціни на товари. Особи, звинувачені у продажу металевих товарів чи металу за завищеними цінами, могли бути притягнуті до відповідальності у вигляді ув'язнення строком від одного до чотирьох місяців або штрафу у розмірі не більше 10 тис. руб. [228, с. 410–411].

Невиважена фінансова політика уряду викликала особливо різку критику з боку великих промисловців та підприємців, які не були готові до розширення втручання держави в економічне життя. На шпальтах буржуазної преси починаючи з 1915 р. вже лунали заклики до об'єднання промисловців з метою створення власної партії, одним із завдань якої визначалося вироблення виваженої фінансово-економічної політики країни поруч із здійсненням масштабної модернізації промисловості [313, с. 81].

Збільшення виготовлення паперових грошей, окрім розкручування інфляції, сприяло також збільшенню навантаження на органи фінансової адміністрації, яким доводилося мати справу із зростаючими обсягами готівки.

В умовах війни функції фінансової адміністрації та їх правові засади змінилися мало, за винятком районів, що опинилися в зоні бойових дій. Казенні палати й казначейство українських губерній та їх повітів рекрутували фахівців для роботи у органах польових казначейств, що утворювалися на фронтах, в арміях і корпусах. Основним нормативно-правовим актом, який визначав зміни в діяльності місцевих органів управління державними фінансами на початковому етапі війни, став Закон від 27 липня 1914 р. «Про деякі заходи щодо зміцнення коштів казни у зв'язку із обставинами воєнного часу». Подальші зміни здійснювалися вже із прийняттям спеціальних законодавчих актів у тій чи іншій галузі управління державними фінансами. Усі заходи, що передбачено цим Законом, було спрямовано на підвищення ставок акцизів на продаж алкогольних напоїв і тютюну. Через деяких час уряд проголосив заборону на продаж міцних алкогольних напоїв [236, с. 271–272].

Це рішення неоднозначно сприймалося в ділових колах. З одного боку, такий захід протягом певного часу сприяв посиленню дисципліни на виробництві [30,

арк. 25 зв.], а з іншого – скороченню надходжень до бюджету. За даними Міністра фінансів, недоотримання прибутків у 1914 р. склало 673 млн 600 тис. руб. при запланованому надходженні до бюджету 3 млрд 572 млн руб., а у дійсності надійшло 2 млрд 898 млн руб. Головна частина недоотримання в розмірі 432 млн руб. належала саме надходженням за казенними винними операціями. У Росії відшкодування військових витрат відбувалося особливо важко. Нові податки почали заміщати зменшення надходжень прибутків від винної монополії лише через 2,5 роки, запозичення всередині держави і в союзників не співвідносилися із рівнем витрат, а значна частина воєнних витрат через посередництво Державного банку, покривалася випуском паперових грошей [566, с. 362–363]. Велике недоотримання прибутків змусило вдатися до нових податкових ресурсів.

Вже 4 жовтня 1914 р. на 1915 р. було з 6% до 8% підвищено ставку податку з доходності нерухомого майна в містах, на 50% – ставку основного промислового податку, піднято збір за гільдійські свідоцтва для купецтва, у півтора рази – ставку додаткового промислового податку (процентного збору) з прибутку підприємств, зобов'язаних публічною звітністю, у півтора – збір з капіталів підприємств. Було збільшено збір із підприємств, не зобов'язаних публічною звітністю, а також загальну суму додаткового розкладкового промислового податку. Запроваджувався промисловий податок на кінематографічні заклади (окрім державних та навчальних). На 50% зросла ставка державного квартирного податку. Законом від 4 жовтня 1914 р. також підвищувалася на 50% вартість видачі промислових свідоцтв підприємствам з I по VI розряд. Крім того, на 50% збільшився податок з капіталу і прибутку підзвітних підприємств з тим, щоб відсотковий збір був не вищим 30% з оподаткованого прибутку. Також на 50% збільшувався податок з осіб вищої адміністрації. А збір із прибутків непідзвітних підприємств зростав до 7,5% з оподаткованого прибутку із зарахуванням обкладення основним промисловим податком [31, арк. 5].

Законом від 4 жовтня 1914 р. було змінено ставку оплати цінних паперів з 0,5% до 1%. Вексельний гербовий збір, встановлений для векселів, боргових зобов'язань, підписаних боржниками рахунків не змінювався [419, с. 6].

5 грудня 1914 р. Рада міністрів висловила за підвищення розмірів державного земельного податку з 1 січня 1915 р. Міністр фінансів мав забезпечити, щоб Казенні палати на 1915 та 1916 рр. нарахували на кожне землеволодіння державний поземельний податок за встановленими місцевими закладами нормами. У випадку, коли платники податку постраждали внаслідок ведення бойових дій, управляючий мав негайно видати розпорядження про припинення стягнення державного поземельного податку із постраждалих. Він також отримав право за погодженням із губернатором дозволяти розстрочку чи відстрочку виплати заборгованостей у розмірі не більше половини передбаченої до сплати суми терміном не більше як на три роки. У випадку, коли губернатор не схвалював рішення управляючого, то він мав звернутися за прийняттям остаточного рішення до Міністра фінансів, який отримав право відстрочки, розстрочки та скасування державного поземельного податку на будь-яку суму й без обмеження часу [213, с. 577–583].

19 грудня 1914 р. Рада міністрів висловила за вжиття додаткових заходів для збільшення надходжень до державної скарбниці. Міністр фінансів отримав право встановити строк для внесення за першу половину 1915 р. збору грошових капіталів, забезпечених у якості боргів нерухомим майном. Збір із прибутків від грошових капіталів пропонувалося стягувати у розмірі 5%. З 1 січня 1915 р. до плати державного промислового податку залучалися цирки, скетінг-ринги, сади та зали для веселощів із відкритими чи закритими сценами, призначеними для виконання на них пісень, куплетів, акробатичних та інших подібних вистав, якщо за вхід до цих залів стягувалася особлива платня. Крім того, до сплати промислового податку залучалися видавництва, які здійснювали діяльність на комерційній основі (за винятком видання певних творів авторами та їх спадкоємцями). У внутрішніх водах парові судна, які мали не більше ста квадратних футів площі нагріву парових котлів, повинні були обкладатися промисловим податком у розмірі семи копійок з кожного квадратного футу площі нагріву. Судна з моторними двигунами, що пересувалися у внутрішніх водах, обкладалися податком із розрахунку потужності двигуна: по тридцять дві копійки

за кожен ефективну силу. Тієї ж категорії вітрильні судна, що мали номерний знак Міністерства шляхів сполучення, підлягали обкладенню податком залежно від площі палуби: безпалубні дерев'яні судна – у розмірі двох копійок з квадратного сажня, дерев'яні судна палубні або на півпалубні – у розмірі чотирьох копійок, а металеві судна – у розмірі восьми копійок. Промисловим податком обкладалися підприємства, які мали у своєму розпорядженні парові й моторні судна, а також дерев'яні судна без двигунів, якщо загальна сума основного промислового податку, сплаченого за утримання всіх суден підприємства, перевищувала двадцять карбованців. Промисловий податок мали сплачувати підприємства, які займалися видобутком срібла, кам'яновугільні та рудні копальні за умови видобутку не більше двохсот тисяч пудів на рік, а також підприємства по видобутку нафти, солі, за видобутку нафти не більше трьохсот тисяч пудів на рік, а солі – не більше ста двадцяти тисяч пудів на рік. З 1915 р. підвищувався збір з капіталів, забезпечених у якості боргів нерухомим майном з двадцяти копійок зі ста карбованців до тридцяти копійок з указаної суми за півріччя [209, с. 614–617].

У грудні 1914 р. було затверджено порядок розрахунків військового і морського відомств із залізницями за воєнні перевезення. Міністерством фінансів було визнано заборгованість перед приватними залізницями за здійснені до 1 січня 1914 р. перевезення в розмірі близько 20 млн руб. З метою погашення заборгованості було прийнято рішення виділити Головному управлінню Генерального штабу у 1915 р. 22 млн руб. і додатково 500 тис. руб. Морському міністерству. Однак майбутні перевезення мали й надалі здійснюватися у кредит [218, с. 640–642].

На фінансову політику уряду Російської імперії у 1915 р. значний вплив справили масштабні економічні санкції проти підданих держав, які воювали проти Росії. 11 січня 1915 р. імператор заборонив видавати промислові свідоцтва підданам воюючих проти Росії держав. До 15 квітня 1915 р. всі торговельні і промислові підприємства цих осіб мали припинити свою діяльність, сплативши всі борги перед казною, у тому числі й продовольчий податок у повному обсязі за

всі попередні роки без будь-яких відстрочок та розстрочок платежів. До того ж, із спільних підприємств, співвласниками яких були піддані воюючих проти Російської імперії держав та російські піддані, до 1 квітня 1915 р. наказувалося депортувати всіх підданих воюючих проти Росії держав [31, арк. 1].

У 1916 р. внаслідок зростання розмірів інфляції відбулося підвищення цін не лише на всі основні продукти, а й на оренду земельних ділянок, у тому числі й тих, де розміщувалися промислові підприємства. Фіксувалося зростання ціни з приблизно 67 руб. за десятину до 140 руб. за десятину. Це зумовлювало подальше зростання цін на промислову продукцію [12, арк. 5].

16 вересня 1916 р. Микола II затвердив Положення Ради міністрів «Про встановлення акцизу на чай» [355, с. 129–130]. Уся вага податкового пресу падала на малозабезпечені верстви населення у той час, коли багаті люди продовжували платити відносно й абсолютно невеликі суми на загальнодержавні витрати [395, с. 70].

Однак механічне розширення сфери оподаткування без масштабного запровадження інноваційних технологій могло дати певний приток коштів до казни лише тимчасово. Збільшення податків не спиралося на зростання рівня розвитку господарства, а передбачало лише перерозподіл коштів, накопичених населенням, на користь держави.

Водночас варто вказати на досить значні заходи, пов'язані із милітаризацією економіки, із адаптацією промислового виробництва до воєнних потреб шляхом перепрофілювання підприємств, збільшення кількості та зростання якості виготовленої продукції. Було прийнято рішення про розширення виробничих потужностей шляхом розбудови нових промислових підприємств. Вибір місць для розміщення нових підприємств визначався, як правило, умовами прискореного введення їх у дію та наявністю сировини й достатньої кількості робочої сили. Крім того, економічне забезпечення ведення бойових дій вимагало суттєвого покращення роботи засобів транспорту, і насамперед залізниць та портів, які забезпечували перевезення переважної більшості людей та вантажів. Більшість

вказаних заходів стосувалася модернізації підприємств важкої промисловості, транспортних шляхів та засобів транспорту Сходу і Півдня України.

Велику увагу уряду привертав видобуток мінерального палива, для забезпечення чого здійснювалися комплексні заходи, одним із яких було кредитування підприємств, які займалися видобутком вугілля та антрациту. Крім того, значні кошти вкладалися в розвиток металургійної промисловості, у тому числі й приватні підприємства, які мали виконувати військові замовлення [185, с. 565–567].

Для забезпечення казенних залізниць вугіллям у лютому 1915 р. було прийнято рішення про можливість надання відстрочки виконання угод промисловців Донбасу із казною на постачання вугілля до 1 січня 1916 р, а за потреби й на більший термін за умови укладання нових угод про позачергове постачання мінерального палива залізницям. У разі укладення таких угод промисловці звільнялися від відповідальності за невиконання попередніх контрактів із казною та від стягнення з них будь-яких компенсацій для покриття збитків, завданих казні, у зв'язку із невиконанням попередньо укладених контрактів [208, с. 90–91].

За даними головного уповноваженого відділеннями Державного банку з другої половини 1915 р. і до листопада 1916 р. було видано кредити 39 фірмам під заставу 12 млн 708 тис. пудів антрациту в розмірі 903 тис. 671 руб. А з 22 листопада 1915 р. по червень 1916 р. фірми, що видобували антрацит, продали 5 млн 725 тис. пудів палива казні й отримали 624 тис. 861 руб. кредиту. Загалом до листопада 1916 р. антрацитовими копальнями було отримано 1 млн 528 тис. 532 руб. кредиту під заставу у вигляді палива кількістю 1 млн 843 тис. пудів [32, арк. 4].

Загалом для покриття витрат, викликаних бойовими діями, у 1915 р. з військового фонду було виділено 6 млрд 868 млн 246 тис. руб., з яких використано більше 5 млрд 568 млн руб. Крім того, Військовим міністерством було виділено суму в 669 млн 622 тис. руб., через деякий час скорочено на 11 млн 603 тис. руб. на покриття надзвичайних витрат [191, с. 544].

За 1914–1916 рр. Рада Міністрів Російської імперії відкрила кредити на 27 млрд 188 млн руб. [496, с. 37]. Протягом 1914–1917 рр. на спорудження нових, орієнтованих на випуск продукції для воєнних потреб, заводів на території Сходу і Півдня України було виділено близько 48 млн 900 тис. руб., що свідчить про надзвичайну масштабність програми будівництва, ініційованої військовим міністром О. Маніковським під час війни. Висуваючи таку програму будівництва цей чиновник мав на меті приведення артилерійської промисловості у повну відповідність із вимогами сучасної війни та суттєво послабити залежність військового постачання від іноземних ринків. У випадку повного завершення цієї програми в розпорядженні військового відомства опинився б досить потужний комплекс заводів, охоплюючи повний цикл основних артилерійських виробництв, у тому числі й виробництво вибухових речовин та їх компонентів. Водночас масштаби будівництва визначали й те, що в мирний час цей комплекс заводів був завантажений замовленнями не більше, ніж на 5–10% потужності [347, с. 275].

Варто вказати, що фінансування з державної скарбниці воєнних замовлень стало своєрідним «полем битви» між різними лобістськими групами у вищих ешелонах влади Російської імперії, представники яких захищали насамперед приватновласницькі чи корпоративні інтереси, завдаючи нерідко тим самим шкоду державним інтересам. Тому однією з проблем, пов'язаних із фінансуванням економічних потреб війни, стало вироблення принципів розподілу воєнних замовлень між казенними та приватними підприємствами. Окремі урядовці виступали за пріоритет державних підприємств у виконанні таких замовлень, що виявлялося в тому числі й в поширенні накладення секвестру. Однак практика показала надзвичайно високий рівень гнучкості приватних фірм у організації виробництва воєнної продукції, як таких, що їх «не обмежували численні формальності та непотрібна канцелярська робота, яка роз'їдала казенну промисловість» [190, с. 510].

Цей факт змушував чиновників залучати до виконання військових замовлень якомога більшу частину приватних підприємств із визначенням їх придатності до організації відповідного виробництва. Відповідальними особами склалися

списки приватних підприємств, не залучених до виконання замовлень військового відомства, з метою визначення їх виробничих можливостей для участі у процесі мілітаризації із переобладнанням за рахунок видачі кредитів з казни [4, арк. 4].

Начальник Державного артилерійського управління О. Маніковський свого часу стверджував про хибність шляху насадження пріоритету казенних заводів, мотивуючи свою думку необхідністю збереження кваліфікованих кадрів не лише на державних, а й на приватних підприємствах. Державні підприємства, на його думку, повинні були виступати одним із засобів регулювання цін, особливо у сфері продукції металообробної промисловості. Крім того, створені до початку війни казенні заводи виявилися більш придатними для організації технічно складного виробництва, аніж утворені в ході бойових дій приватні підприємства, які забезпечували виконання військових замовлень перш за все завдяки великій кількості [195, с. 606].

Протягом 1916 р. в урядових колах мала місце дискусія стосовно визначення ролі держави у справі контролю за діяльністю комерційних банків. Ще у 1906 р. після реформи Державної Ради при ній було утворено 2-й Департамент, до обов'язків якого входив розгляд річних звітів Державного, Дворянського, Земельного, Селянського поземельного банків та касового звіту міністра фінансів. У роки війни поступове загострення проблем у сфері державних фінансів змусило уряд розглядати питання контролю над діяльністю комерційних банків. У квітні 1916 р. висловлювалася думка про необхідність надати міністру фінансів права вимагати від банківських установ певних відомостей про здійснені ними операції, а також командувати особливих уповноважених для здійснення розслідувань як всього обсягу фінансових операцій комерційних банків, так і окремих фінансових угод. Особливе зацікавлення виявлялося до контролю за онкольними рахунками, що передбачали надання короткострокового кредиту під забезпечення цінними паперами до вимоги, а також до операцій, пов'язаних із фінансуванням торговельних та промислових підприємств. Це зацікавлення пояснювалося надзвичайною важливістю цих операцій для формування торгово-промислового життя й активною участю банків у «керівництві певними галузями

промисловості» завдяки розпорядженню акціями, що знаходилися на онкольних рахунках. 23 вересня 1916 р. було прийнято рішення про дозвіл Міністру фінансів вживати заходи щодо перевірки операцій банківських установ, у тому числі товарних, валютних та гарантійних [219, с. 450–452].

Загалом фінансова політика уряду Російської імперії у 1914–1916 рр. відбивала тогочасні уявлення про засоби втручання держави в економічне життя. З одного боку, здійснювалася масштабна емісія кредитних білетів для забезпечення фінансування воєнних потреб, що зумовлювало поширення інфляційних процесів, а з іншого – влада прагнула за допомогою примусу стримати зростання цін. Розуміння необхідності втілювати виважену цінову політику сприяло фінансуванню будівництва нових промислових підприємств і модернізації існуючих виробничих потужностей. Вважалося, що казенні підприємства зможуть суттєво вплинути на процес ціноутворення в певних галузях промисловості та зменшать залежність країни від імпортової продукції. Збереження державних фінансів розглядалося як важливий чинник вибору місць для будівництва нових заводів. Схід і Південь України видавався вигідним у цьому контексті завдяки наявності значних покладів вугілля та руди, концентрації робочої сили та можливості використання морських шляхів сполучення для перевезення вантажів. Масштабне фінансування суднобудівних підприємств регіону зумовлювалося необхідністю посилення Чорноморського флоту для успішного оволодіння протоками Босфор і Дарданелли. Обсяги цього фінансування та темпи освоєння коштів дозволили навіть у складних умовах ввести в експлуатацію три з чотирьох запланованих лінкорів-дредноутів і забезпечити Російській імперії панування на Чорному морі.

Зазначено, що усталена система розподілу воєнних замовлень і визначення їх обсягів поєднана із лобіюванням інтересів не лише великих фінансово-промислових груп, але й окремих підприємців, наближених до влади, у тому числі й за рахунок належності до родинно-земляцьких угруповань, сприяла поширенню неефективного використання державних фінансових ресурсів через штучне завищення цін на виконання казенних замовлень. У цьому випадку деякі спроби

регулювання цін шляхом їх корекції не давали бажаного результату, оскільки активну протидію чинила значна частина урядовців.

Практика розподілу воєнних замовлень між державними та приватними підприємствами виявила неабиякі суперечності між інтересами їхніх власників. Відносна швидкість підпорядкування виробництва для військових потреб особливо властива приватним фірмам і приваблювала замовників внаслідок цейтноту. Водночас, частина приватних підприємств не мала технічних можливостей для виконання військових доручень, що сприяло розбудові казенних заводів. В першу чергу це стосувалося налагодження виробництва у сфері технічно складної металообробки та металургії, які потребували значних капіталовкладень і тривалих термінів їх окупності.

Відсутність уявлень про комплексне регулювання державою економічного розвитку зумовлювало прийняття половинчастих рішень, пов'язаних із введенням державного контролю над підприємствами чи банками, але без забезпечення можливості дієвого контролю за процесом ціноутворення. Застосування навіть найбільш виважених методик мікроекономічного аналізу не могло замінити впровадження його макроекономічного варіанту. Відсутність методик макроекономічного аналізу зумовлювалася, поміж іншого, відсутністю способів збору та обробки великих масивів інформації із застосуванням кореляції за багатьма параметрами.

Посилення втручання державних органів Російської імперії в економічну діяльність поруч із прагненням до збереження панування дворянства у суспільстві та зміцнення позицій самодержавства зумовлювало не лише посилення конфронтації із значною частиною промисловців і підприємців (за винятком найбільш впливових із них, які мали тісні контакти із вищою владою), а й поступове зубожіння населення. Водночас завдяки зусиллям уряду вдалося забезпечити виготовлення зростаючої кількості військового спорядження та збільшення видобутку мінерального палива. Проте загострення господарської ситуації у країні робило ці успіхи тимчасовими, наближаючи у 1915–1916 рр. масштабну фінансову кризу.

Не варто скидати з рахунку зацікавленість частини великих промисловців і підприємців у продовженні війни. Попри те, що бойові дії зумовлювали величезні людські жертви та матеріальні втрати із розорення цілих областей, для частини бізнесменів вони стали джерелом збагачення [318, с. 8–9].

Виділення коштів на військові замовлення сприяли примноженню капіталів підприємців, які їх виконували, а також посиленню конкурентної боротьби за їх отримання. Залучення коштів із фонду накопичення, значна частина якого зосереджувалася в руках підприємців, посилення інфляційних процесів та загальна непевність щодо визначення строків продовження війни поступово спричинили зменшення інвестицій в основний капітал за рахунок спрямування частини коштів на придбання коштовностей, що мало б вберегти їх від інфляції. Інфляція вкрай негативно відбивалася на інвестиціях у основний капітал. З 1 липня 1914 р. по 1 березня 1917 р. кількість паперових грошей у обігу зросла у 6,7 рази [496, с. 38].

Завдяки цьому явищу впродовж війни спостерігалось підвищення рівня зношення основного капіталу та збільшення цін на продукцію. Крім того, практично припинилося спорудження залізниць за умови збільшення навантаження на існуючий рухомий склад, що зумовлювало до його прискореного зношування. Іншою стороною фінансування воєнних витрат стало скорочення суспільного фонду споживання за рахунок різкого зменшення вживання м'яса, хліба, цукру й низки інших продуктів харчування в умовах посилення інфляційних процесів.

Зростанню рівня інфляції під час війни сприяло також різке зростання невиробничого споживання за рахунок армії. Засоби ведення війни та військове спорядження, не придатне для використання в мирних цілях, з часом ставало додатковим тягарем для економіки як за рахунок виділення коштів для його утримання в належному стані, так і для утилізації механізмів, які відпрацювали свій ресурс. Тут варто вказати, що всі країни, які брали найбільш активну участь у Першій світовій війні (насамперед Німеччина, Австро-Угорщина, Франція та Англія) зазнали важких економічних втрат. Для Англії ці втрати стали однією з

причин втрати лідерства у світовому пануванні, а Німеччина та Франція тривалий час змушені були відновлювати зруйновану війною економіку, у той час як для Австро-Угорщини та Росії війна стала однією з причин занепаду імперій. І, навпаки, США, значно збагатившись на військових замовленнях і вступивши у війну незадовго до її закінчення, (забезпечивши тим самим участь у розподілі «повоєнного пирога») перетворилися на лідера світової економіки.

3.2. Значення економічних перетворень 1917–1918 рр. для організації роботи промислових підприємств

Револьюційні події 1917 р. та громадянська війна зруйнували систему фінансування промисловості, що існувала в Російській імперії. Револьюція покликала до життя зростаючі вимоги на підвищення оплати праці великої кількості робітників і службовців державних, громадських та приватних закладів і підприємств. При цьому старі заклади, що збирали податки, було знищено, а населення просто не бажало їх сплачувати. Вже в березні стали набувати масового характеру нові вимоги до казни. У квітні, травні вони перетворилися на постійне загрозливе явище. На фабриках і заводах зростання заробітної плати досягло великих розмірів і поставило низку підприємств у досить скрутне становище. Потребуючи грошей, вони стали висувати посилені вимоги на кредитування з боку приватних і державних банків. Органи самоврядування, земства внаслідок поганого надходження платежів і великого зростання витрат на оплату праці службовців використали переважну більшість коштів і також стали звертатися за допомогою до державного казначейства. Державні витрати теж стали різко зростати, оскільки утворення нових органів влади на місцях, збільшення витрат на утримання залізниць зросло. Залізниці, що раніше були прибуткові, державні підприємства, пошта та телеграф перетворилися на збиткові. Револьюція більш як удвічі збільшила місячний друк паперових грошей. До війни щодня друкувалося 200–300 тис. паперових рублів, на початок револьюції щоденний їх випуск досяг 18 млн руб., на травень 1917 р. – 30 млн руб., а на липень – більше 50 млн [566, с. 365–366]. При цьому саме до літа 1917 р. було остаточно підірвано «авторитет» російського рубля в середовищі селянства, що спричинило додаткові труднощі постачання продовольства.

Фінансова криза та руйнування державного апарату на місцях у 1917 р. зумовили призупинення фінансування значної частини проектів Тимчасовим урядом. Але його представники активно співпрацювали із банківськими установами. Водночас під час подій лютневої револьюції 1917 р. З'їзди

комерційних банків і фінансово, і організаційно сприяли буржуазним перетворенням уряду. Протягом 1917 р. їх представники брали участь у діяльності 99 постійних та 104 тимчасових державних і громадських організацій [553, с. 148].

Революція лютого 1917 р. не викликала різкого зниження курсу російського рубля, який почав відчутно падати лише з травня 1917 р. Паралельно із обезцінюванням паперового рубля стосовно товарів йшло також обезцінювання його щодо золота й іноземної валюти [404, с. 75].

Утворення Української Центральної Ради зумовило вихід не лише нового суб'єкту на світову арену, а й до появи певної вертикалі виконавчих органів, які здійснювали економічну політику з позицій поглядів соціал-демократів. Вони передбачали, поміж іншим, захист інтересів робітників і селян із розв'язанням земельного питання та поширенням їх участі в управлінні виробництвом, а також заходи, пов'язані із певним обмеженням впливу великого капіталу.

Водночас революційна романтика у розв'язанні питань, пов'язаних із формуванням економічної політики держави, впливала на дії урядовців поруч із прагненням до особистого збагачення, самоутвердження через прийняття певних урядових рішень, навіть якщо вони суперечили здоровому глузду.

Східно- та південноукраїнські території опинилися у сфері протиборства кількох суб'єктів політики, утворених на території колишньої Російської імперії, серед яких виділявся Тимчасовий уряд та УНР. Крім того, протягом 1917 р. все більше зростав вплив більшовицьких організацій, які прагнули до захоплення влади в Україні. Для Тимчасового уряду, що успадкував великодержавні, централістичні підходи царизму до національної політики, для проурядових партій і організацій (кадети, есери, меншовики, «Бунд») Україна існувала в основному як географічне, а не політико-адміністративне поняття [513]. Українська Центральна Рада сприймалася спочатку як «виключно національне об'єднання». Але через деякий час вона «стала дивитися на себе як на орган автономний і незалежний від місцевих російських закладів» [259, с. 9]. Показово, що у грудні 1917 р. Харківський губернський земельний комітет висловився за

повну підтримку дій Центральної Ради, мотивуючи своє рішення тим, що на території Харківської губернії живе понад 80% українців [158, арк. 6].

Відповідною була і реакція Тимчасового уряду на домагання Української Центральної Ради (УЦР) вибороти для Генерального Секретаріату (органу виконавчої влади автономії, що народжувалась і де-факто визнавалась уже офіційним Петроградом) прерогативи в межах дев'яти губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (північні повіти без Криму). «Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. повноваження Генерального Секретаріату обмежувались першими п'ятьма з перерахованих губерній. Найрозвинутіші у промисловому відношенні губернії Лівобережжя, а також товарно-землеробські губернії Півдня України таким чином «вилучалися» зі сфери впливу Центральної Ради. Одним із аргументів багатомісячної полеміки навколо цього питання був мішаний склад населення вказаної території, у тому числі й Донецько-Криворізького регіону. У Центральній Раді такий підхід до визначення території її впливу називали «класовим» з огляду на те, що московська буржуазія не бажала позбутися Донецько-Криворізького басейну, без якого «не змогла б вижити» [204, с. 218].

26 березня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив так звану «Позику волі» з метою покриття витрат на продовження війни. 13 квітня 1917 р. забезпечення здійснення цієї позики було підтримано Центральною Радою, де більшість склали представники соціалістичних партій, які займали позиції «революційного оборонства» [231, с. 67]. Було ухвалено запропонувати всім свідомим українцям віддати денний заробіток на користь Національного Фонду. Однак поруч із піднесенням у справі збору коштів траплялися й випадки досить прохолодного ставлення до цієї процедури через невизначеність становища Центральної Ради. Водночас у травні 1917 р. представники Центральної Ради констатували той факт, що здійснення влади українськими органами наштовхувалося на спротив багатьох представників місцевої буржуазії за

відсутності «української буржуазії, яка визнає себе такою». Центральна Рада номінально спиралася на «революційну демократію» і на селянство, а також на українізовану частину армії, але міцність цієї опори була досить нестійкою [264, с. 70–71].

5 квітня 1917 р. було прийнято рішення про створення робітничих дружин, які мали забезпечувати прискорене розвантаження потягів, спрямованих на миколаївські суднобудівні заводи [84, арк. 6].

Наголошуючи, що українська промисловість опинилася під впливом російської, єврейської, французької буржуазії, представниками Центральної Ради вказувалося, що абсолютна більшість підприємців виступала зі своїх «класових позицій», при цьому не підтримуючи ідею відокремлення України від Росії [184, с. 94]. Крім того, у документах Центральної Ради неодноразово вказувалося, що абсолютна більшість «російських демократичних організацій виявили повне нерозуміння українського руху, що ставало причиною багатьох невдач» [206, с. 109]. Так, наприклад, на Катеринославщині в червні 1917 р. відмовилися «приймати ідею української автономії» внаслідок масового поширення чуток про можливість відкритої війни між росіянами і українцями та загрози того, що «Україна без Росії впаде», перш за все маючи на увазі економічний розвиток та стан справ у фінансовій сфері [206, с. 128–129].

Досить значна полеміка в Центральній Раді виникла стосовно визначення основ системи оподаткування. Суперечка тривала навколо доцільності введення посімейного оподаткування, оскільки в умовах війни значна кількість сімей виявилися неповними, без годувальників або із наявністю інвалідів, не здатних до повноцінної праці. Більш виваженим видавалося введення прогресивного податку на прибуток, який відповідав існуючим економічним умовам. Однак такий підхід до оподаткування в дусі соціалістичних ідей неоднозначно сприймався представниками ділових кіл, які змушені були б сплачувати відносно великі суми і змиритися із поданням відповідної звітності. Введення прогресивного податку на прибуток нерідко ставилося у залежність від прийняття подібних заходів у Росії [206, с. 136]. Власне сама фінансова діяльність Генерального Секретаріату

підпорядковувалася відповідним російським органам, про що йшлося у параграфі 11 Статуту Генерального Секретаріату [187, с. 181]. З огляду на це стає зрозумілим непевність позицій Генерального Секретаріату у стосунках із великими підприємцями Сходу і Півдня України, чиї фінансові інтереси могли таким чином бути забезпечені лише в умовах співпраці із Тимчасовим урядом за рахунок масштабного фінансування промисловості. Для такого розвитку можливостей в Українській Центральній Раді не існувало.

12 червня 1917 р. Тимчасовий уряд провів реформу прямого оподаткування. Було підвищено ставки державного прибуткового податку, введено новий одночасний податок для фізичних і юридичних осіб, чий річний дохід перевищував 10 тис. руб. Було також прийнято закон «Про зміну підстав стягнення і розмірів тимчасового податку на приріст прибутків торгово-промислових підприємств і винагороди особистих промислових занять», що розширював базу оподаткування за рахунок надприбутків з воєнних замовлень [337, с. 322–323]. Однак ці заходи не дали бажаних результатів і не забезпечили економічну стабілізацію. Водночас Українська Центральна Рада виявила неувагу до проблем формування власної податкової політики та її виразу в нормах позитивного національного права [573, с. 172].

Іншою проблемою для Української Центральної Ради стало налагодження безперебійної роботи залізничного транспорту. 14 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради Б. Мартос наголосив, що потрібно звернути особливу увагу на спорудження залізниць, оскільки, на його думку, значна кількість залізничних шляхів за часів існування Російської імперії не було проведено в Україні тільки внаслідок існування необхідності отримання відповідного дозволу в російського уряду. Наголошуючи, що відкладати справу до прийняття рішень Установчими зборами не варто, він вказав на необхідність регулювання пасажирських перевезень та постачання продовольства. Для цього ним пропонувалося утворити Секретаріат шляхів. На цьому ж засіданні А. Ніковський зазначав, що у відання Секретаріату шляхів потрібно передати не лише розвиток мережі залізниць, а й шосейних та водних шляхів, оскільки такі великі водні артерії, як Дніпро та

Дністер перебували майже цілком у межах України. На це російський меншовик М. Балабанов відповів, що «українці хочуть занадто багато на себе взяти», а передання залізниць у відання Генерального Секретаріату може «дискредитувати саму ідею української автономії» [186, с. 179].

Промислові підприємства Сходу і Півдня України стали заручниками нових політичних та економічних умов. Набула поширення ідея утворення на цій території органів управління, метою яких було збереження промислового потенціалу, фінансової стабільності підприємств та врегулювання соціальних конфліктів. Ініціатором цього стали місцеві промисловці та підприємці, які досить критично ставилися як до економічної політики Тимчасового уряду, так і до дій УНР. Лунали також окремі висловлювання про те, що УНР не може претендувати на поширення своєї влади на території Донбасу. Натомість представники Центральної Ради наголошували, що причиною економічного хаосу, що запанував у Росії був надмірний централізм, який перешкоджав управлінню такою великою державою [205, с. 279].

Неузгодженість роботи заводів і фабрик, загострення фінансової кризи, страйкового руху, посилення безробіття та продовольчої кризи робили ситуацію досить небезпечною. Суспільство перебувало на межі масштабної соціальної кризи, яка загрожувала всім членам суспільства. Безвідповідальність значної частини їх членів спричиняло руйнування виробництва із втратою як виробничих потужностей, так і кваліфікованих працівників та виробничих зв'язків. Тимчасовий уряд віддавав перевагу введенню державного управління на ключових підприємствах. Водночас значна частина попередніх казенних замовлень було анульовано без фактичного забезпечення відповідної компенсації власникам підприємств. Терміни виконання деяких замовлень переносилися Тимчасовим урядом на невизначений термін. 10 травня 1917 р. було прийнято рішення з метою уникнути «безрезультатних витрат» видавати замовлення підприємствам, які мали бути виконані до кінця 1917 р., а замовлення на більш пізній термін виконання мали здійснюватися лише після «визначення обставин ведення бойових дій», що передбачалося зробити в серпні 1917 р. Водночас з

метою 100% завантаження виробничих потужностей існуючих підприємств припинялося створення нових заводів [157, арк. 3–3 зв.].

7 листопада 1917 р. утворена при Особливій нараді по обороні держави комісія для керівництва справою перегляду контрактів, укладених для потреб оборони, констатувала, що за замовленнями, виконаними до 1 квітня 1917 р., оплата і визначення розмірів збитків мали здійснюватися за рішенням комісії при канцелярії Військового міністерства. За замовленнями, що мали бути виконаними в період з 1 квітня по 6 червня 1917 р., заміщення збитків розглядалося в комісіях при головних управліннях. За замовленнями, які не було завершено до 6 червня 1917 р. – дня опублікування правил про зміну контрактних умов – прохання про зміну умов контракту розглядалися виключно в комісіях при головних управліннях [156, арк. 75].

Тому частину промисловців та підприємців, принаймні до жовтня 1917 р., не полишала надія на врегулювання всіх спірних питань із урядовими структурами стосовно оплати замовлень казни в майбутньому із отриманням відповідної компенсації. Такі надії залишалися одним із стимулів збереження проросійської орієнтації в певного кола ділових людей Сходу і Півдня України. З огляду на це в середовищі передусім великих промисловців очікувалося прийняття низки виважених рішень з економічних питань із врахуванням інтересів буржуазії і в умовах масштабного представлення її інтересів у державних органах.

Водночас М. фон Дітмар неодноразово висловлював незадоволення результатами повалення самодержавства, наголошуючи, що «основний гріх... буржуазії і особливо торгівельно-промислового класу – небажання участі в політичному житті країни, тому і сталося, що не зважаючи на нашу... матеріальну силу, моральна наша сила була невеликою, а політична – дорівнювала нулю» [544, с. 625].

М. фон Дітмар вказав, що нерідко розпорядження Тимчасового уряду й органів місцевої влади кардинально відрізнялися одне від одного, породжуючи хаос у роботі промислових підприємств. Для покращення ситуації він вважав за доцільне впорядкувати фінансові розрахунки на основі чіткого виконання законів

із визначенням відповідальності за їх порушення та суворим покаранням винних. Це, на його думку, вимагало чіткого впорядкування влади на місцях із захистом урядовців від будь-якого тиску з боку приватних організацій та фірм. Для забезпечення порядку урядовець також вважав за потрібне забезпечити дієвий захист приватної власності із одночасним забезпеченням прав та свобод людини, у тому числі й права на мирні зібрання. Критика М. фон Дітмара також адресувалася деяким членам Тимчасового уряду, які, на його думку, ставили свої вузько корпоративні інтереси, чи інтереси політичних сил, які вони представляли вище за потребу забезпечити безперебійну роботу промислових підприємств. Досить важливим видавалося впорядкування дій Тимчасового уряду у справі залучення іноземних капіталів для розвитку промисловості Сходу і Півдня України із вжиттям заходів до припинення їх масового вивезення та загального падіння інтересів іноземних інвесторів до фінансування розвитку підприємств. Наголошуючи, що конфлікт між промисловцями та підприємцями і дворянством залишався однією з ознак «старого режиму» М. фон Дітмар вказував на необхідність створення дієвого соціального законодавства, яке дозволило б об'єднати зусилля як працівників, так і власників підприємств у справі розвитку промисловості. Це, на його переконання, потребувало додаткових зусиль на забезпечення фінансування відповідних соціальних проектів, без чого неможливо було послабити «гостроту класової боротьби». М. фон Дітмар наголошував, що ці заходи перешкоджатимуть руйнуванню промисловості, що він розглядав як справу, «вкрай небезпечну для Батьківщини» в цілому, так і для пересічних громадян: промисловців та працівників [25, арк. 89–92].

Політичні події в Україні М. фон Дітмар вважав «профанацією національної свідомості» і виступав за взяття всієї території України під контроль країнами Антанти [544, с. 625]. Не підтримуючи ні Українську державність, ані російське самодержавство, він виступав за збереження Російської держави у вигляді республіки, орієнтацію на європейські цінності й різко критикував захоплення влади на місцях самопроголошеними ватажками, які не мали досвіду економічної

діяльності, а лише прагнули прискороного власного збагачення, не дбаючи про інтереси інших.

На Державній нараді 14 серпня 1917 р. М. фон Дітмар різко засудив введення «самочинними комітетами» нових податків та зборів, а також штрафних санкцій, що, на його думку, вкрай негативно позначалося на розвитку промисловості й дестабілізували економічну ситуацію загалом. Такі дії він називав діяльністю «ворогів революції», які прагнули до руйнування держави [25, арк. 93–94]. Але вже 9 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради фактично під тиском представників соціал-демократів було прийнято рішення про «передачу в завідування крайових органів влади найважливіших галузей промисловості» та про «оподаткування великого капіталу і майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави». Поруч із цим затверджувалося рішення про «скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних Установчих зборів» [205, с. 284]. Фактично йшлося про передачу управління промисловими підприємствами місцевим виробничим комітетам, чий згубний вплив на розвиток промисловості так лякав великих промисловців та підприємців.

29 вересня Генеральний Секретаріат змушений був констатувати факт поширення на ґрунті війни й економічної руїни «епідемії грабунків, самосудів, анархічних виступів безвідповідальних груп» у краї, що, на думку урядовців, перешкоджало поживленню роботи промислових підприємств та могло бути припинено лише за допомогою «організованої самодіяльності і самооборони людності» [181, с. 324]. Фактично, український уряд визнавав свою неспроможність вжити рішучих заходів для забезпечення економічної активності підприємців, а обмежувався лише певними заходами, спрямованими на врегулювання стосунків із селянством, і насамперед – відносинами у сфері земельної власності. Плануючи створення Економічного комітету, який мав би займатися проблемами промисловості, у Генеральному Секретаріаті плекали надію на піднесення промислового розвитку за умови впровадження державного контролю над підприємствами [181, с. 325]. Однак навіть декларативні висловлювання щодо можливості забезпечення контролю українськими органами

розвитку промисловості Сходу і Півдня України нашоувалися на спротив проросійських сил, що наголошували на обмеженні влади Генерального Секретаріату лише «п'ятьма українськими губерніями» [280]. Представники російської партії кадетів, виступаючи на засіданні Малої Ради 29 вересня 1917 р., вказували, що питання щодо форм управління територіями та здійснення земельної реформи повинно вирішуватися виключно загальноросійськими Установчими зборами, а Центральна Рада являє собою не український парламент, а лише «дорадчий орган», що виключало відповідальність Генерального Секретаріату перед нею [203, с. 329].

Більшовицький переворот спричинив формування нового формату відносин УНР із владними структурами Росії. Вже 27 жовтня 1917 р. Українська Центральна Рада у відозві Крайового комітету охорони революції в Україні звернулася до низки організацій, серед яких були Український Військовий генеральний комітет, Українська Рада військових депутатів, Рада солдатських депутатів Київської округи, Головний комітет доріг України, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Російська соціал-демократична партія (більшовиків), Російська соціал-демократична партія (меншовиків), Російська партія соціалістів-революціонерів, «Бунд», Єврейська об'єднана соціалістична робітничка партія й ради солдатських і робітничих депутатів Києва, Харкова, Катеринослава й Одеси із оголошенням про поширення влади на всі дев'ять губерній України – Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську [179, с. 364–365]. У III Універсалі Центральної Ради (7 листопада 1917 р.) Харківщина і Катеринославщина вже беззастережно розглядались як українська територія. 15 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат вказував на необхідність розробки «фінансового плану», спрямованого на піднесення економічного розвитку. Це мотивувалося можливістю припинення фінансування з боку Росії через невизнання Центральною Радою більшовицького уряду [249, с. 446]. 3 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат отримав пропозицію з Катеринослава від голови Комітету поштово-телеграфних службовців І. Штефана

з проханням повідомити чи визнає Центральна Рада потрібним майбутній страйк залізничників, працівників пошти та телеграфу. Пропозицію було відхилено з огляду на «встановлення в Україні однорідної демократичної влади», яка не прагне до поширення страйкового руху [250, с. 389].

Труднощі фінансування роботи промислових підприємств Сходу і Півдня України у 1917–1918 рр. зумовлювалися прагненням партії більшовиків на чолі із В. Леніним встановити контроль над українською економікою. Не сприймаючи Українську Центральну Раду як повноправного партнера в міжнародних відносинах, більшовицьке керівництво здійснювало відповідну фінансову політику. Значної шкоди виробникам продовольства в Україні завдавало використання емісійної політики у якості засобу «вимивання» до Росії українських товарів. Фактично оволодіння джерелами продовольства й палива ставало в умовах розгортання громадянської війни одним із ключових моментів у справі захоплення та утримання влади. Це створило загострення стосунків між урядами УНР і радянської Росії. Аналіз взаємовідносин між Центральною Радою та Раднаркомом у листопаді–грудні 1917 р (до утворення радянської УНР) свідчив про пріоритетність економічних чинників у наростанні конфлікту. Насамперед слід зазначити: більшовицька влада була стурбована можливістю втрати Донецького басейну, бо розраховувала на експлуатацію його природних багатств і використання промислового потенціалу.

Ідея адміністративно-господарського об'єднання Донбасу та Криворізького рудного басейну виникла ще в роки існування Російської імперії. У березні 1917 р. на чолі з інженером М. Чернишовим було утворено Особливий Донецький комітет. Підкреслимо, що це зумовлювалося перш за все економічними, а не політичними причинами. Але після повалення самодержавства в умовах поширення національних рухів загострилося питання щодо політичного панування в регіоні, де більшість населення складали українці. Досить гострим стало суперництво нової української та російської влади за контроль над Донбасом. Донецько-Криворізьке об'єднання оформилося у травні 1917 р. на I обласному з'їзді Рад у Харкові, де Головою Ради і виконкому було обрано есера

Л. Голубовського. Але більшовицьке керівництво не могло погодитися із втратою чи послабленням впливу на території Донбасу. Жовтневий переворот 1917 р. і прихід до влади більшовицької партії на чолі з В. Леніним суттєво вплинули на розвиток гірничо-видобувної промисловості Донбасу.

Наприкінці 1917 р. викристалізувалася ідея утворення Донецько-Криворізької Республіки. Вона детермінувалася позицією більшовиків Лівобережжя щодо відмінності Донецького і Криворізького басейнів від господарських засад решти території України, про проблематичність входження Донкривбасу до складу України, про необхідність з'ясування цього питання шляхом референдуму. Виступаючи 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів при обговоренні українського питання, один із найбільш впливових представників партії більшовиків на території Донбасу Ф. Сергєєв (Артем) висловився за свободу самовизначення областей і народів, проти «анексування» їх Центральною Радою. Він пропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну автономну Донецьку область і добиватися для неї всієї влади Рад». На пропозицію Артема пленум схвалив постанову: «Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської Республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області». Ця ідея відображена і в резолюції загальних зборів Харківської Ради, що було схвалено 24 листопада. Донецький і Криворізький басейни розглядалися в ній як область, що не входить до складу України. 22 листопада її також включили в резолюцію загальних зборів робітників і службовців Харківського вузла Південних залізниць, схвалено за виступом Ф. Сергєєва [513].

Було відразу продемонстровано антиукраїнську суть Донецько-Криворізького утворення. 7 (30) листопада 1917 р. Пленум обласного виконкому відкинув III Універсал Української Центральної Ради, яка претендувала на ці землі, і висунув вимогу проведення референдуму з питання самовизначення краю. Після певного посилення влади більшовиків на 3-му обласному З'їзді Рад Головою Ради було обрано Б. Магідова, а Головою Президії – С. Васильченка, членів РСДПР(б).

29 січня (11 лютого) 1918 р. IV обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну 50 голосами проти 24 проголосив створення Донецько-Криворізької республіки. Результати голосування відображали неоднозначність реакції суспільства на такі дії, частина якого висловилося проти утворення ДКР. Так, Бахмутська і Юзівська ради підтримали таке рішення, а Катеринославська рада висловилося проти нього. Досить стриманою була також позиція центральних більшовицьких органів з огляду на небажання втратити контроль над вуглевидобутком у зв'язку із посиленням впливу місцевих більшовиків. Одним із варіантів вирішення проблеми для центрального більшовицького уряду стало збройне вторгнення. Але невдала антиукраїнська військова кампанія на початку 1918 р. змусила більшовиків на певний час відмовитися від захоплення Донецького вугільного басейну. Цей факт розцінювався як велика невдача на шляху побудови радянської держави. Народний комісаріат торгівлі і промисловості навіть розглядав можливість перенесення центру промисловості на Урал.

Негативно відгукувався про так звану «анексіоністську» політику Центральної Ради, яка прагнула встановити свій контроль над Катеринославською, Харківською, Херсонською губерніями, Й. Сталін. 29 листопада 1917 р. Е. Лугановський у своєму виступі на засіданні міської думи Харкова вказував, що Харківська губернія й Донбас не можуть входити до України, оскільки їх віднесення до УНР «з погляду економіки дуже згубне, бо цим створюється розчленування Донецького басейну». Так було покладено практичний початок кампанії за виділення з України Донецько-Криворізької області в окрему адміністративну одиницю. У грудні 1917 р. проблему мав розв'язати III обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізької області при обговоренні питання про обласну організацію. Намір організувати «обласну» республіку протиставлявся Українській Народній Республіці, що кваліфікувалася більшовиками як буржуазна держава. Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 11–12 грудня 1917 р. в Харкові, проголосив Україну Республікою Рад, заявив про повалення влади Центральної Ради, встановлення федеративних зв'язків

Радянської України з Радянською Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад, а останній виділив зі свого складу Народний Секретаріат – перший Радянський уряд України.

З часом, дбаючи насамперед про задоволення власних владних амбіцій, Е. Лугановський, як і багато інших членів більшовицької партії, відстоював права радянської України від зазіхань з боку російського центру, але подібний «захист» через вказану мотивацію було приречено на невдачу. Керівництво партії більшовиків було навіть готове на тимчасове загравання із місцевими очільниками партії задля забезпечення якнайскорішого вивезення з території України якомога більшої кількості продовольства, пального та металу, про що зазначав у своїх листах В. Ленін. Саме через це українська радянська державність спочатку розглядалася як суто практичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою [534, с. 11–12].

Це стало одним із чинників визначення спрямованості фінансової політики більшовицького уряду. Особливої гостроти фінансові питання набули у зв'язку із визначенням обсягів взаєморозрахунків та сум золотом, які мали бути виплачені за українські товари та послуги, а також у питаннях введення української національної валюти та обмеження доступу російських комісарів до контролю над банками, що розміщувалися на українських територіях, владні повноваження на яких планувала здійснювати Центральна Рада.

Самі собою наміри підпорядкування Генеральному Секретаріатові ощадних і позикових установ, створення Національного українського банку, озвучені 30 жовтня 1917 р. генеральним секретарем фінансових справ М. Туган-Барановським, не вплинули на взаємостосунки, але вже постанова Генерального Секретаріату від 28 листопада про недопущення більшовицьких комісарів до банків та ухвала від 14 (1) грудня про початок «газетної агітації за нові українські гроші й державну позику» поряд із «кампанією проти фінансової політики Совета народних комісарів» спричинили різке загострення стосунків. Однак Генеральний Секретаріат зважився на такі кроки лише тоді, коли Раднарком значно розширив використання фінансових важелів з метою тиску на УНР [378, с. 63–64].

17 (4) грудня в телеграмі В. Оболенського, який на той час був комісаром (головою) Державного банку радянської Росії, та Г. П'ятакова, який був його заступником, наголошувалося, що поки українська влада не визнає комісарів від «Київського Совета робітничих депутатів» гроші до Київського державного банку перераховуватися не будуть. У відповідь на такі дії Раднаркому Генеральному Секретаріату відразу ж 17 (4) грудня довелося ухвалити рішення про заборону передачі продовольства «до Великої Росії», при цьому третя частина вартості мала оплачуватися золотом. А 15 (2) грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат ухвалив рішення про перетворення Київської контори Державного банку на Український державний банк. 22 (9) грудня це рішення було ухвалено на засіданні Малої Ради Української Центральної Ради.

Перше ж практичне рішення Раднаркому щодо радянської України у фінансовій сфері свідчило про курс на радянізацією всієї території України. 30 (17) грудня 1917 р. згідно із постановою Раднаркому 13 млн 680 тис. руб., призначених для Києва, відправити до Харкова для здійснення оплати праці залізничників [50, арк. 145]. Таким чином, не зважаючи на те, що домовленість про переведення грошей було досягнуто ще з УНР, з метою забезпечення легітимності радянському державному утворенню на українських землях, гроші вирішили переслати саме Народному Секретаріату [378, с. 66].

В умовах економічної кризи, децентралізації управлінської вертикалі, розвалу податкової системи винятково важливим став монопольний випуск грошових знаків. Для розуміння ситуації у сфері впливу фінансової політики різних урядів на розвиток промисловості Сходу і Півдня України варто звернути увагу на розміри емісії кредитних білетів. Масштаби емісійної діяльності за більшовицької влади можна зрозуміти із виступу наприкінці травня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства РРФСР Г. Сокольнікова. Він вказував, що станом на 1 січня 1917 р. в обігу було 9 млрд 97 млн руб., протягом 1917 р. додалося 14 млрд 721 млн руб. (з них більше як 8 млрд руб. в останні 3 місяці 1917 р.), тобто станом на 1 січня 1918 р. в обігу було 23 млрд 818 млн руб. А всього за п'ять місяців 1918 р. в обігу було введено 12 млрд 13 млн руб. Фактично

вже в перші місяці свого володарювання більшовицьке керівництво удвічі активніше здійснювало емісійну політику, аніж Тимчасовий уряд. Друк 20 млрд руб. незабезпечених товаром грошей спричинив розкручування інфляційних процесів, а також масове вивезення різного роду товарів з України, певний час не захищеної від подібних дій введенням власної національної валюти. Прослідковувалася стійка тенденція до нееквівалентного обміну між радянською Росією та Україною [378, с. 67–68].

Водночас більшовики зазначали, що за відсутності власного золотого запасу Україна не зможе забезпечити друк власних грошей з метою захисту від російської фінансової експансії [342, с. 59]. Вожді більшовицького уряду, зайнявши щодо України агресивну й відверто ворожу позицію, розгорнули проти неї добре сплановану фінансову війну [343, с. 168–184].

10 листопада 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату Української Центральної Ради було внесено пропозицію визначитися з фондом забезпечення паперових грошей. Генеральний Секретаріат прийняв рішення «звернутися до людності з закликом вносити всі податки, але не одсилати їх до Петрограду», «видати закликом вносити золото й золоті речі, ввести винну монополію». Постановити: Київську контору державного банку тимчасово перетворити на Центральний банк України, звернутися до всіх відомств цивільних і військових встановити свої бюджети за листопад і грудень 1917 р. і на перше півріччя 1918 р., видати розпорядження, щоб усі урядові установи та підприємства всі прибутки направляли до Київської контори Державного банку [70, арк. 12–13]. У грудні 1917 р. перед урядом УНР постала нагальна проблема пошуку коштів для фінансування залізничників, які намагалися за рахунок саботажу зупинити просування більшовицьких військ до Києва [55, арк. 12–12 зв.].

Масштабний випуск паперових грошей розглядався більшовицьким керівництвом як один із засобів здійснення фінансової політики, спрямованої на руйнування старого фінансового ладу, на підриг фінансової сили буржуазії. У таких умовах у листопаді 1917 р. в українських урядовців визріла думка про випуск власних грошей. 24 листопада 1917 р. секретар фінансів В. Мазуренко

повідомив більшовицький уряд про прийнятий фінансовою нарадою проект випуску українських грошових знаків (бонів) із забезпеченням цукровим фондом та відсотковими паперами [53, арк. 93–93 зв.]. Однак за інформацією на той час Генерального Секретаря праці (а пізніше – виконуючого обов'язки Генерального Секретаря військових справ) М. Порша сховища Дворянського та Селянського банків із державними відсотковими паперами та готівкою систематично розграбовувалися, що стало причиною взяття контролю урядом над цими закладами [55, арк. 13]. А на початку 1918 р. було відновлено державну монополію на продаж спиртних напоїв. Таке рішення знайшло схвальний відгук у середовищі робітників та селян [342, с. 91].

Поруч із руйнуванням економічної системи, що склалася в Російській імперії, більшовики прагнули до збройного підкорення українських земель, що зумовило військову інтервенцію, яка на початку 1918 р. стала причиною загибелі багатьох мешканців України, вивезення майна та цінностей з українських земель. Оволодіння промислово розвинутими регіонами України ставало одним із чинників, який вирішував подальшу долю більшовицького перевороту. Саме тому вже 24 листопада 1917 р. Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів заявила, що Центральна Рада не заслуговує довіри. Рада робітничих і солдатських депутатів Харкова також висловилася проти анексії Центральною Радою частини Донбасу [68, арк. 52]. Конфлікт між більшовицькою владою й Українською Центральною Радою розглядався в українському уряді як конфлікт між українським та російським народами [64, арк. 123].

Під час перебування радянського уряду в Харкові постановою Народного Секретаріату від 15 (2) січня 1918 р. (затверджена на засіданні ЦВК 17 (4) січня) було запроваджено одноразовий податок на капітал, рухоме й нерухоме майно у розмірі від 0,1% – 1%. Таке ж рішення було винесено під час перебування Народного Секретаріату в Києві. Офіційно цей податок вводився для «задоволення потреб робітничого і селянського населення України, яке постраждало від діяльності контрреволюційного війська» [378, с. 71].

20 (7) січня 1918 р. у Харкові (у Києві було опубліковано 26 (13) лютого 1918 р.) було ухвалено постанову Народного Секретаріату, згідно з якою з метою введення державного контролю над усіма кредитними установами припинялися всі операції у приватних кредитних закладах, здійснювався огляд сейфів у банках. Після цього всі грошові знаки переводилися на поточний рахунок у держбанку, а золото та монети конфісковувалися [51, арк. 71]. Обсяги конфіскованих та «взятих на зберігання» фінансових ресурсів дослідниками оцінюються в 160–200 млн руб. Досить вірогідною видається думка, що абсолютна більшість цих коштів через наступ німецьких військ було вивезено до Російської Федерації в умовах втечі більшовиків з України на початку 1918 р. [378, с. 71]. Такі дії зробили інвестування капіталів у розвиток промисловості економічно не виваженою справою, що додатково сприяло виведенню (вивезенню) з України капіталів як іноземних інвесторів, так і місцевих підприємців та руйнуванню налагоджених у попередні роки економічних зв'язків.

Більшовицький уряд після поразки збройної інтервенції на українські землі відразу став планувати майбутні переговори із визначенням претензій українській стороні. Фактично претендуючи на спадкоємність у справах колишньої Російської імперії, більшовики стали на шлях стягнення різного роду заборгованостей українських підприємств, установ та організацій перед колишніми загальноросійськими банками, або установами, які знаходилися на території Російської федерації. Згідно з розпорядженнями Народного комісаріату РРФСР до завдань ліквідаційного відділу належали: збір матеріалів, пов'язаних із розрахунками по претензіях за всі підприємства військового відомства, а також по приватних, які під час війни субсидувалися за рахунок бюджетних коштів колишнього Міністерства торгівлі і промисловості; визначення обсягів українських боргів державним земельним банкам Росії, а також кількість землі, що безпосередньо належала колишньому Селянському земельному банку на території України; визначення обсягів зобов'язань перед Державним банком по кредитах навчальним закладам, різного роду товариствам, на евакуацію заводів та інших установ, які відійшли до України; визначення обсягів збитків, які зазнали

російські громадяни внаслідок «відокремлення України»; здійснення обліку майна українських підданих у Росії [172, арк. 6–6 зв.].

Народний комісаріат торгівлі і промисловості наголошував, що частина Брестської угоди між Україною й Німеччиною стосується інтересів Росії, що є причиною «зацікавленості у фактичному виконанні українсько-німецької мирної угоди» у статтях, які стосувалися передачі власникам німецьких підприємств. Ці підприємства входили в підпорядкування колишньої урядової ліквідації, перебували під урядовим наглядом, а також секвестрованих. Інтерес викликало питання передачі коштів з цих підприємств, а також вирахування збитків. Крім цього, російська сторона прагнула отримати інформацію про наявність свободи дій України щодо передачі земель німецьких і австрійських колоністів та про способи відшкодування їх вартості. Голова ліквідаційного відділу Росії, прагнучи отримати потрібну інформацію, наголошував на необхідності відправки до Києва уповноважених осіб [172, арк. 7].

Частину взаємних претензій було розв'язано, коли російська й українська сторони уклали між собою угоду, умови якої регулювали перетин кордону громадянами обох сторін та перевезення через кордон цінностей, у тому числі й отриманих внаслідок здійснення ліквідаційної політики. Дозволялося взаємне перетинання кордону із заборонаю перевезення цінних паперів та коштів на суму більше 10 тис. руб. на одну особу і 2 тис. руб. на кожну з її родичів при сумісному переїзді. Але вся сума готівки на сім'ю не повинна була перевищувати 20 тис. руб. Перевезення до Росії готівки на суму більше 20 тис. руб., але не більше 100 тис. руб. дозволялося за умови, коли українською стороною було встановлено, що ці кошти було отримано «внаслідок ліквідації майна» [176, арк. 153].

Врегулювання російсько-українських стосунків у сфері економічної діяльності суттєво ускладнювалося прагненням більшовиків за будь-яку ціну оволодіти українськими виробничими потужностями, для чого використовувалася як відкрита збройна сила, так і роздмухування робітничого руху в Україні. Тривале протистояння в межах громадянської війни суттєво підірвало економічні

можливості промислово розвинених українських регіонів, створивши низку загрозливих тенденцій, які сприяли руйнуванню виробничих сил суспільства. Кількість промислових підприємств скоротилася на 532. До лав армії було залучено майже половину працездатного населення України.

Конфіскація капіталів стала одним із найголовніших напрямів економічної політики більшовиків у 1918 р. Такі дії розглядалися як «помста» підприємництву за експлуатацію робітників. Але масштаби подібних дій загрожували цілісності і стабільності економічної системи на всіх підконтрольних більшовицькій владі територіях, до складу яких періодично включалися насамперед східноукраїнські землі. До швейцарського відомства іноземних справ 26 липня 1918 р. надійшло повідомлення, де вказувалося, що радянський уряд «продовжує свою кампанію по знищенню й експропріації буржуазних класів». Серед останніх декретів вказувався той, що передбачав ліквідацію спадкового права, якщо сума спадку перевищувала 10 тис. руб. Таким чином, на думку авторів повідомлення, комісари отримували можливість «оволодіти власністю померлих після того, як вони вже наклали руку на власність живих». Така політика характеризувалася як політика «буйного психозу» і мала спричинити «руйнування реальних цінностей країни» [371, с. 11–12]. Фактично підрив основ існування приватної власності знищував суттєвий чинник мотивації економічної діяльності, що перетворювало підприємництво на безглузде заняття в умовах тотальної етатизації суспільства.

Проблеми у сфері забезпечення фінансування промисловості Сходу і Півдня України у кінці 1917 – на початку 1918 рр. були також пов'язані із загальним ставленням більшовицької влади до організації роботи промислових підприємств, що виконували воєнні замовлення. У 1917 р. почали лунати заклики урядових діячів різного рівня про необхідність демілітаризації промисловості з метою зменшення навантаження на промислові підприємства. У галузі воєнного виробництва нова влада зробила ставку на вироблення єдиної економічної політики, яка мала автоматично забезпечити їй перевагу над супротивниками. Розраховували на збереження лише тих заводів, що спиралися на мирну промисловість, поглинали її матеріальні цінності, існування яких не повинно бути

перешкодою для виконання загальних господарських завдань. Військове виробництво мало тісно пов'язуватися із процесом націоналізації шляхом включення у виробничі програми завдань по демілітаризації промисловості й переходу на виготовлення мирної продукції. Висувалася теза про те, що воєнна промисловість може існувати успішно, якщо вона буде являти собою органічну, а не відокремлену частину народногосподарського комплексу. Вважалося, що у випадку надання військовим підприємствам певних переваг зумовить загибель всієї промисловості. Серед висловлювань більшовицьких лідерів траплялися висловлювання про впровадження на воєнних заводах організації праці за системою Тейлора. Засуджувалася практика Російської імперії видачі підприємцям як авансу 50% загальної суми від виконання військових замовлень, оскільки це «дозволяло промисловцям покривати основні збитки» [234, с. 66–67].

На заводах створювалися робітничі комітети, які мали перебрати на себе управління виробництвом. Виробництво військового спорядження передбачалося здійснювати лише в обсягах, мінімально необхідних для армії. Військово-морську програму, прийняту до виконання у Російській імперії у 1912 р. (будівництво 8 лінкорів, 4 важких крейсерів, 6 легких крейсерів, 53 ескадрених міноносців, 24 підводних човнів) пропонувалося згорнути, а замовлення ВМФ – ліквідувати. Кораблебудування мало бути передано в основному цивільним відомствам, а авіаційне виробництво, за винятком дослідного, мало бути взагалі припинено.

У таких умовах почався наступ на приватний сектор у промисловості, здійснювалася конфіскація підприємств у попередніх власників. Однак створення на воєнних заводах народно-промислових комітетів не забезпечувало не лише потрібних темпів роботи промислових підприємств, а й зумовлювало подальше руйнування промисловості. Не знаючи технології виробництва, ані особливостей організації справи робітничі колективи не могли організувати виробничий процес, забезпечити підприємства сировиною, паливом. Там, де робітники брали підприємства у свої руки, спостерігалось падіння виробництва і розклад трудової дисципліни. Руйнування господарських зв'язків та певні сподівання більшовицького керівництва на виведення країни з війни стали причиною

здійснення деяких заходів по переведенню заводів на виготовлення мирної продукції.

27–30 січня (9–12 лютого) 1918 р. відбувся IV обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізької області, де одним із питань розглядалося спрямування економічної політики й було проголошено створення Донецько-Криворізької радянської республіки. Один із відомих революціонерів Донбасу С. Васильченко зазначав, що територія Донецько-Криворізького басейну є самодостатньою в господарському відношенні одиницею, а Донецька республіка може стати зразком соціалістичного господарства для інших республік за умови створення єдиного органу керівництва економікою. Натомість М. Скрипник не схвалював виділення Донецького і Криворізького басейнів зі складу України. У результаті тривалих дебатів було прийнято постанову, запропоновану С. Васильченком. У ній вказувалося, що «в міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усуспільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні. Донецький і Криворізький басейн як область, що вже й зараз має своє певне господарське обличчя, повинен мати власні органи економічного й політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують в басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки» [513].

14 (1) лютого 1918 р., обласний комітет Рад сформував Раду Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів. Всупереч рішенням III Всеросійського з'їзду Рад, який поклав в основу Радянської Федерації об'єднання радянських національних республік, ініціатори Донецько-Криворізької республіки, у тому числі делегати цього з'їзду Ф. Сергєєв і С. Васильченко вважали, що Російська радянська республіка повинна бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік. Рішення про утворення Донецько-Криворізької республіки означало

спробу відділення промислового району і, поміж іншого, зумовлювалося особистими амбіціями низки керівників, зокрема Ф. Сергєєва (Артема) [514, с. 121].

У Донецько-Криворізькій республіці було проведено територіальну реформу за економічною ознакою, було введено податки для великих підприємців, але при цьому було повернуто раніше конфісковані гроші приватних банків. У республіці було націоналізовано велику промисловість, зокрема, металургійні заводи, ліквідовані акціонерні товариства, націоналізовані шахти й рудники. Однак реалізація економічної політики виявилася досить проблематичною. Повноцінне фінансування промислових підприємств налагоджено не було.

Ситуація ускладнилася через просування німецьких військ на територію східноукраїнських областей у зв'язку з укладенням Брестського миру. Орієнтуючись на державні кордони, визначені III і IV Універсалами Центральної Ради, австро-німецькі війська почали окупацію східних теренів України. На прохання членів Українського Радянського уряду 15 березня 1918 р. під головуванням В. Леніна відбулося засідання ЦК РКП(б), яке обговорило питання про взаємовідносини між Українським Радянським урядом і Донецько-Криворізькою республікою. У засіданні взяли участь члени Народного Секретаріату В. Затонський і В. Шахрай та голова РНК Донецько-Криворізької Республіки Ф. Сергєєв (Артем). Після обміну думками ЦК постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України». У березні 1918 р. під тиском В. Леніна Донецько-Криворізьку республіку було проголошено складовою частиною України. Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів виявились у суперечності з потребами національно-державного будівництва [458, с. 82–87].

Попри це під час відступу більшовицьких військ з Донбасу, окрім вивезення частини фактично захоплених фінансових ресурсів, про що йшлося вище, вивезли 714 паротягів, понад 7 млн пудів кольорових металів, більше 3 тис. вагонів із людьми та вантажами. Лише з Микитівського ртутного заводу в Горлівці вивезено 6 вагонів ртуті, а з Харкова ними було евакуйовано найважливіше

промислове устаткування, до 50 паротягів, сотні вагонів із кольоровими металами, близько 100 вагонів з хлібом, всі банківські коштовності. Московська «Правда» у січні 1918 р. писала, що по дорозі до Петрограду з України відправлено 200 вагонів зерна, понад 2 тис. вагонів вугілля. За наказом з Петрограду більшовиками в Україні у триденний термін було здійснено у зайнятих ними містах вилучення всіх банківських цінностей із переведенням сейфів до Державного банку РРФСР, а золото у будь-яких зливках та монетах просто конфісковувалося на користь більшовицької держави [342, с. 94].

За визнанням більшовицьких ватажків успіху вивезення продовольства з України заважала безсистемна евакуація та величезна кількість демобілізованих солдат. Крім того, через голодування частина населення переїжджала в пошуках продовольства, що спричиняло додаткове навантаження на транспортну інфраструктуру [66, арк. 60–62]. Особливої ваги надавалося вивезенню цукру, оскільки цей продукт часто був еквівалентом обміну на інші товари та послуги [160, арк. 3]. Так звана «евакуація» цукру мала здійснюватися до «північних, середніх та східних губерній» Росії. Наряди на відвантаження цукру мали виконуватися «із особливим поспіхом» зі складенням актів про «прийом цукру до казни» на станціях відправки. При цьому вказувалося, що на кожному цукровому заводі мало залишатися достатньо цукру для потреб місцевого населення «принаймні до кінця року» [178, арк. 8]. Однак на практиці вивезення цього продукту до Росії здійснювалося у максимально доступних обсягах.

Великі труднощі виникали внаслідок запровадження екстрених потягів. Вивезенню продовольства з України заважала неузгодженість роботи різних залізниць. Кожна залізниця намагалася ухилитися від прийняття ешелонів із демобілізованими, а також великих паротягів із інших залізниць. Працівники залізниць часто висували ультиматуми щодо задоволення власних вимог, а у випадку їх невиконання відразу припиняли роботу. Частим явищем стало невиконання службових обов'язків працівниками залізниць, аварії на залізницях та несправності в обслуговуванні станцій. У зв'язку з цим більшовиками

створювалися загони по охороні потягів та станцій. Ці війська формувалися шляхом вільного найму як і червоногвардійців [25, арк. 83–84].

У журналі засідань Генерального Секретаріату від 4 грудня 1917 р. вказувалося на прийняття постанови про «припинення виконання продовольчих нарядів на Великоросію». Продовольство планувалося відпускати виключно за готівку, до того ж, третина вартості товарів мала оплачуватися золотом. Також було прийнято рішення про те, що хліб для північної і західної армій буде відпускатися на цих же умовах, а армії мусять самі подбати, щоб продовольство не було перехоплено у Петрограді [70, арк. 26]. У журналі засідань Генерального Секретаріату від 15 грудня 1917 р. вказувалося, що було висловлено пропозицію розібрати залізничні рейки з метою відрізати Україну від півночі. М. Шаповал повідомив, що в Харкові більшовицькими силами командує німецький офіцер барон Р. Розен, а В. Антонов-Овсієнко – тільки ширма, що в «Харкові більшовики їздять на автомобілях з плакатами «Смерть українцям». Він наголосив на необхідності розірвати цілком стосунки із Радою Народних Комісарів і розпочати рішучу боротьбу з більшовиками. За його словами, «продовольча справа у сучасний момент перетворилася на засіб війни». Однак В. Винниченко висловився проти таких заходів, які назвав занадто рішучими. Він вказав, що перед їх прийняттям необхідно «запитати у Ради Народних Комісарів, чи воює вона чи ні» проти України. Водночас М. Порш висловив думку, що «козаки з одного боку, а більшовики з іншого хочуть відрізати Україну від Донецького басейну» [70, арк. 39–40].

3 березня 1918 р. прагнучи віднайти для «державного розпорядження» гроші, уряд УНР фактично вдався до репресивних заходів із встановленням примусового одноразового майнового податку, який мали виплатити в основному представники торгово-промислової буржуазії. Так, із міст Сходу і Півдня України 50 млн руб. мав виплатити Харків, 20 млн руб. – Катеринослав, 5 млн руб. – Миколаїв, по 2 млн руб. – Черкаси та Маріуполь, Бахмут – 1 млн 500 тис. руб., Херсон, Луганськ, Олександрівськ, Прилуки, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Мелітополь, Бердянськ мали сплатити по 1 млн руб., Слов'янськ та Ізюм – по 50

тис. руб. Крім того, гроші мали сплатити всі повітові міста й пункти із населенням більше 15 тис. мешканців: Катеринославщини та Полтавщини – по 100 тис. руб., Херсонщини та Київщини – по 75 тис. руб., Таврії – по 60 тис. руб., Чернігівщини, Харківщини та Волині – по 50 тис. руб. Виконання збору цього промислового податку доручалося міністрові військових справ. Військовим також було доручено реквізувати мідь по усіх містах та поселеннях України [52, арк. 8–10].

Однак зібрати гроші виявилось доволі складно: війна та революційні події, поєднані із соціалістичними експериментами в державному будівництві, спричинили знищення багатьох об'єктів оподаткування. Фінансово-економічна криза та прорахунки у сфері державотворення, що негативно позначилися на фінансовій стабільності Української держави поступово викликали незадоволення не лише широких верств населення та приватно-комерційних і заможних верств суспільства, а також серед наближених до уряду кіл із соціалістичним світоглядом. Відображенням цього стало висловлювання в газеті «Нова Рада» про необхідність визнання, що «ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії» [281].

Але економічна політика Центральної Ради, спрямована на безоглядну соціалізацію пов'язану із розладом економіки, поступово перестала влаштовувати не лише населення України, а й керівництво Четвертого союзу, яке розраховувало на отримання продовольства та сировини згідно із домовленостями, що було укладено у Бресті. Це стало одним із чинників усунення Центральної Ради від влади за допомогою німецьких військ. Справжньою перешкодою для Центральної Ради виявився державний бюджет, який так і не вийшов за межі проміжних рішень. Політичне становище УНР значною мірою вплинуло на пріоритети законотворчості. Усі внутрішні та зовнішні суперечності мали суттєвий вплив на законодавство. Більшість нормативно-правових актів, прийнятих Центральною Радою, не діяла внаслідок політичної й економічної кризи в Україні та важких умов воєнного часу [501, с. 26].

Департамент митних зборів остаточно було сформовано лише наприкінці квітня 1918 р. Він складався з чотирьох відділів: тарифного, розпорядчо-

законодавчого, рахункового та господарчо-будівельного. Канцелярія директора департаменту й розпорядчо-законодавчий відділ мали здійснювати розгляд проектів щодо сформування митних установ і їх особового складу; оповіщення їх про всі закони й розпорядження загального характеру; видання щорічних збірників загальних розпоряджень Міністра фінансів і Департаменту. Рахунковий відділ здійснював укладання щорічних обрахунків на видатки департаменту й усіх митних установ. Тарифний відділ розглядав питання ввозу-вивозу краму, застосування митного тарифу. Господарчо-будівельний відділ розглядав питання спорудження приміщень для митниць, їхній ремонт. Залізничний департамент опікувався фінансовими активами на залізницях [358, с. 112]. Час сформування вказаних органів і характер їхньої діяльності свідчили про недостатню увагу Центральної Ради щодо фінансових питань, пов'язаних із функціонуванням держави загалом, а не фінансування окремих її органів.

Водночас після російсько-української війни 1918 р. в умовах окупації території України німецькими військами більшовицький уряд продовжив роботу ліквідаційних органів колишнього Міністерства торгівлі і промисловості. Створений ліквідаційний відділ по відшкодуванню викликаних війною збитків при Народному комісаріаті торгівлі і промисловості мав забезпечити взаємні розрахунки з Україною за майновими та іншими претензіями. У документах цього органу висловлювався жаль стосовно втрати такого великого промислового району, як Україна і побоювання, що у зв'язку з цим може виникнути ситуація, коли доведеться «подумати про географічне переміщення промисловості».

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського пов'язувався із певними зобов'язаннями у фінансовій сфері, спрямованими на відродження економіки. Зміцнення фінансової системи ставало однією із умов стабілізації економіки. Одним із засобів для цього стало відновлення державної цукрової монополії, яка тривалий час була вагомим засобом поповнення державної скарбниці, а також неодноразове підвищення цін на цукор, що забезпечило надходження близько $\frac{1}{4}$ прибутків [342, с. 157].

Водночас німецька окупаційна влада прагнула до якнайскорішого економічного підкорення України та використання її ресурсів. Українська влада не мала реальних засобів перешкодити цьому процесу. 25 квітня 1918 р. Міністерство закордонних справ гетьмана П. Скоропадського повідомило про масове вивезення німцями майна з морського Арсеналу. У відповідь на це німецька влада заявила, що вивезене майно є частиною воєнних трофеїв і вивозиться за попередньою домовленістю із українським урядом [74, арк. 114]. Сучасники вказували, що «німці грали з Україною, як кішка грає із мишкою: то придушить, то дасть побігати і насолоджуватися ілюзією перемоги, але слідкуючи, щоб здобич не втекла зі столу хижака-переможця. У сфері промислово-економічній і фінансовій вони все тримали у своїх руках, опутуючи Україну густою мережею, розкладеною німецьким промисловим капіталом» [268, с. 133].

Протягом липня–серпня 1918 р. було вжито заходи для поновлення державної монополії на винокуріння, за рахунок чого планувалося отримати додаткові надходження до бюджету. На жовтень 1918 р. прибутки від винокуренної монополії склали 87 млн 602 тис. 600 руб. 30 серпня 1918 р. П. Скоропадським було затверджено розмір податку з нерухомого майна у розмірі 8% з середнього чистого прибутку. Цей податок мав стягуватися протягом 1918–1919 рр. Його восьма частина перераховувалася у розпорядження органів місцевого самоврядування. На 1918–1919 рр. на 50% підвищувалися розміри основного промислового податку на торгівельні підприємства I–III розрядів та на промислові підприємства I–IV розрядів, на ярмаркові підприємства і на пароплави, а також на особисті промислові заняття експедиторів, біржових маклерів. Обкладалися податком також промислові свідоцтва. Податок з капіталу для підприємств, що були зобов'язані публічною звітністю, встановлювався залежно від їх чистого прибутку: якщо він не перевищував 3% основного капіталу – 15 коп., а решті – 20 коп. з кожної повної сотні карбованців основного капіталу підприємства. Цей розмір податку з капіталу, а також ставки відсоткового збору з прибутку підприємств, які були зобов'язані оголошувати свої звіти, наказувалося

утримувати із коефіцієнтом 1,5 протягом 1918–1919 рр., але разом з тим не повинні були перевищувати 30% прибутку означених підприємств [276].

Підвищення ставки основного промислового податку на 50%, а додаткового з підзвітних підприємств – на 150% викликало негативну реакцію з боку підприємців. Зокрема, відомо про відповідне звернення представників «Горносьезда» до уряду. Звернення представників буржуазії змусило вдатися до зменшення податків для підзвітних підприємств до 75%, а для непідзвітних – до 40% від прибутку. Законом від 30 серпня 1918 р. скасовувалися підвищені відрахування на сплату вартості майна, встановлені законом від 13 травня 1916 р., із поверненням їх з 1 січня 1918 р. до розцінок 1914 р. [342, с. 149].

Водночас податківцями вказувалося на значні труднощі у справі стягнення податку на прибуток з робітників, які масово ухилялися від їх декларації. В умовах, коли зростання розміру заробітної плати поступалося темпам збільшення цін на продукти харчування й товари першої необхідності, коли державні органи в різному вигляді здійснювали масове вилучення грошей та цінностей у населення, турбуючись насамперед за свої економічні та політичні інтереси, значна частина працівників була змушена віддавати перевагу приховуванню від влади реальних розмірів своїх прибутків. Така практика зумовлювала зменшення ефективності фінансової політики, у тому числі й через відсутність ефективно діючої вертикалі податкових органів та розуміння населенням перспектив власного існування за умови панування тих чи інших державних утворень на українських землях.

30 липня 1918 р. у протоколі засідання змішаної комісії по товарообміну між Україною і Росією вказувалося на можливість спільного використання вагонів залізниць та паротягів без перевантаження на прикордонних станціях вантажів для прискорення перевезень. При цьому оплата за товари та використання залізниць мала здійснюватися виключно на основі грошових розрахунків. Російська сторона наполягала на тому, що обов'язковою умовою для налагодження товарообміну між Україною і Росією мало б стати включення продуктів харчування до списків продукції, що могли вивозитися з України [56, арк. 4]. Більшовики прагнули за будь-яку ціну забезпечити можливість вивезення

з України продуктів харчування із оплатою в російських рублях, які власне й друкувалися в Росії. Але українська сторона наголошувала на обмеженні вивезення продовольства до Росії за нагальної потреби в ньому на українських землях. Гострота дискусії набувала досить значних обертів, оскільки в ході перемовин більшовицька делегація неодноразово заявляла, що без прийняття узгодженого рішення з питання постачання Україною продовольства до Росії здійснення подальших переговорів є безрезультатним і може бути продовжене лише на рівні консультацій. Своєю чергою українська сторона наполягала на залученні російських підприємств до постачання рухомого складу залізниць до України із заводів, розміщених на території Росії, оскільки в ході бойових дій значна його частина була втрачена.

Одним із аспектів економічної політики часів Гетьманату П. Скоропадського стала економічна блокада Кримського півострова, де владу було захоплено російськими сепаратистами на чолі з генералом М. Сулькевичем. З Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що через деякий час посприяло прелімінарного приєднання Криму до України. У листопаді 1918 р. було вирішено припинити блокаду півострова.

5 жовтня 1918 р. Рада Міністрів постановила тимчасово заборонити продаж бойових та комерційних суден будь-якого типу на території володінь України [80, арк. 93]. Судна планувалося використовувати виключно для потреб України.

Важливо зазначити, що восени 1918 р., тікаючи від свавілля більшовиків, з Росії в Україну переїхало багато представників великого капіталу. За словами А. Денікіна, «Київ продовжував вбирати в себе всю сіль російської буржуазії й інтелігенції. Сюди поступово перекочували з Москви і окремі діячі, і цілі організації. Тут відбувалася диференціація сил, падіння одних і народження інших угруповань, які потім, перенісши свою діяльність на Південь Росії, відіграли важливу роль у його долі» [261, с. 154].

По мірі прибуття «з більшовизії» залишків білих державних і громадських діячів у Києві стали утворюватися різноманітні загальноросійські політичні угруповання. Пожвавлення підприємницької діяльності в Україні «приписувалося

самостійниками» набутій краєм політичній незалежності, яка внаслідок цього в ділових колах Києва набувала все більшу кількість прибічників [260, с. 215]. В Україну восени 1918 р. прибувала значна кількість підприємців, які розраховували «знайти і сите життя, і більш менш тверду владу, здатну вберегти від більшовицьких дослідів». У переважній більшості випадків приїжджаючі були особами досить заможними, а тому їхні витрати на розваги й цінності сприяли зростанню цін [269, с. 223].

Загалом фінансова політика в часи гетьманату П. Скоропадського була більш виваженою, аніж під час правління Центральної Ради. Зміни обмежилися лише збільшенням вже існуючих ставок оподаткування. Проте фінансові можливості уряду не дозволяли здійснювати масштабне фінансування підприємств важкої промисловості Сходу і Півдня України.

Аналіз змісту фінансової політики за 1914–1918 рр. дозволяє стверджувати про посилення державного впливу на економічні процеси в період Першої світової війни з метою забезпечення ведення бойових дій, а також для захисту економічних інтересів пануючої суспільної верстви – дворянства. У зв'язку з цим запроваджувалися регулятивні засоби, пов'язані із позаекономічним впливом. Спрямовані на отримання додаткових фінансів державою, вони одночасно створювали небезпечні прецеденти у сфері регулювання економічних процесів, що ставало причиною розбалансування виробничих зв'язків.

Висновки до розділу

Посилення державного впливу на економічні процеси відбувалося в основному шляхом одержавлення частини підприємств, визначення цінових коридорів на окремі види продукції, кола пріоритетних її споживачів та порядку оплати казенних замовлень. На цінову політику впливало також вимушене масове залучення приватних підприємств до виконання замовлень військового відомства. Вибір засобів впливу в багатьох випадках залишався ситуативним, залежав від уявлень окремих урядовців про цілі та засоби здійснення державної економічної політики.

Внаслідок відсутності в період Першої світової війни методики макроекономічного аналізу економічних процесів, що зумовлювалося характером економічних відносин у суспільстві і відповідним розумінням ролі держави в регулюванні економіки, державний вплив на економічний розвиток здійснювався в основному в межах поглядів представників інституціональної теорії. Вона, як відомо, передбачала аналіз ролі інститутів у прийнятті економічних рішень та в економічній діяльності, їх спрямованості й ефективності. Необхідність державного втручання в розвиток економіки сприймалася із розумінням не у всіх верствах суспільства. Досить критично до такої діяльності держави поставилася частина представників вищих бізнесових кіл, які позитивно сприйняли повалення самодержавства, розглядаючи цей факт як вагомий засіб забезпечення власних економічних інтересів. Революційна риторика використовувалася ними в основному з метою забезпечення власного впливу на перерозподіл фінансових потоків у державі.

У переважній більшості випадків дії урядів у справі регулювання економічних відносин вкладалися в межі соціально-правового інституціоналізму із переважним залученням правотворчості для регулювання економічних процесів. Такий підхід не міг гарантувати врахування багатьох важливих чинників, які визначали спрямованість економічного розвитку, за нерозуміння об'єктивного зв'язку між різними економічними явищами та процесами. Тут,

наприклад, виділяється не усвідомлення необхідності створення чіткої прозорої системи оподаткування, яка б із розумінням сприймалася більшістю населення: поширення сприйняття платежів на користь держави не як засобу її збереження та збереження соціальної стабільності в суспільстві, а як засобу забезпечення фінансових інтересів окремих суспільних верств, ставало однією з причин загострення фінансової кризи.

Загалом Перша світова війна зумовила до скорочення прибутків значної частини населення України, кризи фінансової системи Російської імперії. Процес її пристосування до існування в умовах масштабних тривалих бойових дій завершився для російського уряду в цілому невдачею. Владні структури, що сформувалися на українських землях після розпаду Російської імперії, не змогли забезпечити реформування фінансової сфери, що склалася за часів царату.

Покриття витрат на війну забезпечувалися за рахунок запозичених у інших держав коштів та за рахунок масштабного залучення фінансових ресурсів населення. Цьому сприяло постійне зростання розмірів різного роду податків та зборів поруч із запровадженням державних позик та одноразових платежів, які можуть характеризуватися в тому числі як економічні санкції.

Фінансова криза в Російській імперії загострилася в тому числі й через недосконалість системи стягнення податків та зборів, а також внаслідок поширення розкрадання казни та непрозорості здійснення розподілу державних замовлень, особливо у сфері військового виробництва. Попри окремі спроби вдосконалити порядок видачі й розміщення державних замовлень, помітним залишався вплив лобізму у сфері захисту економічних інтересів головним чином великих фінансово-промислових груп.

Розширення системи державних позик стало причиною зниження довіри громадян до такого роду державних гарантій. Це зумовлювало наростання труднощів у справі залучення коштів населення для фінансування воєнних витрат.

Негативний вплив на стабільність фінансової системи Російської імперії справила недостатня інтегрованість її колоніальних володінь до її економічної системи та їх обмеженість. Тривалий час союзники Росії по Антанті, і насамперед

Великобританія та Франція, змогли забезпечувати стійкість власної грошової одиниці саме за рахунок посилення експлуатації власних колоніальних володінь.

Непідготовлений наступ російських військ в Галичині, здійснений на вимогу союзників по Антанті, і подальша «галицька катастрофа» були одними із чинників, які негативно вплинули на стабільність російської фінансової системи. Саме у 1915 р. з'явилися перші ознаки, що свідчили про зниження довіри до російського рубля на міжнародних фінансових ринках. Розширення емісійної діяльності Державного банку із поступовим зменшенням золотого забезпечення рубля зумовило поширення інфляційних процесів, що негативно вплинули на розвиток економіки. Відсутність резервної системи банків, які могли б сприяти послабленню інфляції, та практики фінансових інтервенцій на міжбанківських торгах також стали факторами, що впливали на зменшення купівельної спроможності російського рубля.

Залежність українських виробників від фінансування виробництва за рахунок казни Російської імперії, а після її розпаду – відсутність у розпорядженні українських урядів золотого запасу обмежували можливості українських можновладців у сфері захисту інтересів вітчизняних виробників.

Через економічні, політичні та соціальні причини не було реалізовано низку проектів, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності країни. Затягування із оплатою казенних замовлень та реквізованої продукції у 1915–1916 рр., а також відмова від фінансування попередніх державних замовлень у 1917 р. погіршували фінансове становище підприємців та промисловців Сходу і Півдня України. Не виважене керівництво секвестрованими підприємствами за відсутності визначеної відповідальності призначених державою керівників перед власниками за фінансовий стан негативно позначалося на їх фінансовій стійкості.

Варто зазначити, що уряду Російської імперії впродовж 1914–1915 рр. загалом вдавалося забезпечити стабільність фінансової системи, а кризові явища почали стрімко наростати у 1916 р. Позитивної оцінки заслуговують заходи, які здійснювалися урядом П. Скоропадського у сфері фінансової політики, які спрямовувалися на відновлення поступального розвитку економіки. Натомість

більшість подібних кроків представників Центральної Ради та Донецько-Криворізької республіки викликали лише зростання соціальної напруженості й послаблення довіри широких верств населення до можливостей цих органів стабілізувати економічну ситуацію. Захопленість соціалістичними ідеями поруч із нерозумінням основ державного будівництва не сприяли здійсненню виваженої фінансової політики Українською Центральною Радою. А проект створення Донецько-Криворізької республіки більше нагадував політичну авантюру її керівництва, аніж свідомі та виважені кроки у сфері державного будівництва.

Використання методу аналізу ієрархій, запропонованого американським вченим Т. Сааті, що дає змогу здійснювати аналітичне планування на основі компромісних рішень проблем, на які впливають діючі сили та різноманітні чинники, а також методу «управлінської піраміди», що дає можливість визначити рівень та обсяги практичної реалізації рішень вищої влади місцевими органами, дозволяє стверджувати: існуюча в Російській імперії система виконання урядових рішень (які розглядаються як умовна верхня точка «владної піраміди») зумовлювала розпорошення зусиль та спотворення частини рішень завдяки відповідній діяльності бюрократичного апарату на місцях (умовна досить широка основа піраміди). Така ситуація певною мірою також зумовлювалася домінуванням кланових та вузькокорпоративних інтересів, сформованих у колі місцевих владних еліт, які через свої інтереси могли вдаватися до затягування втілення в життя відповідних рішень, а також до їх спотворення у процесі практичної реалізації.

Загалом здійснення фінансової політики під час Першої світової війни виявило суттєву залежність великих промисловців і підприємців від наявних форм співробітництва із урядовими колами, а також вразливість монополістичних об'єднань від тиску з боку урядових структур, що нерідко оформлявся у вигляді розподілу державних замовлень. Водночас співвідношення та структура приватних і державних підприємств, що сформувалася в Російській імперії, не дозволяла уряду здійснювати масштабну політику ціноутворення у власних

інтересах. Це зумовлювало поширення застосування державного примусу замість використання економічних важелів впливу.

Протягом 1917–1918 рр. в умовах загострення економічної кризи представниками владних структур здійснювалося відверте пограбування матеріальних цінностей та вилучення грошових коштів населення, що не сприяло поліпшенню інвестиційного клімату та ставало причиною руйнування виробничих зв'язків, а також повного припинення роботи окремих підприємств. Часта зміна влади зі спробами запровадження власних грошових одиниць та розширенням емісійної діяльності, громадянська війна, посилення соціальної напруги в суспільстві спричиняли згортання виробництва, особливо у сферах, де необхідною умовою його організації були масштабні менеджерські заходи. А зміни в порядку та формах фінансування промислового виробництва, пов'язані із обмеженням фінансових ресурсів та втратою багатьох кваліфікованих працівників фінансової сфери, ставали причиною занепаду не лише окремих підприємств чи промислових об'єднань, а й цілих галузей виробництва. Також зумовлювали різке скорочення ємності ринку збуту готової продукції й обмеження процесу штучного формування попиту за рахунок збільшення пропозиції товарів і послуг.

Інституціоналізм, як теорія, що з'явилася на межі ХХ ст. і прихильники якої доводили необхідність втручання держави в окремі сфери виробництва, давав змогу обґрунтувати лише деякі напрями державної політики в цьому напрямі. Водночас у період Першої світової війни не існувало економічної теорії, яка б обґрунтовувала максимальну етатизацію суспільства із всеохоплюючим одержавленням економічного життя за винятком економічної частини марксистської теорії, яку було розвинуто В. Леніним. Доведене до абсолюту й абсурду одержавлення життєдіяльності суспільства із ліквідацією приватної власності та відповідної мотивації до праці могло існувати лише за умови широкого використання державного примусу. Саме в цьому напрямі й здійснювалася економічна політика більшовицького уряду, який кілька разів здійснив спроби оволодіти економічними потужностями східної частини України.

РОЗДІЛ 4

ГІРНИЧО-ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ У РОКИ ВІЙНИ

4.1. Розвиток гірничо-видобувної промисловості у 1914–1916 рр.

Гірничо-видобувну промисловість України на початку ХХ ст. було представлено переважно підприємствами, що розташовувалися на території Донбасу. Вони являли собою копальні різного рівня підпорядкування, масштабу й організації, юридично оформлені в основному як акціонерні товариства. Акціонерами виступали як російські піддані, так і піддані інших держав. Доля іноземного капіталу в гірничо-видобувній промисловості складала 53%. Основний обсяг вуглевидобутку забезпечували великі компанії (від 2/3 до 4/5) [482, с. 56]. Майже все вугілля видобувалося вручну, оскільки за допомогою врубових машин було видобуто лише 0,5% палива [336, с. 37].

Певну долю ринку займали невеликі об'єднання, що організовували вуглевидобуток на відносно невеликій глибині. Їх існування зумовлювалося кількома факторами. По-перше, вони не становили серйозної конкуренції великим вуглевидобувним компаніям, одночасно забезпечуючи паливом дрібних споживачів. По-друге, дрібні вуглевидобувні організації забезпечували ведення постійної розвідки нових покладів, тим самим маючи можливість зацікавити великі гірничо-видобувні підприємства в розширенні виробництва за рахунок поглинання дрібних підприємств, що визначили місця покладів палива та найоптимальніші способи його видобутку. По-третє, існуванням невеликих компаній забезпечувався певний баланс у справі ціноутворення на ринку мінерального палива. Звичайно, що великі гірничо-видобувні підприємства мали можливість знижувати ціну за рахунок збільшення обороту товару. Але значна частина видобутого ними вугілля призначалася для забезпечення промислових підприємств енергоносіями і як паливо для флоту, що вимагало підвищення якості

мінерального палива. Дрібні підприємства могли реалізовувати певну частину низькосортного вугілля зі значним вмістом шлаків. У роки Першої світової війни такий паритет між великим і дрібним бізнесом у справі видобутку вугілля відіграв важливу роль у справі забезпечення споживачів паливом.

Звертає на себе увагу організація збуту вугілля, що склалася в довоєнні роки. Вона базувалася на довгострокових контрактах, що уклалися, як правило, у результаті особистих ділових зв'язків у сфері бізнесу. Така система залишалася досить гнучкою в умовах ринкових коливань, але її існування не передбачало можливості масштабного державного регулювання: урядові агенти не могли за короткий строк перебрати на себе ділові контакти у сфері видобутку та реалізації вугілля. Держава до Першої світової війни фактично лише певною мірою втручалася у формування ринку вугілля шляхом розміщення замовлень, що фінансувалися з казни. Пріоритетом залишався вільний ринок. У вугільній промисловості з 1906 р. діяв великий синдикат «Общество для торговли минеральным допливом Донецкого бассейна» («Продуголь»), до складу якого входили Рутченківське гірничопромислове, Голубівське гірничопромислове, Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості, Ірменівське кам'яновугільне, Товариство Криворізьких залізних руд, Франко-Російське, Донецьке кам'яновугільне товариство Коренева і Шипілева, акціонерне товариство брянських кам'яновугільних копалин, товариство російських кам'яновугільних копалин і родовищ, Олексіївське гірничопромислове товариство, Бельгійське акціонерне, Селезневське, Ніколо-Михайлівське товариство скляної і кам'яновугільної промисловості, товариство «Государево-Байрак», товариство Карпово-Обривських копалин, товариство російських кам'яновугільних копалин, Російсько-донецьке товариство «Макеевка», Російське товариство водних, шосейних і другорядних рейкових шляхів, товариство Микитівських кам'яновугільних копалин [382, с. 111].

Найбільшим джерелом мінерального палива в Російській імперії був Донбас. Питома вага Домбровського басейну була відносно невеликою. Він в основному

забезпечував паливом місцевих споживачів, використовуючи для цього місцеву транспортну інфраструктуру [454, с. 397].

У 1913 р. з донецьких рудників було відправлено на ринок 1 млрд 197 млн 200 тис. пудів, на 157 млн 700 тис. пудів, або на 15,2%, більше від попереднього року. Загальний видобуток кам'яного вугілля й антрациту в Донбасі досяг 1 млрд 543 млн 790 тис. пудів, що на 239 млн 230 тис. пудів (майже на 19%) більше, ніж у 1912 р. Прибутки багатьох підприємств гірничо-видобувної промисловості протягом передвоєнних років великою мірою забезпечувалися за рахунок зростання обсягів виробництва.

У Донецькому басейні працювало близько 400 шахт, кожна з яких у середньому забезпечувала видобуток близько 4 млн пудів вугілля у той час як у Вестфаліп цей показник дорівнював 7 млн пудів. Ця різниця пояснювалася порівняно рідким заляганням пластів вугілля й нерівномірним їх розподілом, що вимагало збільшення числа шахт. Питома вага покладів коксового вугілля становила 58%, вугілля для кузень – 10%, газових – 5%, всі інші поклади становило буре вугілля. На початку війни запаси вугілля на Донбасі склали близько 3 млрд 500 млн пудів, з яких на частку великого вугілля припадало близько 33%, а на частку антрацитів – близько 67%. Підприємства із видобутком більше 5 млн пудів на рік становили 87,8%, від 1 до 5 млн пудів – 10,2%, до 1 млн пудів – 0,7%. Це свідчило про пріоритет великих розробок із значними інвестиціями [482, с. 58].

Продуктивність праці в копальнях Донбасу залишалася порівняно невисокою. У кам'яновугільній промисловості виробіток на одного працівника за рік складав: у США – 759 т, в Англії – 264 т, у Німеччині – 287 т, у Франції – 203 т, а у Російській імперії – лише 153 т [439, с. 10].

Видобуток палива здійснювався в умовах широкого використання ручної праці із залученням найманої робочої сили. Умови праці на копальнях були вкрай важкими, а соціально-побутове обслуговування шахтарів перебувало на досить низькому рівні. Ці обставини були причиною збереження високої плинності

кадрів, і особливо це було помітно серед вибійників, від праці яких великою мірою залежали обсяги видобутку.

Шахтарська праця на початку ХХ ст. значною мірою асоціювалася із сезонною, коли українські та російські селяни ставали до роботи на шахтах для забезпечення власних економічних потреб для подальшої роботи в сільському господарстві. Додаткові заробітки під час видобутку вугілля приваблювали до регіону працівників, але складні умови праці та недостатній рівень культурно-побутового обслуговування стояли на перешкоді закріпленню трудящих у сфері вуглевидобувної промисловості.

Сумнівним видається прагнення іноземних підприємців до благоустрою шахтарських поселень. Ця думка підтверджується тим, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була одна школа на 2 тис. 40 жителів, одна церква – на 3 тис. 94 жителів, а один шинок – на 570 жителів. Дитяча смертність сягала 55%. Медична допомога залишалася малодоступною [413, с. 87]. Водночас не варто скидати з рахунку, що більшість шахтарів, особливо вихідців із сільської місцевості, не прагнула до підвищення власного культурно-освітнього рівня. У багатьох випадках сільські жителі зневажливо ставилися до поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників та представників інтелігенції. Ці обставини впливали на кадрову політику промисловців та підприємців Донбасу, сприяючи залученню до виконання найбільш кваліфікованих робіт в основному іноземних працівників і певному обмеженню зусиль у справі підвищення кваліфікації місцевих робітників. Останній факт сприяв також скороченню витрат на організацію виробництва.

Безпосередньо перед Першою світовою війною попит на вугілля дещо зменшився через загальносвітове послаблення попиту на продукти металургії і, відповідно, на кам'яне вугілля та кокс. У Росії причиною цього також став так званий «нафтовий перекося», коли широке використання нафти як палива зумовило певне уповільнення темпів розвитку вугільної промисловості в районах місцевого значення [449, с. 43].

Перед війною гірничопромисловці Донбасу висували претензії до політики органів державної влади. На їхню думку, уряд не цікавився проблемами галузі, виявляючи водночас прихильність до казенних залізниць, примушуючи постачати їм паливо за зниженими цінами, що гальмувало розвитку гірничо-видобувної справи. Гірничопромисловці звертали увагу на те, що не припинялися різноманітні фінансові й адміністративні утиски та обмеження, ставилися перешкоди на шляху створення нових акціонерних товариств. Це стимулювало надходження іноземного капіталу. До того ж уряд надавав, на вимогу Міністерства шляхів сполучення, митні пільги англійському й німецькому мінеральному паливу, внаслідок чого стало неможливим завоювання ринку в Прибалтійському регіоні [488, с. 17–18]. Ці обставини визначили спрямованість стосунків між урядом російської імперії і промисловцями та підприємцями Донбасу, багато в чому визначаючи подальшу лінію поведінки російського керівництва стосовно них у роки Першої світової війни.

Початок Першої світової війни суттєво вплинув на організацію гірничо-видобувного виробництва. Вугілля розглядалося як стратегічна сировина і паливо, обсяги видобутку якого суттєво позначалися на процесах, пов'язаних із налагодженням виробництва військової продукції. Не відкидаючи повністю завищення ціни на вугілля шляхом маніпуляції із обсягами видобутку з боку гірничопромисловців Донбасу, слід сказати, що зростання ціни на паливо відбувалося в умовах розігрівання ринку за збільшення попиту на вугілля, а також як один із засобів компенсації пільгового відпуску палива казенним залізницям за зниженими цінами. Попри це в умовах війни різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення затратних підготовчих робіт у вугільній промисловості. Війна виявила величезний дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Проведення мобілізації ще більш загострило проблему забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами [488, с. 19]. На вугільних копалинах відчувався дефіцит робочої сили.

У зв'язку із війною постачання з-за кордону вугілля для потреб Російської імперії припинилося. Домбровський басейн відразу опинився в зоні бойових дій, що стало причиною припинення видобутку палива. Тому особливого значення надавалося забезпеченню країни паливом, основним джерелом якого був Донбас. Для вугільної промисловості регіону в умовах війни значно розширився ринок збуту, але на початку війни обсяги вугілля, відвантаженого з шахт Донбасу, практично не змінилися у порівнянні із довоєнними. Так, у 1913–1914 рр. до початку бойових дій було вивезено 1 млрд 291 млн пудів, а у 1914–1915 рр. – лише 1 млрд 240 млн пудів. З цієї кількості для потреб залізниць використання вугілля збільшилося з 342 млн пудів до 479 млн пудів, але для приватних споживачів, навпаки, зменшилося з 939 млн пудів до 643 млн пудів. Обсяги споживання вугілля обумовлювалися не тільки виробничою потужністю шахт, а й можливостями транспорту доставити паливо до споживачів. За чинними під час війни правилами залізниці, військове та морське відомства і заводи, які працювали в інтересах ведення війни, отримували паливо першочергово і у повному обсязі. Усі інші споживачі отримували лише частину потрібного їм палива, або взагалі не отримували його [298, с. 38].

Гірничопромисловці наголошували, що основою всього промислового життя та оборони країни є кам'яне вугілля та залізо (на 1915 р. частка підприємств Донбасу в загальнодержавному виробництві становила 86% та 74% відповідно) [397, с. 14904]. Під час Першої світової війни 3'їзд гірничопромисловців неодноразово наголошував, що необхідно докласти всіх зусиль, щоб підняти рівень виробництва відповідно до потреб фронту [20, арк. 7]. З метою координування промисловості в умовах війни черговий ІХ 3'їзд представників промисловості і торгівлі прийняв резолюцію, що закликала всю промисловість об'єднатися для потреб армії [252, с. 544].

Видобуток вугілля в Донецькому басейні у 1915 р. виявився нижчим обсягів видобутку у 1914 р. на 57 млн 200 тис пудів або на 3,3%. Протягом першого півріччя 1915 р. видобуток мінерального палива в Донбасі проти відповідного періоду 1914 р. зменшився на 106 млн 400 тис. пудів або на 11,9% [222, с. 3].

Забезпечення зростання видобутку палива вимагало вжити комплексних заходів, що були б спрямовані на забезпечення підприємств працівниками, підвищення їхньої продуктивності праці та механізацію вуглевидобутку. Однак досягнення потрібного результату в Російській імперії великою мірою забезпечувалося посиленням державного примусу та завдяки екстенсивному виробництву. Прагнення робітників задовольнялися як правило лише тією мірою, якою це задоволення забезпечувало безперервність вуглевидобутку.

Позитивний вплив на настрої робітників справили лікарняні каси, що компенсували заробітки у випадку хвороби працівників. На початку війни працівники навіть після свят сумлінно виходили на роботу, чого раніше не було. Водночас кількість прогулів зменшилася лише на 1% у порівнянні із довоєнними роками. Гірничопромисловці наголошували наприкінці 1914 р., що одним із найбільш важливих засобів забезпечення потрібної продуктивності праці шахтарів було припинення продажу в шахтарських селищах горілки. Різде скорочення у зв'язку із цим кількості випадків порушення виробничої дисципліни спричинило зменшення штрафних санкцій стосовно робітників на 30% [30, арк. 25 зв.]. До цього слід додати заборону на виготовлення з 25 січня 1915 р. пива міцністю більше 3,9% [215, с. 669].

На початку грудня 1914 р. кількість робітників вугільних копалень завдяки наданому урядом безплатному проїзду на рудники робочої сили з віддалених губерній досягла 208 тис. осіб, але з початку лютого 1915 р. спостерігалось скорочення до 170 тис. осіб [210, с. 88–89].

Уперше Рада З'їзду гірничопромисловців звернулася до уряду з проханням щодо використання праці військовополонених 25 січня 1915 р. Гірничопромисловці висловлювали побажання на отримання від уряду на копальні до 40 тис. військовополонених. За їхніми підрахунками це дало б змогу збільшити місячний видобуток мінерального палива на 30 млн пудів [403, с. 21]. Але навесні 1915 р. гірничо-видобувна промисловість Донбасу недорахувалася 100 тис. робітників [349, с. 109]. Внаслідок цього щомісячний видобуток вугілля, який становив осінніми місяцями 1914 р. близько 160 млн пудів, зменшився у

грудні до 143 млн пудів, у січні 1915 р. – до 135 млн пудів. Очікувалося й подальше зменшення видобутку в березні до 100 млн пудів [210, с. 88]. Тому 9 березня 1915 р. було прийнято рішення про можливість залучення малолітніх та військовополонених для виконання найбільш складних робіт, у тому числі підземних і в нічний час. На 15 серпня 1915 р. на копальнях налічувалося всього 155 тис. робітників, серед них 20 тис. військовополонених. При цьому нестача парцівників змушувала залучати до роботи й військовополонених-болгар. Відповідне рішення було прийнято влітку 1915 р. [28, арк. 1]. Проте було виявлено факти, коли поліцейські регулярно займалися побиттям військовополонених, посилаючись на начебто існуючі розпорядження Катеринославського губернатора [18, арк. 26]. Побиття військовополонених збереглося й у майбутньому. Особливо жорсткими покарання були у випадку відмови від роботи на підприємствах, де призупинення виконання виробничих операцій загрожувало цілісності обладнання [17, арк. 19].

У середині 1915 р. для найму робітників по Російській імперії було задіяно близько 1 тис. 200 агентів [26, арк. 23]. Попри це у другій половині 1915 р. чисельність робітників зменшилася на 8 тис. 402 особи або на 4% [488, с. 27–28]. Наприкінці 1915 р. на підприємствах кам'яновугільної й антрацитової промисловості Донецького басейну працювало 207 тис. осіб [349, с. 109].

У зв'язку із нестачею працівників у 1915 р. гірничопромисловці звернулися до начальника Головного тюремного управління з проханням визначити умови праці й кількість в'язнів, яка могла б використовуватися для роботи на шахтах. Визнаючи за доцільне використання праці цієї категорії осіб, гірничопромисловці висловили прохання визначити за можливе працю в'язнів на промислових підприємствах. У процесі переговорів було визначено умови праці в'язнів на шахтах: для розміщення заарештованих повинно було виділено окреме приміщення із охороною, яка б унеможливила втечу в'язнів; продовольство працівникам забезпечувалося за рахунок підприємств; оплата за роботу кожного арештанта мала становити 1 руб. на день; плата охоронцям мала становити 20 руб. на місяць; підприємство мало забезпечити транспортування як в'язнів, так і

арештантів до місця роботи, а також ефективну протидію поширенню інфекційних захворювань. Крім того, кількість днів для роботи ув'язнених на шахтах не повинна була перевищувати встановлену законом, а тривалість робочого дня мала становити не більше 11 годин влітку і 10 годин взимку. У випадку роботи у вихідні та святкові дні розмір оплати мало бути збільшено до 1 руб. 50 коп. на добу. При цьому арештанти в жодному випадку не повинні бути задіяні на роботі разом із вільними людьми [27, арк. 10]. Проте використання на роботах в'язнів не могло повністю розв'язати проблему нестачі кваліфікованих працівників. Зниження кваліфікації працівників внаслідок масштабних мобілізацій негативно позначалося на обсягах вуглевидобутку.

Війна поставила на порядок денний ряд організаційних питань, які не виникали в мирний час. Так, розпорядженням уряду Російської імперії було заборонено вивезення лісу й лісоматеріалів з певних губерній, у тому числі з Мінської та Могилівської, які тривалий час були основними постачальниками лісу для кріплень у шахтах Донбасу, забезпечуючи 85% необхідних лісоматеріалів [145, арк. 18]. У зв'язку з цим Рада гірничопромисловців 15 квітня 1915 р. була вимушена звернутися до Директора гірничого департаменту із проханням дозволити постачання цієї продукції з означених губерній [145, арк. 1]. Відповідь на це звернення свідчила про «могутність» російської бюрократичної машини. 25 квітня 1915 р. гірничий департамент, переконуючи гірничопромисловців у своїй «щирій відданості», просив уточнити відомості щодо рудників, для яких потрібен був ліс для кріплень, а також його обсяги, принципово уникаючи надання дозволу на постачання лісоматеріалів на Донбас з Мінської та Могилівської губерній [145, арк. 4].

При цьому урядовими установами Російської імперії було прийнято рішення реквізувати вже заготовлений для кріплень сухий ліс, мотивуючи тим, що гірничо-видобувні компанії можуть використати для своїх потреб і сирі свіжозаготовлені лісоматеріали. Затягування із вирішенням цього питання загрожувало скороченням видобутку мінерального палива [145, арк. 9]. 23 вересня 1915 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії під головуванням М. фон

Дітмара висловилося за те, щоб організувати постачання лісу й лісоматеріалів із Центральної та Північної Росії [145, арк. 26].

У 1915 р. на нестачу залізної руди скаржилися керівники металургійних підприємств Криворізького району. Потреба цих підприємств у вказаній сировині становила 30 млн пудів на місяць. Проте на 1 травня 1915 р. запаси руди налічували лише 13 млн 950 тис. пудів, що було менше за місячну норму. Причиною цього була нестача працівників. Вказувалося, що на травень 1915 р. кількість робітників на копальнях зменшилася на 47%, і очікувалося подальше зменшення їх чисельності у зв'язку з проведенням весняно-польових робіт. Частина працівників уже подала відповідні заяви про розрахунок. Це могло спричинити скорочення кількості робітників до 35% від потрібної. Нестача працівників призводила не лише до скорочення обсягів видобутої руди, а й до припинення підготовчих робіт [144, арк. 2–3]. Не зважаючи на те, що 22 лютого 1915 р. урядом було прийнято рішення дозволити безплатний проїзд залізницями робітникам, які переїжджали на роботу до рудників власників залізородних, марганцевих підприємств Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній із висадкою на станціях Калачівська, Вечірній Шлях, Кривий Ріг, Інгулець, Марганець і Керч, кількість завербованих працівників не відповідала потребам часу [144, арк. 10]. У зв'язку з цим вже 4 травня 1915 р. рішення про безплатне перевезення працівників на рудники було розповсюджено урядом у тому числі й на завербованих робітників-персів у випадку, якщо вони мали прибути на станції Донецького басейну [144, арк. 23]. Проте за інформацією Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості пропускна здатність залізниць наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. не могла задовольнити вимог гірничопромисловців у сфері перевезення робітників, сировини та продукції через недостатню розвиненість залізничних шляхів сполучення [141, арк. 36–37].

На XLI З'їзді гірничопромисловців певне зменшення чисельності працівників пояснювалося складною ситуацією, пов'язаною із перебоями в роботі залізничного транспорту. Зазначалося, що з другої половини 1915 р. повна

безсистемність перевезення біженців не дозволяла визначити кількість осіб, що прибували до східних та південних регіонів України [381, с. 90–97].

Зростання кількості біженців у регіоні поруч із перебоями в роботі залізниць спричинили накопичення невивезеного споживачам вугілля, кількість якого до кінця 1915 р. досягла майже 170 млн пудів. Тому зусилля гірничопромисловців спрямовувалися на збереження видобутого вугілля за рахунок певного скорочення обсягів видобутку. Наголошувалося на необхідності збільшення кількості працівників для задоволення зростаючих потреб країни у вугіллі [222, с. 4]. Водночас серед значної кількості населення побутувала думка про те, що біженці, яких прийнято на проживання, зобов'язані відшкодовувати цей факт дармовою працею. Таких поглядів дотримувалися й роботодавці, які розглядали біженців як джерело дешевої робочої сили. Вони внаслідок свого важкого становища не можуть претендувати на кращі умови праці та більш високу оплату. Відмова ж від роботи з оплатою, що не перевищувала вартості біженського пайка, сприймалася як небажання працювати [346, с. 71].

Після поразки російських військ у 1915 р. і втрати Галичини Донецький басейн став фактично єдиним джерелом твердого мінерального палива для господарства Російської імперії, що викликало певну напруженість у стосунках між урядом і промисловцями, зумовлену визначенням обсягів видобутку вугілля і способами його розподілу серед споживачів. Було запропоновано кілька варіантів розподілу вугілля за картками [24, арк. 1].

Існує думка, що втрата польських вугільних копалень не була занадто критична для розвитку вуглевидобувної промисловості. Вона вмотивована тим, що Домбровський басейн перед війною працював в основному на польський ринок, видобуваючи лише четверту частину вугілля у порівнянні з Донбасом [454, с. 397]. Тому, мовляв, втрата польського вугілля компенсувалася також і втратою його споживачів.

1915 р. позначився масштабними заходами, спрямованими на економію кам'яного вугілля. Донецький басейн не міг швидко переорієнтуватися на задоволення потреб у паливі в умовах війни. А оскільки відчувався дефіцит

мінерального палива, то російським споживачам довелося переглянути свої вимоги щодо забезпечення їх вугіллям і в багатьох випадках вжити відповідних заходів для скорочення споживання палива. Частково нестачу вугілля вдалося компенсувати за рахунок використання нафти та деревини. Але найбільш значною проблемою виявився розподіл палива, оскільки бюрократичний апарат не міг вчасно реагувати на потреби споживачів. У кам'яновугільній промисловості виникла проблема переорієнтації у доставці палива (перш за все у північно-західному напрямку) і райони, куди воно не постачалося в мирний час [451, с. 264–265].

Тут варто зауважити, що причини такої переорієнтації у визначенні пріоритетних споживачів полягали у втраті транспортної мережі в Галичині. Якщо навіть велика частина польського вугілля використовувалася місцевими споживачами через скорочення кількості останніх не могла суттєво вплинути на загальноросійський паливний ринок, то втрата частини транспортної інфраструктури змушувала певною мірою переорієнтувати постачання донецького мінерального палива, зважаючи на появу нових споживачів, що завжди викликало певні труднощі у справі організації постачання та виконання запитів споживачів. Донецький басейн, недивлячись на всі вжиті заходи, не міг компенсувати 900 млн пудів вугілля щороку (із урахуванням втрати Домбровського басейну та іноземних поставок), яке перевозилося із використанням відповідної транспортної інфраструктури [38, арк. 6].

Статистичні дані свідчать, що видобуток вугілля на території Домбровського басейну значно поступався видобутку палива в Донбасі: у 1914 р. 231 млрд 10 млн пудів проти 1 трлн 683 млрд 780 млн пудів. Водночас на Уралі видобувалося всього 84 млн 200 тис. пудів. Для підтримки донецьких кам'яновугільних копалень урядом їхнім власникам було запропоновано користуватися пільговими кредитами [451, с. 265–266].

Ускладнення організаційно-виробничих питань у роки війни, необхідність посилення державного впливу на економічні процеси та прагнення отримати додаткові грошові надходження змусили державні органи вдатися до створення

нових структур, чия діяльність спрямовувалася на запровадження нових форм державного регулювання економіки, що до того не були характерними для Російської імперії. 17 серпня 1915 р. було прийнято рішення про утворення так званої Особливої наради для координації дій різних установ під час війни. Деякі вчені вважають, що порядок і форма утворення цього органу, а також отриманим повноваження посилили плутанину у сферах впливу різних відомств і ускладнили організацію видобутку вугілля в Донбасі [374, с. 211].

Законом від 19 серпня 1915 р. передбачалося утворення крім Особливої наради по обороні держави при Головних начальниках відповідних відомств Особливих нарад з постачання палива та перевезень. Згідно з положенням про Особливі наради з постачання палива всю імперію було поділено на 9 споживчих районів, завідування справами яких доручалося уповноваженим голови Особливої наради з постачання палива. Ці уповноважені отримували право утворювати місцеві наради для вирішення питань забезпечення споживачів паливом. Уповноважений по Харківському району одночасно вважався головним уповноваженим голови Особливої наради. Особлива нарада з постачання палива у співробітництві із Особливою нарадою з перевезень мала встановлювати норми перевезення донецького палива по всіх районах Російської імперії на місяць наперед. Встановлені норми передавалися районним уповноваженим для розв'язання всіх питань, що виникали із споживачами із визначенням важливості для держави кожного з них. Складені районними уповноваженими наряди передавалися до Особливої наради в Харкові з метою прийняття остаточного рішення щодо задоволення потреб у паливі. Після цього результати прийняття рішень доводилися до гірників для виконання замовлень. Усіх споживачів було розподілено на три категорії: «а, в, с». Варто зауважити, що замовлення на мінеральне паливо категорії «а» підлягало беззастережному виконанню, яке могло здійснюватися за рахунок відмови у виконанні замовлень споживачів інших категорій [38, арк. 1 зв.].

У роботі Особливих нарад фактично відразу виникли труднощі та проблеми, які неможливо було розв'язати в межах чинної на той час вертикалі управління.

На розподіл палива між споживачами суттєво впливала наявність двох категорій споживачів, чиї замовлення виконувалися позачергово: флоту та залізниць. Часто виникала плутанина із кількістю замовленого палива та вагонів, необхідних для його перевезення. Тим більше, що навчені гірким досвідом споживачі у більшості випадків завищували потрібні їм обсяги пального і транспортних засобів для його доставки. Крім того, визначення місячного терміну як строку, на який було заплановано виконання нарядів на паливо, мало кілька вад. Цей термін був досить тривалим для зміни кон'юнктури ринку, що спричиняло коливання попиту і пропозиції у розмірах, достатніх для внесення змін до плану постачання мінерального палива. Свої корективи вносив також хід бойових дій, зумовлений зростанням мобільності армій, а відповідно й можливістю за відносно короткий термін захопити значну територію. Це зумовлювало коливання кількості біженців, яких не можна було врахувати під час проведення розрахунків із перспективного визначення кількості палива. Лише протягом липня–грудня 1915 р. через залізничний вузол Харкова прослідувало 366 тис. 435 біженців, із них у липні – 2 тис. 565 осіб (0,7%), у серпні – 43 тис. 606 (11,9%), у вересні – 233 тис. 419 (63,7%), у жовтні – 80 тис. 616 (22%), у листопаді – 6 тис. 229 (1,7%). Найінтенсивнішим рух біженців, як свідчать дані, зібрані на реєстраційних пунктах, був протягом вересня – першої половини жовтня 1915 р. За цей час на 12 із 24 пунктів, які розміщувалися на двох залізничних лініях, було зареєстровано 2 млн 16 тис. 657 біженців. На три українські реєстраційні пункти – Бахмач, Катеринослав і Харків – припало 710 тис. 584 біженців, що становило 35% від їх загальної зареєстрованої кількості. При цьому, на станції Бахмач зустрічалися два потоки біженців з Південно-Західного та Північно-Західного фронтів [380, с. 47]. Крім того, взаємодія Особливих нарад різних рівнів часто хибувала на чіткість стосунків, що було пов'язано із впливом родинно-земляцьких угруповань на місцях при розподілі палива.

Загалом ведення бойових дій може передбачати утворення особливих органів влади, покликаних оперативно розв'язувати проблеми, що виникають під час ведення війни. Але створення таких органів у вигляді кількох вертикалей, як

правило, зумовлює неузгодженості у їхніх діях. У «російському варіанті» ситуацію з утворенням Особливих нарад було загострено у зв'язку з тим, що ці органи отримали право «призначати загальні і приватні реквізиції» [243, с. 5]. Тому механізм регулювання паливного ринку став триматися на традиційних адміністративних методах примусу, який включав у себе конфіскацію палива.

У 1915 р. відбулися певні зміни у стосунках між російським урядом та промисловцями і підприємцями Донбасу. Існує думка, що одержавлення торгівлі вугіллям, заміна її розподілом диктувалися «всією обстановкою починаючи з 1915 р.» [337, с. 171–172]. Всі підприємства, які належали підданам держав, що воювали із Російською імперією, було закрито згідно з указом імператора від 11 січня 1915 р. Крім того, було збільшено податки для покриття витрат воєнного часу, у тому числі й вартість видачі свідоцтв промисловим підприємствам [31, арк. 1–14].

Звертає на себе увагу введення реквізицій у Російській імперії. Ще 3 серпня 1914 р. було прийнято зміни до законодавства, що регулювали здійснення реквізиційних заходів. До введення нових правил реквізицією називалося примусове придбання в населення потрібних предметів із виплатою компенсації або видачею розписки на отримання коштів за встановленими тарифами або затвердженими цінами. Реквізиції могли здійснюватися за наказом командуючих арміями, корпусів та фортець. Згідно з новою редакцією реквізиціями стало вважатися примусове придбання в жителів потрібних предметів чи засобів, необхідних для дій армії, а також залучення жителів до виконання потрібних для армії робіт. Реквізиції могли бути платними або безоплатними. У випадку проведення платних реквізицій оплата мала здійснюватися відразу після отримання товарів або після виконання запланованих робіт [294, с. 179].

Реквізиції вугілля стали одним із засобів поліпшення становища в економіці Росії, яка не була готова повністю задовольнити потреби війни. У тогочасних виданнях реквізиція називалася заходом боротьби із спекуляцією [189, с. 20].

На XL З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії вказувалося, що реквізиції вкрай негативно впливали на фінансовий стан і можливість продовження роботи

на дрібних підприємствах, що займалися видобутком вугілля. Ці підприємства змушені були скорочувати кількість працівників, а в окремих випадках припиняли роботу [224, с. 3]. Водночас комісія XL З'їзду під головуванням М. фон Дітмара виділила підкомісію під головуванням Б. Соколова для визначення мінімальних реквізиційних цін на різні види палива [21, арк. 29].

На XLI З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії зазначалося, що інтереси великих промисловців вимагали державних гарантій у справі забезпечення купівлі вугілля та здійснення заходів по його вивезенню. Великою проблемою для копалень ставало збереження видобутого вугілля, якщо його вивезення ускладнювалося через незадовільну роботу залізничного транспорту. Частина копалень не мала місця для збереження вугілля, для інших додатковою проблемою ставало виділення коштів на збереження палива. Уявлення про кількість невивезеного вугілля дають такі дані: якщо в січні 1913 р. його обсяг становив 42 млн 880 тис. пудів, у липні – 35 млн 500 тис. пудів, у грудні – 39 млн 80 тис. пудів, то у 1915 р. у січні – 100 млн 20 тис. пудів, у липні – 33 млн 500 тис. пудів, у грудні – 169 млн 900 тис. пудів [451, с. 266]. Попри певні зрушення у справі налагодження вивезення вугілля влітку 1915 р. ситуація у цій справі значно погіршилася взимку. Фактично система державного регулювання запасів палива сприяла зростанню прибутків великих компаній і припиненню роботи дрібних підприємств, оскільки великого значення в умовах війни набуло отримання вагонів для вивезення палива споживачам [38, арк. 3].

Застосування «реквізиційних нарядів» і «примусових поставок» вугілля з Донбасу ускладнювалося до початку 1916 р. перш за все неможливістю забезпечити вивезення вугілля з місць видобутку до споживачів [15, арк. 13]. З середини 1916 р. почалося «посилене» застосування реквізиції. Винятком у цій справі було паливо, призначене для роботи цукрових заводів, яке не підлягало вилученню [10, арк. 33 зв.; 11, арк. 5; 13, арк. 6].

Невизначеність і плутанина в роботі Особливих нарад, що пов'язано із невідповідністю між запитами й можливістю їх реалізації, та їх взаємодії із споживачами виливалася у проблеми, пов'язані із забезпеченням останніх

паливом. Про це, наприклад, свідчать порівняльні дані замовлень на мінеральне паливо та його відвантаження. Так, за перше півріччя 1915 р. було подано заявок на отримання 213 млрд 784 млн пудів вугілля, призначено – 130 млрд 216 млн пудів, а відправлено – 88 млрд 837 млн пудів. У другому півріччі замовлень було на 251 млрд 367 млн пудів, призначено – 140 млрд 756 млн пудів, відправлено споживачам – 99 млрд 699 млн пудів мінерального палива. У першому півріччі 1916 р. розмір замовлення склав 311 млрд 694 млн пудів вугілля, особливими нарадами призначено для споживачів – 153 млрд 671 млн пудів, а відправлено – 114 млрд 884 млн пудів вугілля [38, арк. 3–4].

Водночас у другому півріччі 1915 р. вже відчувалися певні результати перебудови гірничо-видобувної промисловості Донбасу до роботи в умовах воєнного часу. Так, було видобуто вугілля на 2,7% більше, ніж за відповідний період 1914 р., а антрациту – на 22,7% [222, с. 4]. Впродовж 1915–1916 рр. кількість відвантаженого вугілля поступово зростала, а різниця між заявленим обсягом і відвантаженою кількістю мінерального палива скорочувалася. Так, у 1915 р. різниця склала 29,3%, а в першому півріччі 1916 р. – 25,2%. При цьому вказувалося, що якість частини відвантаженого вугілля не задовольняла окремих споживачів, які не мали можливості використовувати низькосортне мінеральне паливо як джерело енергії [38, арк. 4 зв.].

Завищення вимог на постачання вугілля ставало звичним явищем. Мали місце факти, коли споживачі категорії а завищували потреби у вугіллі для подальшого перепродажу за завищеними цінами. Такі факти фіксувалися Харківською особливою нарадою. Гірничопромисловці, прагнучи підвищити свої прибутки, завищували потребу у вагонах для вивезення вугілля. Ці дії мотивувалися попереднім досвідом нестачі рухомого складу залізниць і прагненням отримати додаткові прибутки від збільшення продажу мінерального палива. Не варто не враховувати також збільшення використання вугілля за рахунок зниження його якості і, відповідно, зростання долі шлаків [38, арк. 4].

У 1915 р. отримання залізницями донецького вугілля збільшилося на 76 млн 100 тис. пудів або 18,8%. Найбільше палива отримали залізниці південного,

південно-західного, середньо-поволзького, середньочорноземного і центрально-московського району. Водночас у 1915 р. загальне споживання донецького вугілля всіма районами зменшилося на 145 млрд 200 тис. пудів або на 16,8% [222, с. 28].

У 1916 р. зросло вивезення вугілля із донецьких копалень до Петроградського та Прибалтійського районів. У зв'язку із збільшенням споживання вугілля південними металургійними заводами збільшилося вивезення палива у Донецько-Харківський район. Крім того, зросли обсяги відвантаженого вугілля для потреб залізниць Воронежського та Ростовського районів. У зв'язку із переведенням значної частини підприємств Київщини на випуск військової продукції з 1916 р. цей регіон отримав право на пріоритетне отримання донецького мінерального палива [222, с. 30].

До осені 1916 р. основний споживач донецького вугілля – залізниця – задовольняли свої потреби головним чином за рахунок позачергових примусових нарядів, які стосувалися майже половини всіх копалень Донецького басейну (реквізувалася третина всього вивезеного звідти вугілля по 25–30 млн пудів щомісяця). Така практика не влаштовувала вуглепромисловців особливо тим, що, здійснивши реквізицію, уряд не поспішав розплачуватися з ними. Це було однією з причин того, що справи «донецьких магнатів» погіршилися наприкінці 1916 р. і особливо на початку 1917 р. [474, с. 66].

Саме позасудовими шляхами, у тому числі й конфіскаціями видобутого вугілля, уряд довів «Продвугілля» до самоліквідації [474, с. 162].

Офіційно державну монополію на продаж вугілля мало бути введено з метою різкого підвищення обсягів видобутку палива, нормування цін на нього в місцях видобутку і відповідно до зон транспортування із одночасною протидією спекуляції вугіллям, своєчасного отримання палива підприємствами, що працювали на потреби війни, регулювання залізничних перевезень вугілля, припинення відмов гірничо-видобувних підприємств від відвантаження мінерального палива. Проти введення такої монополії висловилися Центральний військово-промисловий комітет, Московський військово-промисловий комітет,

Управління казенних залізниць, усі приватні залізниці, металургійні заводи, товариства фабрикантів та заводчиків Петрограду, Москви та Катеринослава, Товариство виробників заліза із Петрограда, Товариство цукрозаводчиків, Товариство склозаводчиків, Рада з'їзду біржової торгівлі і сільського господарства, всі найголовніші торгівельно-промислові організації Росії, абсолютна більшість споживачів мінерального палива, які склали 80% від кількості споживачів вугілля Російської імперії. Союзи міст і земств не мали можливості обговорити це питання, але Голова ради міст неодноразово висловлювався проти введення державної монополії на вугілля. Всі вказані організації подали доповідні записки на ім'я Голови Ради міністрів та окремих міністрів із зауваженням, що введення державної монополії не зможе суттєво покращити стан справ у вугільній галузі, порушить постачання палива на машинобудівні заводи, внесе дезорганізацію в роботу залізниць, до того ж додатково примушуючи спалювати вугілля понад норму при перевезеннях [224, с. 2].

Під час обговорення в комісії XL З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії питання про державну монополію на вугілля В. Гаєвський, представник Міністерства торгівлі і промисловості, підкреслив, що введення державної монополії розглядалося як єдиний засіб збільшення вуглевидобутку та організації вивезення палива до споживачів. Він підкреслив, що в іншому разі гірничовидобувну промисловість чекав повний занепад із зупинкою виробництва та локаутом робітників. Крім того, ним наголошувалося, що лише держава здатна забезпечити галузь потрібною кількістю робітників, оскільки відхід частини працівників на виконання весняно-польових робіт у сільському господарстві неминуче згубно мав вплинути на темпи видобутку вугілля навесні 1917 р. Представник Міністерства торгівлі і промисловості М. Чернишов вказав, що принципове рішення щодо монополізації торгівлі вугіллям вже прийнято. Воно може бути втілено в життя лише в квітні–травні 1917 р. після розв'язання всіх спірних питань із перевезенням палива залізницями. М. Чернишов також висловив думку, що таке рішення має бути узгоджено із гірничопромисловцями

для часткової компенсації їм збитків. Висловлювалася також думка, що монополізацію ринку мінерального палива не може бути здійснено через невідповідність такого рішення до реалізації. Справедливо наголошувалося, що допоки не буде покращено стан справ у сфері залізничних перевезень, збільшення кількості видобутого вугілля було марною справою. Деякі члени комісії, представники великих підприємств, заявили, що після того, як на засіданні Особливої наради було прийнято принципове рішення про введення монополії держави на вугілля, припинилися переговори щодо створення нових підприємств, які велися до того часу. Здібності державних агентів у організації вуглевидобутку й постачання вугілля споживачам викликали досить велику недовіру в колах великих бізнесменів, які висловлювали впевненість, що бюрократичний апарат лише зашкодить справі [224, с. 3].

До цього слід додати, що у великих бізнесових колах наприкінці 1916 р. викликало хвилювання виконання різного роду контрактів, укладених до війни. Укладені в одних економічних умовах – під час миру, вони мали виконуватися вже в умовах війни або після її завершення. Це викликало побоювання в можливості отримати компенсацію за прострочення виконання замовлень, з одного боку, а з іншого – незадоволення від можливої втрати додаткових прибутків в умовах зумовленого війною зростання цін [169, арк. 94–95]. Особливо це питання було актуальним для вуглевидобувної промисловості через зростання цін на мінеральне паливо та розширення внутрішнього ринку збуту вугілля. Можлива втрата прибутків, які обіцяло збільшення видобутку і продажу палива, загострювала конфліктну ситуацію між урядом та гірничопромисловцями Донбасу. Водночас саме опір з боку великого капіталу суттєво зменшив «апетити» уряду щодо політики реквізиції палива, а тому з серпня 1917 р. не вдалося ввести монополію держави на цей продукт [586, с. 31].

Наведені вище факти свідчать, що монополізація ринку мінерального палива не влаштовувала гірничопромисловців, значну частину споживачів та перевізників палива, передусім – залізниці. Тиск з боку уряду в розв'язанні цього питання зумовлював загострення протистояння. Розуміння принципової

можливості прийняття такого рішення вольовим розпорядженням монарха ставало причиною збільшення кількості прихильників конституційної монархії чи республіки. Навіть М. фон Дітмар, будучи переконаним прибічником збереження «єдиної і неподільної» Росії, висловлював прихильність до ідеї обмеження влади монарха. Можна припустити, що спроба монополізувати лівову частину паливно-енергетичного ринку через введення державної монополії на продаж вугілля наблизила кінець самодержавства, оскільки значна частина представників великого капіталу були проти такого рішення, справедливо вважаючи, що воно болюче вдарить по їх економічних інтересах.

Широке застосування реквізиції вугілля та секвестру промислових підприємств вплинуло на якісний і кількісний склад шахтарів. Великим компаніям, що займалися видобутком вугілля, для отримання прибутків потрібно було за будь-яку ціну збільшити кількість видобутого палива, що спричинило залучення додаткової робочої сили через відносно низький рівень механізації вуглевидобутку [21, арк. 30]. Водночас державна політика у сфері регулювання економічних відносин виявила, що застосування секвестру за відсутності кваліфікованих працівників, яких було відсторонено від участі у виробництві, вкрай негативно впливала на організацію вуглевидобутку. Кількість осіб, які мали досвід і навички управління великими промисловими підприємствами, була досить обмеженою. Позбавлення їх права брати участь в управлінні виробничими процесами у випадку накладення секвестру на підприємство зумовлювала до руйнування управлінського апарату та ліквідації виробничих зв'язків між підприємствами [173, арк. 301].

Загальна кількість секвестрованих підприємств у кам'яновугільній промисловості Донбасу була відносно невеликою, але сам факт можливості втрати права управління й розпорядження своєю власністю сприяв наростанню протестних настроїв у середовищі підприємців. Тим більше, що у багатьох випадках державне управління секвестрованих підприємств здійснювалося на нижчому професійному рівні, аніж це було до накладення секвестру. Крім того, непевність у майбутньому фінансових операцій, інвестицій та розрахованій

прибутковості підприємств спричиняла зменшення вкладень у основний капітал, що додатково зумовлювало екстенсивну організацію виробництва. Проблеми в економічній діяльності також виникали у зв'язку із неврегульованістю відчуження земельних ділянок секвестрованих підприємств, які могли бути продані окремо від самих підприємств [175, арк. 157–157 зв.].

Усе це, своєю чергою, зумовлювало те, що вже у першій половині 1916 р. кам'яновугільна промисловість України утримувалася переважно працею військовозобов'язаних. У січні 1916 р. на підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу працювало таких 213 тис. 531 особа, у травні – 229 тис. 65 осіб [349, с. 109]. На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237 тис., у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 тис. 600, жінок – 12 тис. 400, підлітків – 17 тис. 100, біженців – 2 тис. 500, військовополонених – 47 тис. 900, інших категорій – 52 тис. 500 осіб [407, с. 27].

9 вересня 1916 р. Рада Міністрів прийняла рішення про переведення 155 тис. військовополонених із сільськогосподарських робіт до роботи у промисловості. Значну частину цих людей було переведено на роботу на гірничі та металургійні підприємства Донбасу. Внаслідок недостатньої кількості робочої сили також було прийнято рішення про перегляд надання відстрочок від призову різним категоріям громадян. Особлива увага зверталася на тих, хто отримав відстрочку внаслідок звернення організації Червоний хрест. Було запроваджено перевірки доцільності використання праці на тих чи інших роботах військовозобов'язаних різних категорій, яких не було призвано до лав збройних сил, а також нижчих чинів, яких можна було б перевести із бойових частин на роботу в гірничу промисловість [149, арк. 2]. Внаслідок цих та інших заходів у жовтні 1916 р. кількість працівників гірничо-видобувної промисловості досягла 252 тис. 723 особи. Кількість військовополонених впродовж січня–жовтня 1916 р. збільшилася з 23 тис. 498 осіб до 55 тис. 51 особи, кількість задіяних на виробництві жінок зросла з 6 тис. 50 до 12 тис. 671 особи, підлітків – з 8 тис. 556 до 18 тис. 113 осіб, і біженців – з 2 тис. 40 до 2 тис. 629 осіб [397, с. 109].

Варто підкреслити, що у 1916 р. на багатьох підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу спостерігалось незначне залучення до виконання важких робіт (у нічний час та на підземних роботах) жінок та неповнолітніх працівників. Згідно із відомостями про кількість працівників і про використання жіночої та дитячої праці в нічний час та для ведення підземних робіт на підприємствах Юзівського гірничого округу їх питома вага складала менше 1% [14, арк. 3]. Водночас до кінця 1916 р. поступово зростала кількість жінок та дітей, які працювали на гірничих роботах вдень. Вони складали від 3 до 17% кількості працівників [15, арк. 72]. Згідно із статистикою гірничопромисловців кількість військовополонених у вугільних копальнях у грудні 1916 р. досягла 72 тис. чоловіків [407, с. 27]. У 1917 р. на шахтах було задіяно вже близько 100 тис. військовополонених [433, с. 405]. Загалом на кінець 1916 р. близько 40% усіх працівників кам'яновугільних підприємств Донбасу складали жінки, підлітки та військовополонені [349, с. 110].

Для виконання робіт в Донбасі залучалися не лише рядові полонені німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50% [15, арк. 177]. Делегат американського посольства Ландіг вказував, що умови праці для цієї категорії працівників залишалися відносно пристойними принаймні до кінця 1916 р. Серед зауважень щодо умов утримання військовополонених Уповноважений Міністерства торгівлі і промисловості по забезпеченню іноземними робітниками і військовополоненими промислових підприємств 2 грудня 1916 р. називав відсутність на окремих шахтах умивальників, наявність комах, і лише у кількох випадках – не досить якісну їжу, а в одному випадку – роботу на копальнях без взуття [15, арк. 78]. Водночас ця категорія працівників обмежувалася у правах через обставини воєнного часу, що підкреслювалося у відповідних урядових документах. Так, вони не брали участі у створенні й діяльності лікарняних кас, що зумовлювалося їхнім статусом [3, арк. 237].

Праця військовополонених у деяких випадках зумовлювала конфліктні ситуації, пов'язані із небажанням частини державних інспекторів дозволяти полоненим німцям і угорцям працювати на оборонних підприємствах. Така

позиція суперечила прагненням гірничопромисловців залучити якомога більшу кількість полонених для роботи в шахтах, що зумовлювалося вкрай низькою вартістю їх праці. У зв'язку з цим Особливим комітетом з розподілу між відомствами військовополонених було запропоновано надати спеціальне роз'яснення з цього питання. Тому відділ Особливого діловодства з урядового нагляду та торгівельно-промисловими підприємствами довів до відома всіх інспекторів, що Міністерством торгівлі і промисловості враховувалася можливість роботи полонених на кожному окремому підприємстві. Було оголошено про позицію Головного управління Головного штабу, яка полягала в тому, що робота полонених не створює будь-яких проблем для діючої армії чи збереження обладнання та механізмів, а сприяє зростанню кількості продукції [168, арк. 83]. Таким чином, залучення до роботи зростаючого числа полонених ставало одним із важливих засобів забезпечення виконання підприємствами військових замовлень.

Число біженців, які працювали на гірничо-видобувних підприємствах Донбасу, зростало досить повільно й великої ролі у складі робітників ця категорія працівників не мала. Набагато більшими темпами зростала кількість задіяних жінок і підлітків, а особливо – військовополонених. Таким чином, у 1916 р. промисловість Донбасу значною мірою обслуговувалася виключно дешевою працею жінок, підлітків та військовополонених. Проте продуктивність їх праці залишалася невисокою.

Через недостатню кількість робітників на рудниках до роботи було залучено китайців [401, с. 15298–15299]. Серед переваг працівників з Китаю називалася їх неохильність до вживання спиртних напоїв та готовність працювати допоки буде потреба [26, арк. 3]. З вересня 1916 р. певна частина китайських робітників працювала на шахтах Юзівського гірничого округу [14, арк. 71]. Водночас залучення до роботи китайців ускладнювалося відсутністю в багатьох з них документів, що посвідчували особу. Такі документи мали б їм видаватися в місцях вибуття на їхній Батьківщині, але китайці в основному не мали бажання

витрачати час на оформлення паспортів і не завжди розуміли доцільність наявності документів, що посвідчують особу [26, арк. 10].

Загальної заборони прибуття робітників-китайців до Російської імперії не існувало, але в окремих випадках за відсутності документів, що посвідчували особу, китайцям заборонялося працювати на підприємствах відповідно до рішень місцевих російських адміністрацій [37, арк. 1–3]. За деякими даними в Донбасі на шахтах працювали десятки тисяч завербованих у Китаї робітників-кулі [433, с. 405]. Крім того, для роботи на шахтах планувалося використання робітників-лезгінів, які будучи підданими Російської імперії, не повинні були витрачати отриманий заробіток поза межами держави [26, арк. 19].

До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників гірничопромислових підприємств становила 291 тис. 686 осіб, але якісний склад ще більше погіршився [488, с. 27–30]. Попри збільшення кількості працівників підвищити продуктивність праці не вдавалося, оскільки значна частина робітників мали низьку кваліфікацію.

Звертають на себе увагу заходи по утриманню працівників на підприємствах Донбасу в умовах гострої нестачі робочої сили. Найбільш розповсюдженим засобом утримання працівників залишалось саме підвищення заробітної плати. Так, у листі окружного інженера Горлівського гірничого округу В. Белова вказувалося на важливість моніторингу настроїв робітників, на задоволення їх вимог, і насамперед – підвищення оплати праці для запобігання зриву планів видобутку вугілля. Крім того, вимагалось утримувати тверді ціни на предмети першої необхідності [14, арк. 107]. У таких умовах на деяких шахтах рівень оплати праці впродовж 1914–1917 рр. зріс більш як на 100%. А найменшим показником зростання оплати праці були 40–45% за цей же період [14, арк. 11]. Середнє зростання заробітної плати для чорноробочих фіксувалося в розмірі 20–30% із урахуванням різних категорій працівників у віці від 12 років до 17 років і старше. Для чорноробочих віком старше 17 років на період з 1916 по 1918 рр. встановлювалася оплата у розмірі 1 руб. 10 коп. для чоловіків і 80 коп. для жінок; підліткам від 15 до 17 років чоловічої статі – 70 коп., жіночої – 65 коп. і

малолітнім від 12 до 15 років обох статей – 45 коп. за один робочий день [5, арк. 24–24 зв., 143–143 зв.].

Особлива увага приділялася отриманню на роботі кваліфікованих вибійників, від чийої праці великою мірою залежав загальний обсяг видобутку мінерального палива. Однак рівень їх кваліфікації впродовж 1914–1916 рр. продовжував невпинно знижуватися, незважаючи на зростання оплати праці і певне покращення житлово-побутових умов. Про це свідчать дані про рівень видобутку вугілля на одного вибійника на шахтах Донбасу. Так, середній обсяг видобутого вугілля одним вибійником у 1914 р. становив 285–298 пудів, у 1915 р. – 263–270 пудів, у 1916 р. – 208–260 пудів. Загальне скорочення видобутку на одного вибійника становило від 8 до 30% за 1914–1916 рр. Водночас на окремих шахтах цей показник навпаки зріс на 6–9% за рахунок покращення організації роботи та підвищення оплати праці вибійників [14, арк. 37–39].

У червні 1914 р. оплата видобутку одного пуду вугілля становила 4,31 коп., а у 1916 р. – у 5,14 коп., тобто оплата видобутку палива шахтарям зросла за цей час на 19,3%. Найбільше коштів витрачалося на організацію підготовчих робіт (оплата працівникам зросла на 97%) та освітлення, оскільки якісне проведення цих робіт суттєво зменшувало ризики отримання виробничих травм. Витрати на забезпечення ремонтних робіт у забоях зросли на 63%, на підняття вугілля на поверхню збільшилися на 75%, на сортування й очистку вугілля працівниками – на 27%, на вентиляцію – на 25%, на утримання парових котлів – на 21%. Загальні витрати на організацію видобутку вугілля впродовж 1914–1916 рр. згідно з даними Гірничого управління Півдня Росії зросли на 24% [14, арк. 11].

Не можна не враховувати, що гірничопромисловці були зацікавлені у зростанні мінімальних відпускних цін на вугілля у зв'язку з проведенням реквізиції пального. У визначенні мінімальної ціни вугілля, за якою мав би розраховуватися російський уряд за конфісковане пальне, гірничопромисловці особливо наголошували на зростанні собівартості видобутку мінерального палива та зменшенні прибутковості копалень. Комісія XLI З'їзду гірничопромисловців під головуванням М. фон Дітмара констатувала, що середня прибутковість

кам'яновугільних копалень у 1912 р. складала 2,13%, у 1913 р. – 4,98%, у 1914 р. – 3,58%. На основі даних гірничих підприємств та Харківського страхового товариства згадана раніше підкомісія на чолі із Б. Соколовим наголошувала, що ціна матеріалів, необхідних для проведення підготовчих робіт у виробітках, зросла на 60%, а тому загальна ціна сортованого вугілля, видобутого великим вугільним підприємством, розташованим на орендованій землі складала 15,5 коп. за пуд. Підкомісія вказувала, що продуктивність праці працівників на 1916 р. знизилася в середньому на 10%, а оплата зросла на 25%, що дало загальне дорожчання робочої сили на 40% [21, арк. 29].

Процес визначення цін на реквізоване вугілля з Донбасу зумовив встановлення в червні 1916 р. середньої ціни у 18,9 коп. за пуд при плануванні ціни на майбутнє в розмірі 22,6 коп. При цьому кулачний сорт вугілля оцінювався у 23 коп. за пуд, горіх 1–6 дюймів – 22 коп., горіх 0,5–1 дюйм – 14 коп., газогенераторний – 23 коп., рядовий несортований – 16 коп., для Морського відомства – 23 коп. [23, арк. 3]. Таким чином, гірничопромисловці Донбасу змогли відстояти свої інтереси у стосунках із російським урядом, забезпечивши прибутки за рахунок оплати за реквізоване вугілля у розмірі 45% (проти 3–5% перед війною). Вуглевидобуток в роки війни перетворився на надзвичайно вигідну справу, що приваблювало різного роду ділків та загострювало боротьбу за контроль над видобутком мінерального палива.

Вкажемо, що значна частина підприємців та промисловців Сходу і Півдня України не змогла реалізувати власних фінансових проектів внаслідок загострення транспортної кризи. Так, у листопаді 1916 р. на ХЛІ 3'їзді гірничопромисловців зазначалося, що внаслідок проблем із вивезенням продукції промисловці можуть реалізувати лише близько 70% від загальної кількості вкладеного у виробництво капіталу фактично на шкоду власним економічним інтересам і без отримання прибутку [32, арк. 8]. Це поступово спричинило фінансовий крах «Продуголь», і як результат – ліквідація [474, с. 162]. Крім того, скрутний фінансовий стан, що було викликано масштабними реквізиціями мінерального палива та несвоєчасністю розрахунків уряду за реквізоване вугілля

негативно позначився на життєздатності дрібних та середніх компаній, що займалися видобутком палива [32, арк. 9].

У 1916 р. обсяги реквізованого антрациту склали близько $2/3$ всієї кількості видобутку, а оскільки оплата за реквізоване паливо встановлювалася нижче за ринкові ціни, то фінансові можливості значної частини підприємств суттєво обмежувалися. Якщо відразу після встановлення Особливою нарадою по паливу цін на нього більшість гірничопромисловців не протестувала проти таких цін, вважаючи, що обсяги реквізиції будуть незначними, то після різкого зростання кількості реквізованого вугілля протестні настрої в середовищі промисловців суттєво посилювалися [32, арк. 18–19]. Для покриття частини збитків гірничопромисловці прагнули офіційно закріпити можливість збільшення питомої ваги попелу у вугіллі, а також укласти угоди перш за все із залізницями про перерахунок цін на відвантажене до 1916 р. вугілля відповідно до цін на паливо, що було встановлено саме 1916 р. На їхню думку, це дозволило б отримати кошти для фінансування робіт, необхідних для збільшення видобутку вугілля і антрациту. Через різниці цін на користь антрациту в порівнянні із вугіллям гірничопромисловці передбачали, що лівова частина видобутку мінерального палива буде припадати саме на антрацит. Такий підхід спричинив збільшення обсягів відвантаження споживачам антрациту і, відповідно, сприяв підвищенню цін на продукцію підприємств, що використовували як енергоносія цей вид палива через його здорожчання.

Для поліпшення фінансового стану підприємств шляхом збільшення кількості вивезеного вугілля до споживачів промисловці Донбасу пропонували уряду забезпечити фінансування будівництва у 1917 р. залізничної гілки від ст. Сімейкино Північно-Донецької залізниці до ст. Колпаково Катерининської залізниці довжиною близько 20 верст. Це скоротило б шлях для потягів на північ і, зменшивши пробіг потягів і вагонів, дозволило б прискорено вивезти до споживачів 283 млн пудів антрациту або 56% [32, арк. 11]. Однак через фінансові труднощі й революційні події повністю здійснити ці плани не вдалося. Криза неплатежів і збільшення термінів затримки розрахунків промисловців із казною

ставала серйозною загрозою фінансовій стійкості багатьох промислових підприємств Сходу і Півдня України.

Не варто також забувати про реалізацію вугілля пересічним споживачам за спекулятивним цінами, що забезпечували ще більші прибутки. Було встановлено кілька черг у забезпеченні населення та установ мінеральним паливом. Право на отримання палива зберігалось за міськими управами, що розподіляли його між міськими закладами та громадянами. Поза чергою вугілля могли отримати замовники, що мали особисті угоди із копальнями. Заклади, що бажали отримати паливо за спецзамовленнями, повинні були подати заявку місцевому районному уповноваженому на потрібну його кількість із розрахунку на один місяць поруч із оригіналом угоди про постачання вугілля. Також були встановлені іменні розподільчі списки, що спрямовувалися головному уповноваженому до Харкова. Цей керівник також поза чергою мав забезпечити виділення вугілля для потреб флоту й залізниць. Якщо позачергове замовлення було оформлене на кілька місяців, то щомісяця замовник мав пред'явити головному уповноваженому у Харків документи, що підтверджували право на позачергове отримання палива [23, арк. 3–4 зв.]. Така схема залишала простір для корупції, пов'язаної із розподілом вугілля поміж споживачами, про що неодноразово писалося у тогочасних виданнях [189, с. 20]. Особливо розповсюдженими спекулятивні операції були у великих містах, коли підприємці, будучи зацікавленими в реалізації продукції за завищеними цінами, ухилялися від торгівлі за правилами, встановленими державою [9, арк. 1 зв.].

Через підвищення попиту на вугілля та зростання його ціни в умовах, коли якість робочої сили поступово знижувалася спостерігалось падіння якості вугілля, що постачалося багатьом споживачам. Зниження якості палива негативно позначалося на процесі роботи підприємств, які використовували його як джерело енергії. Так, спостерігалось збільшення кількості шлаку в антрациті впродовж 1914–1916 рр. з 7–8% до 25–30%, що зумовлювало збільшення витрат вугілля за зниження його теплотворності. Частина підприємств через низьку якість вугілля (особливо це стосувалося цукрових заводів) змушена була частково переходити

на опалення деревиною. Це відбувалося також внаслідок дорожчання вугілля із урахуванням витрат на доставку в 1916 р. до 55 коп. за пуд, а для деяких підприємств ціна мінерального палива зростає до 75 коп. за пуд [11, арк. 6 зв.].

Зростання витрат на енергоносії зумовлювало дорожчання абсолютної більшості товарів і послуг. Впродовж 1914–1916 рр. різко зростає сума орендної плати за користування землею: у середньому з 60–70 руб. за десятину до 140–150 руб. [12, арк. 5]. Це спричинило структурні зміни у промисловості та сільському господарстві. Виробництва, чия рентабельність різко зменшилася в роки війни, або повністю згортали або скорочували виготовлення продукції. Перш за все це стосувалося підприємств легкої промисловості та довгострокових проектів, прибутки від реалізації яких очікувалися впродовж відносно тривалого часу. Збільшення ціни на вугілля зорієнтувало на використання альтернативних джерел енергії. Насамперед йдеться про деревиною, але процес її заготівлі й перевезення передбачав подолання труднощів, що не виникали у випадку використання вугілля як палива. Лісові масиви нерідко були малодоступними для промислового вивезення лісу внаслідок відсутності надійних транспортних шляхів сполучення. Крім того, різні сорти деревини мали відмінні характеристики теплотворності, що іноді вимагало доставки деревини певного сорту із віддалених місцевостей у зв'язку із необхідністю забезпечити потрібну температуру згорання.

Зниження якості вугілля за зростання його ціни підвищувало прибутки гірничопромисловців. Вони не обтяжували себе інвестиціями в розвиток інфраструктури видобувної промисловості та благоустрій шахтарських селищ. Натомість розгорнулася справжня боротьба за використання праці військовополонених, на утримання яких потрібно було набагато менше коштів, аніж на забезпечення гідних умов праці професійних робітників. Дешева праця полонених забезпечувала додаткові кошти гірничопромисловцям, але не стимулювала їх до інтенсифікації процесу виробництва.

Перша світова війна засвідчила велику роль мінерального палива у забезпеченні роботи підприємств, орієнтованих на випуск військової продукції.

Попри всі складнощі й негаразди, вугільна промисловість України в роки війни забезпечила паливом на певному рівні більшість споживачів, особливо залізниці, морський флот і підприємства, що виконували замовлення для армії.

Видобуток вугілля й антрациту в Донецькому басейні у 1916 р. перевищив мінімальні потреби на 185–200 млн пудів [377, с. 73], але частина палива не потрапила до споживачів у зв'язку з обмеженими можливостями транспорту. Також не варто забувати, що до 1917 р., коли Росія фактично позбулася можливості контролювати видобуток польського вугілля, Донецький басейн став джерелом 87% вугілля, 70% чавуну, 57% сталі, більше 90% коксу, більше 60% соди і ртуті всієї Російської імперії [306, с. 45]. Видобуток вугілля здебільшого за рахунок введення в дію дрібних кустарних шахт, де видобувалося низькосортне паливо, досяг максимуму в 1916 р. (1 млрд 740 млн пудів проти 1 млрд 540 млн у 1913 р.) [433, с. 405].

Тут доцільне уточнення щодо збільшення видобутку антрациту в порівнянні із видобутком вугілля. На ХІІ З'їзді гірничопромисловців вказувалося, що збільшення видобутку антрациту відбувалося набагато швидшими темпами аніж збільшення видобутку кам'яного вугілля. Відкидаючи твердження про те, що великі компанії свідомо збільшували видобуток антрациту для зростання прибутків комісія з'їзду вказувала на особливості розміщення покладів антрациту. Наголошуючи, що близько $\frac{3}{4}$ площі Донецького басейну займали саме поклади антрациту, гірничопромисловці наголошували на можливості видобутку загалом 2 трлн 293 млрд пудів антрациту. Зазначалося про перспективність розробки саме покладів антрациту, оскільки за умови достатнього фінансування планувалося довести видобуток антрациту до 7 млрд пудів, тоді як адекватне фінансування забезпечувало видобуток не більше 3 млрд пудів кам'яного вугілля. Іншою причиною зростання видобутку антрациту на з'їзді називалася стійкість цього виду палива проти атмосферних впливів завдяки своїй твердості та невеликому вмісту сірки. Багато сортів кам'яного вугілля не витримували довгого зберігання на відкритому повітрі без подрібнення і втрати частини своєї теплотворності, інші сорти схильні до самозаймання. Але антрацит міг невизначено довгий час

зберігатися на відкритому повітрі без подрібнення й ризику samozаймання. Саме тому антрацитові копальні мали можливість тримати на поверхні набагато більшу частину антрациту аніж кам'яного вугілля. А ця обставина в умовах нестабільності залізничних перевезень давала змогу заощаджувати кошти шляхом концентрації на видобутку антрациту [32, арк. 1–2].

У 1916 р. було видобуто 374 млн пудів антрациту, а вивезено – 310 млн пудів. Не зважаючи на збільшення видобутку й вивезення антрациту комісія XLI З'їзду гірничопромисловців зробила висновок, що стан справ у антрацитовій промисловості не можна було назвати благополучним. Планувався видобуток 450 млн пудів антрациту, але реальний видобуток склав лише 70% від запланованого. Невивезеним на кінець 1916 р. залишалося 87 млн 350 тис. пудів антрациту, що складало на 30% менше від запланованого. Гірничопромисловці вказували, що видобуток вугілля й антрациту поступово ставав все менш вигідним у зв'язку із неможливістю доставити все видобуте паливо на ринок. Інвестиції в основний капітал були ще менш вигідними, аніж вкладення коштів у оборотний капітал. За умови забезпечення збуту лише 2/3 видобутого вугілля розвиток інфраструктури вуглевидобувної промисловості ставав взагалі нерентабельним. Найбільше постраждали дрібні підприємства, що не змогли протистояти складним обставинам воєнного часу, які вимагали вкладати набагато більші у порівнянні із довоєнним часом оборотні кошти для придбання лісових матеріалів, заліза, сталі, продуктів харчування для робітників, підшукувати достатню кількість працівників, з яких значну кількість склали військовозобов'язані та військовополонені. Складно також було знайти покупців, які мали право на першочергове використання вагонів [32, арк. 3].

Рада З'їздів гірничопромисловців була змушена констатувати вкрай нераціональне використання рухомого складу залізниць, що зумовлювало, поміж іншого, перебої із постачанням різних сортів вугілля до окремих категорій споживачів. Не завжди вдавалося організувати й постачання потрібних марок палива власне залізницям [147, арк. 7 зв.].

У 1916 р. певною мірою змінилася структура збуту вугілля та антрациту. Збут у Московський район скоротився вдвічі, зменшившись з 77 млн 800 тис. пудів до 39 млн 800 тис. пудів. За рахунок цього скорочення збільшилась відправка вугілля в інші райони: Прибалтійський – у 3,3 рази, Польський – у 2 рази, Південно-Західний – у 1,3 рази. Внаслідок нестачі кам'яного вугілля залізниці і значна частина підприємств змушені були використовувати антрацит. Так, залізниці отримали у 1916 р. майже у 6 разів більше антрациту, ніж у 1913 р. Лише цукрові заводи збільшили споживання антрациту з 3 млн 500 тис. пудів у 1913 р. до 30 млн пудів у 1916 р. [32, арк. 14].

У зв'язку з різким збільшенням видобутку антрациту в 1916 р. відповідно зросли й обсяги його реквізиції. У травні 1916 р. було реквізовано 6 млрд 487 млн пудів антрациту, у червні – 11 млрд 61 млн пудів, у липні – 13 млрд 263 млн пудів, у серпні – 11 млрд 423 млн пудів, у вересні – 15 млрд 965 млн пудів, у жовтні – 15 млрд 956 млн пудів, у листопаді – 14 млрд 500 млн пудів. Реквізиції таким чином досягли 2/3 всього видобутого антрациту [32, арк. 14 зв.].

Взявши до уваги, що максимальні ціни на антрацит Особлива нарада встановила нижче, ніж відпускні ціни, виведені Вугільною секцією Особливої наради за участі промисловців, а також те, що гірничопромисловці інвестуючи в оборотний капітал вважали, що проведення реквізицій буде здійснюватися лише в особливих випадках, а відповідно обсяги реквізованого вугілля мали б бути незначними, комісія ХЛІ 3'їзду гірничопромисловців висунула вимогу підвищення цін на реквізований антрацит. Розмір підвищення мав відповідати цінам, які було визначено Вугільною секцією Особливої наради за участі промисловців [32, арк. 15]. Водночас підвищення цін на антрацит за інформацією Ради 3'їздів гірничопромисловців дозволило у 1916 р. підвищити рівень оплати праці робітникам, що, на думку підприємців, мало сприяти залученню нових контингентів працівників на рудники і шахти [147, арк. 2 зв.].

На процес ціноутворення суттєво вплинуло зниження якості вугілля. Значна кількість споживачів вугілля висувала претензії щодо якості мінерального палива, прагнучи вплинути на зниження його ціни. Деякі проби якості, здійснені

залізничниками, показували, що середній відсоток попелу у вугіллі складав від 10 до 20%. Так, в антрациті рудника Ткачова, що розробляв так званий Боківський пласт, було знайдено у липні 1916 р. 11,48% попелу. Але цей пласт не міг містити більше 5–6% попелу. В антрациті акціонерного товариства «Боково» було знайдено представниками Південних залізниць 21,09% попелу. В антрациті відомого на ринку рудника Отто, який розробляв Довжанський пласт, було знайдено 24% попелу. Відкидаючи ці звинувачення, гірничопромисловці нерідко вказували, що подібні закиди не могли мати місце через фізичні якості вугілля певних копалень. Водночас вони визнавали, що стислі терміни відвантаження замовленого палива та великі штрафи за зриви поставок змушували їх відвантажувати недостатньо відсортований антрацит. В окремих випадках визначення якості мінерального палива взагалі не проводилося за браком часу [32, арк. 9 зв.].

У зв'язку з негараздами у справі контролю якості антрациту в листопаді 1916 р. було запропоновано, щоб якість палива визначалася лише за попереднім зовнішнім оглядом. У випадку, коли агент компанії, що реквізувала паливо, визначав його непридатним для відправки, то воно не завантажувалося у вагони і не відправлялося. В іншому випадку антрацит мав бути відвантажений і вважався якісним. При цьому оплата за ці поставки мала б здійснюватися за рахунками постачальника за кожні два тижні протягом 10 днів після отримання рахунку. Якщо отримувач відмовлявся від платежу, то виплата за реквізований антрацит мала бути здійснена органами Особливої наради за рахунок отримувача вантажу [32, арк. 10].

Тим самим гірничопромисловці прагнули захистити свої статки як від заниження цін Особливою нарадою, так і у випадку постачання частини неякісного вугілля: в умовах гострої нестачі мінерального палива та браку часу на його відвантаження визнання великої частини партій палива такими, що не задовольняли вимог споживачів, було маловірогідним. Крім того, мова йшла про державні гарантії оплати за весь обсяг відвантаженого вугілля. А збільшення долі антрациту забезпечувало додаткові прибутки, як за рахунок кращого його

збереження під відкритим небом через його фізичні властивості, так і за рахунок переваг у ціні перед кам'яним вугіллям.

Ці дані свідчать про те, що гірничопромисловців не можна звинувачувати у свідомому обмеженні видобутку мінерального палива лише з метою збільшення ціни на нього. Зростання ціни на вугілля зумовлювалося дещо іншими причинами. Мобілізація спричинила поступове зниження кваліфікації працівників. З метою збільшення видобутку вугілля залучалися додаткові працівники, утримання яких на роботі вимагало додаткових витрат, що збільшувало ціну палива. Втрата польських покладів вугілля змінила акценти у визначенні цін доставки мінерального палива споживачам, оскільки частина транспортної інфраструктури, задіяна для перевезення польського вугілля не могла бути використана з цією метою. А перевезення донецького палива для деяких споживачів (у порівнянні із доставкою з польських копалень) коштувало суттєво дорожче. Ціна зростала також у зв'язку із збільшенням витрат на матеріали, потрібні для здійснення підготовчих робіт, для забезпечення шахтарів товарами першої необхідності, ремонту техніки та обладнання шахт тощо. Зростання ціни на донецьке вугілля провокувало також прагнення промисловців та підприємців Донбасу компенсувати частину втрат від реквізицій мінерального палива. Не варто скидати також з рахунку спекулятивні операції, поширення яких було викликано різким зростанням попиту на вугілля. Певний внесок у ціноутворення було зроблено завдяки призупиненню видобутку внаслідок шахтарських страйків. Підвищенню цін також сприяв відносно низький рівень механізації вуглевидобутку і відносно низька продуктивність праці.

Для покращення стану справ у сфері вуглевидобутку 26 липня 1916 р. урядом було вирішено вдатися до довгострокового кредитування гірничопромисловців із залученням казенних коштів за проектного обсягу кредитів в 30 млн руб. Однак Особлива нарада висловила за термінове виділення кредитів у розмірі 10 млн руб. у випадку надання позичальниками відповідних документів [148, арк. 2–2 зв.]. А Департамент державного казначейства 18 серпня 1916 р. прийняв рішення про відкриття кредитної лінії в розмірі лише 4 млн руб. для видачі

кредитів гірничопромисловцям [148, арк. 11]. При цьому кредити виділялися лише після перевірки наявних запасів вугілля на конкретних підприємствах із забезпеченням видобутим вугіллям повного обсягу кредиту. Забезпеченням могло також виступати нерухоме майно, обладнання, машини. При цьому увага зверталася також на наявність у підприємств довгострокових орендних угод на розробку покладів вугілля, що могло забезпечити «довгостроковий нормальний розвиток підприємств». Для оцінки фінансової стійкості підприємств, яким планувалося видати кредит, мали бути виділені спеціальні оцінювачі. При цьому умови видачі кредитів у кожному окремому випадку повинні були узгоджуватися із Головою Особливої наради по паливу [148, арк. 22–24]. Такі вимоги були продиктовані вимогами до фінансової стійкості підприємств, висунутими війною, коли дрібні та середні компанії поступово впродовж 1914–1916 рр. витіснялися за рахунок збуту ними готової продукції та скорочення кількості робітників. Оскільки великі підприємці мали більше можливостей для отримання вагонів та залучення до роботи додаткових контингентів працівників, у тому числі військовополонених, представників так званої «жовтої раси» (перш за все китайців) та персів.

Водночас для надприбутків, отриманих внаслідок безперервного видобутку палива, встановлювалася підвищена оплата праці шахтарів (особливо для вибійників) та здійснювалися заходи для забезпечення робітників товарами першої необхідності. Але дієвість таких заходів суттєво обмежувалася в умовах наростання темпів інфляції. І найбільш болючим питанням для робітників ставало зростання цін на продукти харчування та товари першої необхідності. Проблемою на частині шахт залишалося забезпечення працівників товарами першої необхідності, що викликало їхнє невдоволення. Так, згідно з даними окружного інспектора Юзівського гірничого округу мала місце гостра потреба в керосині, бензині, нафті, салі, крупах, пісному маслі, не вистачало також цукру [14, арк. 71]. У деяких випадках нестача цукру пояснювалася не виваженим графіком доставки його до споживачів залізницями [8, арк. 23]. Промисловці підкреслювали, що розпорощення виконання функції розподілу рухомого складу між різними

відомствами не лише затримувала відвантаження продукції, а й суттєво ускладнювала вирішення виробничих питань, пов'язаних із необхідністю використання залізничного сполучення [19, арк. 66–70]. В інших випадках йшлося про несвоєчасний розрахунок за відвантажений цукор споживачам, що було причиною відповідних затримок у постачанні продукції [7, арк. 5–8, 10, 20, 21, 24–26, 31, 37, 38]. Було також багато випадків спекуляції цим продуктом [1, арк. 28–30].

У 1916 р. майстром Катеринославської гірничої округи констатовалося кілька обставин, що, на його думку, вкрай негативно впливали на організацію видобувних робіт. Було зафіксовано 13 випадків, коли внаслідок недостатньої кількості палива для насосів не вдавалося своєчасно осушити шахти, що зумовило їх затоплення. А відновлення роботи на затоплених шахтах пов'язувалося із великими труднощами. Критику викликало також недостатнє забезпечення шкірою, що негативно позначалося на виготовленні взуття для працівників, які виконували важкі роботи. Не виконувалися наряди на постачання військовополонених для виконання гірничих робіт [15, арк. 13]. Крім того, у 1916 р. виникли труднощі із забезпеченням копалень виробами із заліза, потрібними для здійснення підготовчих робіт у забоях [22, арк. 6].

Для усунення негараздів у сфері постачання гірничих підприємств наприкінці 1916 р. було створено Товариство постачання підприємств гірничої та гірничозаводської промисловості Півдня Росії матеріалами та продуктами. Його створення мотивувалося необхідністю зосередити вирішення різноманітних питань, пов'язаних із постачанням продукції гірникам, в одній організації, що мало б усунути плутанину в організації та виконанні замовлень. Керівництво товариством наголошувало, що у справі забезпечення підприємств гірничої і гірничозаводської промисловості важливим чинником успішного виконання замовлень було сприяння уряду Російської імперії. А співробітництво з урядом могла налагодити лише сильна організація, яка об'єднувала б абсолютну більшість підприємців [22, арк. 11–13 зв.].

Затяжний хід війни виявив багато недоліків у організації вуглевидобутку та постачанні палива споживачам. Рада З'їздів гірничопромисловців у 1916 р. вказувала, що протягом 1915–1916 рр. не вдалося забезпечити залучення потрібної кількості працівників для видобутку запланованих обсягів мінерального палива [147, арк. 2]. Насамперед йшлося про великі гірничодобувні підприємства. Хоча 2/3 загальноросійського приросту вуглевидобутку в роки війни належало Донбасу, але із цієї кількості 75% збільшення видобутку забезпечили дрібні підприємства (із річним видобутком менше 5 млн пудів) з неглибокими шахтами, розвиток яких не потребував великих капіталовкладень. Великі копальні, що забезпечували у передвоєнні роки зростання обсягів вуглевидобутку, не могли швидко нарощувати обсяги видобутку мінерального палива. Підготовка власне видобувних робіт на них вимагала значно більше часу (для розвідувальних робіт, купівлі й перевезення дефіцитного в роки війни обладнання, матеріалів для кріплення, вибухівки). Крім того, збільшення обсягів капіталовкладень у розвиток великих шахт були досить ризикованими через перестороги перед можливим різким зменшенням попиту на вугілля після завершення бойових дій. Крім того, серйозною перепоною на шляху подальшого збільшення обсягів видобутого вугілля стало різке скорочення кількості кваліфікованих працівників. У другій половині 1916 р. у Донецькому басейні питома вага некваліфікованих робітників і військовополонених становила 36% (приблизно 95 тис. з 262 тис. осіб). При цьому близько 23% припадало на військовополонених (60 тис. 200 осіб) [365, с. 432–433].

У роки війни на вугільних копальнях було зафіксовано недостатня кількість вибухових речовин для проведення підготовчих робіт під землею, гасу, мастильних матеріалів для механізмів. Надто болісною виявилася нестача продовольства й товарів широкого вжитку. З літа 1916 р. став відчутним дефіцит шкіри, потрібної для оновлення привідних пасів двигунів та насосів, а також для забезпечення гірників взуттям. Однак чи не найгостріше постала проблема дефіциту металу, оскільки державні органи регулювання економіки не визнавали копальні працюючими безпосередньо на оборону. Наприкінці 1916 р. рудники не

отримали жодного пуда труб, дахового заліза, швелерів, балок [488, с. 27–28]. У той час вказувалося на труднощі у сфері організації рудниками завантаження вагонів через зменшення кількості робітників-чоловіків із використанням праці жінок та підлітків [146, арк. 4–5].

При цьому за підрахунками фахівців за загальної потреби в паливі з Донецького басейну в кількості 1 млрд 700 млн пудів на 1916 р. можливості залізничного транспорту дозволяли вивезти лише близько 1 млрд 300 млн пудів. Неможливість отримати з Донбасу близько 400 млн пудів (а за деякими розрахунками ця цифра збільшувалася й до 500 млн пудів) давало змогу спеціалістам говорити про необхідність імпорту відповідної кількості палива. Вказувалося, що саме така кількість вугілля до війни завозилася із-за кордону, що відповідним чином орієнтувало прокладення залізниць. Обмеженість можливостей залізничного транспорту по вивезенню палива з Донбасу дозволила вже у 1916 р. вести мову про впровадження масштабних заходів по заміні кам'яновугільного опалення на нафтове, дров'яне та торф'яне. Водночас промисловці Донбасу вимагали від уряду вживати комплексні заходи для забезпечення потрібних обсягів вуглевидобутку шляхом залучення до роботи додаткових партій військовополонених, організації постачання необхідних матеріалів та механізмів, а також розширення пільгового кредитування [151, арк. 64].

У другій половині 1916 р. правління Електричного акціонерного товариства Донецького басейну звернулося до уряду з проханням виділити кошти на будівництво теплової електростанції для обслуговування потреб гірників. Використанням для її роботи антрацитового штибу передбачалося економити близько 16 млн 600 тис. пудів вугілля за умови доведення потужності станції до 60 тис. кВт. Спорудження станції також мало вивільнити значну частину пристроїв для обслуговування шахт, що працювали на основі парових двигунів із заміною їх електричними приладами [177, арк. 66]. Ця станція мала обслуговувати першочергово кам'яновугільні та антрацитові копальні, а також металургійні заводи та інші підприємства Донбасу [177, арк. 74]. 12 жовтня 1916 р. Міністр

торгівлі і промисловості підтримав проект спорудження районної теплової електростанції за умови використання у якості палива відходів антрацитового виробництва. Він наголосив, що спорудження подібного об'єкту дозволило б економити паливо та підвищити продуктивність праці рудників та металургійних заводів [177, арк. 111].

Взявши за основу стан справ на листопад 1916 р., член Держради Російської імперії М. фон Дітмар зробив аналіз змін у організації вуглевидобутку в першому півріччі 1917 р. За його словами, з 1917 р. видобуток мінерального палива поступово зменшувався. Причинами такого стану урядовець називав зниження кваліфікації шахтарів із відповідним зменшенням продуктивності праці. Зменшення продуктивності праці було викликано зменшенням кількості днів виходу працівників на роботу. Незадовільним стало постачання на шахти деревини для забезпечення кріплень у забоях та заліза, потрібного для завершення підготовчих робіт. Через ці фактори в першому півріччі 1917 р. продуктивність праці зменшилася на 36% у порівнянні із 1916 р., а у порівнянні із початком війни – на 44%. Одним із наслідків цього явища М. фон Дітмар називав зменшення продуктивності праці на металургійних заводах, оскільки вони не отримували потрібного їм палива. Скорочення поставок палива для цукрових заводів зумовило скорочення обсягів виробництва продукції. З 1917 р. до нестачі палива для роботи цукроварень додалося масове незаконне захоплення земельних ділянок, де раніше вирощувався цукровий буряк, із розширенням посівів зернових культур. Своєю чергою скорочення виробництва цукру зумовлювало загострення проблем із забезпеченням цим видом продовольства шахтарів. Зменшення обсягів видобутку мінерального палива спричинило скорочення виробництва цегли, необхідної для житлового будівництва. Ця обставина, на думку М. фон Дітмара, вкрай негативно впливала на боротьбу із житловим голодом, особливо у великих містах [25, арк. 82–84].

Зменшення обсягів надходження мінерального палива примушувало цукрозаводчиків віддавати перевагу дров'яному опаленню, а також, у деяких випадках, використанню антрациту. Але через вищу теплотворність вугілля

порівняно із дровами для забезпечення потреб підприємств потрібно було значно більші обсяги дров аніж мінерального палива, що різко збільшувало навантаження на транспортні шляхи сполучення та сприяло зростанню накладних витрат [152, арк. 12–12 зв.]. Таким чином, скорочення видобутку вугілля у 1917 р. негативно вплинуло на розвиток і інших галузей виробництва.

Окремо слід сказати про вплив на організацію вуглевидобутку посилення страйкового руху. Причиною поширення страйкового руху в гірничо-видобувній промисловості ставали конфлікти між робітниками і підприємцями, засновані на невідповідності обсягів виконаної працівниками роботи і оплатою праці. Не варто також не брати до уваги, що страйковий рух залишався одним із засобів послаблення та розладу промисловості Російської імперії. У цьому були зацікавлені як її противники, так і частина союзників.

Така діяльність становила певну загрозу для успішності дій російської промисловості. Тому державні органи Російської імперії різного рівня намагалися будь-якими способами заважити поширенню страйкового руху. Одним із заходів подібного спрямування стала координація роботи різних міністерств у сфері припинення й попередження робітничих страйків. Відповідне рішення було прийнято за представленням Міністра внутрішніх справ 7 лютого 1916 р. Ним вказувалося на важливість моніторингу політичних настроїв робітників, особливо зайнятих на гірничо-видобувних підприємствах. З цією метою начальники підприємств зобов'язувалися співпрацювати в цьому напрямі із начальниками дільниць, представниками гірничої інспекції та місцевої адміністрації. Встановлювався особливий нагляд за появою на підприємствах агітаторів, які закликали до припинення роботи, або за розповсюдженням друкованої продукції відповідного змісту. Осіб, які підбурювали робітників до участі у страйках, потрібно було терміново притягнути до відповідальності. У випадку реальної загрози початку страйку представники місцевої адміністрації повинні були швидко налагодити контакт із найбільш впливовими робітниками з метою визначення їх вимог та можливостей їх задоволення. Висувалася вимога віддавати перевагу мирному вирішенню спірних питань між робітниками й адміністрацією,

а у випадку початку страйку – мав бути призначений день виходу робітників на роботу. Всі робітники мали бути попереджені, що у випадку ухилення від виходу на роботу у призначений термін, вони будуть притягнені до відповідальності. Причому робітники, які були призвані по мобілізації й отримали відстрочку через виконання службових обов'язків на підприємствах, отримували попередження про їх відправку до діючої армії. Повідомлення про всі вжиті заходи для боротьби із робітничими страйками мали бути оприлюднені адміністрацією в найкоротший термін [166, арк. 65–67].

Як відомо, державні замовлення гарантували оплату за виконану роботу, що приваблювало підприємців. Але ця привабливість, як не дивно, іноді була чинником скорочення виробництва. У середовищі робітників у травні 1916 р. поширювалися чутки, що страйки можуть зумовити до переведення підприємств у державну власність із відповідним збільшенням оплати праці працівників. Страйки в такому випадку продовжувалися навіть тоді, коли погоджувальні ради вирішували всі спірні питання [4, арк. 38]. 18 квітня 1916 р. під час переговорів з натовпом страйкуючих робітників Веровської копальні Бахмутського повіту Катеринославської губернії працівники висловили думку, що готові працювати за умови забезпечення їх продовольством і передачі копальні в казенне управління. Лише такі дії могли, на думку робітників, врятувати їх від голоду [474, с. 479].

Починаючи з червня 1916 р. відділ промисловості констатував зростання протестних настроїв у середовищі робітників. Особливо поширеною була вимога підвищення заробітної плати через різке зростання ціни на продукти харчування та промислові вироби в роки війни. У деяких випадках вдавалося уникнути страйків шляхом підвищення оплати праці (від 20 до 40%) [6, арк. 15–19]. Важливою видавалося увага до вимог працівників, із підкреслено шанобливим ставленням до них під час переговорів [4, арк. 40]. Але у багатьох випадках порозуміння досягнути не вдавалося. Конфлікти між працівниками й підприємцями виникали в основному тоді, коли керівництво не вдавалося на найменші поступки.

Гірничопромисловці вказували на особливо великі втрати внаслідок шахтарських страйків кінця квітня – початку травня 1916 р. Ситуацію певною мірою вдалося врятувати завдяки встановленню особливих премій вибійникам за регулярний вихід на роботу протягом квітня 1916 р. [14, арк. 39].

На думку Міністра торгівлі і промисловості, частину страйків було спровоковано застосуванням секвестру стосовно окремих підприємств. Накладення секвестру, як результат страйку, викликало в робітників переконаність, що таким чином вони отримують потужний засіб впливу на господарів підприємства. Переконаність полягала в тому, що достатньо страйкувати й не відступати в суперечках з промисловцями, як підприємство буде секвестровано і переданим в управління казни із відповідним підвищенням оплати праці [173, арк. 303].

Для протидії цьому на страйкуючих підприємствах повідомлялося працівникам, що страйки ні в якому випадку не можуть бути підставою для переведення заводів до казенного управління. Випадки викупу підприємств казною було спричинено не страйками, а суто військовими міркуваннями. Особи, помічені в розповсюдженні провокаційних чуток, оголошувалися зрадниками, які прагнуть допомогти ворогам, що ведуть війну проти Російської імперії [4, арк. 39].

Водночас користуючись тим, що в умовах воєнного часу страйкувати стало набагато важче, власники й адміністрація підприємств збільшили робочий час (на багатьох підприємствах до 15 годин на добу), послабили увагу до охорони праці та техніки безпеки й почали «зміцнювати» трудову дисципліну збільшенням штрафів. На деяких підприємствах було оштрафовано кожного другого робітника [433, с. 405].

Крім того, на вуглевидобувних підприємствах тривалий час панувала жорстка субординація й дух капіталістичного підприємництва, притаманний країнам Західної Європи. Висококваліфіковані робітники, як правило, отримували відстрочку від призову. У багатьох випадках встановлювалася підвищена заробітна плата. Водночас прагнення до надприбутків і збільшення видобутку

вугілля на користь іноземним акціонерам і російському уряду зумовлювало сувору експлуатацію працівників, а бажання знизити видатки – тяжкі умови праці. Попри все Донбас продовжував приваблювати працівників в основному за рахунок підвищеного рівня оплати праці, що сприяло збільшенню трудових міграцій до регіону.

У роки війни відбувалися зміни в міграції населення в Донбас. Якщо до Першої світової війни переважала сезонна міграція, коли у вільний від виконання польових робіт час частина селян прагнула заробити додаткові кошти працюючи на шахтах, то в роки війни вона в основному поступилася тимчасовій та мятниковій міграції, коли строк перебування заробітчан вже не обмежувався періодом відсутності масштабних робіт у сільському господарстві. Також зросла кількість людей, які змушені були надати перевагу постійному проживанню на території Донбасу.

Загалом протягом 1914–1916 рр. видобуток вугілля вдалося збільшити в порівнянні із обсягами 1913 р. Так, у 1913 р. було видобуто 15 млрд 343 млн 800 тис. пудів, у 1914 р. – 1 млрд 683 млн 800 тис. пудів, у 1915 р. – 1 млрд 626 млн 600 тис. пудів, у 1916 р. – 1 млрд 751 млн пудів. Кількість робітників у 1913 р. складала 168 тис. 500 осіб, у 1914 р. 185 тис. 800 осіб, у 1915 р. – 180 тис. 600 осіб, у 1916 р. – 235 тис. осіб. Таким чином, кількість працюючих збільшилася на 39,8%. Однак через зменшення кваліфікації місячна продуктивність праці одного робітника зменшилася на 18,6% [277, с. 19].

Видобуток вугілля збільшився впродовж 1914–1916 рр. в основному завдяки зростанню кількості робітників. Промисловцям замість мобілізованих робітників вдалося залучити до роботи селян із числа колишніх гірників, а також велику кількість військовополонених. Але через негаразди в системі залізничного сполучення значну кількість палива не могло бути переміщено до північних промислових районів Російської імперії. Головним центром постачання вугілля для держави став Донбас, де видобуток мінерального палива відбувався на більш високому рівні, аніж перед війною [505, с. 38].

Аналізуючи забезпечення гірничо-видобувної промисловості працівниками впродовж 1914–1916 рр. не варто забувати й про військовополонених, частка яких у середньому коливалася від 10 до 30% робітників, але на деяких підприємствах сягали й 50%. Ці люди через свій статус виконували роботи, пов'язані із важкою та виснажливою фізичною працею. Лише невелика їх частина мала навички роботи на шахтах і зовсім мало – професійні знання гірничих інженерів. Але це також розповсюджувалося й на працівників, що прибували в роки війни із різних регіонів Російської імперії. Тому можна стверджувати, що рівень професійної підготовки працівників гірничо-видобувної промисловості впродовж 1914–1916 рр. поступово знижувався. Частка жіночої праці та використання на роботах малолітніх працівників певною мірою зростала, хоча в більшості випадків залишалася незначною, особливо у виконанні важких підземних робіт.

На перешкоді закріпленню працездатного населення в гірничо-видобувній промисловості було кілька факторів. Насамперед йдеться про складні умови праці на підприємствах, яка нерідко була пов'язана із небезпекою для життя. Крім того, можна виділити труднощі із забезпеченням житлом та низький рівень культурно-побутового обслуговування населення.

4.2. Діяльність гірничо-видобувних підприємств у 1917–1918 рр.

Повалення самодержавства більшість гірничопромисловців оцінили позитивно, висловлюючись за ліквідацію старих форм державного управління й розширення повноважень буржуазії [500, с. 42–81]. Робітники також здебільшого вітали повалення самодержавства, маючи надію на покращення умов праці. Значна частина представників царської адміністрації замінювалася на місцях новими службовцями. Гірничопромисловці вказували на нагальну необхідність у створенні нових координаційних органів, оскільки революційні події стали причиною зменшення обсягів видобутку палива [63, арк. 10]. У березні 1917 р. Рада З'їздів представників промисловості і торгівлі висловилася за підтримку Тимчасового уряду і проведення буржуазних реформ [490, с. 5–46]. Гірничопромисловці в основному виступали за республіканську форму правління, критикуючи самодержавство за нераціональну економічну політику та зазіхання на право приватної власності [339, с. 15508–15511].

У революційний час у гірничопромисловому районі України виникла низка установ торгово-промислового стану: Союз представників великої кам'яновугільної промисловості, Союз представників дрібної і середньої кам'яновугільної промисловості, Союз антрацитової промисловості, Союз металургів, З'їзд гірників і гірничопромисловців Облaсті Війська Донського, обласні союзи фабрично-заводської промисловості та інші місцеві професійні об'єднання підприємців [461, с. 16233–16235].

Гірничопромисловці висловлювали пропозиції реорганізації корпорації відповідно до нових умов – «відбулася революція психології, і ми як організація, яка має велике значення, повинні виконувати роль Тимчасового Уряду, інакше з нами відбудеться те саме, що й зі старим режимом» [33, арк. 18].

На З'їздах гірничопромисловців обговорювалися питання забезпечення державної підтримки організації виробництва в умовах, коли кількість робітників постійно зростала. Саме цим на початку 1917 р. пояснювалися фінансові ускладнення у сфері вуглевидобутку. Визначення реквізиторних цін на

вугілля ставало одним із гострих питань співпраці з урядовими структурами. Підприємці підкреслювали, що «порушення економічної рівноваги» внаслідок неадекватного ціноутворення «може бути смертельним для кам'яновугільної промисловості». Зазначалося, що ціни продажу палива визначалися урядом на основі його собівартості, а тому «чутки про надприбутки – лише міф» [34, арк. 23]. Вказувалося, що робітники повинні дещо вгамувати свої вимоги стосовно зростання заробітної плати, оскільки в іншому випадку інфляційні процеси могли загрожувати не лише стабільній роботі окремих шахт, а й існуванню вугледобувної галузі загалом [34, арк. 24–24 зв.].

Водночас окружний інженер Горлівського гірничого округу на початку 1917 р. вказував на нестачу борошна, крупи, м'яса та інших предметів першої необхідності на рудниках, а також масові реквізиції коней, що на його думку, зумовлювало суттєве зменшення обсягів видобутку вугілля [142, арк. 120].

13 березня 1917 р. було запропоновано утворити Тимчасовий комітет Донецького басейну для впорядкування управління підприємствами регіону. Вказувалося, що промисловість Донбасу перебувала в залежності від уповноважених особливих нарад по паливу, обороні, перевезеннях і продовольству. Для покращення стану справ пропонувалося узгодити позиції промисловців, уповноважених держави та робітників. Вважалося, що на утримання комітету потрібно було виділити близько 20 тис. руб. [150, арк. 1].

Проте основною причиною економічного колапсу у вуглевидобувній промисловості М. фон Дітмар називав нездатність залізниць забезпечити перевезення потрібного обсягу вантажів. Поруч із цим урядовець критикував у 1917 р. Тимчасовий уряд за його нездатність забезпечити виконання законів. Негативно ставлячись до анархії, він вказував, що відсутність сильної центральної влади згубно впливала на діяльність вугільних копалень через свавілля місцевих урядовців, які, ігноруючи розпорядження Тимчасового уряду, дбали лише про власні інтереси. Тим самим, руйнувалися усталені економічні зв'язки, сприяючи посиленню плинності кадрів та зменшенню кваліфікації працівників. Запобіжним заходом розглядалося жорстке забезпечення

законослухняності із введенням спрощеного судочинства. Такий захід спрямовувався, на думку М. фон Дітмара, не стільки проти робітників, скільки проти місцевих чиновників, які перетворили видобуток вугілля виключно на джерело власного збагачення, не рахуючись із потребами та інтересами держави. Він наголошував, що місцеве свавілля зводило нанівець всі досягнення революції, результатом чого стало повалення монархії [25, арк. 85–86].

Поступовий розлад системи управління гірничо-видобувними підприємствами, сформованої до Першої світової війни, сприяв активізації різного роду ділків та аферистів, що прагнули перебрати на себе управлінські функції. Вони мали на меті передусім збільшити власні статки, а не покращити організацію вуглевидобутку. «Революційна діяльність» ставала для частини з них досить непоганим прикриттям істинних мотивів участі в управлінні гірничо-видобувними підприємствами.

Будучи прихильником ідеї «єдиної і неподільної» Росії М. фон Дітмар негативно ставився до контролю над видобувною промисловістю з боку будь-яких державних об'єднань, що не представляли інтереси всього населення колишньої Російської імперії. Виступаючи проти засилля будь-якої партії чи приватної особи, він наголошував на необхідності комплектування уряду особами, які займали чітку державницьку позицію, орієнтуючись на збереження єдиної Російської держави. Важливим йому видавалося забезпечення соціальних інтересів робітників, оскільки це дозволяло забезпечити стабільну роботу промислових підприємств. Критикуючи царський уряд за відсутність достатньої уваги до інтересів і потреб пересічних працівників, М. фон Дітмар наголошував на необхідності заохочення підвищення продуктивності праці та «індивідуальної ініціативи», спрямованої на покращення організації виробництва [25, арк. 91].

14 серпня 1917 р. на засіданні Державної наради М. фон Дітмар стверджував, що негативним наслідком революції було повне руйнування державного апарату. Це стало причиною того, що, за висловом політика, «безвідповідальні особи», не маючи професійних знань, втручалися у виробничий процес, позбавляли роботи інженерно-технічних працівників та

кращих робітників, які виступали проти анархії на виробництві. Порушуючи норми техніки безпеки та ігноруючи послідовність виробничих процесів такі особи сприяли зупинці підприємств або ж їх фінансовому краху. На підприємствах поширилися випадки самочинного утворення різного роду комітетів, які здійснювали накладення штрафів та займалися тероризуванням адміністративного апарату, позбавляючи посад найкращих адміністраторів і тим самим додатково руйнуючи виробничі зв'язки [25, арк. 93].

Намагаючись протистояти цьому, гірничопромисловці вдавалися до фінансування офіцерських організацій, що ставили за мету відновлення «єдиної і неподільної Російської імперії». Фінансові ресурси використовувалися для забезпечення офіцерських організацій зброєю та боєприпасами [266, с. 196].

16 липня 1917 р. було прийнято рішення про запровадження державної монополії на донецьке паливо. Все паливо, добуте на шахтах і копальнях або мало бути видобуто в майбутньому передавалося в розпорядження держави. Оголошувалося про припинення виконання всіх укладених раніше угод на постачання мінерального палива, у тому числі й укладених із казною. Всі покупці мінерального палива втрачали можливість вимагати від своїх контрагентів виконання поставок, термін виконання яких завершився до дня введення в дію цього положення. Заборонялося закладати також видобуте паливо. Аванси та завдатки, що було видано покупцям своїм контрагентам за угодами на постачання мінерального палива Донецького басейну, мали бути повернуті покупцям протягом трьох місяців. Будь-які претензії по виконанню угод мали бути вирішені контрагентами протягом шести місяців. У випадку неможливості повернути завдаток чи аванс покупцеві держава мала видавати кредити покупцям мінерального палива на відповідну суму. З-під дії цього положення вилучалося паливо, яке використовувалося на ремонтних майстернях, паротягах та житлових приміщеннях, що знаходилися при копальнях, а також паливо, що постачалося споживачам безпосередньо з шахт візниками для власного споживання без права подальшого перепродажу, та вугілля, призначене для переробки на кокс. Паливо, що поступало в розпорядження держави, мало

розподілятися між споживачами головним уповноваженим по Донецькому паливу й районними уповноваженими Особливої наради по паливу. У випадку відмови без поважних причин на постачання палива головним уповноваженим по Донецькому паливу могла здійснюватися реквізиція палива. При головному уповноваженому по Донецькому паливу і під його головуванням мало бути утворено Раду у справах монополії торгівлі донецьким паливом, до якої входили голова харківського гірничозаводського комітету, один представник від Міністерства шляхів сполучень, один представник від приватних залізниць, по одному представникові від Військового відомства, від Морського відомства, від Міністерства продовольства, від Всеросійського земського союзу, від Всеросійського союзу міст, від всіх пароплавств Чорного і Азовського морів та від пароплавства Дніпра, Дону, Сіверського Донця, один представник від Центроцукру та один представник від Всеросійської організації мукомелів. Крім того, до Ради мали входити по одному представнику від нарад при уповноважених по паливу: центрального, петроградського, Південного і Київського районів, шість осіб від Ради З'їзду гірничопромисловців, з яких один мав представляти металургійну промисловість; шість представників від робітників Донецького басейну, обраних від обласної ради робітничих депутатів. Представник від Державного контролю входив до Ради з правом дорадчого голосу. Цим же документом відмінялися заходи проти надлишкового вмісту попелу у вугіллі, правила примусових замовлень на паливо без попередньо укладених угод, правила для оплати реквізованого для залізниць донецького мінерального палива [159, арк. 35–39].

У грудні 1917 р., «у заграві цієї роз'ятреної пожежі загальної ненависті та поголовного озлоблення» [398, с. 16365] зібрався XLII З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. З огляду на невизначеність найближчих перспектив державного та соціально-економічного розвитку підприємці обмежилися загальною директивою та дорученням керівним органам корпорації стояти на сторожі інтересів гірничої та гірничозаводської промисловості Півдня Росії. На початку 1918 р. членів президії Ради З'їздів було звинувачено

більшовиками в саботажі та заарештовано [468, с. 16591]. Як зазначалося на сторінках «Горно-заводского дела», «стара Росія розвалилася та померла. Більшовизм, що змінив її, є повним запереченням самої ідеї державності та суперечить національним прагненням російського народу; досвід бузувірсько-жорстокого комуністичного правління величезним народом, небачений за суто знущальними формами свого прояву, неможливий ніде тривалий час, блискуче вдався в нас – недарма кажуть, що Росія є країною необмежених можливостей» [456, с. 16595].

Наступ більшовицьких військ на українські землі супроводжувався нищенням промислових об'єктів, персоналу та вивезенням необхідної продукції до Росії. Для виконання планів вивезення готової продукції більшовиками визначався стан промислових підприємств та обсяги готової продукції на них. 15 січня 1918 р. на нараді про Донецьку промисловість при Вищій Раді народного господарства зазначалося, що Грушевсько-Власівський район антрацитового видобутку має близько 10 тис. працівників, робітничі організації розгромлені козаками, близько 10 тис. робітників виїхали з району. Окрім російських грошей, в обігу були грошові знаки Каледіна. Запаси антрациту складали близько 1 млн 500 тис. пудів. У районі нараховувалося 112 рудників. Видобуток вугілля скоротився на 50%, технічне обладнання в основному було виведено з ладу. Адміністрація відмовлялася піднімати заробітну плату, а з переходом на 8-годинний робочий день її розміри суттєво скоротилися. Залізниця, які були проведені до рудників у більшості випадків були зруйновані в ході бойових дій. Три рудники давали за місяць близько 250 тис. пудів вугілля, а раніше такі показники забезпечував лише один. Частина заводів перейшли до рук робітників, але за постановами робітничих комітетів закриваються через недостатню кількість палива. Делегат Кадієвського заводу вказував, що в районі було близько 30 тис. робітників, а за листопад 1917 р. вироблено продукції на 1 млн пудів менше, аніж у листопаді 1916 р. Значна кількість працівників залишає виробництво, багато робітників мобілізовано. Делегат від Петровського району зазначив, що в районі залишилося близько 15 тис. робітників. Видобуто за

грудень 1917 р. лише 180 тис. пудів вугілля. Металургійний завод виготовив у листопаді 1917 р. 800 тис. пудів металу, а у грудні – лише 350 тис. пудів. Відчувався брак паливно-мастильних матеріалів та рухомого складу. Завод було конфісковано представниками радянської влади. Представник Макіївського району доповів, що підприємства Товариства гірничий і металургійний «Унион» мали у своєму розпорядженні 22 рудники і 2 металургійних заводи. Вони були захоплені робітниками і націоналізовані. Видобуток вугілля різко зменшився. Всі рудники могли забезпечити видобуток до 6 млн пудів вугілля, але забезпечували лише 2 млн 500 тис. пудів. Запаси вугілля складали 450 тис. пудів. Робітників, включаючи військовополонених, нараховувалося лише 28 тис. осіб [76, арк. 94–96].

Більшовицький уряд проголосив на початку 1918 р. про націоналізацію копалень та рудників. Членів президії Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії було звинувачено більшовиками в саботажі та заарештовано [549, с. 233]. Радянськими органами на початку 1918 р. розпочалася масова націоналізація рудників без згоди профспілок із вивезенням коштів, які були у наявності. Здійснювалася інвентаризація наявного обладнання та коштів для організації їх негайного вивезення до Росії. Частина заробітної плати працівників перераховувалася в окремі «страйкові фонди», а незабаром ці кошти теж вивозилися.

Велика кількість дрібних рудників націоналізувалася внаслідок відмови господарів продовжувати роботу [74, арк. 50]. На початку 1918 р. працівники соляних промислів виступили проти пограбування України представниками комісарів. Вони наголосили, що лише загальноросійські Установчі збори можуть вирішити долю України і Росії [74, арк. 55].

Однак реально забезпечити повномасштабне державне керівництво видобувними підприємствами було практично не можливо. У зв'язку із здійсненням націоналізації рудників робітничі комітети висловлювали прохання до технічного персоналу визначитися із підтримкою процесу націоналізації [64, арк. 9].

На багатьох зборах робітників заявлялося, що відповідальність за руйнування підприємств покладено на більшовиків, які прагнуть вивезти все цінне майно й кошти, а також роззброїти непідконтрольні їм збройні угруповання та передати владу в Україні окупаційним військам. На багатьох підприємствах створювалися комісії по розшуку більшовиків за їхню підривну роботу [74, арк. 112].

На початку 1918 р. профспілкові організації висловили вкрай негативне ставлення до так званого робітничого контролю та всіх спроб соціалізації і націоналізації підприємств. У Декларації профспілок по робітничому питанню йшлося про те, що контроль за роботою підприємств повинен бути не класовим, а державним [74, арк. 401].

На обласному з'їзді профспілок працівників гірничої промисловості Донецького та Криворізького басейнів 23 березня 1918 р. було прийнято рішення про створення професійної виробничої організації для керівництва економічною боротьбою робітничого класу. Організація мала бути здійснена на основі централізації управління і фінансів [74, арк. 83]. Профспілкові лідери шахтарів Донбасу вказували, що партії, які входили до складу більшості рад у 1918 р. в Україні, відкидали ідею незалежних профспілок і виступали за їх перетворення на органи державної влади [74, арк. 148]. Водночас у зверненнях профспілкових лідерів зазначалося, що відокремлення України від Росії спричинить руйнування зв'язків між профспілками та масове ігнорування професійних інтересів працівників [74, арк. 158].

У 1918 р. представники профспілкових організацій Донбасу виступили за видання законів про охорону праці жінок, підлітків і дітей, про видання законів про промислові позики, виборний порядок і безкоштовність судового розгляду справ, видання закону про інспекцію праці із розповсюдженням його на всі види найманої праці та на всі без винятку підприємства, які користувалися найманою працею [74, арк. 215].

У другій половині квітня 1918 р. у ході українсько-німецьких переговорів було досягнуто угоди про експорт різних видів сировини. Зокрема, з

криворізьких та донецьких копалень передбачалося вивезти 37 тис. 500 пудів залізної руди, марганцю та металобрухту в розмірах ваги імпорту машин та різних металевих виробів. Представники Центральних держав намагалися шляхом запровадження вільної торгівлі викачати з України якомога більшу кількість сировини. Однак Центральна Рада не могла забезпечити не лише постачання до Німеччини визначеної кількості збіжжя та промислової сировини, а й не мала можливості забезпечити утримання 400 тис. німецької окупаційної армії, яка вигнала більшовиків. Це стало причиною погіршення українсько-німецьких стосунків [366, с. 44].

Водночас Брестський мир лише на деякий час змусив керівництво більшовицької партії відмовитися від зазіхань на контроль над Донбасом, але різноманітні заходи, які могли б полегшити справу його захоплення в майбутньому продовжували здійснюватися. Йдеться про організацію опору німцям та українському уряду із створенням збройних робітничих загонів [480, с. 24–27]. Було навіть запропоновано організувати «Союз захисту», який би відстоював економічні інтереси російських промисловців та підприємців на українських землях із визначенням збитків, що було завдано росіянам українським урядом [172, арк. 1].

23 червня 1918 р. Вища рада народного господарства доручила Ліквідаційному відділу здійснити взаєморозрахунки з Українською стороною та вияснити взаємні претензії. У межах цього завдання потрібно було зібрати матеріали, пов'язані із розрахунками та претензіями сторін на всіх підприємствах військово-промислового комплексу, що субсидувалися під час війни за рахунок колишнього Міністерства торгівлі і промисловості; визначити обсяги фінансування окремих підприємств в роки війни із виокремленням авансового фінансування; здійснити підрахунок боргів підприємств, що було розташовано на українських землях, так званим «великоросійським банкам» [172, арк. 6–6 зв.].

Такий підхід свідчив лише про тимчасовість перемир'я та прагнення російської сторони отримати якомога більш вичерпну інформацію про стан справ у гірничо-видобувній промисловості Донбасу, а також визначити максимальний

обсяг можливих претензій до української сторони, пов'язаних із борговими зобов'язаннями окремих промислових підприємств, установ та організацій. Більшовицьке керівництво відверто заявило про успадкування прав та обов'язків колишньої Російської імперії. Але якщо зобов'язання царського уряду перед іноземними державами більшовицька влада виконувати не збиралася, то претензії на визискування зобов'язань перед російськими установами та організаціями широко використовувалися для тиску на українську сторону. Так, наприклад, більшовицький уряд негативно сприйняв рішення української фінансової комісії про неприйняття Українською державою на себе зобов'язань по платежах, розміщених на території України, які мав виплатити колишній царський уряд [176, арк. 153].

Водночас на рудниках і шахтах відбувалися страйки робітників, які висували переважно економічні вимоги. Проблемою залишалося постачання продовольства для гірників. Найбільш масовим страйком гірників був страйк у Горлівці. 27 травня 1918 р. адміністрація заявила робітникам, що гроші, які мало бути виплачено за час націоналізації підприємств згідно рішень Раднаркому, люди не одержать. Профспілки закликали працівників до роботи, але вказували, що у випадку несплати коштів до 1 червня буде оголошено загальний страйк. Переговори не посприяли розв'язанню конфлікту, а тому 1 липня на загальних зборах членів союзу Горлівського району було оголошено страйк через відмову адміністрації заплатити за роботу за березень і квітень 1918 р. Не знайшли підтримки заклики адміністрації до робітників підтримувати у діючому стані хоча б водовідливи. Однак союз «Горнотруд», який виступав проти так званих «мертвих страйків», які спричиняли суттєву руйнацію виробничих процесів, і закликав кочегарів, працівників електростанцій і водовідливів не залишати своїх місць. Частина працівників в таких умовах відновила роботу [77, арк. 69–70].

У травні 1918 р. на підприємствах Російсько-Бельгійського металургійного товариства у Єнакієво представники адміністрації, які повернулися до роботи, оголосили про те, що встановлені Раднаркомом розцінки оплати за роботу буде зменшено на 45%. Це викликало протест з боку союзів «Горнотруд» і

«Металлист» та стало причиною оголошення «мертвого страйку», під час якого на двох рудниках було зупинено насоси. Внаслідок цього адміністрація прийняла рішення про виплату заробітної плати за березень і квітень 1918 р. і переглянула ставки оплати праці, що забезпечували зниження від запропонованих Раднаркомом лиш 15%. Після відступу частин Червоної армії страйк був зафіксований у Щербинівці. Робітники були піддані тілесним покаранням, а адміністрація відмовилася видавати продовольство за фіксованими цінами. Ці дії спричинили те, що близько 2 тис. робітників залишили район у пошуках іншої роботи [77, арк. 73].

Для боротьби зі страйками в Юзівському, Горлівському, Щербинівському районах широко використовувалися тілесні покарання у вигляді від 25 до 100 ударів батоном. Вироки виносилися начальниками місцевих загонів. Робітники по-різному реагували на такі покарання. Більшість відмовлялася брати участь у мітингах і зборах, частина розпродавала свій скарб і віддавала перевагу виїзду за межі Донбасу. Поруч з цим частина робітників віддавала перевагу так званому «економічному терору», коли псувалося обладнання [77, арк. 76].

У липні 1918 р. на території Криворізького району працювало лише 3 рудники: Південноросійське Дніпровське металургійне товариство із видобутком 649 тис. пудів руди, Краматорське металургійне товариство, яке видобувало 290 тис. пудів руди і Акціонерне товариство Криворізьких залізних руд із видобутком 27 тис. пудів руди. Вивезення криворізької руди по залізницях за сім місяців 1918 р. склало всього 16 млн 500 тис. пудів, або 2 млн 300 тис. пудів на місяць за нормальної місячної відправки у 30 млн пудів. Запаси руди на всіх рудниках на 1 серпня 1918 р. склали 97 млн 100 тис. пудів. Загальна чисельність робітників на всіх рудниках Криворіжжя на 1 січня 1918 р. становила 3 тис. 757 осіб [539, с. 29–30]. Протягом першої половини 1918 р. кількість працівників на гірничих підприємствах зменшилася на 47% з 43 тис. 300 до 21 тис. 600 осіб [348, с. 7].

У Бахмутському повіті на Голландському руднику соляних копалин 16 липня 1918 р. почався страйк. У тому ж повіті на Софіївському та

Воровському рудниках при Петровських заводах робітники не вийшли на роботу й висунули вимогу про підвищення заробітної плати [75, арк. 86].

Усі рудники Криворіжжя на серпень 1918 р. припинили роботу. Робітники, звільняючись, отримували оплату на два тижні наперед. Розрахунки відбувалися без ексцесів. Робітників на рудниках залишилося 2 тис. 500 замість 25 тис. осіб, більшість підприємств було затоплено. Видобуток руди міг бути поновлений лише через 3–6 місяців. Охорона рудників не організована. Всюди відбувалися грабунки та вбивства [74, арк. 298].

Наприкінці 1918 р. гірничо-видобувну промисловість Донбасу значною мірою було зруйновано. Лише 10% котлів, що використовувалися на рудниках, були придатні до роботи. На шахтах залишилося лише 20% коней, від тієї кількості що була на початку війни. З 1 тис. 816 шахт підлягало відновленню лише 959 або 52%, з них 389 об'єднано в невеликі гірничо-видобувні підприємства, які забезпечували видобуток палива із великим відсотком шлаку [362, с. 16637]. Виникнення й розвиток дрібних підприємств обумовлювалося браком коштів для відновлення роботи великих копалень. Саме невеликі «копанки» (або «журавки») забезпечували місцеве населення паливом та врешті-решт засобами для існування. Видобувалося не лише вугілля, а й так звана вугільна сажа. Такі шахти влаштовувалися на землі селян і мали глибину від 3 до 10 м. На них працювали або самі господарі, або робітники, які проживали в сусідніх робітничих селищах і внаслідок закриття великих шахт були позбавлені роботи. Невеликі шахти забезпечували видобуток близько 200 пудів низькосортного вугілля щомісяця. Більшість такого вугілля купувалася торговцями та дрібними вуглепромисловцями і перевозилося на склади при залізничних станціях за ціною доставки 4 руб. – 4 руб. 5 коп. за пуд, а потім низькосортне вугілля змішувалося із паливом більш високого сорту для наступного перепродажу за завищеними цінами [363, с. 16700–16701].

Більшість шахтарів мешкало у землянках, часто не маючи навіть спального місця. Ліжка та матраци вважалися предметами розкоші і використовувалися лише 1/5 частиною робітників. Всі інші спали в одязі на нарах або земляній

підлозі. За роки війни повністю припинилося спорудження нового житла і ремонт старих приміщень, причому значна частина житлового фонду була зруйнована у ході бойових дій. Лазні та лікарні практично не діяли. Незадовільні соціально-побутові умови, відсутність засобів для існування та поширення епідемій зумовлювали високий рівень смертності серед шахтарів.

Висновки до розділу

Загалом упродовж Першої світової війни гірничо-видобувну промисловість України, представлену в основному покладами Донбасу, було в більшості знищено. Її руйнація відбулася не лише внаслідок збройних сутичок, які локально мали місце наприкінці 1917 – у 1918 рр., а й невваженої економічної політики, що здійснювалася представниками різних політичних сил.

Уряд Російської імперії прагнув до забезпечення максимальної фондівіддачі за мінімуму капіталовкладень у розвиток вуглевидобувної промисловості. На цьому шляху посилювався економічний тиск та розширювався спектр позаекономічних примусів на промисловців та підприємців Донбасу. Негативно на фінансове становище вугільних магнатів вплинули реквізиції вугілля, запроваджені у 1915 р., застосування секвестру та заходи, спрямовані на запровадження монополії держави на видобуток мінерального палива. Цей комплекс заходів свідчив про прагнення російського уряду за всяку ціну забезпечити зростання вуглевидобутку для забезпечення принаймні найбільш пріоритетних споживачів паливом. Протягом певного часу надзвичайні заходи не перешкоджали зростанню вуглевидобутку. Але транспортна інфраструктура Російської імперії виявилася нездатною забезпечити перевезення зростаючих обсягів палива. Це призвело до накопичення запасів вугілля на відкритих майданчиках поблизу місць видобутку. Одним із наслідків кризового стану у вуглевидобувній промисловості стало різке збільшення з 1916 р. видобутку антрациту із одночасним його нераціональним використанням у деяких випадках як замітника низькосортного вугілля.

Негативно на процесі вуглевидобутку позначилося скорочення кількості кваліфікованих працівників на шахтах у результаті призову та стихійних міграцій. Зменшення продуктивності праці на шахтах формувало додаткову потребу у працівниках з метою збільшення кількості видобутого палива. Зростання обсягів низькоякісного вугілля зумовлювало збільшення обсягів його

використання та конфліктів із частиною споживачів, чию економічну діяльність не було розраховано на використання не досить якісного пального.

Негативно на розвиток вуглевидобувної промисловості вплинуло поширення страйкового руху. Попри загострення проблем, пов'язаних із забезпеченням гірників продовольством та товарами першої необхідності, російський уряд доклав великих зусиль для їх вирішення. Однак, виступаючи за поразку Росії у війні, представники партії більшовиків активно використовували погіршення соціально-побутових умов шахтарів для подальшої дестабілізації роботи вуглевидобувної промисловості і залучення працівників до страйкового руху. З огляду на фінансування партії більшовиків великою мірою за участі спецслужб Німеччини і не дивним видаються дії, спрямовані на обмеження Російської імперії у видобутку енергоресурсів.

Перша світова війна виявила велику роль енергоресурсів у збереженні для економіки здатності виробляти в достатній кількості військове спорядження. Тривале ведення бойових дій було можливим лише в умовах своєчасного постачання палива споживачам, серед яких виділялися металургійні заводи. Відповідні темпи видобутку за збереження високої якості вугілля могли бути забезпечені лише в умовах сприяння розвитку великих вуглевидобувних компаній. Обов'язковою умовою ставало забезпечення перспектив їх розвитку для збереження зацікавленості в інвестиціях у галузь.

Водночас на території Донбасу не існувало розгалуженої соціально-побутової інфраструктури, достатньої для закріплення працівників у регіоні, що сприяло формуванню стійкого уявлення в середовищі трудящих про працю шахтаря як тимчасову, сезонну, потрібну для отримання додаткових коштів з метою покращити стан справ у особистому (як правило селянському) господарстві.

Через економічні обставини протягом 1918 р. було припинено діяльність багатьох потужних шахт із одночасним зростанням кількості так званих «копанок», де видобували вугілля низької якості, в основному не придатне для використання у сфері забезпечення руху суден. Відбувалося скорочення обсягів

виплавки чавуну та металу, що зумовлювало значні труднощі в роботі та повну зупинку металообробних заводів, а також ускладнення виробництва паротягів та вагонів для залізниць, що додатково негативно впливало на здійснення транспортних перевезень.

РОЗДІЛ 5

РОБОТА МЕТАЛУРГІЙНОЇ ТА МАШИНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

5.1. Мілітаризація металургійних та машинобудівних підприємств протягом 1914–1916 рр.

Повний цикл металургійного виробництва включає в себе три основних етапи: виплавка чавуну, виробництво напівпродукту – залізних і сталевих болванок та прокат болванок. Зростання попиту на промислові вироби стимулювало перед війною бурхливий розвиток металургійної промисловості. Якщо виплавка чавуну загалом по імперії в 1913 р. зросла на 60% у порівнянні із 1900 р., то на території України – більш ніж на 100% [436, с. 138–139]. У 1913 р. в Донбасі й Придніпров'ї знаходилося 18 металургійних заводів, на яких працювало близько 95 тис. робітників [488, с. 37].

Темпи зростання виробництва металургійних заводів Сходу і Півдня України, технічно найбільш оснащених, були в роки промислового піднесення (1910–1914 рр.) нижчими, аніж по всій металургійній промисловості Росії. У той час як виплавка чавуну на Сході і Півдні України зросла на 41%, збільшення загальноросійського виробництва чавуну склало 60%. Ще досить показовими були дані, які належали найбільшим заводам регіону. Виплавка чавуну на Юзівському заводі зросла за вказані роки лише на 29%, на Дніпровському заводі – на 25%, на Петровському – на 34,8%. На Донецько-Юріївському заводі власне не спостерігалось зростання обсягів виробництва: у 1909 р. було виплавлено 14 млн 700 тис. пудів чавуну, в 1913 р. – 15 млн 100 тис. пудів, тобто більше на 2,7%. Внаслідок недовантаження виробничих потужностей питома вага продукції п'яти найбільших заводів у 1913 р. була меншою за показники 1909 р. Зменшення питомої ваги відбулося не в результаті будівництва нових заводів, а за рахунок обмеження виробництва найбільших підприємств Сходу і Півдня України. А

зростання ціни на південний чавун за 1910–1914 рр. на 38,2% і на уральський – на 27,4% зумовлювалося митним протекціонізмом [350, с. 106].

Практика казенних замовлень сприяла домінуванню невеликого кола підприємств на ринку металу, оскільки заводи, які не отримували державної підтримки, природно, не могли з ними конкурувати. У доповіді голови Особливої міжвідомчої наради, скликаної в Петербурзі у грудні 1911 р., зазначалося, що «прибутки, які отримують заводи, що мають справу із скарбницею, дають їм можливість зменшувати ціни на ринкові вироби за межі, не доступні іншим підприємствам, і таким чином посилюють труднощі, в яких знаходяться останні» [570, с. 31].

Діяльність значної кількості металургійних підприємств контролювалася акціонерними товариствами, які, як правило, зосереджували у своїх руках джерела палива, марганцю та коксове виробництво. Широка присутність іноземного капіталу формувала поліетнічний управлінський апарат, який, у переважній більшості випадків, сприяв розвитку творчого духу підприємництва. Так, посаду директора Дніпровського металургійного заводу займав поляк І. Ясюкович, що було однією з причин комплектування керівних кадрів за рахунок осіб польського походження. Інженерно-технічні кадри заводу «Русский Провиданс» були переважно вихідцями з Бельгії, а Донецько-Юр'ївського – з Німеччини. Такий характер організації управління підприємствами сприяв розширенню виробничих зв'язків, у тому числі й за рахунок укладення відповідних угод із фірмами, розташованими поза межами Російської імперії. В основному такі угоди уклалися із європейськими виробничими об'єднаннями.

Східні й південні промислові заклади залежно від джерел використання сировини умовно поділялися на три групи. До першої належали Олександрівський, Дніпровський і Верхньодніпровський, які розташовувалися поруч із покладами залізної руди, але порівняно далеко – від покладів вугілля. Так, відстань від Верхньодніпровського заводу до вугільних копалень складала близько 400 верст. До другої групи входили заводи, чиє місце розташування визначалося покладами вугілля. Основна група цих заводів знаходилася на

Донбасі. До них належали Новоросійський, Сулинський, Дружківський, Петровський, Донецько-Юріївський, Ольховський, Краматорський, Алмазний, Макіївський, Білянський. Для цих підприємств треба було завозити залізну руду. Так, Петровський завод завозив сировину з відстані близько 525 верст. Третя група це заводи, які використовували керченську руду, такі як Керченський, Нікополь-Маріупольський, «Русский Провиданс». Ця диференціація породжувала суперечки навколо інтересів окремих районів, які виражалися в довоєнний час у боротьбі стосовно визначення залізничних тарифів [539, с. 15–16].

Найбільшим металургійним підприємством був Дніпровський завод Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, який мав можливість здійснювати повний цикл залізничного виробництва. Основні виробничі потужності підприємства було представлено 5 доменними печами для виплавки чавуну, 5 конверторами виробництва рейкової, бандажної сталі, 8 печами мартенівського й пудлінгового виробництва. Підприємство також мало у своєму розпорядженні рейковобалочну, дротяну, дрібносортову, середньосортову, великосортову універсальну, тонколистову й покрівельну, прокатні електрифіковані майстерні. Рівень електрифікації заводу становив 63,5%. Напередодні Першої світової війни підприємство було найбільшим у Російській імперії із статутним капіталом у 15 млн руб. та виробляло 13–14% всього чавуну, сталі й прокату. Протягом 1915–1916 рр. прибутки заводу зросли до 12 млн 100 тис. руб., але підприємство постійно відчувало нестачу кваліфікованих працівників, що примушувало залучати до праці некваліфікований персонал та військовополонених [545, с. 627–629].

Друге місце за обсягом виготовленої продукції займав Олександрівський південноросійський завод, що належав Брянському рельсопрокатному, залізничному й механічному товариству. Під час війни завод мав 5 доменних печей, найбільша з яких могла виробляти до 22 тис. пудів чавуну на добу. Мартенівські печі давали м'яке сортове залізо й спеціальну сталь: снарядну, гарматну, інструментальну. У роки війни завод виготовляв чавун усіх сортів, фермо-марганець і фермо-сіцилій, вилиті й обжаті болванки, заготовки, катані й

ковані вали, сортове, листове та універсальне залізо, залізничні рейки, балки, швелери, катаний дріт, чавунні труби, мости, стропила, колони, резервуари, баки. У 1915 р. виробництво сталі сягало 40 тис. пудів на добу, виробнича потужність рейкового стану становила 35 тис. пудів на добу. Спеціально для військових потреб на рейковому стані виготовлялася значна кількість спеціальних сортів сталі різних профілів для будівництва воєнних суден та снарядів. 31 січня 1915 р. завод відвідав імператор Микола II. На початку війни на підприємстві було зайнято 10 тис. робітників, але наприкінці 1916 р. на заводі залишилося приблизно третина працівників [421, с. 55–56].

Одним із найбільших підприємств був завод Краматорського металургійного товариства, основний капітал якого у 1913 р. становив 7 млн 200 тис. руб. На цей час на заводі працювало 2 тис. 800 робітників, 220 службовців (у тому числі 46 інженерів), було 265 машин загальною потужністю 22 тис. 100 к.с., було 2 доменних печі. Завод виробляв залізні конструкції, крани, підйомні машини, лебідки, компресори, насоси, парові машини, сталеливарне обладнання, прокатні машини, преси, сортове та дротяне залізо. У період Першої світової війни зі складу Краматорського металургійного товариства за розпорядженням російського уряду вийшли іноземні піддані, а його власниками стали російські й польські акціонери. У роки війни, окрім основних видів продукції, завод виготовляв артилерійські стволи й лафети, санітарні двоколки, снаряди. У 1915 р. було збудовано спеціальний снарядний цех, в якому працювала половина робітників підприємства. Крім того, здійснювався ремонт паротягів. У 1916 р. цехи заводу поповнилися новими видами станків, було споруджено металевий міст через р. Торець, що з'єднав заводські території, розташовані на різних берегах річки. Акціонерами було придбано право на 36 років видобутку кам'яного вугілля у Черкаській волості. Протягом років війни кількість робітників істотно змінювалася: від 1 тис. 300 у 1914 р. до 4 тис. 100 осіб у 1916 р. У зв'язку із недостатньою кількістю працівників у 1914 р. стали приймати жінок, а у 1915 р. – китайських працівників [422, с. 134–135].

Серед металургійних підприємств також виділявся Нікополь-Маріупольський чавуноплавильний, залізобробний і бронепрокатний завод «Нікополь», заснований у 1896 р. як трубопрокатний завод із доменним і мартенівським виробництвом. Під час Першої світової війни Нікополь-Маріупольський завод продовжував виготовляти високоякісну сталь. Для задоволення зростаючих потреб у цій продукції на підприємстві на початку 1916 р. почали будівництво й досить швидко запустили дві нові мартенівські печі. Було також освоєно виробництво артилерійських снарядів. У жовтні 1915 р. уряд замовив артилерійських снарядів на суму 18 млн 250 тис. руб., надавши для відповідного переобладнання виробництва аванс у 5 млн 500 тис. руб., що дозволило побудувати спеціальні снарядні майстерні. Всього у роки війни завод мав у своєму розпорядженні 288 металообробних станків і 20 механічних молотів [423, с. 529].

На Донецько-Юріївському металургійному заводі, що належав Донецько-Юріївському металургійному товариству, у другій половині 1914 р. виплавка чавуну зросла на 10,3% порівняно із довоєнним рівнем, але у 1915 р. знизилася на 22,1% порівняно із попереднім роком, у 1916 р. – на 0,5%, в 1917 р. – на 17,1%, в 1918 р. – на 84,1%. Попри це з початком війни дротяні майстерні було суттєво збільшено й виділено в окремий цех. Завод спеціалізувався на виготовленні дрібносортового заліза. Середньосортовий стан по своїй конструкції був застарілим, але рейковобалочне виробництво мало у своєму розпорядженні електричний кран, що виділяло його належним рівнем механізації праці. Під час війни на заводі діяли власні лабораторії, які здійснювали хімічний аналіз сировини і продукції виробництва та механічні випробування металів [546, с. 640].

У роки війни металургійні підприємства Сходу і Півдня України в межах загальної мілітаризації економіки різко збільшили виконання замовлень, орієнтованих на потреби фронту. Ці підприємства мали досить високий технологічний рівень, що зумовлювалося особливостями формування ринку металу напередодні бойових дій. Водночас тільки 30% коксових печей на Донбасі були придатні для утилізації побічних продуктів, тобто 1 тис. 27 печей на

10 заводах. При цьому в основному йшла утилізація смоли й аміачної води, і лише на одному заводі вироблявся бензол, вкрай потрібний для виготовлення вибухівки [427, с. 276].

Обмеження експортно-імпортних операцій в умовах Першої світової війни негативно вплинуло на пропозицію металу та прокату на загальноросійському ринку. З початком війни через припинення імпорту й перебої в роботі залізничного транспорту пропозиція металу на ринку відразу зменшилася на 10%, що зумовлювало зростання цін. Запаси напівпродукту й готового продукту в металургії не перевищували на той час 19 млн пудів, або на 5,7% річного виробництва [488, с. 42].

Внаслідок цього було вжито низку заходів для забезпечення металургійних підприємств необхідними металевими виробами та сировиною. У серпні 1914 р. Міністр торгівлі і промисловості взяв на себе зобов'язання забезпечити потреби заводів, які виконували воєнні замовлення алюмінієм, нікелем, цинком, свинцем та іншими металами у відповідній кількості. З цією метою Міністр звернувся із проханням виділити йому в розпорядження 20 млн руб. для купівлі відповідних товарів за кордоном. Однак Рада Міністрів вирішила, що Міністр торгівлі і промисловості повинен кожного разу при закупівлі потрібних металів виділення коштів погоджувати із Міністерством фінансів [239, с. 307–308]. З метою економії сировини для металургійних підприємств вже починаючи із 3 вересня 1914 р. відповідно до Указу Міністра фінансів було заборонено вивозити з європейської частини території Російської імперії марганцеву руду [207, с. 216–217].

На початку війни для потреб металургійних і машинобудівних заводів Сходу і Півдня України було придбано парові котли для обігріву приміщень. Артилерійські заводи «Акционерного общества Беккер и К^о», Миколаївський трубопрокатний завод Морського відомства отримали по 2 котли; Російський гірничий і металургійний завод у Макіївці, Краматорське металургійне товариство – по 4 [177, арк. 31–36].

Значна кількість металургійних підприємств протягом 1914–1915 рр. було перепрофільовано на виготовлення продукції для потреб армії. Харківський

чавунно-ливарний завод «Н. Ф. фон Дитмара», який виробляв інструменти для буріння свердловин, машини для гірничої й будівельної справи, крани, парові котли, транспортери та вагонетки було переведено на виробництво продукції для армії [445, с. 219].

До виготовлення снарядів було залучено металургійні заводи Сходу і Півдня України. Замовлення на них виконували Нікополь-Маріупольський, Макіївський та інші заводи. Підприємці отримували значно більше прибутків, виконуючи військові замовлення. До того ж, такі підприємства мали перевагу в постачанні сировини та палива. Це спричинило скорочення виробництва залізничних рейок, що були основним видом продукції у довоєнному асортименті металургійних заводів України [531, с. 59].

Станом на 15 грудня 1915 р. на заводах Керчі було виготовлено 37 тис. 570 чавунних братан німецького зразка, з них 26 тис. – на Керченському заводі Таганрозького металургійного товариства. Чавунно-ливарний і механічний завод М. Чумакова доповідав Керченському військово-промислому комітету про готовність виконувати замовлення на виготовлення 3 тис. залізних крюків для ізоляторів щомісяця, а також 15 похідних кухонь протягом трьох місяців [319, с. 63].

«Продамет» на противагу «Продуголь» впродовж війни перебував у кращому становищі. Після поразки військ Російської імперії в Галичині під час утворення Особливих нарад металургійна і металообробна промисловість опинилася у сфері відання Особливої наради по обороні. При цій нараді формувалися спеціальні органи з регулювання діяльності металургійної промисловості, а саме 1 вересня 1915 р. за ініціативою Центрального військово-промислового комітету було створено Комітет для завідування постачанням металу закордонного виробництва і Бюро по розподілу металів, утворене 12 серпня 1915 р. Обидва ці органи виконували лише функції посередників, виключаючи принцип примусовості у роботі, що в ситуації ажіотажу на ринку металу і напівприхованої протидії з боку окремих державних закладів не могло продовжуватися довго. Внаслідок наступних реорганізацій 17 грудня 1915 р. забезпечення потреби в металі різної

якості й сорту працюючих на оборону підприємств покладалося на уповноваженого у справах металургійної промисловості, який призначався Головою Особливої наради по обороні. При уповноваженому працював комітет («Расмеко») за участі представників відомств, громадських і торгово-промислових організацій. Функції цих органів ще не передбачали широкого застосування державного примусу. Лише після заснування 6 квітня 1916 р. посади Головного уповноваженого по постачанню металів цій особі було надано широкі повноваження у справі розподілу металів. Головний уповноважений по постачанню металів об'єднав роботу існуючих на той час закладів, які мали певні повноваження по регулюванню роботи металургійних підприємств. Однак відсутність апарату й відмова від співпраці із синдикатами (незважаючи на приклад Німеччини) не дозволяли встановити дієвий контроль над ринком металу. Це сприяло розвитку нелегальної торгівлі цим видом продукції. Закон від 15 вересня 1916 р. про право Міністра торгівлі і промисловості встановлювати максимальні ціни на метали і вироби з них практично не діяв [540, с. 34].

Вкажемо, що на роботу металургійних підприємств вплинуло скорочення кількості кваліфікованих працівників за рахунок їх призову до лав Збройних сил. Це стало причиною того, що на рудниках Кривого Рогу вже після перших мобілізацій відчувалася гостра потреба в робочій силі. Така ситуація зумовлювалася тим, що більшість чоловіків загалом в Російській імперії (віком старше 43 років) не могли працювати у повну силу за станом здоров'я навіть в тилу. До того ж, середня тривалість життя чоловічого населення на початку ХХ ст. становила 31–32 роки [477, с. 98].

З метою зростання виробництва до роботи залучалися нові працівники, серед яких зростала частка жінок та певною мірою дітей. Важливо вказати, що використання праці цих категорій робітників зросло наприкінці 1914 р., але у 1915 р. збільшення кількості жінок і дітей, що були зайняті на виробництві, уповільнилося завдяки стрімкому залученню працівників-військовополонених [349, с. 106]. Однак частка задіяних на виробництві жінок поступово

збільшувалася. Якщо на початку 1915 р. жінки складали 19,2% робітників, то на початку 1916 р. їх кількість зросла до 25% [349, с. 109].

Але незважаючи на вжиті заходи у 1915 р. простежувалося падіння обсягів виробництва чавуну в порівнянні із 1914 р. на 11,7%, напівпродукту – на 10,1% [379, с. 11775]. Якщо на 1 жовтня 1914 р. тільки для виготовлення заліза працювало 46 домен, то на 1 серпня 1915 р. – уже 42. За перші дев'ять місяців 1914 р. було виплавлено 141 млн 62 тис. пудів чавуну, а за перші 9 місяців 1915 р. – 126 млн 50 тис. пудів. Виробництво вилитого напівпродукту скоротилося з 129 млн 100 тис. пудів за перші 9 місяців 1914 р. до 112 млн 420 тис. пудів за відповідний період 1915 р., тобто на 12,9%. Виробництво готових прокатних виробів скоротилося з 106 млн 640 тис. пудів до 95 млн 140 тис. пудів, тобто на 10,8% за вказаний вище період. Найбільше скоротилося виготовлення різних сортів заліза, у тому числі покрівельного, сортового [441, с. 8]. Було вироблено у 1914 р. 72 млн 266 тис. пудів сортової і фасонної сталі, двотаврових балок і швелерів, а у 1915 р. такої продукції було виготовлено 64 млн 159 тис. пудів. З 30 млн 738 тис. пудів до 25 млн 480 тис. пудів протягом 1914–1915 рр. скоротилося виробництво листового, покрівельного та універсального заліза, з 34 млн 208 тис. пудів до 28 млн 462 тис. пудів зменшилося виробництво рейок для залізниць [255, с. 277].

Внаслідок нестачі робочої сили видобуток руди знизився, у результаті чого її не вистачало навіть на задоволення потреб місцевих південноукраїнських металургійних заводів. На початку грудня 1914 р. в регіоні зупинилося 13 печей. У середині березня 1915 р. деякі заводи повністю або частково призупинили свою діяльність [532, с. 411]. Однією з причин такого явища стала недостатня кількість сировини, і перш за все коксу та флюсу.

Протягом першого року війни завдяки порівняно легкій експлуатації вапнякових кар'єрів видобуток флюсів у районах металургійного виробництва загалом відповідав існуючим потребам. Але на кінець 1915 р. стало не вистачати навіть флюсів. На Сході і Півдні України видобуток вапна для металургійних заводів напередодні й на початку війни не перевищував 10 млн пудів, а на кінець

1915 р. внаслідок недостатньої чисельності робітників (замість 8 тис. 400 осіб на передодні війни наприкінці 1915 р. на південних вапнякових кар'єрах було зайнято 4 тис. 400 робітників) і труднощів у забезпеченні перевезення знизився до 7 млн пудів на місяць, а відповідно – близько 84 млн пудів на рік. Таким чином, наприкінці 1915 р. для повного використання виробничих потужностей металургійних заводів Сходу і Півдня України не вистачало близько 5,8 пудів вапняку на місяць – тобто близько $4/5$ потреби у вапні [523, с. 34].

Позитивним моментом, який сприяв зростанню продуктивності в металургії, була заміна вугілля на кокс у доменному виробництві, що забезпечило різке зростання виробництва чавуну. А це своєю чергою викликало необхідність збільшення виробництва прокатних станів і агрегатів по виплавці сталі. Як відомо, коксохімічна промисловість постачає паливо для металургійної промисловості, а сировину – для хімічної. Та хоча до 1914 р. випалювання коксу на великих рудниках і металургійних заводах з року в рік зростало, побічні продукти цього процесу майже не використовувалися [447, с. 160].

У Донецькому басейні зосереджувалося 99,96% всього видобутку коксу Російської імперії. Ним забезпечувалися не лише місцеві металургійні заводи, а й заводи центру Росії (уральські металургійні заводи здійснювали виплавку чавуну в основному на деревному вугіллі). У 1914 р. в Донецькому басейні діяло 5 тис. 812 коксових печей, з яких 4 тис. 28 побудовано на кам'яновугільних шахтах, а інші 1 тис. 784 – при металургійних заводах. Технічно можлива продуктивність всіх печей за умови безперервної дії складала близько 372 млн пудів на рік. Оскільки частина печей мала проходити ремонт, випалення коксу могло досягати не більше 330 млн пудів. Але практично найбільший обсяг коксу, отриманий на Донбасі у 1914 р., сягав 278 млн пудів. Для підтримки виплавки чавуну на рівні 1913 р. (189 млн 700 тис. пудів) потрібно було близько 247 млн пудів коксу. Таким чином, якщо враховувати потреби лише металургійних заводів, то кількість коксу, отриманого в 1914 р., забезпечувала роботу підприємств на рівні 1913 р. Але у 1915 р. із зростанням виробничих потужностей металургійним заводам Сходу і Півдня України необхідно було 287 млн 300 тис. пудів коксу.

Проте виробництво коксу в 1915 р. становило лише близько 255 млн пудів (за іншими даними навіть 250 млн пудів). Таким чином, вже у 1915 р. потреби металургійних заводів у коксі не задовольнялися [523, с. 33–34].

У роки війни коксова промисловість забезпечувала коксом промислові підприємства, що працювали на задоволення воєнних потреб, компенсуючи певною мірою втрати від припинення імпорту коксу. Але задовольнити потреби всіх споживачів не вдалося. Внаслідок перебоїв із транспортом, нестачі вугілля, мобілізації до армії значної кількості робітників виробництво коксу поступово зменшувалося: у 1915 р. воно склало 90,3%, а у 1917 р. – 83% рівня 1913 р. Ситуація ускладнювалася тим, що внаслідок транспортної кризи на коксових підприємствах накопичилися відносно великі запаси невивезеного коксу. Скорочення виробництва коксу створило проблеми із виробництвом бензолу, потрібного для виготовлення вибухівки [25, арк. 82–84].

Таким чином, уже наприкінці 1915 р. виявилася слабкість сировинної бази металургійної промисловості. Галузі гірничої промисловості, що постачали вихідні продукти для виплавки чавуну – залізорудна, коксова і флюсова – внаслідок перебоїв у транспортному сполученні й нестачі робітників не могли повністю забезпечувати потреби металургійних підприємств у сировині та паливі.

Специфіка виробництва передбачала, що побічні продукти роботи печей при металургійних заводах може бути використано для роботи підприємств хімічної промисловості, що стало основною причиною відповідного розміщення підприємств. Тим більше, що побічні продукти роботи металургії використовувалися для виробництва вибухових речовин. Намагання збільшити кількість виготовлення снарядів створювало умови для розширення виробництва вибухових речовин.

Урядом було здійснено низку заходів, спрямованих на підвищення виготовлення хімічних продуктів, які були необхідні для потреб війни. У 1915 р. виникло перше об'єднання галузі – Російське акціонерне товариство коксової промисловості і бензольного виробництва («Коксобензол»). Товариство значною мірою монополізувало будівництво коксохімічних підприємств, а також

виробництво і продаж коксу та продуктів коксування в Україні. Кількість заводів вловлювання хімічних продуктів коксування збільшилася з 10 у 1913 р. до 15 у 1916 р., а виробництво бензолу виросло з 2 тис. до 131 тис. пудів. Наведені дані свідчать, що концентрація виробництва та пільгове кредитування, які забезпечувалися урядом, дозволило збільшити обсяги виробництва. Монополізація галузі допомагала не лише організувати виробництво, а й перерозподілити його результати. Але загалом виробництво продуктів коксування було недостатнім, що гальмувало розвиток багатьох галузей промисловості, у тому числі й металургійної [588]. Для отримання необхідної кількості бензолу й толуолу було укладено угоди із власниками 26 коксувальних печей підприємств Донбасу на будівництво при цих печах бензольних заводів [427, с. 277]. А в 1916 р. підприємці виступили за створення ще більш потужного об'єднання хімічних підприємств України «Союза химической промышленности» з метою захисту інтересів хімічної промисловості в умовах погіршення роботи транспорту [39, арк. 114].

З метою підвищення обсягів виробництва азоту й аміачної селітри комісією на чолі з академіком В. Іпатьєвим було визнано за необхідне спорудити казенний азотний завод у Юзівці із проектною потужністю 600 тис. пудів аміачної селітри на рік. Завод дозволили будувати у травні 1915 р. за вартості по цінах 1916 р. у розмірі 1 млн 300 тис. руб. На початок 1917 р. завод було обладнано на 1/3 проектною потужністю. Цього ж року вдалося почати виробництво, але вже у 1918 р. у зв'язку з нестачею палива роботу довелося припинити. За цей час виготовлено 150 тис. пудів азотної кислоти з 30% моногідрату, яку перетворили на аміачну селітру. У липні 1915 р. з метою забезпечення виробництва хлору та ацетону було прийнято рішення про будівництво Глобінського військово-хімічного заводу на території Донбасу. Проектні обсяги виробництва фосгену становили 20 тис. пудів на рік, а хлорпікрину – 7 тис. пудів. Вартість обладнання підприємства визначалася у 450 тис. руб. Переобладнання вдалося завершити до кінця 1916 р., а наступного року завод почав працювати. У 1918 р. він був ліквідований і переданий Українській Раді народного господарства [347, с. 263].

8 лютого 1916 р. між бельгійською фірмою «Оливье Пьет» і Головним артилерійським управлінням було укладено контракт на будівництво коксових печей з рекуперацією побічних продуктів і бензолного заводу при них у Дружківці. Пуск заводу планувався на березень–квітень 1916 р., але умови воєнного часу не дозволили завершити його монтаж по графіку. Тільки в липні 1916 р. завод почав випускати продукцію. Спочатку шляхом поступового охолодження і промивки газу на ньому отримували сирий бензол, рідку кам'яновугільну смолу, нашатирний спирт. У ході подальшої переробки з цих первинних продуктів виробляли креозотові масла, нафталін, пек, сірчаноокислий амоній та вибухові речовини ксилол та толуол. Основним споживачем продукції був Охтинський завод вибухових речовин, контракт із яким було укладено ще в лютому 1915 р. Контрактом було передбачено постачання 300 пудів толуолу щомісячно протягом шести років [416, с. 637].

У 1916 р. у Донецькому басейні було введено в дію п'ять нових коксових печей з рекуперацією побічних продуктів, а саме бензолу, толуолу, ксилолу, нафталіну, аміаку. При цьому їх спорудження суттєво ускладнювалося і в деяких випадках повністю призупинялося через брак вогнетривких матеріалів та заліза. Водночас при повному завантаженні всіх печей паливом розраховувалося отримати близько 100 тис. пудів сирого кам'яновугільного бензолу [192, с. 628]. На кінець 1916 р. на Донбасі нараховувалося вже 17 коксохімічних заводів, на яких шляхом рекуперації газів коксових печей добувалися толуол і бензол. Річну виробничу потужність сірчаноокислотних заводів було подвоєно до 25 млн пудів [470, с. 63].

Окремо варто сказати про розвиток кольорової металургії, який фактично визначав тактику ведення бойових дій російською сухопутною армією. Основним аспектом проблеми «снарядного голодування» російської армії була нестача саме кольорових металів. У 1916 р. за потреби у 51 тис. т міді виготовлялося лише 27 тис. т. За такого стану кольорової металургії Росія не могла вести тривалу війну [477, с. 104].

На початку січня 1916 р. уповноважений Особливої наради з питань оборони в Катеринославському районі вказував на критичний стан роботи металургійних заводів через постійні затримки постачання сировини і палива, що створювало загрозу припинення виконання військових замовлень [532, с. 425]. Водночас у циркулярах Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у липні 1916 р. вказувалося на значні затримки у справі виконання замовлень видобувних підприємств сталеливарними заводами щодо постачання виробів з металу. Наголошувалося, що практика проведення замовлень через виробничі наради не виправдала себе, оскільки вони не мали «достатнього авторитету» для того, щоб домогтися виконання металургійними заводами власних замовлень. Металурги передусім виконували замовлення не виробничих нарад, а авторитетних організацій на зразок З'їзду гірничопромисловців [22, арк. 6]. До речі, цей факт став однією з причин виступів гірничопромисловців Півдня Росії за створення єдиного органу управління, який би зосередив у своїх руках всі справи у сфері гірничо-видобувної та металургійної промисловості для відвернення економічного занепаду цих галузей виробництва [22, арк. 11–13 зв.].

У квітні–травні 1916 р. у Харкові та Катеринославі було скликано особливі наради з метою підвищення виробничої потужності металургійних заводів. Приймаючи до уваги значне скорочення запасів сировини цих підприємств, що спостерігалось протягом 1915 р., а також недостатність їх забезпечення певними матеріалами, за результатами наради було зроблено висновки про необхідність термінового забезпечення металургійних підприємств потрібними спеціалістами, (робітниками, техніками та професійними службовцями), а також про обмеження реквізицій транспортних засобів, які обслуговували металургійну промисловість. Не менш важливим видавалося забезпечення працівників металургійної галузі продуктами харчування, через відсутність яких «створювалися передумови для здійснення успішної ворожої агітації» серед робітників. Для протидії цьому пропонувалося зобов'язати Міністерство землеробства забезпечувати працівників продуктами на умовах, згідно з якими воно постачало продовольство армії. Вказувалося також на необхідність використання в роботі металургійних

підприємств (як джерела енергії) антрациту та вугілля Лисичанського району. Наголошувалося на необхідності забезпечення потреб флоту у виробках з металу для прискорення введення в експлуатацію і поточного ремонту кораблів. Для потреб металургійних заводів планувалося виділити парк вагонів у розмірі 42 тис. одиниць та 1 тис. товарних паротягів. У цьому зв'язку наголошувалося, що скорочення рухомого складу до 32 тис. вагонів не забезпечить відвантаження палива з донецького вугільного басейну для потреб металургійних підприємств [238, с. 302–307].

Пропозиції особливих нарад Харкова та Катеринослава щодо покращення роботи металургійних заводів було винесено 10 червня 1916 р. на обговорення Ради Міністрів. Результатом обговорення стало прийняття рішення про повернення кваліфікованих спеціалістів з воєнної служби на підприємства, припинення призову деяких категорій працівників, техніків та службовців, збільшення кількості військовополонених, які мали працювати на металургійних підприємствах. Крім того, було вжито термінових заходів для вивезення з родовищ всіх запасів видобутої руди, що мало бути використано для забезпечення безперебійної роботи металургів.

Секвестрований у 1914 р. для воєнних потреб дротово-цвяховий завод Товариства російської залізної промисловості, переміщений перед війною до Нижньодніпровського вагонного заводу Франко-російського акціонерного товариства, у 1914–1915 рр., використовуючи підтримку державних органів, забезпечив виробництво метизів у 32 тис. 125 т. У 1916 р. внаслідок пожежі постраждали два цехи заводу, але за державної підтримки протягом лише шести місяців виробничі потужності було відновлено. Однак обсяги виробництва у 1916–1917 рр. зменшилися до 23 тис. 321 т. У 1915 р. було здійснено підготовчі роботи для спорудження 2-го сталеплавильного заводу в Луганську з обладнанням для виготовлення до 4 млн 100 тис. пудів мартенівського металу [191, с. 546].

Значні кошти інвестувалися в розвиток хімічної промисловості Сходу і Півдня України, що зумовлювалося насамперед різким зростанням потреб армії у

вибухових речовинах. Так, у лютому 1915 р. було також розпочато будівництво Кадієвського бензольного й ректифікаційного заводу за його вартості в розмірі 1 млн 300 тис. руб. А в 1916 р. було розпочато виробництво бензолу. Це рішення було продиктовано тим, що кокс видобувався на той час лише в Донецькому басейні. Він був значно віддалений від великих міст Росії, де існував попит на побічні продукти коксування, такі як сірчаноокислий амоній та бензол. Крім того, тривалий час власники металургійних заводів і рудників самі коксові печі не будували і права на це не мали. Будівництвом коксових заводів у Росії в Донецькому басейні займалися бельгійські фірми «Еванс Коппэ», «Оливье Пьет», німецькі – «Генрих Копперс», «Дюссельдорф» і «Коллин» та французька «Карбонизация». Ці фірми домовлялися із власниками рудників про своє виключне право на будівництво при печах бензольних заводів. Але вони їх, як правило, не будували, оскільки підтримували ввезення іноземних продуктів і були не зацікавлені в розвитку російського виробництва бензолу та толуолу [427, с. 276]. Саме цей факт змусив царський уряд під час війни інвестувати в розвиток промислових підприємств по виробництву бензолу на території Донбасу, що мало забезпечити додаткові кошти для розвитку як металургійної та гірничо-видобувної галузей промисловості, так і транспорту.

У 1916 р. власники металургійних підприємств порушили перед урядом питання щодо виконання контрактних замовлень, угоди по яких було підписано до початку бойових дій. Проблема була пов'язана з тим, що в умовах воєнного часу діяльність майже всіх заводів регулювалася урядом з метою забезпечення воєнних потреб. Тому виконання попередніх замовлень або суттєво гальмувалося, або було повністю призупинено. За свідченнями очевидців різниця між цінами, встановленими в контрактах, і цінами часу їх виконання могла бути настільки значною, що постачальники віддавали іноді перевагу порушенню угод із виплатою неустойки. Ці виплати були суттєво меншими, аніж втрати від виконання попередньо взятих на себе зобов'язань. Після цього нерідко укладалася нова угода з тим самим контрагентом, в якій враховувалися ціни, що існували на момент її укладення. На практиці знаходилося багато способів зменшити тиск

невигідних умов кон'юнктури ринку на підрядників. Але постійне зростання цін все одно погіршувало позиції постачальників. Внаслідок цього низка підприємств опинилося в ситуації, коли мало місце невиконання значної частини попередніх замовлень. Врахувати завчасно збитки, пов'язані із повномасштабним виконанням замовлень, було надзвичайно складно. Частина із власників підприємств виступила із ініціативою покриття збитків за рахунок казни [331, с. 6–7].

12 червня 1916 р. ця проблема обговорювалася на Комітеті у справах металургійної промисловості, результатом чого стало внесення до Особливої наради по обороні пропозиції, згідно з якою всі приватні замовлення по галузях промисловості, що було здійснено до початку війни, визнано такими, що втратили юридичну силу, якщо їх виконання виявилось неможливим внаслідок реквізиції. Особлива нарада по обороні запропонувала передати вирішення цього питання на обговорення Міжвідомчої наради при Міністерстві торгівлі і промисловості [169, арк. 94–95].

Власники металургійних підприємств використовували діяльність Металургійного комітету у своїх інтересах: розподіл замовлень між найбільшими металургійними підприємствами країни здійснювалося комітетом за посередництва розподільчого апарату «Продамету». Вплив останнього особливо виявився саме в питанні про обов'язок виконання контрактів на постачання металу. Посилаючись на те, що вартість металу протягом 1915 р. значно підвищилася, підприємці наголошували, що виконання замовлень за старими цінами для них рівнозначне розоренню. «Продамет» відстоював право виконувати замовлення по цінах не договірних, а існуючих на момент виконання замовлення. Ця вимога «Продамета», що була не вигідною для казни, було безумовно прийнято Металургійним комітетом. Комітет не раз повертався до визначення цін на метал і завжди вирішував спірні питання на користь підприємців-металургів. На засіданні 20 січня 1916 р. Металургійний комітет роз'яснив, що постачання металу «Продаметом» за угодами не обов'язкова. Ціни, за якими виконувалися замовлення, встановлювалися лише залежно від загальної кон'юнктури на ринках.

У багатьох випадках синдикат «Продамет», прийнявши замовлення на метал, після закінчення терміну угоди розцінював виконання замовлення не вигідним і продавав метал за спекулятивними цінами [472, с. 25].

Військові замовлення збагатили великих промисловців, що входили до синдикату «Продамет» і викликали подальше посилення тенденцій до концентрації виробництва промисловості Сходу і Півдня України. Донецько-Юр'ївське металургійне товариство протягом 1914–1915 рр. придбало низку кам'яновугільних шахт і рудників. Наприкінці 1915 р. на шахтах і рудниках, що увійшли до складу товариства, було видобуто вугілля на 4 млн пудів, а руди на 600 тис. пудів більше, аніж у 1913 р. Південноросійське металургійне товариство в роки війни придбало низку залізорудних і марганцевих рудників, а також кам'яновугільних шахт. Поруч із цим великі металообробні підприємства за рахунок величезних субсидій і авансів військового відомства купували акції металургійних і кам'яновугільних товариств. До складу «Продамету» впродовж війни увійшли нові підприємства залізорудної і вугільної промисловості, що сприяло розширенню масштабів діяльності. Купуючи контрольні пакети акцій промислових товариств, виконуючих військові замовлення, банківський капітал переплітався із металургійними монополіями. Так, за допомогою Російсько-Азіатського банку на чолі з Путиловим товариство «Парвайнен» оволоділо контрольним пакетом акцій Новоросійського (колишнього Юзівського) металургійного заводу [472, с. 29].

У 1916 р. на роботу металургійних підприємств суттєво вплинуло скорочення обсягів постачання сировини, викликане не лише проблемами у сфері транспортного сполучення, але й у видобувній промисловості. Водночас скорочення обсягів виготовлення продукції металургійних заводів, зокрема залізничних рейок, негативно впливало на розбудову залізниць [140, арк. 22]. Особливо відчутною криза виявилася вже на початку 1916 р. Різного роду клопотання та телеграми того періоду повідомляли, наприклад, що в Таврійській губернії завод Бергера та Загореліна (Великий Токмак Бердянського повіту), який щоденно виготовляв 300 гранат через нестачу палива припинив роботу. 9 січня

1916 р. Феодосійська міська управа видала довіреному електростанції А. Мелконову посвідчення про те, що «...на цей час у Феодосії немає зовсім запасів нафти, і єдина в місті електрична станція, що постачає місту електроенергію, за відсутності нафти не матиме можливості діяти, внаслідок чого всі заклади міста залишаться без освітлення». Тому вимагалось термінове забезпечення електростанції нафтою за допомогою залізничного сполучення. 5 березня 1916 р. Бердянський військово-промисловий комітет звернувся до Таврійського губернатора з клопотанням про необхідність надання Азовсько-Чорноморському чавуноливарному та механічному заводу Горохова і Янцена 3 тис. пудів антрациту, 2 тис. пудів коксу, 11 тис. пудів вугілля та 7 тис. пудів нафти для забезпечення його роботи у квітні 1916 р. Критична ситуація склалася взимку 1916 р. у Керчі через те, що Керченський завод Таганрозького металургійного товариства повідомив військово-промисловий комітет про неможливість відвантаження ливарного коксу та обмеження відвантаження чавуну до 1 тис. пудів на місяць [319, с. 63].

Інженер Катеринославського гірничого округу в рапорті від 22 листопада 1916 р. вказував, що перебої з паливом зумовлювали зупинку водовідливних насосів і, відповідно, затоплення частини вибоїв. Це було однією з причин недостатнього видобутку руди. Відновлювати видобуток на затопленій ділянці було вкрай важко. Приймаючи до уваги недостатність запасів руди на металургійних заводах Сходу і Півдня України та безповоротну втрату близько 200 млн пудів руди через зниження рівня виробництва рудників Криворіжжя за перший рік війни на 5%, чиновник ставив вимогу перед урядом щодо термінового забезпечення металургійних заводів сировиною [15, арк. 13 зв.].

17 серпня 1916 р. на засіданні Особливої наради по обороні констатувалося, що виплавка чавуну в серпні певною мірою покращилася у порівнянні із травнем—червнем 1916 р. і досягла рівня у 20 млн пудів на місяць проти 18 млн пудів у травні. Однак різними відомствами було зроблено замовлень на 21 млн 500 тис. пудів на місяць. До цієї кількості не увійшли деякі потреби будівельників і фронту загальною кількістю близько 5 млн пудів на місяць [154, арк. 22].

Зменшення виробництва металу під час зростання попиту на нього суттєво посилило «металевий голод». Постачання металу на промислові підприємства погіршилося вже у другій половині 1916 р., коли збільшилася кількість підприємств, що виконували військові замовлення. Саме у той час відбувалося значне скорочення виробництва на металургійних заводах регіону. На Дружківському заводі, наприклад, з трьох доменних печей продовжувала працювати лише одна. Такий же стан речей було зафіксовано на Краматорському заводі. На всіх, навіть великих підприємствах Сходу і Півдня України відчувалася нестача коксу. Зменшення виплавки металу наприкінці 1916 р. ставило у скрутне становище всю металообробну промисловість і змушувало її скорочувати виконання військових замовлень. У доповіді генерала М. Алексеєва Миколі II вже у червні 1916 р. підкреслювалося, що промисловість, яка виконувала важливі військові замовлення, постачалася металом у половинному розмірі від потреби [472, с. 24].

Водночас 14 жовтня 1916 р. після тривалих суперечок Рада міністрів прийняла рішення відхилити проект будівництва казенного металургійного заводу на Керченському півострові. Прихильники будівництва наголошували, що об'єднані в синдикати приватні виробники металу, маючи достатню кількість замовлень від інших споживачів, поступово стали все менше уваги приділяти виконанню замовлень залізниць, оскільки останні потребували таких сортів металу, виробництво яких виявилось досить складним у технічному плані. Тому залізниці змушені були видавати замовлення на стрілочні переводи в Англії, Німеччині і Франції та на бандажі – у Німеччині та Бельгії. Але в умовах ведення війни виконання значної частини замовлень іноземними підприємствами стало практично неможливим. Місцем розташування підприємства було обрано Керченський півострів, оскільки його спорудження на Уралі поблизу рудних родовищ віддаляло б виробництво від джерел коксу, що негативно позначилося б на ціні виготовленого чавуну. Крім того, такий завод повністю залежав би від постачання палива, яке довелось б підвозити до нього. Певні труднощі виникали й у випадку будівництва заводу на території Донецького вугільного басейну, який

би міг забезпечити потрібну кількість коксу та руди, але не мав можливості забезпечити підприємство необхідною кількістю води. Спорудження металургійного заводу на Керченському півострові дозволило б, на думку урядовців з Ради міністрів, отримати чавун за ціною, яка лише незначним чином перевищувала встановлену в Донбасі за умови роботи підприємства на донецькому коксі. Вважалося, що великий металургійний завод на Азовському морі забезпечить можливість відносно дешево постачати метал залізницям, а також буде суттєвим фактором регулювання цін на вироби металургії приватних підприємств Донецького басейну. Вартість спорудження заводу на Керченському півострові визначалася у розмірі 71 млн руб. за його вартості на Уралі в 68 млн руб., в Донбасі – 79 млн 500 тис. руб. Однак противниками спорудження заводу, які у першу чергу лобіювали інтереси донецьких магнатів, вважали, що такий крок завдасть потужного удару по приватних підприємцях Донбасу, та спричинить «згорання приватної ініціативи» у краї. Подібні судження й зумовили відмову від спорудження казенного металургійного заводу на Керченському півострові [217, с. 502–507].

Зростання потреби у виробі металургійної промисловості в умовах війни, яка супроводжувалася інфляційними процесами, спричинило зростання цін на них. У зв'язку з цим 3 серпня 1916 р. Особлива нарада по обороні звернула увагу Міністра фінансів на необхідність створення «законодавчих норм, спрямованих проти отримання надмірного прибутку підприємцями й комісіонерами за замовленнями на державну оборону». А 9 серпня 1916 р. Радою Міністрів було прийнято постанову «Про карну відповідальність торгівців і промисловців за збільшення чи пониження цін на предмети продовольства чи першої необхідності», згідно з якою демпінгування чи підвищення цін підприємцями за попередньою змовою з метою отримання додаткових прибутків чи перерозподілу прибутків між учасниками економічної діяльності передбачало позбавлення волі строком від восьми місяців до одного року та чотирьох місяців. А у випадку, коли такі дії спричиняли порушення «суспільного спокою» ув'язнення могло

супроводжуватися також накладенням штрафу в розмірі до 10 тис. руб. [226, с. 377–379].

У 1916 р. на роботу підприємств металургійної промисловості Сходу і Півдня України вплинуло поширення страйкового руху. 27 квітня 1916 р. голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар, запрошений на засідання Особливої наради по обороні, повідомив про страйк на найбільшому в Катеринославському районі Дніпровському металургійному заводі. Заворушення та страйк виникли внаслідок агітації, що використовувала економічні мотиви і пропонувала вимагати на секвестрі заводу казною [474, с. 478].

Крім того, застосовувалися й політичні прокламації. Результатом обговорення стала постанова Особливої наради по обороні звернутися до Міністерства внутрішніх справ вжити заходів проти ведення в середовищі робітників агітації на економічному ґрунті з метою організації страйків і секвестру заводів казною.

28 квітня 1916 р. Особливою нарадою по обороні у Міністерство внутрішніх справ було направлено повідомлення про поширення агітації за страйки з метою забезпечення секвестрування підприємств. Помічник військового міністра М. Гарін (колишній директор Департаменту поліції) писав у листі до товариша міністра внутрішніх справ О. Степанова, що, виступаючи за секвестрування підприємств, працівники розраховували за рахунок казенного управління забезпечити більші заробітки та зменшення трудового навантаження. Таке явище розглядалося як надзвичайна загроза посиленню «державної оборони» [474, с. 479]. Важливо вказати, що на Дніпровському заводі такий страйк продовжувався протягом трьох тижнів через переконання працівників, що страйк саме такої тривалості може гарантовано забезпечити секвестрування підприємства. Водночас працівники металургійного заводу Нікополь-Маріупольського товариства дотримувалися думки, що достатньо десяти днів страйку, і завод «буде секвестрований, а весь прибуток буде отримувати казна, а не акціонери та адміністратори, які за 1915 р. отримали великі дивіденди і нагороди, і лише становище робітників залишилося без суттєвих змін» [406,

с. 257]. У квітні 1918 р. робітники Петровського заводу (Єнакієве Бахмутського повіту) зробили висновок, що адміністрація підприємства не додає значні суми по оплаті праці, але вирішили не оголошувати страйку, якщо адміністрація піде їм на зустріч у цьому питанні [251, с. 179–181, 189].

У якості причин руху робітників металургійної промисловості за накладення секвестру на їхні підприємства російськими урядовцями визначалися дві обставини. По-перше, важливу роль у формуванні відповідних настроїв робітників мали газети, де «одnobічно висвітлювалося» отримання промисловцями надприбутків. «Одnobічність» висвітлення полягала начебто в тому, що журналісти замовчували той факт, що великі прибутки являли собою відповідну «базу для оподаткування», що сприяло формуванню фінансової підтримки для продовження війни. Іншою причиною похвалення в робітничому середовищі називалося створення громадськими організаціями промислових підприємств, де оплата праці робітників зростала відносно швидко. Водночас серед урядовців лунала думка, що у випадку, якщо уряд не зможе протидіяти спекуляції, то заспокоїти працівників підприємств не вдасться. Але чиновників дещо обнадіювало те, що робітники ставилися із високою довірою до представників військових закладів, які брали участь у ліквідації страйків. Так, довірою користувалися заводські наради, до яких працівники нерідко зверталися у випадку виникнення конфліктів із роботодавцями. Часто такі звернення відбувалися в колективній формі у вигляді відрядження представників робітничих колективів. У багатьох випадках самі працівники прагнули до вирішення суперечок із господарями підприємств за участі представників військових відомств з метою уникнення страйків. Іноді як посередники виступали представники Особливих нарад.

Водночас представник Міністерства торгівлі і промисловості А. Опацький вказував, що в робітників складалося враження про встановлення заробітної плати не господарями підприємств, а заводськими нарадами. Це, на думку чиновника, сприяло поширенню хибної переконаності у відстороненні власників від політики визначення розмірів заробітної плати, що, на його думку, потребувало участі

заводських нарад у розв'язанні конфліктів із робітниками лише у надзвичайних випадках за обов'язкової участі представників Особливої наради по обороні [474, с. 481].

У листопаді–грудні 1916 р. на XLI З'їзді гірничопромисловців вказувалося на необхідність закупівлі за кордоном щомісячно не менше 7 млн пудів чорного металу. Дефіцит металу становив 50% національного виробництва [532, с. 425]. Така ситуація пов'язувалася із значним зростанням собівартості продукції металургійних підприємств Сходу і Півдня України. Так, наприкінці 1916 р. керівники Дніпровського металургійного заводу вказували, що собівартість чавуну зростає майже у вдвічі, рейок – втричі, сортового заліза – майже втричі [30, арк. 24 зв.]. Фактично вже наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. купівля імпортного металу була доцільнішою за витрати на його виробництво.

У 1916 р. металургійні заводи України забезпечували близько 80% виплавки чавуну в Російській імперії. А вже на початку 1917 р. виплавка чавуну скоротилася до 70 млн пудів проти 83 млн пудів у 1916 р. А в червні–липні 1917 р. середньомісячна виплавка чавуну скоротилася до 12 млн пудів проти 18 млн пудів за аналогічний період 1916 р. Скорочення виплавки чавуну й металу вкрай негативно позначалося на діяльності металообробних підприємств, які виготовляли військове спорядження. Крім того, скорочувалося виробництво паротягів, що були вкрай необхідними для забезпечення безперебійної роботи транспорту [25, арк. 83–84].

Певні особливості розміщення промислових підприємств впливали на ефективність доставки їхньої продукції до споживачів. Впродовж 1914–1916 рр. в Україні діяла значна кількість металургійних підприємств, породжених «установчою лихоманкою» початку ХХ ст., коли власне ці заводи було засновано. Але при цьому не поодинокими були випадки, коли не відповідний попит з боку населення і відсутність природних багатств зумовлювали побудову певного підприємства, а лише бажання певної групи осіб скористатися «гарячкою та захопленням публіки», великими урядовими субсидіями та пільгами, які щедро пропонувалися царизмом і, відповідно, отримати чималу засновницьку

винагороду. Тож спокушаючись високими цінами на метал, значну державну підтримку, і розраховуючи в майбутньому на їхню постійність, біржові гравці та ділки великого бізнесу Російської імперії вдавалися до утворення на Придніпров'ї та в Донецькому басейні різноманітних фабрик та заводів, часто не враховуючи місцеві умови та вимоги ринку, а інколи й прямо нехтуючи останніми. Зокрема, прагнення організаторів справи негайно отримати великі бариші ставало причиною «безсоромної реклами», видачі в перші ж роки по акціях величезних дивідендів (останні доходили до 40–50% і навіть більше), без утворення при цьому належних оборотних коштів акціонерних товариств. Необхідно також зазначити, що «за спішністю будівництва», витрати на спорудження багатьох підприємств були дуже високими. До того ж технічні розрахунки часто були невірними і, як результат, створювали необхідність «негайної перебудови багатьох заводів вже незабаром після їх виникнення».

Крім того, сучасники звертали увагу на «великі переплати в посередництві та в комісійних витратах», які зазвичай мали місце при спорудженні тих чи інших підприємств. Адже запровадження царизмом жорстких обмежень щодо діяльності приватних підприємців, створювало необхідність отримання ними від урядовців при відкритті власної справи численних дозволів. Своєю чергою, це було пов'язано із значними витратами на хабарі різним урядовцям. Зрештою у важкій промисловості українських губерній непоодинокими були випадки, коли величезні капітали, проходячи через засновництво, фінансування та різного роду посередництво, танули «із дивовижною швидкістю» [568, с. 96].

Впродовж 1914–1916 рр. синдикат «Продамет» підвищував ціни на метал 8 жовтня 1914 р., 20 лютого 1915 р., 3 грудня 1915 р., 25 січня 1916 р. У зв'язку із різким зростанням цін на метал металургійні заводи часто відмовлялися брати довгострокові замовлення. Питання про встановлення обов'язкових цін на метал було поставлено представниками металообробної промисловості на початку 1916 р., але в цьому питанні зіткнулися інтереси казни, як замовника, і власників металургійних заводів, що прагнули отримати якомога більший прибуток. У цій ситуації, як правило, питання про старі казенні замовлення розв'язувалися

шляхом покладення додаткових витрат на казну, а граничні ціни на метал встановлювалися в інтересах промисловців, визначаючись на рівні ринкових [523, с. 85].

Впродовж Першої світової війни особливого значення набула машинобудівна промисловість Сходу і Півдня України. Війна вимагала безперервного постачання армії всіма необхідними технічними засобами озброєння, виробництво яких могла забезпечити тільки високорозвинена машинобудівна промисловість. Підприємства України почали постачати для фронту кінні повозки, санітарні двоколки, похідні кухні. Тут виготовляли корпуси снарядів, мін, ручних гранат.

Підприємства машинобудівної промисловості в силу специфіки виробничої діяльності комплектувалися найбільш досвідченими працівниками. Питома вага професіоналів, які не поєднували працю на підприємствах із сільським господарством, на початку Першої світової війни становило 97% [338, с. 242]. Серед металообробних підприємств Донбасу найбільш технічно оснащеними були Горлівський завод гірничорудного обладнання, Дебальцевський механічний, Харцизький котельний заводи [447, с. 161]. Сучасним обладнанням вирізнялися машинобудівні потужності суднобудівного заводу «Наваль», який мав розвинене машинобудівне й металообробне виробництво, виготовляв головні турбіни, котли, допоміжні й палубні механізми, артилерійські башти та ін. [491, с. 374].

Значне зростання металообробної промисловості перед війною перебувало в невідповідності зі станом металургійного виробництва. Відомо, що синдикат «Продамет» не лише не допускав створення нових підприємств, але й з метою підвищення цін суттєво обмежував виробництво на підприємствах своїх контрагентів, стягуючи штраф за виробництво більше встановленої норми [317, с. 21].

Одним із найбільш потужних машинобудівних підприємств був Харківський паровозобудівний завод, який побудовано в Харкові в 1895–1897 рр. Російським паровозобудівним і механічним акціонерним товариством, яке перед будівництвом підприємства отримало від казни замовлення на виготовлення

480 товарних паротягів. Обладнання для підприємства надійшло з Німеччини та Франції. У 1897–1917 рр. тут виготовлялись в основному паротяги серій O^b, O^d, Щ, Е і С. Питома вага виготовлення паротягів у валовій продукції заводу становила від 67 до 91,6%, однак в роки війни потенційні потужності виробництва використовувалися не повністю. У структурі Харківського паровозобудівного заводу було конструкторське бюро, у 1914 р. освоєне виготовлення двигунів для підводних човнів, зданий в експлуатацію сталеливарний цех, що перетворило завод одночасно й на металургійне підприємство. У 1914 р. завод почав також виготовляти залізничні товарні вагони і платформи. На початок Першої світової війни площа заводських приміщень досягла 70 тис. м². Завод складався із двох відділів – паровозобудівного і машинобудівного із загальними майстернями: чавуноливарною, мідноливарною, котельною, ковальською, модельною, інструментальною, малярною. Усе обладнання заводу працювало на електроенергії, яка вироблялася чотирма заводськими динамо-машинами. У цехах використовувалося сім електричних мостових кранів вантажопідйомністю від 3 до 30 т. Протяжність внутрішньозаводських залізничних шляхів становила 12 верст (широкої і вузької колії). Завод мав власне депо, розраховане на 6 паротягів, в якому нові паротяги готувалися до пробних поїздок. У середньому завод виготовляв 15–18 паротягів на місяць і таку ж кількість тендерів. Більшість продукції заводу виготовлялася за замовленнями Міністерства шляхів сполучення, і лише близько 1/10 замовлень видавалося військовим відомством [498, с. 501].

Іншим потужним машинобудівним підприємством був Луганський паровозобудівний завод, що належав Російському товариству машинобудівних заводів Гартмана, яке його побудувало. На 1 січня 1914 р. основний капітал підприємства становив 9 млн руб. (у період війни не змінювався), у тому числі 3 млн руб. – французький капітал, 3 млн руб. – німецький. Прибуток у 1914 р. становив 1 млн 41 тис. руб., у 1915 р. – 1 млн 679 тис. руб., в 1916 р. – 2 млн 71 тис. руб., в 1917 р. – 3 млн 707 тис. руб. Поруч з цим правління заводу з початком воєнних дій зробило пожертвувань на потреби війни в різні заклади на

суму 11 тис. 725 руб. Виробництво паротягів на Луганському паровозобудівному заводі впродовж 1914–1917 рр. перевищувало довоєнне і становило 151 пасажирський паротяг і 421 товарний. Уже у 1916 р. практично все металообробне обладнання Луганського паровозобудівного заводу використовувалося для виконання військових замовлень. Завод освоїв виробництво механізмів, приладів, апаратів для патронних та порохових заводів, штамповку сталевих стаканів для снарядів. Було успішно виконано замовлення на виготовлення металоконструкцій для будівництва військових мостів, а також металоконструкцій і обладнання для розширення виробництва існуючих і спорудження нових заводів військового відомства [547, с. 273–275].

У роки війни уряд здійснив низку заходів для підтримки виробничих потужностей Харківського й Луганського машинобудівних підприємств, що дозволило певним чином збільшити обсяги виробництва рухомого складу залізниць [591, с. 11]. Але попри це забезпечити виготовлення достатньої кількості паротягів і вагонів не вдавалося в тому числі внаслідок специфіки здійснення мілітаризації промисловості в Російській імперії в роки Першої світової війни.

На розвиток машинобудівної й металообробної галузей промисловості в роки Першої світової війни величезний вплив справила практика мілітаризації промисловості в Російській імперії, пов'язана великою мірою із збільшенням виробництва снарядів. Вплив Головного артилерійського управління на цей процес із наголосом на «снарядному голоді» сприяв поширенню нераціонального використання виробничих потужностей частини підприємств. Характерно, що вся увага Військового міністерства була прикута до виготовлення тридюймових снарядів, а про снаряди більших калібрів турбувалися значно менше. Вся справа спорядження армії озброєнням проходила через Військове міністерство, а Міністерство торгівлі і промисловості залишалося осторонь [507, с. 29].

Так, підприємства, що могли виготовляти досить складні машини, наприклад, дизельні двигуни за замовленнями Морського міністерства, перепрофільовувалися на виготовлення відносно низькотехнологічних снарядів.

Порівняно нескладне виробництво снарядів організовувалося на промислових гігантах, які могли виготовляти більш складу продукцію. Це позначилось також і на Харківському та Луганському машинобудівних заводах, які було включено до цього процесу. Це певною мірою перешкоджало збільшенню обсягів виготовлення рухомого складу для залізниць. Діяльність великої машинобудівної промисловості гальмувалася факторами, загальними для всієї промисловості. Причинами ускладнень у роботі промислових підприємств були перебої постачання палива, металу, відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників, частину яких було призвано до армії, а також нестача станків та машин. Від нестачі обладнання страждали всі великі заводи, що виконували військові замовлення. Про це свідчили численні донесення артилерійських приймальників щодо постачання виробів за попередньо контрактами. При цьому значна частина станків, необхідних для виготовлення снарядів (близько 52%) постачалися із США. Станки також замовлялися в Англії, Швеції та Данії. У зв'язку із виконанням військових замовлень різко скоротилася робота по виготовленню необхідних машин та приладів в Російській імперії, оскільки її підприємства також переорієнтовувалися на випуск артилерійських снарядів і зменшували за рахунок цього виготовлення своєї основної продукції [470, с. 63].

Значна частина середніх та дрібних машинобудівних підприємств також переводилася на виготовлення снарядів та обладнання для артилерії, у тому числі станків для гармат, частин візків та приладів. Особлива нарада по забезпеченню армії предметами бойового й матеріального спорядження головну свою увагу спрямувала на масове розгортання снарядного виробництва. Поруч із залученням до цієї справи великих підприємств замовлення на виготовлення снарядів розміщувалися навіть на ремонтних майстернях текстильних фабрик. Це стало можливим внаслідок освоєння виробництва снарядів французького зразка. На відміну від прийнятого на озброєння російського снаряду, що складався з двох частин: стакану і головки, що накручувалася на нього, снаряд французького зразка виготовлявся з цільного шматка металу. Верхня частина стакану для надання його форми конусу стискалася в нагрітому стані. Крім того, французькі

снаряди виготовлялися не з твердої вуглеводистої сталі, як це було прийнято в Росії, а з більш м'якої. Після механічної обробки снаряду його піддавали гартуванню для забезпечення необхідної міцності. Заміна вуглеводистої сталі на звичайну й усунення операцій по нарізці різьби для нагвинчування на корпус снаряду дозволило використовувати станки меншої потужності, а відповідно відкривало можливості для широкого залучення до виготовлення снарядів металообробних підприємств із низькотехнологічним обладнанням [523, с. 52–53].

Одним із найпотужніших підприємств по виробництву боєприпасів був Луганський патронний завод, який було споруджено казною у 1895 р. Виробничі потужності Луганського патронного заводу протягом війни посилювалися, кількість станків постійно збільшувалася: у 1914 р. – 589, у 1915 р. – 647, у 1916 р. – 1046, в 1917 р. – 1310, в 1918 р. – 1318. Виробництво патронів значно збільшилося в перший рік війни, хоча цей процес гальмувався нестачею пороху, який довелося замовляти в США. Завод працював у середньому по 22 години на добу 29 днів на місяць. Для нарощування виробничих потужностей було додатково закуплено обладнання, продуктивність праці підвищувалася, а виробництво патронів досягло свого максимуму в 1916 р. У 1914 р. на заводі працювало близько 3 тис. осіб, у 1916 р. – 8 тис. 400. На початку 1916 р. за особливою угодою для роботи на завод прибуло 44 бельгійські військові. На середину 1917 р. чисельність працівників на Луганському патронному заводі сягнула 9 тис. 300 осіб. На час війни Головне артилерійське управління Військового міністерства збільшило премії робітникам і службовцям за перевиконання плану. Робітники Луганського патронного заводу відрізнялися відносною політичною пасивністю, вони підкорялися суворій дисципліні, властивій воєнному підприємству. У березні 1917 р. в Луганську відбувся великий паводок. На Луганському патронному заводі здійснювалися водовідливні заходи, відновлення роботи центральної електростанції й водопостачання. Збитки підприємства було оцінено на 200 тис. руб., при цьому в липні завод почав виплачувати компенсацію робітникам за втрачене майно [548, с. 275–277].

Казенні замовлення на озброєння й боєприпаси виявилися надзвичайно вигідною справою. Зацікавленість власників металообробних підприємств у виготовленні снарядів стала одним із чинників, що визначив проведення суцільної мобілізації металообробної промисловості у 1915 р. Це своєю чергою різко підвищило попит на метал. Металургійні заводи виявилися перевантаженими замовленнями. Одним із наслідків зростання попиту стало підвищення цін на метал. Так, у лютому 1915 р. «Продамет» визначив ціну за пуд сортового і фасонного заліза 1 руб. 75 коп. Наприкінці липня ціна зросла до 1 руб. 90 коп., а на грудень 1915 р. підвищилася до 2 руб. 20 коп. У січні 1916 р. ціна становила 2 руб. 50 коп. [523, с. 54]. Відповідно й металообробні підприємства підвищували ціни на свої вироби, закладаючи в них досить значні прибутки. Так, за виготовлення одного запального стакану до гранати французького зразка уповноважений Головного артилерійського управління генерал Ванков виплачував підприємцям 2 руб. 40 коп. при цеховій собівартості лише у 40 коп. [523, с. 53].

Станом на 1914 р. у Таврійській губернії нараховувалося 169 підприємств, що забезпечували розвиток сільськогосподарського машинобудування: заводів землеробських машин і знарядь, заводів з виробництва засобів перевезення (екіпажів, бричок, коліс). Вартість продукції, яку вони виготовляли, перевищувала 4 тис. 300 руб., а кількість зайнятих становила понад 4 тис. робітників. Майже 90% закладів працювали в Бердянському та Мелітопольському повітах. За обсягами виробництва і кількістю зайнятих найбільшими були заводи Дж. Грієвза, вдови Матіаса та синів, Горохова і Янцена (Бердянськ), Фукса (Великий Токмак), І. І. Нейфельда (колонія Вальдгейм Бердянського повіту), братів Классен (Мелітополь). Якщо прийняти до уваги, що річний обсяг усіх 2 тис. 500 підприємств Таврійської губернії у 1914 р. становив майже 25 млн руб., частка сільськогосподарського машинобудування була в ньому 16,8%. На підприємствах галузі працювало майже 25% усіх зайнятих у промисловості Таврійської губернії. Підприємства машинобудівної галузі Таврійської губернії за

своєю технічною оснащеністю виявилися такими, що їх відносно швидко можна було перепрофілювати на виготовлення військової продукції [319, с. 62].

На чавунно-ливарному заводі землеробських знарядь «Богатырь» в Гуляйполі освоїли виробництво прицільних рушничних станків, бомб, парних двоколок. На фабриці А. А. Унгера у с. Кічкасі Олександрівського повіту виготовляли колеса для двоколок. Софіївський завод І. І. Нейфельда, на якому до війни виготовлялися молотарки, плуги, коси, жатки сівалки та інша сільськогосподарська продукція, перейшов на випуск гранат. Товариство А. Я. Копа в Олександрівську Катеринославської губернії виготовляло бомбомети [531, с. 59].

Важливим моментом у справі мілітаризації машинобудівної промисловості стало зростання обсягів виробництва металообробних станків. Їх виробництво до війни було зосереджено у Варшаві, Ризі, Москві, Петрограді та на Півдні на заводі у Краматорську. Під час війни значна кількість південних заводів, що займалися виробництвом сільськогосподарських машин, також почали виготовляти станки. Внаслідок виробництво металообробних станків зросло під час війни удвічі [564, с. 181].

7 жовтня 1914 р. було прийнято рішення про встановлення державного нагляду за діяльністю промислових підприємств, що виконували замовлення військового й морського відомств. Управляючі фабрик та заводів, що виконували військові замовлення, зобов'язувалися негайно повідомляти уповноваженим уряду відомості щодо кожного прийнятого казенного чи приватного замовлення. На вимогу державних уповноважених керівники промислових підприємств зобов'язувалися в будь-який час надавати для перегляду робочі журнали всіх майстерень і виконувати вказівки стосовно черговості проведення робіт. У тому випадку, коли замовлення військового і морського відомств виконувалися одночасно, черговість виконання робіт встановлювалася їх уповноваженими. Підприємства також зобов'язувалися будь-якими засобами сприяти виконанню замовлень військового й морського відомств з метою усунення будь-яких затримок [229, с. 423–424].

Кількість машинобудівних та металообробних підприємств на території впродовж 1914–1916 рр. збільшувалася завдяки евакуації чи перебазуванню деяких частин з інших областей Російської імперії. Цей процес здійснювався або через наближення лінії фронту, або у зв'язку з необхідністю концентрації виробництва залежно від транспортних шляхів, джерел сировини, підприємств-суміжників чи споживачів певного виду продукції. За даними О. Реєнта, з Царства Польського і Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з яких 18% переміщено до України [489, с. 98]. Тільки в листопаді 1915 р. Особлива нарада по обороні затвердила три евакуаційні комісії (у Пскові, Мінську та Бердичеві) і одинадцять комісій по відновленню евакуйованих підприємств на місцях, серед яких були комісії у Харкові, Катеринославі. Але ці комісії було створено із великим запізненням, оскільки сотні промислових підприємств вже було евакуйовано на схід, а частину цінного вантажу втрачено на шляху. Тому робота комісій у багатьох випадках не забезпечила суттєвих результатів [564, с. 149]. Крім того, на засіданнях комісій по евакуації досить часто виникали суперечки, пов'язані із визначенням їх компетенції: частина представників комісій прагнула розширити свої повноваження, включивши до них не лише власне питання, пов'язані із евакуацією промислових підприємств, а й ті, що стосувалися організації евакуації населення. Однак більшість членів комісій вважало, що вони мали займатися виключно евакуацією оборонних підприємств і лише поступово розширювати свої завдання [340, с. 46].

У 1914 р. з Варшави до Олександрівська було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних авто майстерень [346, с. 70]. Евакуація більшості підприємств проводилася тільки у 1915 р. Так, у Бердянськ було перевезено Варшавський арсенал й розпочато будівництво франко-бельгійським товариством заводу по виробництву аеропланів. Великий завод «Рудского и К⁰», який ще у 1914 р. виконував військові замовлення, було евакуйовано з Варшави до Катеринослава у червні 1915 р. У рамках перевезення заводу було вивезено 400 вагонів обладнання і готових виробів. На відновлення виробництва завод отримав від держави позику в 2 млн 500 руб. з виплатою 6% річних. У 1915 р. до

Олександрівська було перебазовано завод акціонерного товариства «Борман, Шведе и К⁰», що виготовляв обладнання для кораблів. У 1915 р. Петроградське акціонерне товариство електромеханічних споруд «Дюфлон, Константинович и К⁰» (ДЕКА) завдяки щедрому державному субсидуванню (перший внесок становив 3 млн руб.) організувало своє відділення в Олександрівську (тепер – АТ «Мотор-Січ»). Цей завод став першим з дев'яти заводів Російської імперії, де в роки війни виготовляли авіаційні мотори. Перший мотор було виготовлено на заводі в березні 1916 р., а через деякий час продуктивність його вдалося довести до 10–15 моторів на місяць [531, с. 60]. У 1916 р. з Риги перевезено великий дротово-цвяховий завод з виробництва канатів і ланцюгів для Морського відомства [346, с. 70].

Значну кількість підприємств було евакуйовано на Донбас. Сюди перевезли деякі металообробні та машинобудівні заводи з Риги. У 1915 р. правлінням Російського товариства для виготовлення снарядів було вирішено перенести свої заводи у Юзівку. До Луганська було евакуйовано потужний вагонобудівний завод «Двигатель» [531, с. 60].

2 червня 1915 р. Міністерство торгівлі і промисловості прийняло рішення про виявлення інспекторами всіх підприємств, де було можливо розміщувати військові замовлення [4, арк. 4]. У середині 1915 р. у губернських центрах та на місцях почали створюватися військово-промислові комітети, які, зокрема, займалися розміщенням військових замовлень на підприємствах відповідних місцевостей. У Таврійській губернії завод Гривза став виготовляти різного роду обозне майно, шанцевий інструмент, похідно-артилерійські кухні та міни; Азовсько-Чорноморський завод Горохова і Янца – шрапнелі і гранати 3-дюймового калібру французького зразка; фабрика сільськогосподарських машин і знарядь вдови Матіас і синів – парокінні візки; механічний завод Болотіна (с. Астраханка Мелітопольського повіту) – чавунні 90-мм бомби. Чавунно-ливарний і механічний завод землеробських машин АТ нащадків І. Я. Лангемана (ст. Сарабуз Сімферопольського повіту) у вересні 1915 р. вже доповідав про прийняття від Харківського військово-промислового комітету

замовлення на 4 тис. снарядів, 10 мінометів, 12 кухонь кавалерійського зразка [319, с. 62].

Відкритий у 1895 р. Луганський патронний завод під час Першої світової війни став фактично одним із найважливіших постачальників бойових патронів для російської армії, виготовляючи патрони 7,62x54 мм з гострою кулею зразка 1909 р. для гвинтівки Мосіна. За фінансової підтримки уряду, згідно з даними Воєнного міністерства потужність заводу у 1916 р. мали довести до 915 млн патронів на рік. Завод в основному працював із використанням англійського обладнання з підприємства Грінвуд-Бетлі й лише частина необхідних механізмів була перевезена із Петроградського патронного заводу. Для збільшення кількості виготовленої продукції площу заводу в 1915 р. було розширено на 4 тис. 900 м², в 1916 р. – ще на 14 тис. 400 м². У зв'язку з війною у 1914–1917 рр. за державного фінансування завод подвоїв парк станків, що дозволило збільшити кількість виготовлених патронів з 199 млн 600 тис. у 1914 р. до 557 млн 100 тис. у 1916 р. (хоча у 1917 р. виробництво скоротилося до 453 млн 600 тис.) [347, с. 145–146]. Водночас у США додатково замовили близько 3 млрд патронів. Військове міністерство планувало до 1 липня 1917 р. мати у своєму розпорядженні близько 5 млрд 750 млн патронів за потреби близько 7 млрд патронів [247, с. 563].

Під час війни також було прийнято рішення про спорудження великого заводу по виробництву зброї. Спочатку військове відомство висловлювало думку про передачу права будівництва приватним компаніям чи акціонерному товариству з умовою передачі заводу після завершення певного терміну до казни. Від зацікавлених у цій справі промисловців надійшло кілька пропозицій, з яких найбільш дешевою виявилася пропозиція Товариства «Пулемет». Воно поставило наступні умови: Товариство мало отримати замовлення на 2 млн гвинтівок за ціною 35 руб. за гвинтівку і за рахунок цього замовлення побудувати завод розрахованої військовим відомством потужності. Після виконання замовлення завод мав бути безкоштовно переданий у власність казни. Під час видання замовлення Товариство мало отримати аванс у розмірі до 40% вартості. Завод мав будуватися згідно з проектом, який затверджувало військове відомство. Вказана

ціна – 35 руб. за гвинтівку із включенням до неї 4 руб. на повернення вкладеного капіталу визнавалася для військового відомства прийнятною. Але внаслідок вимоги на видачу досить великого авансу було вирішено відмовитися від будівництва приватного заводу, а споруджувати державний. Місце для будівництва було обрано поблизу Катеринослава на правому березі річки Самара, на лінії Катерининської залізниці. Вартість будівництва за розрахунками 1915 р. визначалася в сумі 34 млн 500 тис. руб. Приймаючи рішення про будівництво Катеринославського збройного заводу, військове відомство передбачало ліквідувати Сестрорецький збройний завод, розміщення якого у стратегічному плані завжди визнавалося небезпечним. Обладнання Сестрорецького заводу планувалося встановити на Катеринославському заводі. У вказану суму розрахунків не включалася вартість перевезеного обладнання, а лише витрати по перевезенню та облаштуванню на новому місці. Будівельні роботи було розпочато у 1916 р. Одночасно частково було замовлено додаткове обладнання. У 1917 р. будівництво у зв'язку із революційними подіями довелося припинити, а в 1918 р. – повністю ліквідувати. Споруджені будівлі передали з часом місцевому раднаргоспу, а отримане на той час обладнання розподілили між Тульським та Іжевським заводами [347, с. 249–250].

Серед приватних підприємств Сходу і Півдня України, що виконували замовлення Державного артилерійського управління, вказувалися заводи Шиманського, Гордзяловського (Харків), завод К. Беккер (Горлівка), «Кубаноль» (Катеринодар), Нікополь-Маріупольський завод (Маріуполь), Миколаївський суднобудівний завод, завод «Перун» (Миколаїв), машинобудівний завод Рудзького (Катеринослав), Варшавське акціонерне товариство суднобудування (Катеринослав), торгівельний дім Заферман (Мелітополь), які досить швидко змогли зорієнтувати виробництво відповідно до вимог держави по виготовленню продукції воєнного призначення [253, с. 608].

У березні 1916 р. Мелітопольський міський військово-промисловий комітет доповідав Таврійському губернатору про заводи, які працювали на потреби оборони. Серед інших були названі чавунно-мідно-ливарний і машинобудівний

завод торгового дому І. Д. Зафермана (Мелітополь), який «...настільки добре обладнаний, що міг би виконувати багато інших предметів оборони, як то: міни, бомбомети, снаряди до них, бомби для аеропланів, апарати для метання мін...»; Південний металічний і машинобудівний завод товариства А. Д. Зафермана (Мелітополь), який виготовляв різні предмети для потреб Морського відомства, бомбомети і 90-мм снаряди до них; завод сільськогосподарських машин і знарядь Классена (Мелітополь), який виготовляв 90-мм снаряди і 3-дюймові фугасні гранати; завод землеробських знарядь К. А. Нейфельда (Сергіївка Мелітопольського повіту), чавунно-ливарний завод Троніка й Міллера (Генічеськ), чавунно-ливарний завод І. Я. Єфименка (хутір Відножина Балка Мелітопольського повіту), які виготовляли 90-мм снаряди; машинобудівний завод Герстенбергера й Бюллера (с. Чайкіно Мелітопольського повіту), що виготовляв штики спрощеного зразка; чавунно-ливарний завод Ф. К. Молса (ст. Акимівка), що виготовляв 58-мм міни [319, с. 62].

Небезпека «ліквідаційних законів», що проголосили кампанію по ліквідації німецької власності для машинобудівних та металообробних підприємств німецьких колоністів була знята указом від 19 серпня 1916 р., оскільки підприємства залучалися до випуску оборонної продукції. Зі стратегічною метою в листопаді 1916 р. виробництво Копов і Леппов було об'єднано. Концерн «Лепп, Вальман и Коп» підписали угоди з Петербурзьким Головним Артилерійським управлінням і Катеринославським військово-промисловим комітетом про виробництво снарядів різних модифікацій [575, с. 25–35; 576, с. 89–111]. Ухвалення подібних угод переслідували дві мети. З одного боку, господарі підприємств таким чином зберігали власність, з іншої – перепрофілювання створювало умови для нормального функціонування виробництва в умовах військового часу, коли попит на «мирну» продукцію різко знизився [330, с. 216]. Документи свідчать, що не зважаючи на труднощі воєнного часу, підприємства діяли чітко і злагоджено, а замовлення виконувалися відповідно до визначених у контрактах термінів. Це забезпечувалося переходом на надзвичайне положення, двозмінним графіком роботи і двократним збільшенням кількості працівників. У

1916 р. завод Копа виготовив продукції на суму 1 млн 366 тис. 651 руб., зокрема оборонної – на 1 млн 326 тис. 651 руб., тобто обсяги виробництва удвічі перевищили довоєнні. У 1916 р. чистий прибуток підприємства Леппов досяг 584 тис. 455 руб., що у п'ять разів перевищило показники 1912 р. Капітал підприємства зріс удвічі і досяг 2 млн 400 тис. руб. До виробництва оборонної продукції було також залучено заводи «Гильдебрандт и Прис» (виготовлення снарядів і возів), завод нафтових двигунів Крігера (снаряди). Аналізуючи стан промисловості Олександрівського повіту у 1916 р. фабричний інспектор констатував, що, на відміну від показників 1914 р., функціонували всі підприємства регіону [455, с. 184–185].

Водночас власник заводу Коп передав тим, кого відправляли на фронт 2 тис. 710 руб. і видавав щомісячно їхнім дружинам по 470 руб., дітям – по 320 руб., матерям – по 45 руб. [455, с. 199].

8 липня 1916 р. Рада міністрів зобов'язала воєнне відомство почати підготовку проекту заводу по виготовленню військових приладів у Ізюмі Харківської губернії. Імператор затвердив ці заходи й тимчасовий штат заводу, що дозволило почати відповідні роботи. Завод розраховувався на виробництво 1 тис. пудів придатного оптичного скла. Водночас потреба в оптичному склі для оптичних приладів становила близько 1 тис. 300 пудів придатного скла на рік. Вартість будівництва такого заводу визначалася у 1 млн 200 тис. руб. За орієнтовними розрахунками вартість скла Ізюмського заводу за повного завантаження могла скласти 8 руб. за фунт, якщо вихід готового скла був би близько 10%, за 90% браку. Передбачалося зменшити обсяги браку за рахунок підвищення культури виробництва та набуття відповідного досвіду. Чиновники мотивували необхідність будівництва заводу тим, що відносно доступним оптичне скло відповідної якості виготовлялося лише у Франції (в умовах, коли постачання з Німеччини було припинено) і оцінювалося в 4–10 руб. за фунт. До цієї ціни додавалися також відносно великі транспортні витрати, що робило організацію виробництва оптики в Російській імперії досить вигідним економічно. На побудову й обладнання заводу оптичного скла за розрахунками

потрібно було близько одного будівельного сезону (за планом 1917 р.) [246, с. 625]. Загальну суму витрат було затверджено в розмірі 1 млн 500 тис. руб. Будівництво розпочалося у 1916 р. під керівництвом професора М. Жуковського, але наприкінці 1917 р. всі роботи було зупинено [347, с. 271].

Рада з'їздів металообробної промисловості у своїх резолюціях 26 червня і 13 вересня 1916 р. категорично протестувала проти розширення державного сектора економіки, як неефективного [301, с. 109].

Рада Міністрів вказувала на наявність жорсткої конкуренції між казенними та приватними підприємствами у справі залучення до роботи кваліфікованих працівників. Досить часто приватні підприємства переманювали їх до себе шляхом встановлення підвищеного розміру оплати праці. Така практика нерідко створювала перешкоди на шляху виконання воєнних замовлень казенним заводам. У цій ситуації Рада Міністрів висловилася проти запровадження на підприємствах надзвичайних заходів, покликаних обмежити перехід працівників з одного підприємства на інше. Засобом для утримання кваліфікованих працівників на казенних підприємствах стало підвищення рівня оплати праці, який відповідав би розцінкам на приватних підприємствах. Приймаючи це рішення, урядовці усвідомлювали, що заборона переходу кваліфікованих працівників неминуче створить проблеми у сфері виконання приватними підприємствами воєнних замовлень. Крім того, надзвичайні заходи могли б, на їхню думку, завадити поширенню патріотичних настроїв у суспільстві й спровокувати робітників на протистояння із урядом. До того ж, Рада Міністрів висловилася за звільнення від призову найбільш кваліфікованих працівників з казенних підприємств, вважаючи цей захід засобом утримання кваліфікованої робочої сили на цих підприємствах [237, с. 97–98].

Таким чином, гонитва за прибутком, прагнення збільшити виконання найбільш вигідних замовлень на снаряди спричиняли нерациональне використання виробничих потужностей значної частини великих машинобудівних заводів, підривали самі основи промислової мобілізації, позбавляючи тим самим інші підприємства можливості поновити свій основний капітал і придбати

необхідне обладнання. Багато великих машинобудівних заводів зменшили виробництво станків до розмірів потреб своїх снарядних майстерень. Пропозиція спеціаліста в галузі промисловості М. Флоринського, який працював у Міністерстві торгівлі і промисловості про створення при Особливій нараді по обороні спеціального комітету по будуванню станків і розробки заходів, спрямованих на збільшення виготовлення обладнання не було прийнято. Тільки в жовтні 1916 р. Головне артилерійське управління представило до Ради міністрів свою доповідь про спорудження потужного казенного станкобудівного заводу, спеціальним завданням якого було б забезпечення станками казенної військової промисловості. Але цей проект явно запізнився, і казенний завод по будівництву станків побудовано не було. Поруч з цим військовому відомству довелося стати на шлях створення спеціальних проміжних організацій, що займалися заготівлею боєприпасів для армії і хімічних речовин для виробництва вибухівки. У результаті повного свавілля, недостатньої організованості розподілу воєнних замовлень і панування у цій сфері корисливих інтересів промисловців не вдалося повністю використати виробничі потужності навіть найбільших підприємств, з якими військове відомство встановило зв'язок [470, с. 63].

Війна виявила надзвичайну прибутковість машинобудівних та металообробних підприємств, що працювали, виконуючи воєнні замовлення. У 1916 р. за даними Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості металообробні підприємства забезпечували мінімум 81% прибутку до вкладеного капіталу [470, с. 65]. Різниця в цінах на казенних і приватних підприємствах була досить значною. Так, наприклад, 3-дюймова шрапнель оцінювалася на приватних заводах у 15 руб. 32 коп., а на казенних – 9 руб. 83 коп., 3-дюймові братани замовлялися приватним заводам по ціні 12 руб. 13 коп. за штуку, а казенні заводи отримували за них по 9 руб. за штуку. За підрахунками О. Маніковського на одних лише 3-дюймових снарядах казна переплатила приватній промисловості 1 млн 94 тис. руб. [470, с. 66]. У зв'язку із цим стає зрозумілою зацікавленість багатьох промисловців у перепрофілюванні своїх підприємств на виготовлення військової продукції та у прагненні отримати військові замовлення.

Нестача сировини, палива і кваліфікованої робочої сили, перехід деяких металургійних підприємств на виготовлення снарядів знижували й без того недостатній випуск металу. Внаслідок цього протягом всієї війни промисловість переживала прогресуючий «металевий голод» [471, с. 221]. Але виготовлення снарядів та іншої військової продукції було надзвичайно прибутковим внаслідок переваги попиту над пропозицією. Впродовж 1914–1916 рр. середній рівень прибутковості металургійних заводів значно зріс. У 1916 р. за даними Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості металургійні підприємства забезпечували мінімум 50% прибутку до вкладеного капіталу [470, с. 65].

Таким чином, розміщення виробництва й характер організації роботи на частині металургійних та машинобудівних підприємств ускладнював вивезення їхньої продукції, а корупція, що існувала у сфері залізничних перевезень, робила цей процес ще більш складним. Корупційні схеми будівництва підприємств і реалізації їхньої продукції в інтересах вузького кола акціонерів, часто пов'язаних і з правлячою верхівкою, сприяли підвищенню цін на метал в умовах існування і штучного стимулювання високого попиту на метал. З іншого боку, металургійне виробництво часто розміщувалося поблизу гірничо-видобувних підприємств. Суднобудівний завод «Наваль» також мав власне металургійне підприємство. В основному такий характер розміщення металургійного виробництва був характерним для підприємств, заснованих іноземцями, які не бажали бути заручниками корупційних схем реалізації металу в Російській імперії. Відносна їх незалежність від дій влади обернулася значними фінансовими втратами внаслідок втручання владних структур Російської імперії в економічний розвиток шляхом здійснення реквізицій чи накладення секвестру. Надмірна етатизація економічних відносин, що склалася у 1916 р., загострила стосунки підприємців у сфері виробництва та реалізації металу і сприяла поширенню так званого «металевого голоду», зумовленого значною невідповідністю попиту і пропозиції на метал.

5.2. Становище металургійних та машинобудівних підприємств у 1917–1918 рр.

Революційні події 1917 р. суттєво вплинули на організацію роботи підприємств. Під тиском економічних проблем обсяги виготовленої продукції стали зменшуватися. Дедалі більше проблем виникало у сфері забезпечення металургійної промисловості робітниками. Окружний інженер Юзівського округу у своєму листі від 6 березня 1917 р. вказував на скорочення кількості працівників у лютому на 7–8%. При цьому неплатежі за поставками казенним закладам досягли 12 млн руб., внаслідок чого багато підприємств відчували ускладнення у організації виробництва [143, арк. 23]. Нестача палива спричинила зупинку частини доменних печей. За даними окружного інженера Таврійського гірничого округу виробництво готової продукції зменшилося на 30% і становило лише 10% потужностей підприємств [143, арк. 30].

У лютому 1917 р. на металургійних заводах Донбасу і Придніпров'я працювало від 3 тис. 139 військовополонених (Юзівський завод) до 4 тис. 931 особи (Олександрівський металургійний завод). Загалом військовополонені складали близько 30% загальної чисельності робітників металургійних заводів [42, арк. 1–30].

Військовополонені не мали права висувати адміністрації будь-які вимоги. Відмова або самовільне залишення роботи каралося утриманням на суворому тюремному режимі в період перебування в полоні [403, с. 28]. Досить суворі умови праці передбачалися також і для військовозобов'язаних, чия відмова від виконання роботи загрожувала відправкою до бойових підрозділів. В умовах посилення продовольчої кризи стосунки між промисловцями та найманими працівниками в металургійній промисловості, як і в інших галузях важкої індустрії, почали загострюватися дедалі більше. На деяких підприємствах було запроваджено так звані «камери примирення», де адміністрація й безпосередні виробники мали погоджувати всі спірні питання. Рішення мали прийматися таємним голосуванням, а представники могли бути у будь-який момент розпущені

виборцями. У випадку, коли «камери примирення» на певній ділянці виробництва не змогли віднайти компромісне рішення, то вирішення суперечки мало відбуватися у відповідній установі підприємства, рішення якої оголошувалося обов'язковим для виконання [17, арк. 131]. На багатьох підприємствах саме «камерами примирення» вдавалося вирішити суперечки між робітниками й керівниками окремих ділянок робіт, які вдавалися до грубого ставлення до працівників [17, арк. 180]. Наприкінці 1917 р. власники металургійних заводів констатували, що загальну суму виплат робітникам становила близько 30 млн руб. для 124 тис. працівників і мало бути збільшено додатково ще на 50% [43, арк. 14].

Але протиріччя між підприємцями й найманими робітниками за активної участі революційних організацій продовжували наростати. Значна частина дрібних підприємств, не маючи можливості задовольнити зростаючі вимоги робітників, змушені були повністю припинити роботу [17, арк. 51–51 зв.]. Оскільки навіть власники середніх підприємств часто не мали можливості платити за угоду, що коштувала в лютому 1917 р. 20 руб., а у червні 1917 р. – вже 100 руб. [17, арк. 138]. Проблемою для підприємців було й зниження продуктивності праці робітників на 15–20% через їх участь у громадських акціях [17, арк. 106]. У доповіді П. Сергєєва ХІІ З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії вказувалося, що продуктивність праці робітників знижувалася у зв'язку із соціальними заворушеннями в їхньому середовищі, але попри це працівники вимагали суттєвого підвищення оплати праці [45, арк. 45].

28 березня 1917 р. у Харкові відбулася конференція за участі членів Державної думи, підприємців та представників працівників, де обговорювалося питання введення 8-годинного робочого дня на всіх підприємствах. Пропонувалося при запровадженні 8-годинного робочого дня і виконанні робіт понад визначений час встановити оплату в розмірі 150% від стандартних розцінок. Йшлося також про визначення мінімального заробітку в розмірі 2 руб. 50 коп. Крім того, у ході обговорення із робітниками нагальних проблем розвитку металургійних підприємств промисловці погодилися збільшити на 50% ставку оплати за всі роботи, виконані за домовленістю. Проте робітниками було

анонсовано проведення окремої робітничої конференції у квітні 1917 р., де мали обговорюватися питання подальшого підвищення заробітної плати [40, арк. 1–2].

Попри загострення стосунків із робітниками після повалення самодержавства більшість промисловців усунення правлячої династії від влади оцінили позитивно. Вони чекали зміни застарілих форм державного управління, стабілізації економічного життя країни [500, с. 42–81]. У березні 1917 р. Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі закликала всі організації буржуазії «згуртуватися навколо Тимчасового уряду» [490, с. 5–46]. Підприємці висловлювалися за республіканську форму правління, бо за монархічної влади, яка себе скомпрометувала, неможливо було розраховувати на лад у країні, підтримували демократизацію суспільства, забезпечення недоторканності приватної власності [339, с. 15508–15511].

У революційний час на території Сходу і Півдня України виникла низка установ і організацій промисловців, серед яких виділявся Союз металургів. Було створено також обласні союзи фабрично-заводської промисловості та інші місцеві професійні об'єднання підприємців [461, с. 16233–16235]. У деклараціях Тимчасовому уряду від промисловців було запропоновано запровадити чітку систему розподілу замовлень та готової продукції металургійних заводів. Пропонувалося насамперед виконувати замовлення залізниць та підприємств харчової промисловості. Вільні виробничі потужності мали використовуватися на розсуд власників підприємств із акумуляцією всіх зароблених коштів, запаси готового металу зі складів мали відпускатися для покриття потреб залізниць, підприємств харчової та нафтової промисловості у першу чергу. Пропонувалося також встановити однакові для всіх заводів ціни з метою уникнення суперечок серед виробників [47, арк. 8].

Серед підприємців активно обговорювалася проблема запровадження робітничого контролю. Одна частина підприємців розглядала його як повномасштабний контроль робітників із виконанням всіх управлінських функцій, а інша наголошувала на необхідності запровадження лише вибіркового контролю за окремими ділянками виробництва. При цьому частина підприємців

висловлювала думку про обговорення із більшовицьким урядом заходів, які він міг би вжити для припинення заворушень серед робітників з метою забезпечення продуктивної роботи фабрик і заводів [46, арк. 4].

Водночас підприємці принципово не сприймали чужу за духом більшовицьку ідеологію, яка «принесла із собою доведене до крайніх меж закріпачення нашого господарського життя, остаточне рабство економічне, індивідуальне та соціальне» [368, с. 16598–16603]. Промисловці виступали проти заворушень робітників, ініційованих більшовиками. Так, у журналі № 8 засідання комітету Союзу металургійної і залізоробної промисловості від 11 липня 1917 р. вказувалося, що внаслідок більшовицької агітації, яка «звила собі міцне гніздо серед робітників» можуть відбутися великі безлади й заворушення з боку «робітничої маси». Комітет визнавав за необхідне виступити із зверненням до Тимчасового уряду про командировання на заводи військових частин для охорони підприємств, майна та особистої безпеки представників адміністрації і службовців [41, арк. 8 зв.].

Протягом 1917 р. на металургійних підприємствах розгорнулося протистояння між адміністрацією та робітниками щодо визначення тривалості робочого дня. Запровадження 8-годинного робочого дня викликало протидію з боку підприємців. 26 вересня 1917 р. Союз представників металургійної і залізоробної промисловості, розглянувши заяви робітників Російсько-Балтійського товариства, Російський Провіданс, Новоросійського та Нікополь-Маріупольського заводів, постановив, що директори металургійних заводів можуть запроваджувати 8-годинний робочий день там, де це дозволяють умови роботи, забезпечення паливом і продовольством за збереження оплати згідно з постановою про відсутність нарахування плати понаднормових у випадку перевищення 8-годинного робочого дня [64, арк. 62].

Союз представників металургійної і залізоробної промисловості 26 вересня 1917 р. прийняв рішення стосовно промисловців Донецького і Криворізького басейнів. Було вирішено, що у випадку самочинного прийняття на роботу до підприємств робітників без попереднього узгодження із адміністрацією, такі працівники не будуть отримувати зарплату. Також не буде оплачуватись робота у

випадку порушення правил розпорядку на заводах з вини робітників. Адміністрація заводу зобов'язувалася вжити невідкладних заходів для відновлення нормальної роботи підприємств. Якщо всі вжиті заходи не сприяли відновленню нормальної роботи підприємства, то його діяльність мало бути припинено. Було прийнято рішення про встановлення тривалості робочого дня такою ж, якою вона була в лютому 1917 р. Подібне рішення мало бути прийнято не пізніше 1 листопада, про що службовці та працівники мали бути повідомлені не пізніше 15 жовтня. У пункті 9 рішення Союзу представників металургійної і залізничної промисловості вказувалося про припинення видатків на утримання й оплату праці, а також забезпечення діловодства Ради робітничих і солдатських депутатів, та її виконавчих комітетів, профспілок, про що мало бути повідомлено не пізніше 15 жовтня 1917 р. [69, арк. 121]. Перехід на 8-годинний робочий день може бути здійснено лише після детального розгляду цього питання. Восьмигодинний робочий день міг бути введеним лише там, де на думку управління заводу такі дії не стануть причиною скорочення виробничих потужностей або збільшення прямих чи непрямих видатків. Адміністрація металургійних заводів Донбасу отримала право припиняти функціонування окремих цехів чи цілих підприємств у випадку самочинного введення восьмигодинного робочого дня [69, арк. 123].

Улітку 1917 р. на нараді Комітету захисту промисловості було проголошено: «За існуючих умов світового господарства ніякий інший економічний устрій, окрім капіталістичного, у Росії неможливий. Тому безплідними та, безсумнівно, шкідливими є будь-які спроби хоча б часткового здійснення соціалістичного принципу на окремих підприємствах» [519, с. 388].

Союз профспілок робітників металургійних і металообробних підприємств у жовтні 1917 р. зазначав, що норма заробітної плати для різних груп і категорій робітників на основі 8-годинного робочого дня стала необхідною умовою попередження окремих неорганізованих виступів робітників, що негативно відбивалися на організації і проведенні виробничої діяльності, а також на встановленні нормальних стосунків між робітниками й адміністрацією.

Висловлювалася надія на відміну постанов адміністрацій підприємств про проведення розрахунків і звільнення робітників окремих підприємств і цехів, які самочинно перейшли на 8-годинний робочий день, як умову для налагодження діалогу по укладенню нових колективних угод, що забезпечили б нормальний виробничий процес на всіх підприємствах Донбасу [64, арк. 139].

У журналі засідань Комітету Союзу представників металургійної і залізоробної промисловості 6 жовтня 1917 р. вказувалося на висунення робітниками Сулинського заводу вимоги підвищити заробітну плату на 100% [41, арк. 21]. Ситуація врегульовувалася за допомогою урядового комісара. Поруч з цим частина робітників металургійних заводів самочинно переходили на 8-годинний робочий день. Представники рад робітничих депутатів висували вимогу щодо оплати праці в розмірі 1,5 окладу у випадку виконання робіт із перевищенням 8-годинного робочого дня [18, арк. 233]. У відповідь на це адміністрація повідомляла робітничим комітетам, що у випадку відмови від відновлення роботи печей відповідні цехи буде закрито, а робітників негайно розраховано. Одночасно робітничим комітетам нагадувалося про попереднє погодження з ними визначення переведення цехів на 8-годинний робочий день окремо по кожному цеху із врахуванням виробничих можливостей [64, арк. 66]. Прагнення робітників скоротити тривалість робочого дня розглядалося адміністрацією, як правило, лише як засіб тиску на підприємців, оскільки жодних пропозицій у сфері підвищення продуктивності праці не надходило [18, арк. 64–64 зв.].

Частину доменних печей восени 1917 р. у Катеринославі було зупинено робітниками, які самочинно ввели на підприємствах 8-годинний робочий день [64, арк. 64]. У жовтні 1917 р. Рада робітничих і солдатських депутатів Дружківки звернулася із протестом проти дій Тимчасового уряду по введенню у робітничі райони Макіївки козаків для припинення виступів робітників. Пропонувалося передати владу «до рук революційної демократії» [69, арк. 148].

На Брянському заводі Катеринослава на 1 листопада 1917 р. нараховувалося 15 тис. 715 робітників, у серпні 1918 р. – близько 3 тис. Заводи Шодуар,

«Сириус», «Бердон», «Мантель», завод по виробництву дроту було закрито [75, арк. 73].

У протоколі засідання Генерального Секретаріату Української Центральної Ради від 10 листопада 1917 р. В. Винниченком вказувалося, що Товариство заводчиків повідомило про неможливість виплати грошей на потреби українського уряду за браком їх [70, арк. 12].

Згідно з постановою загальних зборів профспілок Юзівки Новоросійського товариства з 4 грудня було вирішено перейти на 6-годинний робочий день [64, арк. 85]. А 2 грудня 1917 р. Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого і рейкового виробництва Юзівки Катеринославської губернії висловилося за те, щоб питання про переведення робітників вугільної і металургійної промисловості на 6-годинний робочий день мало бути вирішено для всіх підприємств Півдня Росії [64, арк. 68].

Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. промисловці змушені були налагоджувати стосунки з урядом Української Народної Республіки, але водночас «купці зрадників, які іменували себе Радою», заявляли, що без органічного зв'язку з Росією Україні не бути [468, с. 16590]. Проте вже у березні 1918 р. було направлено декларацію уряду Української Народної Республіки від об'єднаних організацій промисловців і фінансистів, де вказувалося на необхідність нагального розв'язання низки проблем, що склалися на підприємствах важкої промисловості Сходу і Півдня України. Найбільш суттєвою проблемою називалися реквізиції мінерального палива із подальшим відшкодуванням його вартості за фіксованими державними органами цінами, що «придушувало» приватну ініціативу. Цими заходами, на думку підприємців, «знищувалася свобода торгівлі». Іншою проблемою називалася заборона продажу палива тим споживачам, угоди на його постачання з якими було укладено до моменту, коли споживачів було переведено до нижчої категорії споживачів палива. У результаті укладені з ними угоди не могло бути реалізовано, що негативно позначалося не лише на підприємницькій ініціативі, а й загалом спричиняло руйнування економічних зв'язків [48, арк. 45].

Однак звернення до українського уряду не забезпечили розв'язання бодай частини проблем промисловців, оскільки ані Центральна Рада, ані Генеральний Секретаріат не мали можливості втілювати в життя свої рішення на всій території України, значна частина їх членів не розуміла суті потреб промисловців та економічного розвитку загалом, надто захоплюючись соціалістичними ідеями. З часом надії на відновлення стабільності в державі підприємці в основному покладали на білогвардійські війська. Голова Ради З'їздів М. фон Дітмар очолював Донецький комітет сприяння збройним силам на Півдні Росії, брав участь у розбудові Добровольчої армії генерала А. Денікіна [468, с. 16592]. Значна частина підприємців віддавали перевагу фінансуванню офіцерських організацій, що ставили за мету відновлення «єдиної і неподільної Російської імперії». Гроші використовувалися для придбання зброї та боєприпасів [266, с. 196].

Більшість підприємців Сходу і Півдня України висловилися категорично проти більшовицького перевороту. Вони зверталися до підприємців «всіх культурних країн»: «Вважаємо своїм священним обов'язком заявити найенергійніший протест проти нечуваних звірств, здійснюваних узурпаторами законної влади в Росії, які називають себе владою російської робітничо-селянської республіки... У всьому цьому вбачається систематичне винищення російської інтелігенції...» [36, арк. 38].

Наприкінці 1917 р. відзначався вкрай важкий матеріальний стан службовців металургійних заводів, особливо конторського та технічного персоналу. Життя в Луганську подорожчало у 7–8 разів. Слід віддати належне коректності службовців: вони тривалий час очікували покращення свого становища, не зважаючи на різке здорожчання товарів і послуг. Однак попри це з часом було утворено комісії службовців, уповноважені вести переговори із адміністрацією підприємств про покращення матеріального становища [69, арк. 129]. Як підкреслювалося на конференції представників торгово-промислових організацій 1917 р., «у тяжких умовах, що переживає батьківщина, кожен промисловець повинен залишатися на своєму посту до останньої можливості і, як капітан корабля, що тоне, повинен залишити його останнім» [383, с. 366]. Підприємницькі

організації дали поштовх мобілізації промисловості для потреб військового часу, але їх вплив виявився незначним через обмежену компетенцію, розбалансованість економіки країни та відносну слабкість позицій буржуазії [488, с. 93].

Певний вплив на роботу металургійних підприємств Донбасу мав виступ генерала О. Каледіна, якого більшовицька влада розглядала як свого ворога, а Центральна Рада намагалася, зберігаючи лояльність до нього, висловлювати претензії на поширення своєї влади на цей регіон. У журналі засідання Генерального Секретаріату від 24 листопада 1917 р. вказувалося, що Генеральний Секретаріат уже «зносився з Каледіним у справі тих утисків, які чиняться в Донеччині робітникам на шахтах і Каледін згодився ці утиски негайно припинити. Тому Генеральний Секретаріат у цій справі відправив на Донеччину своїх уповноважених». Поруч з цим Генеральний Секретаріат не вважав можливим силоміць затримувати в Україні донців, визнаючи, що «демократія козацька має таке саме право вільного переїзду, як і всяка інша демократія» [70, арк. 20].

У протоколі наради металургів від 30 грудня 1917 р. вказувалося на те, що виникли незадоволення щодо розподілу мінерального палива. На зборах Загальноросійської ради робітничого контролю було прийнято рішення про створення відповідної інструкції. Згідно з інструкцією контроль на підприємствах мав бути організований загальними зборами робітників і службовців, які обирали контрольні комісії. Контрольні комітети могли бути повністю включені до складу контрольних комісій на підприємствах. Робітники і службовці, які не входили до складу контрольних комісій, не могли вступати в переговори з адміністрацією підприємств. Завданнями контрольних комісій ставало визначення наявності на підприємствах потрібних матеріалів, палива, знарядь праці, технічних працівників та робітників за спеціальностями; визначення можливості для продовження нормальної роботи підприємств; визначення заходів для підтримання дисципліни серед робітників і службовців; визначення причини скорочення виготовлення продукції; визначення можливості використання виробничих потужностей окремих підприємств повністю або частково; визначення можливість запровадження трьох змін роботи підприємств; спостерігати за виконанням норм виробітку

підприємствами. Для власників оголошувалися обов'язковими ті рішення комісій, які спрямовувалися на забезпечення виконання вказаних вище завдань. З цією метою комісіям надавалося право ознайомлення із виробничою перепискою адміністрації та право бути присутніми на нарадах працівників адміністрації підприємств із правом робити заяви та запити. Витрати на роботу комісій мали бути забезпечені за рахунок підприємств із урахуванням можливості надання винагород членам робітничих комісій. Вищими органами робітничого контролю оголошувалися губернські робітничі комісії, які контролювали діяльність районних комісій і комісій окремих підприємств. Частково фінансування роботи робітничих контрольних комісій мало здійснюватися за рахунок місцевих профспілкових об'єднань. Ради робітничого контролю мали право створювати ради експертів, економістів, статистиків, інженерів. А вищим органом робітничого контролю оголошувалася Рада робітничого контролю [69, арк. 455–459].

Фактично йшлося про усунення від влади адміністрацій підприємств та їх власників із позбавленням їх права розпоряджатися фінансами підприємств. Можливість створення профільних експертних рад із залученням фахівців означала неможливість робітничих комітетів кваліфіковано керувати підприємствами.

У матеріалах нарад представників металургійних заводів наприкінці 1917 р. було визначено умови продовження роботи промислових підприємств. Для забезпечення збереження продуктивності праці хоча б на рівні кінця 1916 р. вважалося за потрібне зберегти право на найм і звільнення працівників за адміністрацією підприємств із заборонаю кадрової роботи представникам робітничих комітетів. Крім того, наголошувалося на необхідності збереження права за адміністраціями визначення внутрішнього розпорядку роботи підприємств у межах чинних законів. Організація та керівництво роботою, а також нагляд за виконанням виробничих завдань мав здійснюватися виключно особами, призначеними адміністрацією. Втручання Рад робітничих депутатів, комітетів чи будь-яких інших організацій в управління підприємствами

визначалося недопустимим. Тривалість робочого дня мало бути встановлено такою, якою вона була в лютому 1917 р. Вимагалось підтвердження з боку Тимчасового уряду, що невиконання робітниками і службовцями законів буде мати наслідком відповідальність згідно з чинним законодавством. Необхідним було суворе підпорядкування діючим законам існуючих правил проведення робіт, а також захисту майна, прав і свобод особи, недоторканності житла, правил здійснення трудової діяльності. А у випадку порушення таких правил винні мали бути притягнуті до відповідальності. Робітничі комітети дезорганізували роботу підприємств. Констатувався факт, що фінансові можливості підприємств підірвані настільки, що практично вичерпано можливості для подальшого збільшення рівня оплати праці [69, арк. 471–472].

З'їзд представників металургійної і залізничної промисловості висловився за те, щоб робітничі комітети обмежувалися захистом професійних інтересів робітників та організацією побуту. При цьому, на думку представників з'їзду, робітники не повинні були втручатися у виробничий процес, виконання адміністративних функцій та визначення розміру посадових окладів представників адміністрації [49, арк. 45].

2 січні 1918 р. на засіданні Ради Союзу представників металургійної і залізничної промисловості відзначалося, що на січень 1918 р. всім металургійним підприємствам виділялося лише 13 тис. 570 пудів мінерального палива. Оскільки за рівномірного розподілу його між заводами, більшість з них неминуче мали припинити роботу на обговорення з'їзду було винесено питання про планомірну зупинку частини підприємств та відшкодування їхнім власникам збитків внаслідок припинення роботи та ліквідацією виробництва. Але розглянувши це питання, Рада постановила розподіляти паливо рівномірно, одночасно докладаючи всіх зусиль для уникнення припинення роботи підприємств [44, арк. 2–2 зв.]. Фактично таке рішення означало неможливість отримання підприємцями компенсації за вимушене припинення роботи підприємств з боку уряду, а продовження роботи мало на меті виключно

уникнення соціальних заворушень внаслідок втрати роботи значною кількістю робітників.

Напад більшовицьких військ на територію України на початку 1918 р. негативно вплинув на розвиток металургійної промисловості. Перебуваючи на українських землях, більшовицькі війська прагнули організувати масове вивезення необхідної їм продукції до Росії. Згідно із даними Вищої ради народного господарства на 15 січня 1918 р. виявлені запаси руди на Донбасі становили 4 млн 500 тис. пудів, чавуну – 1 млн 50 тис. пудів, металу – 800 тис. пудів (головним чином сортового заліза), марганцю – 100 тис. пудів, коксу – 1 млн пудів. У Маріупольському районі нараховувалося до 16 тис. робітників, у тому числі до 4 тис. військовополонених. Завод «Русский Провиданс» не працював через відсутність палива. Проте робітникам повністю виплачувалася заробітна плата. Нікопольський завод продовжував виробництво труб, але не мав достатньої кількості палива та обігової готівки. Заводи Луганського району в основному постачалися завдяки зусиллям робітничих організацій. У Горлівському районі нараховувалося близько 18 тис. робітників. Частина інженерів залишила виробництво і переїхала до Харкова за відсутності продовольства. Розмір заробітної плати в основному скоротився через запровадження 8-годинного робочого дня. Виробнича потужність у вересні 1917 р. становила 8 млн пудів, а у грудні – 5 млн пудів. На Дніпровському заводі нараховувалося всього 14 тис. робітників, у тому числі 3 тис. військовополонених. Виробництво снарядів було ліквідоване, проте почалося відновлення цехів по будівництву вагонів, але для успішного завершення робіт не вистачало обладнання. Із п'яти доменних печей працювала лише одна [76, арк. 96–97].

З початком революції в Лисичанському районі були утворені Ради робітничих депутатів, які утримувалися коштом промисловців. Районна рада намагалася забезпечити дисципліну працівників, але ради на підприємствах в основному сприяли падінню дисципліни. Адміністрація й технічний персонал прагнули зберегти підприємства за зменшення продуктивності праці. Насильства над особами з адміністрації майже не було, окрім тимчасового арешту групи

власників шахт. Будь-які конфлікти розв'язувалися через переговори. З часу більшовицького перевороту вплив рад на людей було зведено до нуля. Однак з січня 1918 р. завдяки приходу більшовиків набули розповсюдження контрибуції та податки. Утримання червоногвардійців було покладено на підприємства. За рахунок промисловців кожен червоногвардієць отримував по 10 руб. на день, сім'ям червоногвардійців потрібно було передавати продукти безплатно, а крім того виділяти по 100 руб. на сім'ю за місяць. Усі ці умови викликали повний розлад фінансів підприємств. Націоналізація їх у районі не проводилася. Так званий робітничий контроль тут було введено на початку лютого, але інструкції для його здійснення уклалися за активної участі техніків підприємств. Фактично контрольні комісії ніякого впливу на роботу підприємств не мали. Перед приходом німецьких військ, коли червоноармійці залишили район, з'явилися банди грабіжників, які виступали під гаслами анархістів. За період панування більшовиків усім підприємствам району було заподіяно наступні збитки: виплата червоноармійцям – 55 тис. 169 руб., сім'ям червоноармійців – 19 тис. 151 руб., контрибуцій – 60 тис. 707 руб., забрано коней та іншого майна – 86 тис. 565 руб., виплачено Союзом контрибуцій – 50 тис. 900 руб., вилучено продовольством із гірничозаводського комітету – 51 тис. 605 руб., загалом – 324 тис. 97 руб. За утримання Ради робітничих депутатів додатково 156 тис. 165 руб. За утримання Ради народного господарства – 9 тис. 600 руб., різних додаткових видатків по утриманню Рад робітничих депутатів – 47 тис. 500 руб. А загалом із цими додатковими витратами – 537 тис. 362 руб. [74, арк. 253–256].

З боку промисловців робилися спроби протестів проти дій робітників та заклики до припинення виплат заробітної плати учасникам безладів. Однак, як було видно із матеріалів і протоколів засідань Союзу заводчиків металургійних заводів, зобов'язання виплачувати заробітну плату в повному обсязі незважаючи на небажання частини робітників сумлінно працювати виконувалося. Рішення обов'язково виплачувати заробітну плату членам робітничих і солдатських рад було прийнято на Харківській конференції. При цьому після початку революції не було жодного дня, щоб робота підприємств відбувалася відповідно до плану.

Поширення незадоволення у середовищі робітників, тривалі переговори з їх представниками, делегаціями та різноманітними радами, спроби робітничих організацій домогтися розширення своєї влади, недовіра до адміністрації створювали напружену атмосферу. Особливо конфлікт загострився після виступу Л. Корнілова та посилення більшовицького руху. Введення до складу робітничих рад представників більшовиків, як правило, через короткий час мало результатом поширення негативних настроїв стосовно адміністрації заводів. Після засідань заводських комітетів Луганського патронного заводу, заводу Гартмана й Кадієвського металургійного заводу стало зрозумілим, що влада робітників досить сильна на Луганському патронному заводі та на Кадієвському металургійному заводі. Заводський комітет заводів Гартмана пред'явив директору декларацію, в якій вимагав визнання комітету. У результаті цього відбулося кілька мітингів робітників [69, арк. 127–128].

Напад більшовицьких військ на територію України на початку 1918 р. мав на меті передусім оволодіння промислово розвиненими регіонами республіки. Попри скрутний стан на підприємствах Сходу і Півдня України наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. більшовицька влада прагнула вивезти якомога більше продукції та обладнання до Росії, наголошуючи, що таким чином вона «рятує трудовий народ Донбасу». Народні комісари не могли допустити, щоб вугілля, залізо та хліб з Донецького басейну не рухалися на Петроград, оскільки це загрожувало голодною смертю робітникам і солдатам Петрограду. Однак шлях на Дон пролягав через землі, проголошені Центральною Радою складовою Української Народної Республіки. Таким чином, дії більшовиків, спрямовані проти О. Каледіна, мали бути поставлені в залежність від дій С. Петлюри, що свідчило, на думку більшовицьких лідерів, про допомогу С. Петлюри О. Каледіну [69, арк. 259].

Й. Сталін у грудні 1917 р. вказав, що дії Центральної Ради направлено на підтримку О. Каледіна та проти трудового народу й вступають у суперечність із принципом самовизначення, оскільки сприяють роззброєнню революційних радянських військ на Донбасі. Генеральний Секретаріат не пропускав

революційних військ, спрямованих проти О. Каледіна і М. Родзянко. Це, на думку Й. Сталіна, свідчило про конфлікт між Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів і Центральною Радою, а не про конфлікт між українським і російським народами [69, арк. 309].

У газеті «Донецкий пролетарий» у грудні 1917 р. наголошувалося, що всім, хто буде заважати більшовикам «рятувати робітників Донецького басейну», робити спроби роззброїти більшовицькі частини, перешкоджати відправляти вантажі на північ буде чинитися збройний опір. Це мотивувалося тим, що затримки постачання продовольства, металу, вугілля залишили б робітників півночі без хліба і роботи, а фронт – без підтримки [69, арк. 326]. На початку 1918 р. у Харкові працівниками пропонувалося створити постійно діючу конференцію у справі роботи промислових підприємств [69, арк. 475]. У документах більшовицької партії вказувалося, що багатьох російських робітників лякала можливість ведення війни проти українських робітників та селян [69, арк. 450].

У січні 1918 р. на всіх промислових підприємствах згідно з рішенням більшовицької влади на території контрольованій нею було введено робочий контроль. Водночас абсолютна більшість членів цих органів не усвідомлювала всієї складності організації виробничого процесу, постачання сировини і збуту готової продукції. Внаслідок цього авторитет власників підприємств залишався досить високим, що забезпечувало їм можливість вирішальним чином впливати на роботу заводів. Загалом суперечливі розпорядження більшовиків спричиняли остаточний розлад заводського життя [455, с. 185].

Вища рада народного господарства у січні 1918 р. оголосила синдикат «Продамет» «державним закладом по регулюванню залізоробної промисловості, підвідомчим Металургійному відділу Вищої ради народного господарства». Всім заводам, що перебували під владою більшовиків було наказано проводити продаж чавуну, заліза і сталі виключно через апарат націоналізованих синдикатів. Усі їх активи й пасиви було передано Вищій раді народного господарства. Тим самим «Продамет» було перетворено на державну контору з продажу металу, яка

здійснювала роботу за нарядами «Расмеко» в межах розроблених ним і затверджених Відділом металу Вищої ради юстиції. У липні 1918 р. апарат «Продамет» був злитий із апаратом «Расмеко» у єдиний орган – так званий «Продрасмет».

Початковими функціями створених органів були регулювання, облік і контроль виробництва та продажу металу, але у результаті процесу націоналізації постало питання здійснення повноцінного управління промисловістю. Спочатку ставлення до питання про можливість безпосереднього управління націоналізованими підприємствами з боку державних органів було неоднозначним. А. Мещерським було висунуто проект створення трестів за участі також і приватного капіталу. Але перемогла ідея державного централізованого управління промисловістю. У цей період відбувалося жорстке об'єднання по горизонталі «главків» і «центрів», очолюваних у сфері металургійної промисловості Відділом металу Вищої ради народного господарства [540, с. 35].

Оцінюючи стан металообробної та машинобудівної промисловості, гірничий інженер Голова Катеринославського товариства заводчиків і фабрикантів і Голова тимчасового комітету Союзу товариств заводчиків і фабрикантів в Україні О. Оцуп на загальних зборах З'їзду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства в Києві 16 травня 1918 р. наголошував, що навесні 1918 р. фабрично-заводська промисловість Катеринославського району включала в себе підприємства, які забезпечували роботою близько 70 тис. робітників, підприємства Харківського району забезпечували роботою 60 тис., підприємства Київського району – 40 тис., Одеського – 60 тис. робітників. 90% підприємств металообробної промисловості було переведено на випуск продукції для армії. Найкращих робітників було мобілізовано у 1914 р., протягом 1915 р. через брак кваліфікованих кадрів у майстерні йшли навчатися нові працівники, які не досягли в багатьох випадках потрібного рівня кваліфікації. За рахунок збільшення їх чисельності промисловці прагнули зберегти прийнятний рівень продуктивності праці підприємств. Такий екстенсивний підхід зумовив збільшення витрат на утримання зростаючої кількості робітників, що спричинило вкрай тяжкий

фінансовий стан багатьох підприємств. Революція «прикріпила» все більш зростаючу кількість робітників до заводів. Фактично робота на оборону закінчилася, але повний контингент робітників на багатьох заводах залишився, доводячи їх фінанси «до повного виснаження», яке ще посилювалася виплатами за декретами «попередньої радянської влади», утриманням чисельних робітничих організацій. Багатьом робітникам гроші нараховувалися фактично в умовах зупинки виробничої діяльності підприємств, оскільки підприємці не мали коштів для здійснення розрахунків. Уряд Центральної Ради за кілька днів до припинення свого існування обіцяв робітникам відкрити кредитні лінії для заводів і ввести у містах примусовий обіг заводських чеків. Це значною мірою пом'якшило б гостроту перехідного періоду. Однак у Катеринославі соціальне напруження вже вилилося у псування машин і руйнування станків. Демобілізація промисловості повинна відбуватися у два періоди: один швидкий із втручанням держави для забезпечення роботою працівників із розосередженням їх по кількох пунктах набору, а другий повинен передбачати перебудову підприємств «на мирну працю». Мертвонароджених підприємств чи окремих військових майстерень на великих підприємствах не повинно бути. Те, що має померти, не повинно гальмувати поступальний розвиток інших. О. Оцуп наголошував, що для піднесення промисловості потрібні невідкладні заходи: згуртування всіх творчих та ініціативних сил промисловості із об'єднанням всіх підприємств у промислові союзи; необхідна термінова перебудова промисловості для виготовлення продукції мирного часу, особливо у сфері металообробки. Найближчим завданням «демобілізації промисловості» мало стати звільнення «зайвих робітників», для чого в окремих випадках і для окремих районів повинні бути відкриті кредитні лінії для промисловців, а як тимчасовий захід – узаконення чекового обігу в межах цих кредитів. На думку О. Оцуца, необхідним було статистичне визначення потреб і становища промислових підприємств із визначенням їх потреб у послугах залізничного транспорту. Основним злом минулого лихоліття, що «розірвало нашу Батьківщину, була «відсутність міцної, згуртованої європейської буржуазії [73, арк. 1–12].

У Декларації профспілок по робітничому питанню у 1918 р. висловлювався протест проти запровадження більшовиками на підприємствах робітничого контролю. Наголошувалося, що контроль повинен мати загальнодержавний, а не класовий характер. Однак навіть державний контроль може бути перепорою приватній ініціативі. Досвіди із націоналізацією підприємств показали, що вони зумовлюють повне руйнування підприємств, а народні гроші з державного казначейства під гаслом націоналізації розкрадаються. Правильне функціонування підприємств не можливе без відновлення в повному обсязі права підприємців розпоряджатися роботою підприємств. Необхідно забезпечити повне невтручання робітничих організацій (профспілок, заводських комітетів) у комерційну, адміністративно-технічну діяльність керівників підприємств. Завданнями профспілок робітників можуть бути виключно професійні й культурно-просвітницькі цілі і в жодному разі за ними не може бути збережено функції законодавчих чи виконавчих органів влади. Власники підприємств не зобов'язані сплачувати, а робітники не повинні вимагати не вказаної в порядку закону від 25 листопада 1917 р. «про робітничі комітети» плати за працю при виконанні певних обов'язків у складі профспілкової організації. Недопустимими є вияви насильства з боку робітників, а саме псування машин, майна підприємств, насильницьке усунення робітників від роботи й насильство над адміністрацією підприємств. Недопустимим є насильство з боку робітників, коли адміністрація підприємств приймає рішення про перехід від погодинної оплати на оплату за виконану роботу [74, арк. 401–405].

Загальні збори З'їзду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства в Києві 16 травня 1918 р. постановили, що необхідно було терміново переглянути статут про промислову працю 1913 р. із приведенням його у відповідність до сучасних умов. У цьому статуті варто було передбачити, що контрольні органи у фабричних і гірничозаводських справах мали бути реорганізовані в місцеві органи як дійсні захисники інтересів промисловості. Фабрично-заводська інспекція мала бути зобов'язана захищати інтереси промисловості. Права трудящих мали б бути точно регламентовані, у тому числі

із визначенням права на організацію спілок по охороні професійних інтересів але без права втручатися в господарське життя підприємств. Мало бути визначено право підприємців на об'єднання для захисту своїх інтересів. Стосунки між підприємцями і робітниками мали б визначатися умовами як індивідуальних, так і колективних угод. Колективні угоди, як основа угод індивідуального найму, могли бути укладені лише за добровільної згоди обох сторін. Тривалість робочого часу повинна була нормуватися не інакше, як за відповідного врахування умов праці, внутрішніх, міжнародних, побутових та економічних умов. Зменшення тривалості робочого часу повинно було здійснюватися лише поступово за умови збереження продуктивності праці, планомірно без різких змін у економічній діяльності країни. Виданий Тимчасовим урядом закон про свободу страйків потрібно було переглянути. Не повинна зберегтися практика уникнення покарання за насильницькі дії над особою й таких засобів боротьби за права робітників, які переслідуються карними законами. Для підприємств і робіт, що мають державне значення, варто було передбачити відповідні винятки у правах робітників на страйк. У галузі соціального страхування необхідним визнавалася розробка закону про страхування інвалідності й старості за рахунок держави, підприємців і трудівників. Перегляд чинних на той час законів про забезпечення робітників на випадок хвороби і страхування від нещасних випадків повинен бути обов'язково здійснений із урахуванням перегляду положень відповідного закону Тимчасового уряду Росії від 25 липня 1917 р. Потрібно було відновити роботу рад і контрольних комісій у справах страхування; промислові та страхові суди. Серед негайних заходів, які мали б бути здійснені для відновлення роботи промислових підприємств З'їздом промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства називалися: відміна виданого Тимчасовим урядом 23 квітня 1917 р. положення про заводські комітети, а також положення про ради старост; колективні угоди та окремі угоди, укладені із порушенням норм права, повинні бути оголошені недійсними; повинні бути визначені узгоджені із робітниками умови розрахунків з працівниками на підприємствах, що припинили свою діяльність чи були «демобілізовані» через висунення робітниками умов розрахунків, виконання яких

загрожувало остаточним руйнуванням промисловості. Варто було визначити порядок ліквідації договірних відносин із робітниками в націоналізованих чи захоплених робітниками підприємствах, а також припинити договірні відносини, що були результатом насильства з боку робітників над адміністрацією. Необхідним було тісне співробітництво владних установ із представниками «економічних організацій» у сфері розробки робітничого законодавства. З'їзд наголосив, що відновлення роботи промислових підприємств можливе виключно лише за умови відновлення трудової дисципліни й запровадження системи контрактних робіт [73, арк. 13–15].

На I з'їзді КП/б/У у липні 1918 р. вказувалося, що в самому Катеринославі усі заводи було закрито. Робітники отримали безстрокову відпустку і роз'їхалися по домівкам [71, арк. 9]. У підсумковій редакції резолюції з'їзду вказувалося, що «державний переворот, який відбувся в Києві 29 квітня, є продовженням процесу посилення в Україні фінансового капіталу німецької групи, який виявився ще у Бресті під час сепаратних переговорів Центральної Ради з представниками німецького імперіалізму. Цей процес є політичним виразом того факту, що самотійна Україна в умовах нинішнього світового господарства неможлива і включення її до загальної системи світового господарства можливе або шляхом імперіалістичного поглинання за співробітництва із контрреволюційними класами самої України одним із потужних центрів фінансового капіталу, або шляхом встановлення соціалістичного об'єднання через пролетарську революцію з усіма існуючими й майбутніми радянськими республіками» [71, арк. 251].

На II з'їзді КП/б/У у виступі представника Харківської губернії вказувалося, що Харків лише номінально залишився центром Донецько-Криворізького басейну, але фактично він від нього відірваний. Оцінюючи впливовість робітничих організацій, зазначалося, що абсолютна більшість заводів Харкова не працює [72, арк. 45].

У серпні 1918 р. на 18 південних металургійних заводах працювало 21 тис. робітників замість 120 тис. на кінець 1917 р. Працювало дві мартенівських печі та дві доменних печі на Краматорському і Російсько-Балтійському металургійних

заводах із виробництвом чавуну 60 тис. пудів. Виробництво готової продукції в липні–серпні 1918 р. було не більше 700–800 пудів на місяць. У серпні 1918 р. металургійні заводи за умови отримання 6 млн 300 тис. пудів палива могли виробити до 3 млн пудів готової продукції. Багато заводів не мали запасів руди для продовження роботи доменних печей. На всіх заводах у наявності було близько 35 млн пудів металу різної якості і призначення. Всі заводи відчували нестачу паливно-мастильних матеріалів [74, арк. 279–280].

На 1 січня 1918 р. тільки в десяти великих підприємствах Катеринослава нараховувалося 30 тис. 400 робітників, а у серпні – 3 тис. 500 – 4 тис. осіб. Загалом у Катеринославі нараховувалося близько 50 тис. безробітних [75, арк. 74]. Якщо в 1916 р. на території України нараховувалося 15 металургійних заводів, на яких було виплавлено 153 млн 700 тис. пудів чавуну, то в першому півріччі 1917 р. виплавили 60 млн 500 тис. пудів, у другому півріччі 1917 р. – 49 млн 200 тис. пудів, за перше півріччя 1918 р. – 12 млн 800 тис. пудів, а в серпні 1918 р. – 600 тис. пудів. Готових виробів на українських металургійних заводах у 1916 р. було виготовлено в обсязі 106 млн 700 тис. пудів, за перше півріччя 1917 р. – 37 млн 500 тис. пудів, за серпень 1918 р. – 890 тис. пудів. Якщо на кінець 1916 р. на металургійних заводах України працювало 99 тис. 810 робітників, то у серпні 1918 р. – лише 25 тис. 600 осіб [35, арк. 12].

У вересні 1918 р. планувалося запустити на Дніпровському заводі дві печі й на Новоросійському дві печі. Металургійні заводи розраховували у вересні 1918 р. на отримання по залізницях близько 8 млн пудів палива і виробити близько 3 млн пудів чавуну й сортового заліза близько 4 млн пудів. Навіть за існуючих до серпня 1918 р. цін на паливо ціни на метал залишалися збитковими. Вкрай низькі ціни на метал спричиняли повне розорення металургійної промисловості [74, арк. 281].

У вересні 1918 р. Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і сталевих виробництв звернулося до уряду гетьмана П. Скоропадського вказуючи, що Новоросійське товариство із річним виробництвом навіть у «ненормальний час» 1916 р. 100 млн пудів вугілля і коксу, 15 млн пудів чавуну,

14 млн пудів сталі, 15 млн пудів рейок і різного заліза в серпні 1918 р. змушене було повністю припинити виробництво через відсутність продуктів харчування і «правильної організації» постачання продовольства. Багато кваліфікованих працівників за відсутності продовольства залишили службу. У зверненні йшлося про потребу продовольства для 25 тис. робітників на заводах і рудниках товариства і 75 тис. членів їх сімей, а також для 3 тис. коней [74, арк. 294].

Впродовж 1917–1918 рр. було остаточно деформовано ринок продукції металургійної промисловості за рахунок різкого зростання частки й орієнтації на державні замовлення. Ситуація, що склалася у промисловому виробництві на Сході і Півдні України, пов'язана із руйнуванням значної кількості промислових підприємств і розладнанням транспортної інфраструктури, різко зменшила конкурентоспроможність заводів регіону в порівнянні із підприємствами, розміщеними на Уралі [540, с. 27].

Таким чином, скорочення виплавки чавуну спостерігалось відразу після повалення самодержавства і зміни системи влади, що зумовлювало руйнування виробничих зв'язків та різке скорочення кількості кваліфікованих менеджерів на підприємствах. Робітничі комітети не змогли замінити на керівних посадах досвідчених адміністраторів. Втручання робітників у виробничий процес негативно відбивалося на виготовленні продукції. На багатьох підприємствах було порушено технологічні цикли, знищено документацію, втрачено технічний персонал. Значна частина металургійних підприємств повністю припинила роботу із зупинкою доменних печей.

Висновки до розділу

Загалом серед чинників, що вирішальним чином впливали на розвиток металургійної промисловості впродовж Першої світової війни, можна виділити різке зростання попиту на продукцію металургії, відносно низький рівень розвитку транспортної інфраструктури Російської імперії, погіршення кадрового забезпечення промислових підприємств через проведення масштабної мобілізації та міграції частини висококваліфікованих спеціалістів, не відпрацьованість системи державного управління промисловістю в умовах затяжного глобального воєнного конфлікту поруч із уявленнями про його перебіг, які не відповідали реаліям часу, а також залежність від постачання певних видів сировини й обладнання з-поза меж країни. Підвищення рівня етатизації в роки війни не забезпечило галузь від скорочення обсягів виробництва, натомість сприяючи руйнуванню частини виробничих зв'язків та посиленню проблем у сфері кадрового забезпечення.

Водночас урядові заходи, спрямовані на виготовлення вибухівки на основі рекуперації побічних продуктів роботи доменних печей, сприяли залученню додаткового фінансування металургійних підприємств, покращення транспортних шляхів сполучення в основному за рахунок прокладення потрібних гілок залізниць. Таким чином, у роки війни металургія та хімічна промисловість сприяли розвитку одна одної. Металургійне виробництво, сконцентроване поблизу суднобудівних заводів, дозволяло організувати виготовлення перш за все броні для кораблів у безпосередній близькості до стапелів, що скорочувало час будівництва суден.

Варто зазначити, що поглибленню процесу концентрації у металургійній галузі виробництва сприяла позиція іноземних підприємців, які, для страхівки від впливу корупційної системи Російської імперії, віддавали перевагу спорудженню видобувних, суднобудівних та підконтрольних металургійних підприємств якомога ближче один до одного та до джерел сировини. Такий підхід дозволяв

скоротити витрати на транспортування сировини та отримання відповідних дозволів на будівництво заводів.

Перебої постачання сировини та недостатня кількість паливно-мастильних матеріалів спричинила зупинку переважної більшості металургійних підприємств України. Частина з них припинила роботу вже у 1914–1915 рр. Ще більший спад виробництва спостерігався у 1917–1918 рр., коли нестабільність політичної та економічної ситуації вкрай негативно відбилися на розвитку металургійних підприємств Сходу і Півдня України. Фактично впродовж всієї Першої світової війни на теренах Російської імперії та державних утворень, які постали після її розпаду, спостерігався «металевий голод», який став результатом невваженої політики уряду Російської імперії у сфері розвитку металургійної промисловості в державі, де родинно-земляцькі угруповання формували корупційні схеми виготовлення та збуту продукції металургії. Навіть шляхом різкого збільшення державного втручання в економіку не було можливості припинити існування таких корупційних схем.

РОЗДІЛ 6

РОЗБУДОВА Й ЗАНЕПАД СУДНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

6.1. Модернізація підприємств і посилення концентрації виробництва в галузі суднобудування протягом 1914–1916 рр.

Напередодні Першої світової війни світова першість у військовому кораблебудуванні належала Великобританії. Суттєве посилення британського флоту на початку ХХ ст. пов'язувалося із створенням принципово нових лінійних кораблів типу «Dreadnought», чії тактико-технічні дані значно перевищували відповідні показники броненосців так званого «додредноутного» типу. За рахунок збільшення середньої водотоннажності лінкорів-дредноутів до 20 тис. – 25 тис. т на відміну від попередніх броненосців, водотоннажність яких сягала 15 тис. т, вдалося суттєво посилити озброєння шляхом встановлення п'яти артилерійських башт із десятьма 305-мм гарматами на лінкорі «Dreadnought» на противагу пануючому до того стандартному озброєнню із чотирьма 305-мм гарматами у двох баштах. Створення «Dreadnought» ознаменувало революцію у військовому кораблебудуванні і примусило інші держави включитися у так звану «дредноутну» гонитву, яка передбачала будівництво нових кораблів з метою повторення та перевершення бойової могутності англійських лінкорів [571, с. 136]. Дредноути завдяки збільшеній кількості та далекобійності гармат головного калібру, оптимізації схеми бронювання та підвищенню швидкості ходу могли обирати найбільш вигідні для себе умови бою, займаючи позицію поза зоною досяжності артилерії інших кораблів.

Старі броненосці виявилися безсилями в можливому протистоянні із дредноутами. Однак для будівництва великотоннажних дредноутів потрібно було здійснити відповідну модернізацію суднобудівних заводів, модернізувати виробництво судових машин, гармат, башт, прицільно-навігаційного обладнання

та бронювання. Для виробництва броні потрібні були величезні фінансові ресурси. Доменні печі, прокатні стани, унікальні металообробні станки, витрати на полігони й експерименти виявилися під силу тільки розвинутим промисловим державам. Процес виготовлення однієї броньової плити розміром 3x5 м і товщиною 300 мм вимагав кількох місяців. Тільки на гартування й цементацію – найбільш важливі процеси у виготовленні броні за методом Круппа – потрібно було близько двох тижнів безперервної роботи.

Варто підкреслити, що після війни з Японією навіть у Державній думі все частіше почали лунає голоси, що «Росії флот не потрібен, оскільки це дорога іграшка, яка не приносила користі, а слугувала лише важким тягарем і перешкодою. Краще не витратити даремно грошей, зовсім не мати флоту, знищити все морське» [414].

Напередодні Першої світової війни Російська імперія, на думку деяких дослідників, опинилася в досить не вигідному геополітичному становищі. Її економіка споживала величезну кількість імпортованих товарів. У випадку війни проти Німеччини російський торговельний флот блокувався на Балтиці. Тому багато що в економічному становищі Росії залежало від позиції Туреччини. Англо-турецький контракт на будівництво Британією для Туреччини двох дредноутів примусив Миколу II різко збільшити понадпланові асигнування на розвиток флоту. Фактично Росії потрібно було або кардинально змінювати свою економічну систему, розвиваючи фінансування важкої індустрії, або створювати сильний флот, який міг би ефективно протистояти Османській імперії [477, с. 100]. У складі такого флоту мали бути не лише потужні лінкори, а й достатня кількість десантних кораблів, здатних забезпечити висадку десантів на Анатолійському узбережжі.

Саме з метою створення потужного флоту свого часу почалося переобладнання та модернізація чорноморських суднобудівних заводів «Наваль», а пізніше – «Россуд». З 1907 р. на заводі «Наваль» прискорено велося технічне переоснащення, яке включало реконструкцію стапелів і добувочних споруд, що використовувалися після спуску кораблів на воду. У цей час подовжено і

практично заново збудовано для великотоннажних кораблів стапель № 1. У 1909 р. російське Морське міністерство опублікувало доповідь спеціалістів Адміралтейського заводу й Петербурзької інженерної академії, де зазначалося, що «Наваль» був «найбільшим і найважливішим із приватних суднобудівних і механічних заводів у Росії» [307, с. 452].

У 1910 р. Туреччина купила в Німеччини два ескадрених броненосці та чотири нових ескадрених міноносці. Ще чотири есмінці було придбано у Франції. Тоді ж було підписано контракт між Туреччиною та Англією про будівництво й поставку на Чорне море до 1914 р. трьох нових кораблів, із них двох дредноутів. Прагнення Російської імперії оволодіти чорноморськими протоками диктувало необхідність посилення Чорноморського флоту за рахунок будівництва нових кораблів-дредноутів, для чого протягом передвоєнних років було здійснено переобладнання миколаївських суднобудівних заводів.

У 1911 р. на заводі «Наваль» розширювалося й модернізувалося також суднобудівне, баштове, турбінне, котельне, ковальсько-пресувальне, цинкувальне та мідницьке виробництва, будувалися нові механічно-збиральний та інструментальний цехи. Крім того, було збудовано сталеливарний цех із трьома мартенівськими печами. Було прокладено автономні, не пов'язані із містом, каналізацію та водопровід. Також вдалося серйозно модернізувати центральну електростанцію, компресорну та гідравлічні підстанції. В 1912 р. на завод «Наваль» було доставлено у розібраному вигляді з Німеччини, а потім змонтовано на місці плавучий кран вантажопідйомністю 150 т. Протягом реконструкції 1907–1912 рр. площу території заводу було збільшено за рахунок купівлі й освоєння нових ділянок з 80 га до 120 га.

У березні 1911 р. французький банк «Societe Generale» придбав акції бельгійських власників заводу «Наваль», утворивши в Парижі французьке акціонерне «Товариство Миколаївських заводів і верфів», яке разом із Російсько-Азіатським банком із Санкт-Петербурга стало новим власником заводу. Акції «Акціонерного товариства Миколаївських заводів і верфів» з капіталом 7 млн руб. котирувалися на паризькій біржі [460, с. 20]. Правління очолював великий

промисловець і колишній міністр фінансів Поль Думер, що через деякий час був обраний президентом Франції. Важливу роль у правлінні миколаївського заводу відіграв «король озброєнь Європи» французький капіталіст Базиль Захаров, який був власником багатьох промислових підприємств і банків, у тому числі відомої фірми «Vickers Sons and Maxim», що об'єднувала 17 військових заводів в Англії, Швеції та Іспанії.

У 1911 р. казенне Миколаївське адміралтейство припинило свою діяльність через відсутність засобів на реконструкцію. Заново створена на його базі приватна компанія «Россуд» («Російське суднобудівне товариство») отримала в безоплатну оренду терміном на 25 років стару верф на Інгулі із правом її перебудови. Варто підкреслити, що значну кількість акцій «Россуду» належало імператриці Олександрі Федорівні, найближчому оточенню Миколи II і вищим чинам Морського міністерства.

Саме нова компанія в серпні 1911 р. розгорнула на лівому березі Інгулу великомасштабну модернізацію, яка здійснювалася протягом двох років і перетворила новий завод на потужне сучасне підприємство для будівництва великих військових кораблів із залученням найновітнішого обладнання. На зборах комітету засновників у Санкт-Петербурзі 5 листопада 1911 р. директором-розпорядником був призначений колишній начальник судово-механічного виробництва Адміралтейського заводу Санкт-Петербургу М. Дмитрієв. А для забезпечення реорганізації управління довелося звільнити ряд старих вищих службовців, серед яких були бухгалтер Г. Моргуліс, начальник заводського рахункового відділу М. Покрасов, начальник комерційного відділу В. Горфінкель, начальник вагонних майстерень, начальник суднобудівного цеху Митрохін та багато інших. Після їх звільнення було суттєво реорганізовано відділи заводууправління. Завідувачем відділом загального керівництва був залишений Б. Юренєв, який також виконував обов'язки заступника Головного керівника заводів М. Дмитрієва. На посади завідувачів комерційним відділом, цеховою службою й головною бухгалтерією були запрошені колишні службовці заводів Гартмана з Луганська, які користувалися повною довірою, а саме: інженер-

технолог Р. Стокет, а також С. Лизогуб та Г. Сахарцев, які запросили на роботу своїх помічників, а директор заводів Б. Юренєв запросив на роботу начальників цехів [418, арк. 6–6 зв.].

У процесі будівництва було демонтовано старі дерев'яні елінги, замість яких збудовано суднобудівний відкритий елінг на залізобетонній основі з перекриттям на металевих опорах над двома великими нахиленими стапелями. Було також споруджено суднобудівну майстерню, обладнану трьома електромоторами, баштову майстерню, розширено турбінну майстерню, модернізовано котельню, компресорну станцію та центральну електростанцію [115, арк. 100–100 зв.].

На нових стапелях, обладнаних мостовими кранами, могли бути збудованими кораблі водотоннажністю до 30 тис. т. Одночасно було прокладено залізницю, що зв'язувала «Россуд» з товарною станцією. Крім того, на заводі було споруджено 200-тонний плавучий кран та плавучий док вантажопідйомністю 30 тис. т. На правому березі Інгулу збереглися і продовжували працювати філіали петербурзьких Балтійського, Невського заводів і Миколаївський військовий порт. Через деякий час плавучий док, побудований на заводі «Россуд», був переданий у оренду «Навалю», де й залишився.

Порядок переобладнання заводу «Россуд» дозволяв заощадити час на організаційно-підготовчому періоді, зникала необхідність налагодження виробництва складальних механізмів, першочергово зводилися лише найбільш важливі об'єкти – стапелі, плац для визначення розмірів суден, слюсарно-технічні майстерні, склади для зберігання сировини і виробів. Спеціалізація «Россуду» забезпечувала можливість залучення до будівництва кораблів великої кількості механічних заводів Російської імперії. Серед партнерів «Россуду» були Нікополь-Маріупольський завод у Маріуполі, Російський паровозобудівний і механічний завод у Харкові, Петровський завод Російсько-Балтійського металургійного товариства, Коломенський машинобудівний завод, Франко-Російський механічний завод у Санкт-Петербурзі, Санкт-Петербурзький Металевий завод, більшість з яких фінансувалися Міжнародним комерційним банком [491, с. 368].

У 1911 р. постановою Ради Міністрів Російської імперії були видані замовлення на будівництво двох лінкорів-дредноутів заводу «Россуд» і ще одного такого ж корабля заводу «Наваль». При їх спорудженні мав бути врахований досвід будівництва з 1909 р. у Петербурзі на Балтійському та Адміралтейському заводах чотирьох лінкорів типу «Гангут». Не маючи достатньої кількості кваліфікованих конструкторських кадрів, «Россуд» залучав для розробки проекту технічне бюро Балтійського заводу, а також спеціалістів петербурзьких підприємств та відомств Морського міністерства [307, с. 451].

Кооперування великої кількості підприємств певний час дозволяло керівництву «Россуду» звертатися за протекцією до чиновників з метою допомоги нібито «суто російському підприємству», яке зазнавало збитків від французьких заводів у Миколаєві. Улітку 1911 р. член Державної думи О. Звягінцев, який постійно доповідав комісії з питань оборони про стан військово-морських справ у країні, писав П. Столипіну про те, що «Наваль», користуючись послугами іноземних фірм, заповнений шпигунами [560, с. 192]. Водночас замовчувалося, що в листопаді 1911 р., коли Міжнародний комерційний банк ще не домогся згоди із власниками «Наваля» про спільне будівництво кораблів для Чорноморського флоту, засновники «Россуду» уклали договір про технічне співробітництво з англійською компанією «John Brown and Co», за яким англійська компанія за технічну допомогу «Россуду» мала отримувати 2,5% від повної вартості кожного збудованого в Миколаєві корабля [97, арк. 3–5]. Попри це Санкт-Петербурзький Міжнародний комерційний банк, який на цей час займав провідні позиції на промисловому ринку України, робив рішучі кроки для об'єднання під своїм контролем миколаївські суднобудівні заводи.

У квітні 1912 р. Петербурзький міжнародний комерційний банк, який контролював діяльність 22 великих компаній у різних частинах Росії і брав участь у фінансуванні модернізації «Россуду», перекупив у «Російсько-Азіатського» банку акції «Товариства Миколаївських заводів і верфів» і став фактичним власником «Наваля». Найбільш впливовим із числа акціонерів, який володів 2 тис. 400 акціями і правом на 240 голосів загальних зборів акціонерів, став

прибалтійський поміщик і підприємець барон М. Врангель, батько майбутнього головнокомандуючого білими військами генерала П. Врангеля. Об'єднання під єдиним керівництвом суднобудівних заводів «Наваль» і «Россуд» відповідало державним інтересам Російської імперії. Новий статус змінив не лише фінансово-економічні засади функціонування заводів, а й дозволив правлінню з 1913 р. наполягати на «суто російській власності» підприємств. Після переходу французьких акцій до Міжнародного комерційного банку протиставлення за етнічно-державною належністю («Россуд» – російське підприємство, а «Наваль» – французьке) відійшло в минуле, оскільки Міжнародний комерційний банк міг стати «жертвою» власної великодержавної кампанії по «боротьбі із засиллям іноземного капіталу». З цього часу взаємовідносини між миколаївськими суднобудівними заводами стали більш тісними. У квітні 1913 р. між «Россудом» і «Навалем» було укладено угоду, відповідно до якої передбачалося створення спеціального керівного «центрального комітету» у складі трьох осіб: однієї з «Наваля», іншої – з «Россуду», а третя особа мала бути призначена за вибором обох підприємств. Рішення центрального комітету ставали остаточними й обов'язковими для виконання колективами обох підприємств [103, арк. 2].

У квітні 1913 р. було укладено першу угоду між «Навалем» та «Россудом» про спільні зусилля у справі будівництва двох швидкохідних легких крейсерів, які пізніше отримали назви «Адмірал Лазарев» і «Адмірал Нахимов» [89, арк. 1]. Згідно із умовами угоди передбачалося формування узгоджених пропозицій Морському міністерству щодо цін, термінів, платежів стосовно будівництва двох крейсерів водотоннажністю 7 тис. т, будівництво кожним із підприємств по одному такому крейсеру, а також бралось зобов'язання не приймати жодних доповнень або змін в умовах будівництва без двосторонньої згоди [104, арк. 4–5]. Важливим моментом співробітництва «Наваля» і «Россуду» стало укладення в липні 1913 р. угоди, відповідно до якої вводилася система обміну замовленнями із можливістю обопільної їх передачі з підприємства на підприємство з розрахунку собівартості й 10% прибутку [85, арк. 10].

У процесі концентрації виробництва, який відбувався в Російській імперії напередодні і в роки Першої світової війни, особливо сильні монополістичні угруповання склалися у військовій промисловості. У радянській науковій літературі наголошувалося, що всі її найважливіші підприємства контролювалися банківськими монополіями. А найбільш потужними центрами такого об'єднання, що охопили різні галузі військової промисловості, були фінансові групи Російсько-Азіатського і Петроградського міжнародних банків [353, с. 40]. Висновок про те, що ці дві найбільші фінансові групи відігравали роль всесильних монополістів, був отриманий на основі спеціального вивчення процесів монополізації в середовищі приватних промислових підприємств. Однак відомо, що в російській військовій промисловості провідна роль належала казенним підприємствам. Тому, якщо залучити до аналізу й ці підприємства, то процес концентрації буде мати зовсім інший вигляд. Наприклад, у виробництві гармат поруч із заводами, що належали названим банківським групам, були також потужні заводи морського, гірничого і військового відомств. Казенні заводи виконували левову частку замовлень і в суднобудуванні. Держава – власник великої частини воєнних заводів – була найважливішим важелем розгортання виробництва озброєнь [474, с. 291]. У розвитку суднобудівної промисловості Півдня України важливу роль відігравало те, що серед власників підприємств були представники імператорського дому та найбільш впливові дворяни, наближені до імператора. Це дало змогу забезпечити як високий рівень співробітництва між миколаївськими суднобудівними заводами, так і виконання кожним з них специфічних замовлень.

У процесі співробітництва між «Россудом» та «Навалем» поступово було встановлено певну спеціалізацію заводів. «Россуд», що володів оснащеними стапелями й висококласними майстернями судового профілю, будував корпуси кораблів і забезпечував виконання монтажних-складальних робіт. «Наваль», який мав розвинене машинобудівне й металургійне виробництво, виготовляв головні турбіни, котли, допоміжні й палубні механізми, артилерійські башти та ін. Така організація виробництва дозволяла більш ефективно використовувати виробничі

потужності заводів, в тому числі стапелів та доків. Між заводами було налагоджено як залізничне, так і водне сполучення. Регулярно для потреб підприємств будувалися парові катери.

12 жовтня 1913 р. керуючий відділом торгівлі і промисловості повідомив, що імператор Микола II дозволив французькому «Анонімному товариству Миколаївських заводів і верфів» заснувати «Товариство Миколаївських заводів і верфів» на основі статуту, затвердженого 8 жовтня 1913 р. [88, арк. 1]. Акція I розряду коштувала 187 руб. 50 коп., а акція II розряду – 100 руб. Збільшення загального розміру статутного капіталу на суму більше 7 млн руб. повинно було узгоджуватися з Міністром торгівлі і промисловості [88, арк. 2–4].

Загалом протягом 1911–1914 рр. розміри основного капіталу «Россуду» і «Наваля» зросли в десять разів, а кількість працівників «Наваля» збільшилася в п'ять разів. Згідно з даними перших загальних зборів акціонерів Товариства Миколаївських заводів і верфів, які відбулися 8 листопада 1913 р., станом на 8 жовтня 1913 р. його основний капітал складав 7 млн руб., і розподілявся у 24 тис. акцій першого розряду і 25 тис. акцій другого розряду. Отриманий прибуток дозволив Товариству відрахувати його 5% до запасного капіталу та видати дивіденди тримачам акцій I розряду в розмірі 6% річних. Крім того, 15 тис. руб. було виділено на преміювання найкращих службовців [87, арк. 1–2]. Наприкінці 1913 – на початку 1914 рр. кількість постійних робітників заводу «Россуд» досягала 2 тис. 500 осіб, чий річний зарібок становив 1 млн 100 тис. руб., а кількість обігових коштів заводу – 5 млн 225 тис. руб., з яких 3 млн руб. відводилося на лінійні кораблі, а більше 2 млн – на модернізацію обладнання заводу [101, арк. 23–24].

Крім того, перед Першою світовою війною на північній стороні Севастополя за кресленнями, затвердженими особисто Миколою II, було побудовано сухий док для обслуговування нових лінкорів-дредноутів. Його проект було виконано відомим інженером В. Шуховим. Одночасно з доком, що будувався для забезпечення термінового ремонту дредноутів у випадку виникнення потреби, будувався виробничий цех для його обслуговування, електростанція, залізнична

гілка для доставки матеріалів та обладнання. Практичне втілення в життя всього комплексу робіт забезпечив підрядник, інженер С. Чаєв. Напередодні Першої світової війни головними напрямками діяльності Лазарєвського адміралтейства залишався ремонт суден, добудування, дооснащення, установлення озброєння та остаточні випробування нових кораблів. У невеликих обсягах здійснювалося будівництво суден. У 1914 р. У Севастополі нараховувалося 43 підприємства, до роботи на яких було залучено 5 тис. 720 осіб. Зростання обсягів виробництва та кількості робітників Лазарєвського адміралтейства стали визначальними у промисловому потенціалі міста. Адміралтейство забезпечило 92% загального обсягу виробництва і сконцентрувало 87% робочої сили [491, с. 386].

На початок Першої світової війни на миколаївських суднобудівних заводах продовжувалося будівництво трьох лінійних кораблів типу «Императрица Мария», замовлення на які було отримано в 1911 р. Для прискорення будівництва нових кораблів архітектурний тип і головні проектні рішення приймалися згідно з досвідом закладених в 1909 р. у Петербурзі лінкорів типу «Гангут». Побудовані на основі проекту балтійського лінкору типу «Гангут» перші три чорноморські лінкори типу «Императрица Мария» мали певні відмінності, оскільки із врахуванням особливостей театру бойових дій проект суттєво переробили.

Пропорції корпусу стали більш повними, швидкість та потужність механізмів зменшили, але суттєво посилили бронювання суден: питома вага броні на чорноморських лінкорах сягнула 7 тис. 45 т (31% від проектної водотоннажності проти 26% на «Гангуте»). Зменшення довжини корпусу на 13 м дозволило скоротити протяжність броньового поясу та збільшити його товщину. Розмір броньових плит привели у відповідність до кроку шпангоутів з метою перетворити останні на додаткову опору. Значно потужнішим стало бронювання башт головного калібру: стінки – 250 мм (замість 203 мм), дах – 125 мм (замість 75 мм), барбет – 250 мм (замість 150 мм).

Лінкори мали простий силует – пряма лінія палуби, чотири башти головного калібру на одному рівні, дві броньовані рубки і дві труби – досить схожий із проектом італійського інженера В. Куніберті, реалізованого в лінкорі «Dante

Alighieri». Лінкори типу «Императрица Мария» мали на озброєнні дванадцять 305-мм гармати (12") із довжиною ствола 52 калібру (15,86 м), спроектовані Обухівським заводом. Довжина ствола цих гармат на момент створення була найбільшою у світі [571, с. 210]. Тут варто зауважити, що вибір у якості озброєння нових дредноутів гармат калібром 305-мм було продиктовано не прагненням за рахунок економії ваги посилити бронювання, як це робилося в німецькому флоті, а тим, що проведене переобладнання Обухівського заводу не забезпечувало постачання на флот гармат калібром 14" (356-мм). І це при тому, що нові англійські лінкори типу «Orion» і лінійні крейсери типу «Lion» озброювалися 343-мм (13,5") гарматами.

Саме колишній директор Обухівського заводу О. Меллер, який свого часу був представником французької фірми «Schneider Electric», не зміг забезпечити переобладнання Обухівського заводу для виготовлення 14" (356-мм) гармат [474, с. 351].

Башти для розміщення трьох гармат нових лінкорів Російської імперії були сконструйовані на Металічному заводі і важили близько 773 т. Вони вперше на російському флоті були обладнані вентиляцією й опаленням. Башти гармат головного калібру лінкорів типу «Императрица Мария» мали кращу міцність, аніж на лінкорах типу «Гангут» за рахунок змін у компоновці їх механізмів. Башти головного калібру були обладнані оптичними вимірювачами відстані у броньованих трубах, що робило можливим ведення вогню автономно кожною баштою у випадку пошкодження центральної системи наведення гармат. Чорноморські лінкори отримали нові 130-мм гармати довжиною 55 калібру (7,15 м) з відмінними балістичними характеристиками, виробництво яких освоїв Обухівський завод. Ці гармати було об'єднано у вісім двогарматних плутонгів і розміщено в казематах на середній палубі. Сектори обстрілу було вибрано таким чином, щоб ціль на будь-якому курсовому куті могли обстрілювати одночасно чотири гармати. Керування стрільбою головного і протимінного калібрів здійснювалося за рахунок системи Гейслера і двох оптичних вимірювачів відстані.

Внаслідок зменшення потужності механізмів і швидкості лінкорів типу «Императрица Мария» було внесено певні зміни в силову установку. До її складу входили турбіни Парсонса високого й низького тиску, що розміщувалося в п'яти відсіках між третьою та четвертою баштами. Котельна установка складалася із двадцяти трикутних котлів типу Ярроу, що було встановлено в п'яти котельних відділеннях. Вони могли використовувати вугілля та нафту як паливо. Крім того, дещо збільшився нормальний запас палива до 1 тис. 200 т вугілля і 500 т нафти, що забезпечувало дальність плавання 3 тис. миль економічним ходом. Довжина дредноутів типу «Императрица Мария» становила 168 м, (проти 182,9 м на лінкорах типу «Гангут»), а ширина – 27,4 м (проти 26,9). Збільшення ширини кораблів мало посприяти кращої стійкості, але цього не відбулося через перевантаження кораблів: від якого чорноморські дредноути страждали ще більше, ніж балтійські. Саме конструктивні особливості проектування лінкорів «Императрица Мария», «Императрица Екатерина II» і «Император Александр III» і виявлені у процесі будівництва недоліки визначили порядок проектування лінкора «Император Николай I», закладеного 9 червня 1914 р. на «Россуді».

За контрактом від 31 березня 1912 р., підписаним між Морським міністерством і заводом Російським суднобудівним товариством «Императрицу Марию» потрібно було спустити на воду не пізніше липня, а повна готовність корабля до планових випробувань планувалася на 20 серпня 1915 р. Такі високі темпи, що майже не поступалися темпам спорудження кораблів провідних країн світу, було майже витримано: завод, який продовжував модернізацію виробничих потужностей, забезпечив спуск корабля на воду 6 жовтня 1913 р. Для забезпечення високих темпів будівництва передбачалася фіксація ступеня готовності механізмів на встановлений період часу [99, арк. 38–41]. Зокрема, готувалися відповідні графічні зображення [113, арк. 3]. Крім того, встановлювалася поетапна оплата виконання замовлення по будівництву корабля. Так, наприклад, виконавши близько 60% робіт 25 жовтня 1913 р. завод «Россуд» отримав шостий платіж у сумі 1 млн 500 тис. руб. [104, арк. 182].

Лінкор «Императрица Екатерина II» завдяки зусиллям адміністрації та робітників заводу «Наваль» було спущено на воду 6 червня 1914 р., а 15 квітня 1914 р. завод «Россуд» забезпечив спуск на воду лінкора «Император Александр III». Напередодні війни за технічним оснащенням та організацією виробництва завод «Россуд» вважався одним із кращих суднобудівних підприємств Європи. З виробничою спеціалізацією заводи «Россуд» і «Наваль» доповнювали один одного: у розпорядженні «Россуду» були сучасні стапелі, у «Навалі» – потужні механічні, котельні, баштові та інші майстерні. Така технічна організація стимулювала інтеграційні процеси в діяльності заводів [491, с. 374].

У роки війни прискореними темпами продовжувало здійснюватися переобладнання суднобудівних заводів Миколаєва «Россуд» і «Наваль», започатковане ще перед початком бойових дій у тому числі й для будівництва кораблів збільшеної водотоннажності типу «Императрица Мария».

Відмова Англії передати Туреччині замовлені кораблі з початком Першої світової війни не усунула такої загрози через продаж туркам Німеччиною крейсерів «Goeben» і «Breslau». У результаті бою поблизу мису Сарич 5 листопада 1914 р. виявилось, що ескадра з п'яти найпотужніших лінкорів Чорноморського флоту не може забезпечити гарантію нейтралізації лінійного крейсера «Goeben» перш за все через низьку швидкість ходу (близько 16 вузлів проти 28) [522, с. 226]. Такий стан речей зумовив застосування комплексу заходів для прискорення будівництва нових лінійних кораблів для Чорноморського флоту.

Впродовж 1914 р. згідно з даними управляючого заводом «Россуд» К. Ващалова фінанси підприємства було використано з метою запуску нового крану для сортування сталі на головному складі. За планом розширення заводу було придбано необхідні станки, захищені набережними ділянки берегу, побудовано казарми для пожежників при депо, а також продовжено гілку залізниці до морського госпіталю. З осені 1914 р. основна увага приділялася добудові лінкора «Императрица Мария», оскільки уряд вимагав прискорення здачі цього корабля. Кількість робітників досягнула 3 тис. осіб, за рік їм було

виплачено заробітної плати 1 млн 757 тис. 622 руб. Витрати за 1914 р. на будівництво лінкорів «Императрица Мария», «Император Александр III», плавучого доку, крейсерів «Адмирал Нахимов», «Адмирал Лазарев», «Адмирал Истомин», «Адмирал Корнилов» становили 5 млн 944 тис. 186 руб. [101, арк. 29–31].

Процес будівництва нових лінкорів виявив певні труднощі й особливості фінансування таких проектів. Ставку було зроблено на широке залучення банківського капіталу і приватного підприємництва. За контрактом від 31 березня 1912 р. із «Россудом» за кожен з лінкорів «Императрица Мария» і «Император Александр III» завод мав отримати 19 млн 719 тис. 654 руб. При цьому загальний кошторис на придбання механізмів за кордоном не мав перевищувати 1 млн руб. із узгодженням переліків замовленого обладнання із Радою по суднобудуванню. Замовлення механізмів за кордоном здійснювалося виключно через центральні установи [108, арк. 1]. У випадку, коли певне обладнання мало бути створене російськими підприємствами, що не належали «Россуду», то воно виготовлялося виключно під контролем представників комісії Морського міністерства із відповідним відшкодуванням витрат заводу [97, арк. 24–31].

Наприклад, «Россудом» заводу «Г. А. Лесснер» було замовлено виготовлення підводних мінних апаратів та інших механізмів мінного озброєння лінкорів «Императрица Мария» і «Император Александр III» на суму 278 тис. 500 руб. за умови їх монтажу на кораблі «Россудом» [98, арк. 27–29].

Водночас виявилися проблеми, що було породжено поширенням корупції в Російській імперії. Прикладом корумпованості транспортних перевезень може бути ситуація, що склалася у травні 1914 р., коли начальник служби Південних залізниць створив комісію для визначення необхідних умов підведення залізничних колій до приміщень і складів Миколаївського порту. Однак вже 22 травня 1914 р. начальник порту О. Дриженко був змушений звернутися до відділу торгових портів із скаргою, що проект розміщення залізничних колій не враховував дійсних потреб переміщення вантажів з метою забезпечення збільшення обсягів вантажопотоку, а мав на меті передати «порт у неподільну

власність Південної залізниці», що загрожувало інтересам існування потру. Таке твердження базувалося на тому, що у проекті передбачалося лише залізничне сполучення із повним ігноруванням інших засобів підвезення вантажів для примусу власників вантажів користуватися лише послугами залізниць [79, арк. 5–6]. Це підкреслював начальник Миколаївського торгового порту, який наголошував, що рух по портових вулицях возів, екіпажів та інших транспортних засобів вкрай ускладнено необхідністю регулярно пропускати залізничні потяги, а ширина проїжджої частини, орієнтована перш за все на потреби залізниць, не дозволяла забезпечити її розширення. А при закритті залізничного переїзду на 5 хвилин біля бону накопичувалося близько 100 возів, однак переїзди закривалися навіть на півгодини. Основне спрямування вантажопотоку диктувалося потребами вивезення продукції на імпорт (насамперед зерна), а не необхідністю приймати вантажі. Напередодні війни 74,4% окремих видів вантажів завантажувалося вручну [79, арк. 10]. Особлива думка начальника Миколаївського порту була врахована і проект прокладення залізниць на території порту було вирішено змінити [79, арк. 18], але специфіка організації транспортного сполучення на території порту не забезпечувала можливостей для різкого збільшення обсягів вантажопотоку, викликаного війною.

А вже влітку 1914 р. згідно з визначеними тарифами Департаменту залізничних справ встановлювалася різна оплата для окремих категорій перевізників вантажів до Миколаївського порту. Це змусило начальника порту визнати, що тарифна сітка не сприяє розвитку порту, оскільки окремі перевізники відмовлялися здійснювати перевезення за завищеними тарифами. Негативний вплив на розвиток порту вбачався у встановленні різної оплати за підвезення й відвантаження товарів з різних набережних порту, що стимулювало розвиток одних причальних терміналів і негативно впливало на розвиток інших [80, арк. 8]. В умовах війни різна пропускна здатність окремих частин портових споруд негативно впливала на забезпечення зростаючих вимог до перевезення великої кількості вантажів різного призначення. Технічне оснащення причальних споруд

не забезпечувало можливості рівномірного розосередження вантажів на території порту і прискореного їх відвантаження.

Початок Першої світової війни посилив увагу уряду до роботи суднобудівної промисловості з одного боку, а з іншого – суттєво ускладнив постачання суднобудівних заводів необхідними матеріалами та створив певні труднощі у справі забезпечення кваліфікованими кадрами. Керівництво «Наваля» змушене було звернутися до Морського міністерства із проханням забезпечити постачання на завод сталевих виробів і броні для кораблів. У зверненні вказувалося, що для потреб «Россуда» і «Наваля» за кордоном було замовлено близько 8 тис. т сталі, а також майже таку саму кількість сталевих деталей для механізмів кораблів. Внаслідок неможливості в умовах війни забезпечити доставку цих матеріалів і виробів пропонувалося розмістити відповідні замовлення на території Російської імперії із умовою найшвидшого їх виконання. Увага Морського міністерства зверталася на те, що концерн «Продамет» і Коломенський завод, як єдині постачальники сталі й заліза в Росії, відмовилися гарантувати термінове постачання матеріалів. У таких умовах суднобудівні заводи також не могли дати гарантії введення в експлуатацію бойових кораблів відповідно до визначених термінів. Морському міністерству пропонувалося вжити відповідних заходів для того, щоб металургійні заводи, що входили до «Продамету», взяли на себе зобов'язання по замовленнях «Россуда» і «Наваля», які стосувалися виготовлення сталевих виробів для корпусів бойових суден, баштових установок і снарядів позачергово, навіть до зупинки виконання інших замовлень [84, арк. 98–99].

Поряд з цим значні кошти витрачалися на модернізацію причальних споруд та портів. У жовтні 1914 р. Рада міністрів прийняла рішення про виділення 1 млн 200 тис. руб. для облаштування хлібної гавані в Одеському порту, 1 млн 60 тис. руб. – для розширення й покращення Маріупольського порту; 70 тис. 700 руб. – для здійснення робіт по заглибленню підходів до Миколаївського порту і додатково 150 тис. руб. для розвитку причальних ліній, 300 тис. руб. – для проведення робіт по заглибленню Керченської протоки [225, с. 468–469].

У зверненнях керівництва миколаївських суднобудівних заводів до Морського міністерства зазначалося, що оскільки «Наваль» і «Россуд» виконували виключно державні замовлення, то потрібно було організувати безперешкодне термінове їх постачання необхідними матеріалами із встановленням чіткого суворого графіку надходження необхідних виробів. Пропонувалося відмовитися від практики постійного узгодження із міністерством порядку визначення транспортних компаній, які мали забезпечувати перевезення потрібних вантажів. Морському міністерству пропонувалося перевести всі вантажі, що призначалися для миколаївських суднобудівних заводів, у розряд термінових із затвердженням відповідних вказівок для комендантів всіх вузлових станцій європейської частини Російської імперії. Такі вантажі мали бути віднесені до категорії «А», що включало б, на думку керівництва заводів, затримки із доставкою необхідних вантажів [84, арк. 107–108].

Поруч із цим для прискорення будівництва нових кораблів керівництво суднобудівних заводів виступило із ініціативою зміни умов проведення випробувань станків для гармат. Згідно з угодою від 15 листопада 1913 р. станки мали бути випробувані на Морському Охтинському полігоні. Однак вага одного станка без гармати й захисного щита складала близько 500 пудів. Це зумовлювало відвантаження на одну платформу не більше двох станків. У державних інтересах пропонувалося змінити місце їх випробування на Миколаїв або Очаків, куди станки могли бути перевезені на баржах із проведенням пробних стрільб у морі [84, арк. 114].

Водночас Морський міністр неодноразово звертався до керівництва «Товариства Миколаївських заводів і верфів» з проханням прискорити будівництво лінкору «Императрица Мария». Апелюючи до патріотичних почуттів адміністрації та робітників, міністр вказував на необхідність прискорення монтажу озброєння корабля, для чого пропонував проводити роботи цілодобово [84, арк. 74]. До речі, окрім прискорення будівництва лінійних кораблів вимагалось також докласти всіх зусиль для якомога швидшого введення в експлуатацію міноносців та підводних човнів [84, арк. 76].

З метою забезпечення можливості формування корабельних груп, здатних успішно діяти на комунікаціях противника поблизу Анатолійського узбережжя, планом введення в дію кораблів спочатку передбачалося завершити будівництво в березні–квітні 1915 р. для лінкору «Императрица Мария», у вересні – для лінкору «Императрица Екатерина II» («Императрица Екатерина Великая» заводом «Россуд». Проте заплановані терміни були вимушено перенесені для «Императрицы Марии» на травень–червень 1915 р. [116, арк. 47].

Для успішного виконання робіт миколаївські суднобудівні заводи були змушені звертатися у штаб Верховного головнокомандуючого із проханням звільнити від призову до лав збройних сил найбільш кваліфікованих працівників. У зверненнях зазначалася спеціалізація, кваліфікація робітників та орієнтовний обсяг робіт, який міг бути виконаний за умови їхнього залучення до праці [84, арк. 191]. Крім того, з метою забезпечення зростаючих потреб у робочій силі керівництво миколаївських суднобудівних заводів змушене було звернутися до Морського міністерства із вимогою надати в його розпорядження 500–800 ув'язнених, які перебували в Миколаївській виправній колонії з метою їх залучення до проведення земляних робіт [84, арк. 130].

Попри високі темпи будівництва «Императрицы Марии» певні проблеми при спорудженні були викликані замовленням товариством «Россуд» в Англії турбін, деяких допоміжних механізмів, гребних валів та дейдвудних пристроїв. Вчасно профінансовані, ці елементи було доставлено лише у травні 1914 р. В умовах збільшення загрози війни виконання цього контракту залишалось швидше винятком із правил. Водночас для прискорення введення в дію лінкора «Императрица Екатерина II» (з 14 червня 1915 р. «Императрица Екатерина Великая»), який будувало Товариство Миколаївських заводів і верфів, Морському міністерству довелося вжити низку невідкладних заходів: заводу «Наваль» передали броню башт, бойових рубок, окремих кожухів і димових труб від третього лінкора у серії «Император Александр III», а також запасні станки 305-мм гармат балтійських лінкорів типу «Гангут» – «Севастополь» і «Полтава». З лінкора «Император Александр III» для добудови «Императрицы Марии» було

також взято предмети шкіперського спорядження із розрахунку на склад екіпажу в 1 тис. 135 осіб [109, арк. 176]. Крім того, було запропоновано для задоволення потреб Морського міністерства розширити списки замовлень шведським фірмам без посередників, що могло б сприяти безперешкодному розміщенню замовлень та їх відвантаженню для вивезення поза межі Швеції, оскільки уряд цієї країни, як правило, чинив перешкоди для вивезення предметів військового спорядження, якщо це здійснювалося за ініціативи посередницьких фірм [136, арк. 188].

Проте незважаючи на всі вжиті заходи відчутні збої у контрагентних поставаннях вже до листопада 1914 р. примусили Морське міністерство погодитися із перенесенням строків готовності лінкорів. 22 лютого 1914 р. у записці директора заводу «Россуд» М. Дмитрієва зазначалося, що незважаючи на надзвичайні затримки поставок корабельної сталі та обмежену кількість робітників, вдалося не лише спустити на воду лінкор «Императрица Мария», а й виготовити значну частину набору корпусу лінкора «Император Александр III». При цьому місячна потужність майстерень заводу досягала 120 тис. пудів [101, арк. 22–25].

Прагнення до прискорення строків введення в дію нових кораблів, викликані війною, в умовах бойових дій ставало причиною змін планів проведення робіт за рахунок перерозподілу замовлень для компенсації замовлених приладів за кордоном [194, с. 495]. Цим же прагненням зумовлювалося призначення особливих премій на оплату екстрених витрат підприємствам, які брали участь у будівництві чорноморських лінкорів-дредноутів. Крім цього, для прискорення будівництва від заводів вимагалось лише виконання завдань, необхідних для бойової готовності цих кораблів, а для добудови інших суден приватним підприємствам надавалася допомога у справі вчасного отримання необхідних механізмів та деталей від суміжників (у документі «заводів-питомників») та в попередженні можливих проблем із призупиненням праці робітниками [193, с. 547].

Перегляд кошторису будівництва суден здійснювався під час війни в тому числі й у зв'язку із внесенням змін у конструкцію кораблів. Проблемою

розрахунків обсягів фінансування програм будівництва суден для російського флоту була організація їх проектування та забезпечення відповідності проектним розрахункам кораблів однієї серії за відсутності налагодженої роботи науково-дослідних станцій. Миколаївські суднобудівні заводи не мали достатньої кількості кваліфікованих спеціалістів для проектування лінкорів-дредноутів. Це примусило їх залучати до роботи спеціалістів балтійських заводів.

Однак через помилку в розрахунках «Императрица Мария» отримала великий диферент на ніс, що погіршувало й без того погану морехідність. Для виправлення ситуації довелося зменшувати боєзапас двох носових гармат головного калібру до 70 пострілів на ствол замість 100 за штатом, на лінкорі «Императрица Екатерина Великая» змінили центрування ваги за шпангоутами із перенесенням центру ваги корабля в бік корми, а на лінкорі «Император Александр III» з цією метою зняли дві носових 130-мм гармати.

Прагнення вдосконалити кораблі однієї серії чи виправити виявлені в конструкції недоліки зумовили певні зміни в конструкції і відповідних кошторисів, про що, наприклад, свідчили дані специфікації механізмів лінкора «Императрица Екатерина Великая» [94, арк. 1–4]. Лінійні кораблі типу «Императрица Мария» відрізнялися водотоннажністю («Императрица Мария» – 22 тис. 600 т, «Император Александр III» – 22 тис. 600 т, «Императрица Екатерина Великая» – 23 тис. 783 т), засобами вирівнювання диференту, способами кріплення броні та її типом тощо. Це зумовлювало виділення додаткових коштів на добудову кораблів, їх перерозподіл між контрагентами та порушення графіків виконання запланованих робіт [194, с. 495]. Так, наприклад, тільки за виконання робіт, пов'язаних із змінами бронювання лінкорів «Императрица Мария» та «Император Александр III» заводу «Россуд» спочатку було виділено 125 тис. руб. [121, арк. 4]. Проте згодом ця сума за даними Департаменту військової і морської звітності зросла до 470 тис. руб. [126, арк. 11].

Ще однією причиною внесення суттєвих змін у конструкцію кораблів типу «Императрица Мария» були результати засекречених випробовувань міцності броні нових лінкорів, проведені перед війною, коли в корпус старого броненосця

«Чесма» врізали один відсік корпусу лінкору типу «Гангут». Внаслідок випробувань з'ясувалося, що 305-мм фугасний снаряд зразка 1911 р. пробивав головний броньовий пояс лінкору «Гангут» вже з дистанції 63 кабельтова, а на більших дистанціях деформував розташовану за бронею основу, порушуючи герметичність корпусу. Обидві броньові палуби виявилися занадто тонкими – снаряди не лише пробивали їх, а й подрібнювали на осколки, які викликали ще більші руйнування. Саме тому броньовий захист чорноморських лінкорів було посилено, а четвертий корабель типу «Императрица Мария» мав суттєво збільшену водотоннажність і бронювання, що, відповідним чином, збільшувало обсяги фінансування його будівництва. Варто вказати, що прийняття свого часу за основу проекту лінкорів конструкторського бюро Балтійського заводу під керівництвом І. Бубнова із зменшеною товщиною броні було результатом існування потужного лобі за підтримки академіка О. Крилова, який був одночасно й головою конкурсного журі, і співавтором відповідного проекту [414]. У своїх мемуарах академік наголошував на тому, що Франція, яка надавала Росії кредит для спорудження кораблів, виступила проти прийняття Росією проекту відповідного корабля німецької фірми «Blohm & Voss» через небажання вкладати близько 500 млн руб. золотом у розвиток німецької суднобудівної промисловості. Результатом такого лобі стало вкладення значних коштів у переобладнання та модернізацію російських лінкорів, в основі яких лежав не досить досконалий проект корабля із великою швидкістю, потужним озброєнням, але надзвичайно слабким броньовим захистом [522, с. 228].

Саме тому за контрактом від 30 серпня 1914 р. із Товариством Миколаївських заводів і верфів про будівництво лінійного корабля «Император Николай I», цей лінкор із збереженням основного озброєння у вигляді дванадцяти 305-мм гармат мав суттєво посилений броньовий захист, що збільшувало його водотоннажність до 27 тис. 800 т. Вага броні без урахування башт досягла 9 тис. 417 т або 34,5% від проектною водотоннажності. Крім того, посилили опорну основу під броню, а головне – всі броньові плити з'єднували вертикальними шпонками типу «подвійний хвіст ластівки», що перетворювало пояс у монолітний 262-мм панцир.

Позаду нього знаходився 75-мм скіс броньової палуби й переборка такої ж товщини, що збільшувало загальну товщину броньового захисту до 337 мм. Але подібні вдосконалювання суттєво підвищували вартість спорудження корабля. Крім того, на фінансування будівництва лінкору «Император Николай I» вплинув факт участі Росії в бойових діях. Контрактом передбачалося, що загальна сума замовлення обладнання для лінкора за кордоном не повинна була перевищувати 2 млн руб., а у випадку представлення розрахунків щодо перевищення такої суми, різниця мала компенсуватися за рахунок прибутків власників суднобудівних заводів із зменшенням контрактної вартості будівництва корабля. Загальна вартість лінкора, спорудженого відповідно до контрактних креслень, мала становити 22 млн 500 тис. руб. У цю суму не входила вартість мін, гармат, бортових станків, броні, приладів керування вогнем артилерії, безпроводного телеграфу, морехідних інструментів та секретної сигналізації із відповідними проводами, а будь-які відхилення від проекту допускалися виключно за умови їх узгодження із Морським міністерством. Кораблебудівники мали обов'язково вести облік ваги всіх елементів корабля для недопущення його перевантаження, що контролювалося відповідними органами [89, арк. 82–92].

В умовах воєнного часу закладене у проект будівництва кораблів фінансування доволі часто доводилося переглядати внаслідок подорожчання матеріалів та оплати праці. Так, електричне обладнання міноносців типу «Дерзкий», було замовлене товариству «Всеобщая компания электричества» за контрактом від 12 жовтня 1912 р. на суму 54 тис. руб. за міноносець без урахування вартості встановлення на кораблях електричних тахометрів. А вже на серії міноносців типу «Ушаковский» загальне збільшення ціни на електрообладнання за контрактом від 26 жовтня 1915 р. становило близько 75 тис. руб. і досягло 129 тис. 935 руб. за міноносець [82, арк. 47].

29 серпня 1914 р. підписано контракт із Російським суднобудівним товариством у Миколаєві на будівництво двох легких крейсерів типу «Адмирал Лазарев». До речі, сума прибутків акціонерів у справі будівництва крейсерів закладалася згідно з контрактом у розмірі 10% [105, арк. 10–12]. 17 березня

1915 р. із Товариством Миколаївських суднобудівних заводів і верфів було укладено контракт на побудову чотирьох підводних човнів типу «Барс» надводною водотоннажністю 650 т. Вартість однієї субмарини за контрактом складала 1 млн 665 тис. руб., а загальна сума контракту дорівнювала 6 млн 660 тис. руб. У цю суму не входило постачання мін Уайтхеда, радіотелеграфів, компасів. Як і в інших випадках, сплата мита за обладнання, що було ввезено з-за кордону, покладалася на виконавця замовлення [91, арк. 48–54].

Держава активно фінансувала купівлю судових механізмів та приладів за кордоном з метою прискорення введення в експлуатацію кораблів. Але принциповою вимогою Морського міністерства залишалось максимально можливе використання вітчизняних матеріалів, озброєння й боєприпасів. Тому при будівництві лінійних кораблів артилерійські гармати виготовлялися й постачалися Обухівським заводом, станки та механізми башт головного калібру виготовляли «Наваль» і Путилівський завод, плити і прилади бронювання – Іжорські заводи, прилади керування стрільбою – завод «Г. А. Лесснера» в Петрограді, рульові машини і шпилі – Сормовський завод, катери та шлюпки – Кронштадський порт. Головні котли «Императицы Марии» постачав Харківський паровозобудівний завод, а для «Императора Александра III» вони були виготовлені на «Россуді» [424, 112–113]. Російське товариство артилерійських заводів на замовлення миколаївських суднобудівних заводів виготовляло 8” гармати довжиною ствола 50 калібрів, 12” гармати з довжиною ствола 40 калібрів; Металічний завод – чотирьох казематні станки для 8” гармат із довжиною ствола 50 калібрів, трьох казематні станки для 6” гармат із довжиною ствола 45 калібрів, п’ятиказематні станки для 120-мм гармат із довжиною ствола 45 калібрів, башти для 12” гармат, денні й нічні перископи; Пермський завод – 6” гармати з довжиною ствола 45 калібрів, Обухівський завод – приціли системи Віккерса, 6” фугасні снаряди; фірма «Поль Жиро» – 8” фугасні снаряди; Севастопольський порт – 75-мм гармати [120, арк. 1–2].

Крім того, для прискорення виконання робіт по будівництву кораблів для огляду приватних підприємств з метою виявлення станків для гармат, придатних

для термінового використання, були командировані артилерійські офіцери, які визначали строки здійснення відповідних реквізицій.

Для прискорення будівництва кораблів 19 лютого 1915 р. Головне управління кораблебудування прийняло рішення про впорядкування процедури розгляду й затвердження креслень як кораблів загалом, так і окремих судових механізмів. Відповідно до цього документу загальні креслення корабля мали бути представлені заводами до початку будівництва в масштабі відповідно до специфікації Головного управління кораблебудування. Після розгляду їх у відділах, вони мали бути підписані начальниками відділів і начальником Головного управління кораблебудування, а після того відправлялися на розгляд і затвердження до Морського міністра. Креслення й розрахунки основних частин кораблів і їх загальної компоновки затверджувалися відділами Головного управління кораблебудування. Усі креслення розміщення приладів, при розгляді яких враховувалася практика їх застосування й експлуатації мали бути представлені в комісію по спостереженню за будівництвом корабля, де і затверджувалися. А всі інші детальні та робочі креслення мали затверджуватися безпосередньо спостерігачами, які слідкували за спорудженням кораблів. Наголошувалося, що схеми трубопроводів обов'язково мали супроводжуватися кресленнями труб, клапанів, клінкерів із зазначенням кольору труб кожного типу у якості маркування їх за призначенням. Усі креслення частин корпусу, механізмів і приладів мали супроводжуватися характеристиками найважливіших елементів для прискорення розгляду й затвердження. При цьому обов'язковим елементом підготовки креслень було зазначення ваги кожної окремої деталі. Усі зауваження по кресленнях і розрахунках деталей та механізмів кораблів мали усуватися заводами в найкоротший термін, про що мало свідчити підписання їх представниками відповідних комісій. До Головного управління кораблебудування мали надсилатися креслення окремих механізмів у випадку, коли між заводом і комісією, що стежила за будівництвом кораблів, не було досягнуто домовленості щодо їх специфікації або було потрібне виділення додаткових асигнувань. Якщо під час будівництва кораблів було б визнано за необхідне змінити креслення

загального розміщення судових механізмів, то нові креслення обов'язково мали бути представлені на розгляд і затвердження Головному управлінню кораблебудування [129, арк. 1–4].

У березні 1915 р. планувалося завершити будівництво лінкора «Императрица Мария» близько 15 травня 1915 р., здійснити швартовочні випробування лінкора «Императрица Екатерина II» – близько 15 липня, міноносців «Пылкий» та «Поспешный» – близько 15 квітня, підводний човен «Морж» мав бути підготовлений до випробувань вже 20 березня, «Нарвал» – близько 10 травня, «Кашалот» – близько 1 червня, «Кит» – до 1 липня 1915 р. [122, арк. 1].

Велика увага приділялася будівництву не лише лінкорів, а й міноносців: специфіка ведення бойових дій на Чорному морі передбачала їх активне використання для блокування транспортного сполучення супротивника вздовж Анатолійського узбережжя. Міноносці також використовувалися для блокування порту Зонгулдак, який використовувався для відвантаження вугілля турками. 17 березня 1915 р. Морським міністерством було укладено контракт із Миколаївським товариством заводів і верфів на будівництво восьми міноносців із швидкістю повного ходу 33 вузли [123, арк. 89].

При цьому випробування цих кораблів передбачалося здійснювати при силі вітру не більше 3-х балів, а після затвердження креслень жодні зміни в конструкцію міноносців було заборонено вносити без узгодження із Морським міністерством. Усі частини корпусів, механізмів і окремих приладів мали задовольняти вимогам відповідних специфікацій і повинні виконуватися «із матеріалів російського походження» [130, арк. 80 зв.].

Усі частини корпусу та механізмів для обладнання кораблів мали відповідати міноносцям типу «Дерзкий» і бути спорудженими із матеріалів «російського походження» за винятком тих частин, які в Росії не виготовлялися, а налагодження їх виробництва стало б причиною затримки здачі кораблів. Товариство Миколаївських заводів і верфів отримало право придбати за кордоном без зниження контрактної вартості матеріал для лопаток турбін, лопаточні поковки, а також додаткові механізми, що купувалися для міноносців типу

«Дерзкий». Стосовно таких частин надавалося право виступати із вимогою їх придбання за кордоном із обов'язковим узгодженням замовлення із Радою по суднобудуванню. Специфіка контракту передбачала сплату Товариством Миколаївських заводів і верфів усіх митних платежів та зборів, необхідних для отримання замовлених механізмів, а також заборону надсилати всі матеріали специфікації на міноносці виконавцям замовлень за кордоном для збереження режиму секретності. Важливо, що гармати та пристрої для їх кріплення на кораблях (аж до відповідних фундаментних болтів), а також обладнання для передачі сигналів надавалося виключно Морським міністерством і не могло бути предметом замовлення за кордоном. Водночас встановлення вказаного обладнання здійснювалося за рахунок Товариства Миколаївських заводів і верфів і не передбачало визначення додаткового фінансування [91, арк. 64–70].

У випадку неготовності плавучого доку Товариства до виконання робіт передбачених контрактом, було заплановано використання відповідного доку із Севастополя за рахунок коштів Товариства Миколаївських заводів і верфів. За побудований згідно із затвердженими кресленнями міноносець Морське міністерство мало заплатити 2 млн 200 тис. руб., а загальна сума контракту дорівнювала 17 млн 600 тис. руб. У випадку, коли Морське міністерство вважало б за потрібне відмовитися від встановлення на кораблях певних механізмів чи приладів, то відповідна сума їх вартості була б вирахувана з оплати [86, арк. 69–76]. За іншими даними Морське міністерство мало заплатити за кожен із восьми міноносців по 3 млн 950 тис. руб., а загальна сума контракту становила 31 млн 600 тис. руб. [130, арк. 81].

Для забезпечення суднобудівних заводів робочою силою у 1915 р. Особлива нарада по обороні прийняла рішення про дозвіл виконувати роботи жінкам і підліткам. Головне управління кораблебудування за наказом Помічника Морського міністра рекомендувало широко застосовувати названі категорії робітників для прискорення робіт по спорудженню кораблів [106, арк. 3].

Важливо зазначити, що виготовлення окремих механізмів кораблів та їх ремонт здійснювалися не лише миколаївськими суднобудівними заводами.

Переобладнання суден та ремонт судових механізмів забезпечувався виробничими потужностями, розміщеними в Одесі та Севастополі. Цим займалося Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ), яке мало власну верф в Одесі та орендувало в морського відомства верф Севастопольського адміралтейства [450, с. 283]. Перша світова війна вимагала кардинальних змін у діяльності Товариства. Геостратегічне становище Росії на європейському континенті зумовило швидке й болісне для країни встановлення морської блокади Балтійського та Чорноморського басейнів. Транспортні кораблі Товариства, як і інших компаній, не могли бути використані для перевезення необхідних вантажів. На основі закону «Про військово-судову повинність» і введених урядом 24 липня 1914 р. «Правил про порядок залучення належних Міністерству торгівлі і промисловості суден, а також інших приладів для навантаження і перевезення та обслуговуючого їх особового складу до військово-судової повинності й про порядок ведення обліку по цьому предмету» почалася масова мобілізація комерційних суден. З цією метою було створено спеціальні комісії на чолі із старшими помічниками капітанів над портами. Російське товариство пароплавства і торгівлі передало по судовій повинності більше 50 пароплавів, більшість з яких стали транспортами Чорноморського флоту, частина – мінними загороджувачами, тральщиками та посильними суднами, пройшовши відповідне переобладнання. Найбільш сучасні і швидкохідні пароплави «Імператор Николай I» та «Імператор Александр III» було переоснащено як допоміжні крейсери-гідроавіатранспорти. Усі судна – безпосередні учасники бойових дій – отримали на озброєння гармати різного калібру та кулемети. Все комерційне судноплавство на Чорному морі було припинене, при цьому Російське товариство пароплавства і торгівлі втратило протягом війни 16 суден [393, с. 110–111].

2 квітня 1915 р. поблизу Одеси підірвався й затонув турецький крейсер «Меджидие». Через день почалися роботи по його підйому. 8 квітня з крейсера зняли всю стару артилерію, 31 квітня його ввели до сухого доку Одеського адміралтейства Російського товариства пароплавства і торгівлі. Одночасно з ремонтними роботами було вирішено повністю переозброїти колишній турецький

крейсер, який отримав у російському флоті назву «Прут». На ньому передбачалося встановити десять 130-мм гармат. Перевантаження корабля за розрахунками виявилось незначним і склало всього лише 44 т (приблизно добова витрата вугілля). 14 липня 1915 р. командуючий Чорноморським флотом адмірал А. Ебергард зробив з цього питання запит до морського міністра адмірала І. Григоровича, який дав свою згоду на переозброєння крейсера і постачання 130-мм гармат. 31 серпня 1915 р. було укладено контракт між Одеським адміралтейством РТПіТ і Морським міністерством на здійснення цих робіт. 130-мм гармати було вирішено взяти із числа тих, що готувалися для лінкору «Імператор Александр III», але ще не були встановлені на ньому. З 19 по 21 січня 1917 р. переозброєний крейсер «Прут» пройшов ходові випробування на лінії Очаків–Одеса, показавши середню швидкість 17,9 вузлів [394, с. 410].

15 квітня 1915 р. до Миколаєва прибув імператор Микола II у супроводі Морського міністра І. Григоровича, які відвідали заводи «Россуд» і «Наваль». На «Россуді» імператору були представлені директор-розпорядник заводу М. Дмитрієв, головний корабельний інженер-полковник Л. Коромальді, управляючий заводом К. Ващалов і на той час інженер-будівельник лінкора «Імператрица Мария» Ф. Рядченко. Голова правління «Россуду» професор, генерал-лейтенант В. Іванов доповів, що лінкор побудований за три роки, або на сім місяців раніше запланованого терміну й підкреслив, що «Россуд» довів цим будівництвом, що «за потужністю свого обладнання і працездатністю своїх працівників, включаючи робітників, він не поступається жодному іноземному підприємству цієї галузі». На зборах були присутні також представники від робітників, а робітник Белов виступив із промовою і одержав від імператора подарунок – годинник з гербом. Микола II сфотографувався на палубі «Імператрицы Марии» з акціонерами «Россуду», заводською адміністрацією та екіпажем. Потім він відвідав «Наваль», де побував у котельному та баштовому цехах, кузні, механічному, сталеливарному та турбінному виробництвах та був присутнім при закладці нового лінкора. Крім того, Микола II відвідав лазарет, заснований на спільні кошти «Россуду» і «Наваля».

23 червня 1915 р. лінкор «Императрица Мария» вийшов на ходові випробування. До Севастополя його супроводжували більше двох десятків бойових кораблів. На випробуваннях вдалося зафіксувати швидкість у 21 вузол за максимальної потужності чотирьохвальної паротурбінної силової установки в 26 тис. к.с.

Візит Миколи II до Миколаєва сприяв тому, що 20 квітня 1915 р. Морським міністерством було укладено додатковий контракт із Товариством Миколаївських заводів і верфів на прискорення будівництва лінкора «Императрица Екатерина Великая», згідно з яким корабель мав бути повністю готовим до 20 червня 1915 р. У випадку виконання цієї умови суднобудівельникам виплачувалося додатково 1 млн 250 тис. руб. У випадку, якщо корабель не буде завершено до вказаного терміну із суми премії вираховувалася сума неустойки, що не повинна була перевищувати 750 тис. руб. Перед виходом корабля із заводу було передбачено, що комісія Морського міністерства мала скласти точний список робіт згідно з встановленими кресленнями, що мали бути виконані підрядником тоді, коли міністерство знайде можливість повернути корабель для їх виконання. За умовами контракту замовник не виплачував суму в 1 млн руб. із загальної суми вартості корабля, як засіб забезпечення виконання гарантійних зобов'язань виконавцем. У випадку аварії чи загибелі корабля або неповернення його на завод протягом 12 місяців для здійснених запланованих контрактом робіт суднобудівникам виплачувалися всі обумовлені кошти за винятком сплати неустойок за прострочене виконання замовлень на певні механізми корабля [91, арк. 95].

17 липня 1915 р. було оприлюднено оголошення № 10 заводоуправління «Россуду», де вказувалося, що в деяких місцевостях імперії мали місце випадки, коли робітники висуваючи вимоги, що не могли бути виконані, «дозволяли собі самочинно залишати роботу». У зв'язку з цим робітникам «Россуду» повідомлялося, що самочинне залишення роботи ставало причиною відповідальності у вигляді позбавлення волі на строк від 1 місяця до року у зв'язку з тим, що такі дії могло бути кваліфіковано як «послаблення діяльності

заводів, що виготовляли предмети для потреб армії і флоту і тим самим загрожували безпеці держави» [107, арк. 5].

Проте, незважаючи на заходи примусового характеру, на суднобудівних заводах певний час вдавалося уникати масових заворушень за рахунок підвищеному рівню оплати праці. Крім того, необхідність у формуванні ядра висококваліфікованих працівників для виконання складних робіт по будівництву кораблів, створювала атмосферу поваги як до них, так і до адміністрації, що виконувала менеджерські функції. Попри високий рівень фінансування кораблебудування сформована атмосфера «єдності миколаївських корабелів» сприяла збереженню відносно високих темпів спорудження суден. Водночас якісне виконання робіт стимулювалося за рахунок преміювання. Про відносно високі статки працівників заводів свідчило збільшення обсягів депозитних угод між ними й місцевими банківськими установами, що спостерігалось впродовж 1914–1915 рр. Акордна система оплати праці, запроваджена на підприємствах, показала свою високу ефективність у справі стимулювання зростання продуктивності праці робітників.

Форми фінансування будівництва лінкора «Императрица Екатерина Великая» були одним із важелів прискорення будівництва корабля за умови якісного виконання робіт. Представник компанії «Vickers» Джонсас, який був присутнім на заводі під час здійснення будівництва корабля, 19 січня 1916 р. зазначав у своєму листі на ім'я Б. Юренєва, що європейським спеціалістам видавалося за неможливе здійснення такого великого обсягу робіт за такий короткий термін. Адже в межах будівництва було виготовлено та встановлено 23 тис. 400 т сталі, обладнання та гармат в умовах затримок постачання матеріалів, зниження кваліфікації робітників. У листі підкреслювалося, що темпи і якість будівництва лінкора «Императрица Екатерина Великая» дозволяли стверджувати, що Товариством Миколаївських заводів і верфів було поставлено рекорд для Росії у справі спорудження кораблів такого типу [92, арк. 286–286 зв.].

26 жовтня 1915 р. завод «Наваль» звернувся до Ради Міністрів із проханням видати аванс у розмірі 4 млн руб. [114, арк. 12]. Причиною звернення стала

неможливість виплачувати кредити та відсутність оборотних коштів. Заборгованість Товариства Миколаївських заводів і верфів російським і закордонним кредитним закладам становила на 1 липня 1915 р. – 21 млн 205 тис. 346 руб., на 1 серпня – 22 млн 82 тис. 407 руб., на 1 вересня – 14 млн 277 тис. 402 руб., на 1 жовтня – 16 млн 549 тис. 232 руб., на 13 жовтня – 17 млн 882 тис. 586 руб. [114, арк. 15]. Було прийнято рішення про видачу заводу «Наваль» авансу 2 млн 500 тис. руб. в рахунок сум, що призначалися як оплата по контракту за будівництво корабля «Императрица Екатерина Великая». При цьому передбачалося, що у випадку, якщо Морському міністерству потрібно буде відремонтувати механізми корабля протягом гарантійного терміну, то відповідні витрати мали бути відшкодовані шляхом утримання сум із попередніх замовлень Морського міністерства [114, арк. 117–117 зв.].

У грудні 1915 р. було здійснено остаточний розрахунок із Нікополь-Маріупольським товариством за постачання суднобудівним заводам броньових плит для лінкорів-дредноутів. Рішенням ради Адміралтейства та Ради державного контролю від 17 грудня 1915 р. було зафіксовано, що одна з партій броні для лінкору «Императрица Екатерина Великая» було передано суднобудівним заводам як відновлена після переробки, що знизило її стійкість до снарядів на 1–2%. Врахувавши цей показник зниження стійкості броні, а також той факт, що партію було повернуто на суднобудівні заводи після переробки, Адміралтейство визначило, що броня вважалася виготовленою поза умовами контракту. Це дозволяло встановлювати на неї відповідні розцінки, а саме 116 тис. 33 руб. за партію № 5 броні для лінкора «Императрица Екатерина Великая». Вкажемо, що факт повернення броні після переробки було встановлено виконувачем обов'язки начальника Генерального управління кораблебудування віце-адміралом артилерії В. Гірсом і генерал-майором корпусу морської артилерії В. Федоровим [132, арк. 1–1 зв.]. Проте під час випробування першої серії броньових 300-мм плит із крупівської цементованої сталі для носових і кормових башт лінкору «Император Николай I» відхилень від норм зафіксовано не було, що дозволило успішно використати всю партію [133, арк. 12]. У лютому 1916 р. було прийнято

рішення для прискорення будівництва цього корабля замовити конденсаційні пристрої для турбогенераторів у Англії фірмі «Вир» [133, арк. 5].

У грудні 1915 р. було укладено контракт із «Россудом» на будівництво сорока десантних барж, за умови постачання відповідної кількості моторів Морським міністерством. «Россуд» мав встановлювати ці мотори за специфікацією і вимогами замовника. Водночас частини корпусів і окремих приладів мали відповідати вимогам специфікації та будуватися із «вітчизняних матеріалів» [125, арк. 104].

Наприкінці 1915 – на початку 1916 рр. стало досить помітним об'єднання не лише управлінських структур «Наваля» і «Россуду», а й формування «портфеля» замовлень підприємств. Російськими можновладцями неодноразово висловлювалася думка про необхідність повного об'єднання підприємств за умови «поглинання «Наваля» «Россудом» [125, арк. 57]. Це пов'язувалося із «нерациональністю існування» багатьох відділів із великими штатами службовців. Пропонувалося залишити лише два відділи – діловодства та бухгалтерію, – які обслуговували б обидва підприємства. Для роботи у відділах планувалося призначення К. Грондського (до відділу загальної частини та секретаріату), С. Лаврова (до технічної частини), П. Тихменева (до відділу пропозицій і замовлень), А. Рогозіна (до архіву). У розпорядження К. Грондського пропонувалося призначити О. Петрова, у розпорядження С. Лаврова – А. Романовського і А. Зинов'єва [119, арк. 4]. У 1915 р. з десяти членів правління «Наваля» і дев'яти «Россуду» четверо перебували у складі правління обох підприємств одночасно. Правління обох заводів знаходилися в Петербурзі в одному будинку, спільним було й ведення діловодства [90, арк. 20–21].

Суднобудівний комплекс Півдня України становив технологічно досить складне утворення, до якого входили ливарне й ковальське виробництва, механічні цехи, корпусні цехи із сучасним верстатним комплексом, підйомно-транспортні спорудження, естакади, пірси, плавучі доки. Важливого значення набули стапелі, елінги та спускові пристрої. Усе це обладнання дозволяло будувати кораблі максимальною водотоннажністю 25 тис. т, у тому числі лінкори

та лінійні крейсери дредноутного типу, легкі крейсери, міноносці (найновіші із застосуванням турбінних двигунів), підводні човни та підводні мінні загороджувачі (саме у Миколаєві було побудовано перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб»).

У квітні 1916 р. було визначено вартість виробів ковальського та ливарного відділів заводу «Россуд», серед яких виділялися рульові рами, великі штевні, кронштейни валів. При цьому визнавалося можливим виготовлення поковок станків для гармат 12", 14", 16" і більших калібрів [117, арк. 1–2]. Можливість виготовлення подібної продукції, попри зазначену підвищену складність технічного забезпечення, свідчила як про високий професійний рівень працівників підприємства, так і про наявність обладнання, для виконання таких робіт.

З великим напруженням сил працював і завод «Наваль». На 1 травня 1916 р. на лінкор «Император Николай I» було встановлено відповідно до контракту та затверджених креслень 6 тис. 562 т сталі, що становило 89% до контрактної спускової ваги. І хоча за умовами контракту від 30 серпня 1914 р. п'ятий платіж по лінкору мав бути виданий після спуску корабля на воду за умови готовності корпусу не менше 60%, але керуючись вказівками Головного управління кораблебудування від 8 серпня 1915 р. № 12033 було вирішено видати заводу «Наваль» 1 млн 780 тис. руб. за умови утримання з цієї суми 886 тис. руб., що було видано як платіж за посвідченням від 19 серпня 1915 р. Таким чином, 6 травня 1916 р. було прийнято рішення про видачу «Навалю» 894 тис. руб. у розрахунок за п'ятий платіж по лінкору «Император Николай I» [127, арк. 7].

А 25 травня 1916 р. Морське міністерство уклало контракт із заводом «Россуд» на будівництво восьми підводних човнів: чотирьох типу «Holland» надводною водотоннажністю 952 т і «Фіат-Сан-Джоржио» надводною водотоннажністю 920 т. Вартість будівництва одного підводного човна типу «Holland» складала 4 млн руб., а «Фіат-Сан-Джоржио» – 3 млн 800 тис. руб. при загальному обсязі контракту в 31 млн 200 тис. руб. Морське міністерство залишало за собою право зменшувати ціну контракту у випадку відмови від

установки певного обладнання на підводні човни та формувало комісію, яка мала слідкувати за якістю виконання робіт [112, арк. 9–16].

Водночас виникло спірне питання стосовно використання «Россудом» брухту чавуну, який знаходився на території Миколаївського морського порту і не використовувався. Керівництво заводу пропонувало використати його для виготовлення деталей нових транспортів із використанням станків для прискорення виготовлення деталей лінкора «Император Александр III». Передбачалося використання комбінації станків, розробленої інженерами «Россуду», для масової розточки й обточки арматури [109, арк. 71]. Однак Головне управління кораблебудування відмовило «Россуду» продати брухт чавуну і висловилося за передачу його трубочному заводу [109, арк. 72].

У серпні 1916 р. за наказом віце-адмірала О. Колчака на Чорному морі було створено бригаду тральщиків. Протимінні сили Чорноморського флоту загалом нараховували 68 суден, переобладнаних у тральщики. Переобладнання здійснювалося силами суднобудівних потужностей Півдня України [394, с. 461].

У 1916 р. заводу «Россуд» вдалося довести готовність лінійного корабля «Император Александр III» до 92%, оскільки протягом року успішно здійснювали перевезення головних механізмів корабля з Англії через Архангельськ по водних системах до Миколаєва. Корпус та механізми корабля було застраховано на 1 млн 264 тис. руб. [104, арк. 129]. Розмір страховки для «Императрицы Марии» становив 1 млн 269 тис. руб. [104, арк. 192–192 зв.].

За виявлені заслуги у справі будівництва кораблів під час війни 11 вересня 1916 р. Морський міністр геренал-ад'ютант І. Григорович та начальник Головного морського штабу віце-адмірал К. Стеценко виступили із проханням перевести колезького радника М. Дмитрієва в ранг статського радника оминаючи закріплену в законі процедуру. Відповідне звернення ними було надіслано Морському міністерству [135, арк. 1–1 зв.].

Заводом «Наваль» на цей час планувалося завершити будівництво корабля до весни 1917 р. До 1 грудня 1916 р. будівництво легкого крейсера «Адмирал Нахимов» довели до 78,7%, а «Адмирал Лазарев» – до 71,7%. Завод «Наваль»

забезпечив готовність крейсера «Адмирал Истомирин» до 54,5%, а завод «Россуд» довів готовність крейсера «Адмирал Корнилов» до 54,9%. Протягом 1916 р. було спущено на воду міноносці «Фидониси», «Керчь», «Гаджибей», «Калиакрия», «Цериго», «Корфу» і «Левкас». У 1916 р. був зданий в експлуатацію останній із підводних човнів типу «Holland» водотоннажністю 630 т, побудований Невським суднобудівним заводом у Миколаєві. Товариством Миколаївських заводів було спущено на воду підводний човен «Орфей» із розрахунком готовності до випробувань до 1 січня 1917 р. [196, с. 631–632]. Водночас у вересні 1916 р. відбулася пожежа на крейсері «Адмирал Нахимов», причину якої встановлено не було. Для відшкодування збитків залучили представників страхової компанії «Россия», де було застраховано корабель [109, арк. 124].

Для уникнення пожеж на лінкорі «Император Александр III» з 1 листопада 1916 р. встановлювалися нові правила протипожежної безпеки. Відповідно до них в обов'язки чергового унтер-офіцера входив щоденний обхід корабля після завершення роботи з метою виявлення неприбраних легкозаймистих матеріалів, слідкування за швартовими, за вимкненням електричного освітлення, спостереження за дотриманням робітниками правил куріння, отримання відомостей про наявні на кораблі та поблизу нього протипожежні засоби. Крім того, передбачалося спостереження за креном та диферентом корабля. У випадку наближення до корабля шлюпок, човнів та інших водних засобів пересування черговий унтер-офіцер мав право зупиняти їх, у тому числі й із застосуванням зброї. Про всі виявлені відхилення від встановлених норм унтер-офіцер був зобов'язаний доповідати черговому офіцеру [111, арк. 2].

Крім того, для посилення охорони кораблів було вжито додаткових заходів, визначених у наказі заводоуправління від 17 листопада 1916 р. Згідно з цим документом вхід на кораблі не лише стороннім, а й офіцерам навіть у супроводі спостерігачів не допускався без відповідного дозволу. Нижчі чини судового складу, у тому числі й кондуктори, мали отримати спеціальні перепустки. У випадку спроби пронести офіцерами чи нижчими чинами на кораблі будь-яких предметів чи речей, вони мали бути пред'явлені для догляду. У випадку відмови

офіцери могли залишити належні їм речі у відповідних приміщеннях без права пронести їх на кораблі. Під час проведення робіт біля вхідного трапу повинен був постійно знаходитися унтер-офіцер із судової команди [111, арк. 18].

Динаміка завантаженості суднобудівних заводів у роки війни впливала на кількість працівників на підприємствах. Так, на «Россуді» у 1914 р. працювало 2 тис. 939 осіб, у 1915 р. – 2 тис. 992, у 1916 р. – 3 тис. 901, у 1917 р. – 3 тис. 981 особа [424, с. 113].

Протягом 1916 р. суднобудівним заводам Півдня України довелося неодноразово переглядати умови укладених раніше контрактів у зв'язку з постійним зростанням цін на матеріали та вироби заводів-суміжників. В умовах війни зростання цін на виконання замовлень нерідко супроводжувалося зривом термінів виконання контрактів. Наприкінці серпня 1916 р. до правління Миколаївських заводів і верфів звернулося керівництво машинобудівного заводу «Г. Пирвиц и К^о», яке підкреслило, що виробничі потужності підприємства було евакуйовано з Риги до Москви 15 липня 1915 р., а на момент відновлення робіт ціни на матеріали й розміри заробітної плати робітникам підвищилися більше, ніж на 200%. У зверненні вказувалося, що у зв'язку із цим виконання замовлень суднобудівних заводів від 17 травня 1914 р. на виготовлення 12 багатоступеневих турбін високого тиску, трюмних насосів та запасних частин загальною вартістю 19 тис. 683 руб. і замовлення від 2 травня 1914 р. на 24 насоси загальною вартістю 31 тис. 770 руб. та замовлення від 18 червня 1915 р. на виготовлення 16 переносних турбонасосів загальною вартістю 16 тис. 420 руб. не може бути виконано. Керівництво машинобудівного заводу «Г. Пирвиц и К^о» висловлювало прохання про доплату в розмірі 84% за турбонасоси потужністю у 500 т, 86% за турбонасоси потужністю 300 т і 82% за турбонасоси потужністю 60 т, що складало розмір переоплати машинобудівного заводу в порівнянні із визначеними раніше цінами [93, арк. 17–17 зв.].

29 листопада 1916 р. «Россуд» пред'явило посвідчення на право отримання частини платежу за будівництво лінкора «Император Александр III» за контрактом від 31 березня 1912 р. розміром 750 тис. руб. Проте завод повідомили

про те, що виділення відповідної суми буде відкладено до здійснення наступної ревізії з утриманням штрафу й неустойки за запізнення здачі корабля. Загальну суму штрафу й неустойки було визначено в розмірі 2 млн 7 тис. 714 руб. 88 коп. Із них за спізнення на 320 днів штраф 1 млн 51 тис. 714 руб. 88 коп., а розмір неустойки становив 32 тис. руб. по 2 тис. руб. в день за 16 днів і 924 тис. руб. по 3 тис. руб. в день за 308 днів. Цю суму було вираховано із загальної суми контракту 19 млн 719 тис. 654 руб. [124, арк. 5].

У 1916 р. фінансовий стан «Наваля» став погіршуватися. Матеріали й комплектуючі надходили із великим запізненням. Завод кілька разів перебував під загрозою повної зупинки через відсутність палива та сировини. На кінець 1916 р. постачання заводу металами практично повністю припинилося [420, с. 469–470].

Водночас проблемою для забезпечення фінансування суднобудівної промисловості стали страйки 1916 р. та розповсюдження чуток серед робітників про те, що у працівників секвестрованих підприємств суттєво підвищено розміри заробітної плати. Так, під час страйку на суднобудівному заводі «Наваль» у Миколаєві висловлювалися побажання про реквізицію підприємства ще до секвестру Путилівського заводу. Такі надії пов'язувалися із прикладом встановлення підвищеного розміру заробітної плати працівникам залізниць, що були реквізовані урядом [474, с. 484].

11 січня 1916 р. на «Навалі» спалахнув страйк, що продовжувався до середини березня. Командир Миколаївського порту по мобілізаційній частині 12 лютого звернувся до командуючого Чорноморським флотом із проханням у зв'язку зі страйком на «Навалі» усіх військовозобов'язаних робітників у випадку їх розрахунку із заводу зараховувати до місцевого 45-го запасного батальйону в Миколаєві. Але у випадку відновлення роботи заводу вказувалося на можливість повернення працівників на «Наваль». Командир Миколаївського порту наголошував, що прискорене припинення страйку ускладнено невизначеністю становища військовозобов'язаних. Усі військовозобов'язані відповідно до розпорядження мобілізаційного відділу Генерального штабу було призвано Херсонським військовим начальником на дійсну службу й передано в

підпорядкування завідувачу мобілізаційною частиною. Він, не маючи жодного помічника при загальній кількості робітників більше 6 тис. осіб, не мав можливості вживати будь-які заходи для організації робітників [137, арк. 24–24 зв.]. При цьому керівництво підприємства (й особисто Б. Юренєв) відмовлялося від застосування масових звільнень робітників та відправлення «найбільш винних» страйкарів до армії, наголошуючи, що віддає перевагу «мирному розв'язанню» конфлікту із робітниками. Б. Юренєв звертався до начальника Головного морського господарського управління із проханням уникнути локауту та висловлював надію на прискорене припинення страйку [128, арк. 152]. Водночас усіх розрахованих робітників (а саме – 3 тис. 473 особи) було призвано й відправлено до запасних батальйонів [153, арк. 1].

15 січня 1916 р. правління «Россуду» констатувало у своєму листі до помічника Морського міністра, що 13 січня 1916 р. 250 робітників, які працювали на обслуговуванні плавучого доку та самохідних барж, без висунення будь-яких вимог до правління акціонерного товариства припинили роботу й залишили завод. Правління «Россуду» висловлювало занепокоєння, що страйк робітників може стати причиною перенесення строків готовності плавучого доку та самохідних барж [131, арк. 3].

Внаслідок страйку на «Навалі» призупинилося виготовлення турбін і котлів, вилівка гребних валів, розточка гвинтів для легких крейсерів «Адмирал Корнилов» та «Адмирал Истомирин». Ці кораблі на 1 січня 1916 р. мали однакову готовність по масі корпусу, що дорівнювала 39,6%. Після завершення страйку на крейсері «Адмирал Лазарев» протягом квітня–травня 1916 р. нарешті було встановлено й розточено кронштейни гребних валів, а на кінець травня корабель був готовий до спуску на воду [394, с. 397]. У травні 1916 р. правління «Россуду» вказувало на повну готовність плавучого доку до прийому в казну [131, арк. 15].

За участь у страйках частину найбільш активних у організації заворушень робітників керівництвом заводів було звільнено. Для їх заміни адміністрація була змушена звертатися до Верховного головнокомандуючого із проханням звільнити з лінійних частин та перевести на виконання робіт по спорудженню кораблів

кваліфікованих майстрів і робітників, які служили в армії. Таке переведення мотивувалося прагненням забезпечити своєчасне введення кораблів у експлуатацію. В переважній більшості випадків звернення керівництва заводів задовольнялися у відносно короткий термін [84, арк. 192]. Рішення приймалися на основі розпоряджень Мобілізаційного відділу Головного управління Генерального штабу [84, арк. 193]. Водночас у листопаді 1916 р. комісія при Миколаївському відділенні державного банку висловила побажання про надання робітникам і службовцям можливості придбати облігації воєнної позики в кредит [106, арк. 49].

Крім того, на початку листопада 1916 р. було встановлено нові норми додаткового пайка для робітників на час війни: для одружених майстрів 5 коп. за годину, для неодружених – 4,5 коп.; для працівників, які виконували чорнові роботи (одружені чоловіки, заміжні жінки, вдівці та вдови з дітьми) – 4,5 коп., а для неодружених чоловіків, незаміжніх жінок, бездітних вдів, вдівців та учнів, які виконували чорнові роботи, розмір додаткового пайку встановлювався в розмірі 3 коп. за годину [111, арк. 10].

До того ж, 8 листопада 1916 р. було прийнято рішення про збільшення розмірів додаткових пайків для одружених, які отримували до 50 руб. – на 37,5%, для неодружених – на 30%, для одружених, які отримували жалування від 51 руб. до 100 руб., – на 30%, для неодружених – на 22,5%, для одружених робітників, які отримували жалування від 110 руб. до 150 руб. – на 22,5%, для неодружених – на 15%, для тих одружених, хто отримував жалування від 160 руб. до 600 руб. – на 15%, для неодружених – на 10%. Всі ці додаткові виплати встановлювалися виключно лише до основного жалування й не передбачали обрахування відповідно до інших додаткових виплат [111, арк. 11].

31 грудня 1916 р. заводоуправління за розпорядженням правління «Россуд» за погодженням місцевого фабричного інспектора організувало підписку службовців і робітників на трьохмільярдну 5,5% короткострокову воєнну позику із відкриттям з цією метою в Миколаєвському відділенні Державного банку колективного банківського рахунку. Позику потрібно було погасити протягом

дев'яти місяців рівномірними щомісячними відрахуваннями із заробітної плати робітників і службовців, починаючи із січня 1917 р. Особи, які виявили бажання взяти участь, мали звертатися до начальників цехів із подальшим поданням даних до головного бухгалтера до 5 січня 1917 р. [110, арк. 1].

Водночас наприкінці 1916 р. було прийнято рішення про здійснення перевірки працівників заводів «Наваль» і «Россуд» для виявлення тих військовозобов'язаних робітників, які незаконно отримали відстрочку від призову до лав армії [138, арк. 176–179].

Загалом обсяги фінансування суднобудівних підприємств вказують на масштабність вкладання коштів у розвиток суднобудівної промисловості. На користь такого судження свідчить те, що, наприклад, директор «Россуду» вже на 1914 р. вважав виробничі потужності підприємства достатніми для виконання поставлених завдань. Проблеми у сфері фінансування створювало подорожчання вартості робочої сили, збільшення оплати за окремі матеріали та їх перевезення залізничним транспортом.

Особиста зацікавленість імператорської сім'ї та високопосадовців у роботі суднобудівних заводів, як їх акціонерів, полегшувала організацію фінансування виробництва. Водночас вартість російських дредноутів була вищою, аніж у їхніх британських аналогів. Наприклад, потужні дредноути, замовлені Туреччиною в Англії у 1911 р., коштували по 15 млн руб. кожний. А дредноути, побудовані в Російській імперії, обходилися російському бюджету в 21 млн руб. кожний. Крім того, на відміну від російського флоту, турецькі моряки могли отримати британські дредноути вже через 2–3 роки після підписання контракту. Німецькі дредноути коштували близько 16–18 млн руб. Для будівництва німецького лінійного корабля «Nassau» знадобилося 26 місяців, у той час як для будівництва лінкору «Император Александр III» – 5 років, а лінкору «Императрица Мария» – 4 роки. При цьому спеціальна комісія, яка приймала лінкор «Императрица Мария», виявила низку недоліків корабля, серед яких було виділено досить високу температуру в місцях збереження пороху (можливо, що саме це стало причиною загибелі корабля у жовтні 1916 р.). Незважаючи на великі витрати

держави на потреби військово-морського відомства, російський флот так і не отримав до 1914 р. нових бойових кораблів у достатній кількості. Російська імперія, додатково витративши більше інших країн на будівництво флоту, на початок війни отримала менше всього нових бойових кораблів [477, с. 102].

Загалом темпи освоєння коштів суднобудівними заводами принаймні до кінця 1916 р. залишалися досить високими. Виконання замовлень створювало додаткові робочі місця і сприяло накопиченню досвіду будівництва найсучасніших кораблів та їх окремих механізмів. А існування обмеження на купівлю матеріалів та механізмів із-за кордону для спорудження кораблів заохочувало розвиток суміжних галузей промисловості: електротехнічної, хімічної, металургійної.

Роль акселератора суднобудівна промисловість виконувала практично впродовж 1914–1916 рр. Суднобудівна галузь, що активно використовувала метал і була досить енергоємною, сприяла розвитку металургійної, гірничої та паливної промисловості України. Основна частина сталі та броні постачалася (крім казенного Іжорського заводу) Донецько-Юрїївським і Нікополь-Маріупольським гірничо-металургійними товариствами. Майже всі надходження металу контролювалися монопольним об'єднанням «Продамет». Крім цього, задоволення потреб суднобудівної промисловості сприяло розвитку транспортної мережі з вдосконаленням паротягів та інфраструктури вузлових станцій.

Впродовж 1914–1916 рр. суднобудівна промисловість попри значні труднощі, пов'язані із недосконалістю транспортної системи Російської імперії, а також із переорієнтацією у сфері отримання сировини та окремих механізмів для кораблів шляхом відмови від значної частини імпорту, загалом відповідала вимогам роботи у воєнний час.

Прискорене введення в дію новітніх лінкорів-дредноутів зумовило кардинальні зміни розстановки сил на Чорноморському театрі бойових дій. Це забезпечило російському флоту повне панування, яке давало змогу успішно здійснювати бомбардування будь-яких портів Туреччини, перерізати морське сполучення між вуглевидобувними підприємствами Зонгулдаку та споживачами,

а також вести морській бій із будь-якими наявними в противника кораблями чи їх з'єднаннями. Водночас попри здійснення масштабних заходів по підготовці десантної операції, яка передбачала захоплення проток Босфор і Дарданелли, із будівництвом великої кількості десантних суден та переобладнанням для перевезення десанту комерційних пароплавів, ані потужності суднобудівної промисловості, ані загалом збройні сили Російської імперії не мали можливості забезпечити концентрацію потрібних сил і засобів для такого роду бойових дій.

Реалізація суднобудівних програм на заводах Миколаєва продемонструвала відповідність як технічного штату та працівників, так і обладнання для будівництва лінкорів-дредноутів водотоннажністю до 25 тис. т із виконанням практично повного циклу відповідних робіт, залучаючи переважно підприємства, які було розташовано на території Російської імперії. Проте частину специфічного обладнання замовляли за кордоном через відмінність в обладнанні заводів «Наваль» і «Россуд» на користь першого. Крім того, технічне обладнання миколаївських заводів «Наваль» та «Россуд», Севастопольського та Одеського адміралтейств давало змогу здійснювати практично будь-яке переобладнання кораблів (крім будівництва авіаносців, але споруджуючи авіатранспортери) відповідно до потреб у межах певного обсягу водотоннажності.

6.2. Діяльність суднобудівних підприємств протягом 1917–1918 рр.

Революційні події в Російській імперії 1917 р. суттєво вплинули на розвиток суднобудування на Півдні України. На той час заводом «Россуд» було побудовано лінкор «Императрица Мария», завершувалося будівництво лінкора «Император Александр III» («Воля») для Морського відомства. У квітні 1916 р. було завершено спорудження плавучого доку для Чорного моря на замовлення Морського відомства. Легкі крейсери «Адмирал Нахимов» та «Адмирал Лазарев» було спущено на воду в 1916 р. Будувалися легкі крейсери «Адмирал Корнилов» і «Адмирал Истомирин». У травні 1917 р. було спущено на воду корпуси шаланд типу «Истрань», «Парфенон» та «Темиръ». Для Морського міністерства відповідно до перезамовлення на заводі «Наваль» будувалося конвойне судно «Эльбрус», корпус якого було спущено на воду в січні 1917 р. Так само по перезамовленню на цьому заводі будувалися корпуси підводних човнів типу «Барс»: «Орланд», «Буревестник», «Пеликан», «Лебедь», які спущено на воду в 1916 р. Для Морського міністерства будувалося 20 десантних пароплавів типу «Эльпидифор», що мало бути спущено на воду до листопада 1917 р., а також 50 десантних моторних барж. У вересні 1916 р. було введено в експлуатацію катер для потреб заводу. Також будувалися корпуси парових шаланд «Акманай», «Арабат», «Миус», «Анакрія», «Казантип» (корпус шаланди був перероблений на канонерський човен «К-15» із забезпеченням бронювання по борту). У червні 1917 р. було спущено на воду плашкоут для Севастопольського порту. Водночас було анульовано замовлення на підводні човни «Фіат-Сан-Джоржио» («В-1», «В-2», «В-3», «В-4») [102, арк. 26–27].

29 квітня 1917 р. спеціальним рішенням Тимчасового уряду призупинялося будівництво лінкора «Император Николай I» («Демократія») до «більш сприятливих часів» [134, арк. 1]. У січні 1918 р. будь-які роботи на ньому було припинено. І хоча його було спущено на воду в жовтні 1916 р., але так і не було здано в експлуатацію, а 27 червня 1927 р. його буксиром переправили до Севастополя, де розібрали на брухт.

Водночас накопичений досвід у сфері проектування й будівництва кораблів, а також виявлені недоліки в лінкорах типу «Императрица Мария» дозволили чорноморським конструкторам створити проект корабля, концепція якого чітко вкладалася в основні норми, що були прийняті у світі впродовж наступних двадцяти років. Це свідчило про високий потенціал спеціалістів з Миколаєва. Йдеться про проект лінійного корабля заводу «Наваль», який проектувався згідно з так званою «великою» програмою посилення флоту, що передбачала збільшення кількості лінкорів-дредноутів на Чорному морі до восьми. Саме в межах цієї програми проектувалися наддредноути, що мали бути закладені у 1917 р., а до 1920 р. введені в експлуатацію. Над проектом працювали інженери під керівництвом В. Костенко, який свого часу був корабельним інженером броненосця «Орел» (типу «Бородино»), що брав участь у російсько-японській війні у складі 2-ї Тихоокеанської ескадри. На початку 1917 р. інженери вже почали готувати робочі креслення цього корабля. За проектом він мав водотоннажність 44 тис. т (для порівняння: один із найбільш відомих лінкорів – німецький «Bismarck» мав водотоннажність 50 тис. т і був введений в експлуатацію у 1940 р., а американські «South Dakota» (1942 р.) – 44 тис. 374 т, та «Iowa» (1943 р.) – 57 тис. 450 т) і озброєння головного калібру дев'яти 406-мм гармат у трьох баштах (у «Bismarck» – восьми 380-мм гармат, у «South Dakota» та «Iowa» – дев'яти 406-мм гармат). Довжина корабля по проекту складала 240 м, ширина – 30 м. Силова установка складалася з 15 парових котлів і чотирьох турбін по 30 тис. к.с. Товщина головного броньового поясу варіювалася від 100 до 375 мм, башт головного калібру – від 250 до 400 мм, бойових рубок – від 240 до 300 мм, а також лінкор мав дві броньовані палуби по 75 і 38 мм [522, с. 274].

Однак революційні події поклали край проектуванню таких потужних кораблів. Припинення фінансування відповідних проектів і втрата кваліфікованих кадрів не дозволила повернутися до цієї справи аж до другої половини 30-х років ХХ ст. Під час революції та подальшої громадянської війни було знищено деякі креслення й документацію по будівництву кораблів. Крім того, наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. спостерігалось суттєве ускладнення фінансового становища

миколаївських суднобудівних заводів. Завод «Наваль» заборгував банкам 27 млн руб., що зумовило тимчасове припинення його фінансування. На межі закриття перебував і «Россуд» [85, арк. 42–49]. Водночас зростання економічних вимог робітників і посилення їх втручання у виробничі процеси впродовж 1917 р. ще більш ускладнили фінансовий стан підприємств.

У лютому 1917 р. правління заводу «Россуд» прийняло рішення про організацію допомоги робітникам у справі подачі декларацій про прибутки у 1916 р., які отримували не більше 850 руб. Вказувалося, що на заводі було багато таких працівників, тому прийом заяв було організовано у всіх цехах заводу [110, арк. 11].

4 березня 1917 р. командир порту, міський голова та начальник гарнізону Миколаєва видали наказ за підписом віце-адмірала А. Покровського, в якому сповіщали про відречення від престолу Миколи II, про створення Тимчасового уряду із визначенням його складу та передачу керування збройними силами Головнокомандуючому Кавказькою армією великому князю Миколі Миколайовичу, а до прибуття його в ставку – генералу М. Алексєєву [110, арк. 33]. Робітників та службовців суднобудівних заводів було приведено до присяги новому уряду представниками мобілізаційної частини воєнного порту Миколаєва [110, арк. 42].

На початку березня 1917 р. на заводі «Россуд» за підтримки адміністрації відбулися вибори членів Ради робітничих депутатів. Керівництво підприємством сподівалось, що це може заспокоїти робітників і забезпечить сприятливі умови для відновлення порядку і продовження виконання замовлень. Однак заводоуправління констатувало зміни у ставленні робітників та адміністративних працівників один до одного. 6 березня 1917 р. з боку робітників пролунали вимоги економічного та адміністративного характеру, пов'язані із підвищенням оплати праці та кадровими змінами. Це примусило керівництво заводу виступити з ініціативою звільнити із займаних посад у триденний термін деяких майстрів. Крім того, у зверненні керівника заводоуправління Е. Рядченка до керівництва заводом «Россуд» зазначалося, що причиною загострення стосунків між

робітниками й апаратом управління була невідповідність старого Фабричного статуту з новими, проголошеними урядом, свободами та правами [106, арк. 60–61].

Ініціативна група службовців «Россуду» звернулася до всіх робітників із закликом зібратися 13 березня 1917 р. з метою створення «Союзу службовців «Россуду». Зазначаючи у своєму зверненні, що «вікові кайдани розбиті, великий акт розкріпачення й оновлення Батьківщини завершено», а тому «настав час, коли можна вільно збиратися, вільно висловлювати свої думки і бажання, коли люди можуть вільно об'єднуватися для захисту власних інтересів». Ініціативна група закликала до об'єднання трудящих, які після зречення Миколи II перетворилися з «безсилах трудівників» на повноправних громадян. На порядок денний виносилося обговорення ставлення до подій, що відбулися, доповідь ініціативної групи про цілі і завдання «Союзу службовців «Россуду» та вибори тимчасового комітету для розробки статуту [110, арк. 34]. Заворушення серед робітників змусили правління суднобудівних заводів переглянути ставки оплати праці та термін тривалості робочого дня. Серед членів правління була поширена думка, що варто заспокоїти працівників для забезпечення подальшої роботи підприємства, здачі в експлуатацію добудованих кораблів та отримання відповідних фінансів за раніше укладеними контрактами. Вони й гадки не мали, що через деякий час змушені будуть звертатися до уряду із проханням відшкодувати витрати, яких зазнали внаслідок революційних подій і необхідності фінансувати робітничі організації.

Проте вже 18 березня 1917 р. правлінням «Россуду» було видано циркуляр № 106, в якому визначалися нові тарифні ставки оплати праці. Так, одруженим робітникам, які отримували жалування до 50 руб. включно, розміри додаткового пайка збільшувалися на 75%, неодруженим – на 60%. Для, одружених робітників, які отримували жалування від 51 руб. до 100 руб., розміри додаткового пайку збільшувалися на 60%, а для неодружених – на 45%. Для, одружених робітників, які отримували жалування від 101 руб. до 200 руб., розміри додаткового пайка збільшувалися на 40%, а для неодружених – на 25%. Для, одружених робітників,

які отримували жалування від 201 руб. до 600 руб., розміри додаткового пайка збільшувалися на 25%, а для неодружених – на 15% [110, арк. 41].

З 21 березня 1917 р. завод «Россуд» було переведено на 8-годинний робочий день із закінченням роботи о 16.30. З 22 березня завод мав працювати за наступним графіком: з 7.00 до 12.00 і з 13.00 до 16.00. По суботах і у святкові дні передбачалося проведення робіт з 7.00 до 14.00. А з 1 жовтня 1917 р. за узгодженням із робітничим комітетом 8-годинний робочий день міг бути розподілений за іншим графіком. Заводу управління погодилося на введення 8-годинного робочого дня за умови дотримання робітниками саме восьмигодинної роботи, як це було встановлено в Петрограді згідно із угодою між Радою робітничих депутатів і Товариством фабрикантів і заводчиків [110, арк. 52]. Але визначення тривалості робочого дня й умов виходу робітників на роботу у вихідні та святкові дні поступово ставало серйозною проблемою, оскільки вимагало узгодження із робітничим комітетом. Так, Рада робітничих депутатів оголосила 10 березня «Днем всенародного свята російської революції» і наголосила, що цього дня завод працювати не буде. Тому правління «Россуду» було вимушене звернутися із проханням до робітників вийти на роботу 9 березня 1917 р., працюючи до 14.00 як у передсвятковий день для прискорення швартовних випробувань лінкора «Император Александр III» [110, арк. 26]. А 30 березня 1917 р. правління заводу «Россуд» було змушене змінити порядок входу і виходу робітників з підприємства. Якщо раніше прохід дозволявся лише через турнікети для перешкодження крадіжкам, то тепер вихід з підприємства дозволявся в тому числі й через головну браму, що унеможливило здійснення відповідного контролю [110, арк. 53].

У березні 1917 р. з Петрограду прийшло повідомлення про зміну вимог по будівництву легких крейсерів «Адмирал Нахимов», «Адмирал Корнилов», «Адмирал Истомин», «Адмирал Лазарев», які включали установку двох гідроаеропланів типу «Тельє». Маса апарату «Тельє» була більше 320 кг. Заводам також повідомили, що «спосіб підйому і розрахунок стріли покладено на відповідальність «Россуду». Розміщення літаків потребувало влаштувати каюти

для двох льотчиків. Безкінечні затримки, виправлення і переробка креслень ще більше затримували проведення робіт. У результаті 27 березня 1917 р. Центральний комітет по будівництву легких крейсерів повідомив у Морське міністерство про нові строки здачі кораблів. «Россуд» вважав за можливе пред'явити до здачі крейсер «Адмірал Нахимов» наприкінці серпня 1917 р., якщо буде призупинено виготовлення 12[»] башт для лінкора «Імператор Николай I» на заводі «Наваль». Крейсер «Адмірал Лазарев» передбачалося здати в першій половині 1918 р. Для наступних двох крейсерів ще не прибули з Англії частини турбін, трубопроводи й допоміжні механізми, а тому прогнозувати терміни їх здачі було проблематично. У тому ж письмовому повідомленні від 27 березня 1917 р. завод дав досить точну характеристику стану справ на миколаївських підприємствах: «Два останні місяці через розладнання залізничного сполучення ніяких вантажів на завод не надходило. Вечірні роботи не здійснюються внаслідок відсутності вугілля для електростанції. Майстри запровадили 8-годинний робочий день і відмовляються виходити на понаднормові роботи. Тому в таких умовах за різкого зменшення продуктивності праці і за невизначеного становища всі вказані строки готовності кораблів є лише здогадками».

Полковник Михайлов, який слідкував за будівництвом крейсерів, 26 квітня 1917 р. зазначав, що внаслідок використання майстрів на термінових роботах по будівництву десантних пароплавів типу «Эльпидифор», підводних човнів типу «Лебедь» і лінкору «Імператор Александр III» («Воля») роботи на крейсерах «Адмірал Нахимов» і «Адмірал Лазарев» здійснювалися дуже повільно. У середньому на першому працювало щоденно близько 100 осіб, а на другому – 150 [394, с. 402].

У червні 1917 р. внаслідок недостатньої кількості палива на суднобудівних заводах «Наваль» і «Россуд» було вирішено обмежити проведення понаднормових робіт та виконання завдань у святкові та вихідні дні [81, арк. 4]. Правління суднобудівних заводів прийняло рішення про виділення коштів на утримання Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Таке рішення

мотивувалося тим, що «з початком революції в інтересах безперебійного й можливо правильного життя» підприємств правління вважало за потрібне в умовах відсутності «визначеної влади на місцях» підтримувати громадські виборні організації – Ради робітничих селянських і солдатських депутатів, що займалися розв'язанням нагальних проблем розвитку Миколаєва [95, арк. 153]. Підкреслимо, що керівництво заводів із розумінням сприйняло формування рад і віддало перевагу співробітництву із робітниками, прагнучи зберегти не лише робочі місця, а й забезпечити економічну діяльність підприємства. Така позиція позитивно сприймалася робітниками, які також були зацікавлені у збереженні відносно високого рівня оплати праці, який забезпечувала робота на суднобудівних заводах.

Але вже у квітні 1917 р. було оприлюднено нові вимоги робітників. Вони наголошували, що оскільки миколаївські суднобудівні заводи працюють виключно для потреб «державної оборони», перебуваючи під безпосереднім наглядом військових, а Миколаїв включено до «театру бойових дій», отже, потрібно для службовців і майстрів відмінити податок на прибуток за отримане від заводів жалування [106, арк. 73]. Водночас спостерігалось зростання кошторисів у справі виконання нарядів на будівництво лінкору «Воля» («Император Александр III»). Так, у травні 1917 р. вказувалося, що виготовлення і встановлення на лінкорі вісімнадцяти площадок для приладів прицілювання над 130-мм гарматами передбачало оплату в розмірі 2 тис. 450 руб. із виконанням замовлення до 25 квітня 1917 р., але відділ загальних справ заводу «Россуд» вказав, що загальна вартість виконання наряду зросла до 4 тис. 900 руб. і висловив прохання до Петроградського губернського казначейства підтвердити оплату замовлення [109, арк. 54].

У липні 1917 р. між правліннями «Россуда» і «Наваля» виникла суперечка щодо збільшення оплати праці робітникам із урахуванням тих днів, коли частина з них виїжджала для виконання польових робіт: керівництво «Россуду» категорично відмовилося платити [106, арк. 79]. У липні 1917 р. керівництво суднобудівних заводів відмовилося з 1 серпня 1917 р. від сплати винагород всім

робітникам і службовцям, не зайнятим на підприємствах виконанням своїх обов'язків. Про це було повідомлено Раду робітничих депутатів [106, арк. 93]. Водночас у серпні 1917 р. правління заводу «Россуд» констатувало, що співробітництво із радами забезпечило безперебійну роботу підприємства завдяки тому, що виборні представники робітників не лише роз'яснили ситуацію своїм товаришам, а й взяли активну участь у вирішенні спірних питань між підприємцями та робітниками. Управляючий заводом «Россуд» Е. Рядченко висловлював надію, що витрата додаткових коштів на утримання рад із розумінням буде сприйнято акціонерами. Тому, що саме завдяки таким діям вдалося уникнути зупинки заводу і знайти компроміс у стосунках із робітниками [95, арк. 153 зв.].

У серпні 1917 р. було прийнято рішення про те, що вимоги миколаївських суднобудівних заводів до Верховного головнокомандування стосовно направлення на роботу кваліфікованих робітників повинні були розглядатися вже комісією по робітничих питаннях при Особливій нараді в Петрограді в Маріїнському палаці [84, арк. 188].

Вкажемо, що енергійні і своєчасні дії керівництва дозволили продовжити будівництво третього лінкору серії «Императрица Мария» «Император Александр III», який було здано в жовтні 1917 р. і перейменовано на «Воля».

1 вересня 1917 р. на загальних зборах працівників було прийнято рішення про запровадження робітничого контролю на підприємстві. Однак правління звернулося до Міністра торгівлі і промисловості та до Голови Особливої наради по обороні із вимогою відмовитися від запропонованого Тимчасовим урядом права на здійснення робітниками контролю, оскільки це могло б спричинити повну дезорганізацію роботи суднобудівних заводів [106, арк. 133–134]. Завдяки зверненню певним чином вдалося обмежити втручання робітничих комітетів у діяльність суднобудівних заводів, але кількість спроб некваліфікованого впливу на роботу адміністрації поступово зростала, що ставало причиною посилення дезорганізації виробничого процесу.

Наказом № 1551 правління заводу «Наваль» прийняло рішення про те, що для службовців Головної й технічних контор вводився семигодинний робочий день. Розподіл часу робочого дня мав бути залишений, але роботи повинні були закінчуватися (як і в майстернях) о 16.00, починаючи з 9 вересня 1917 р. [81, арк. 12].

Восени 1917 р. одним із нагальних питань для Тимчасового уряду стало забезпечення прискорення евакуації промислових підприємств з Ревельського, Псковського та Вітебського районів, оскільки їм загрожувало бути захопленими противником. Частину промислових підприємств мало бути евакуйовано до України. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. уряд віддав розпорядження про евакуацію п'яти великих заводів з Ревеля. З них частина суднобудівного підприємства «Беккер» мало бути перевезено до Горлівки. Але Рада робітничих і солдатських депутатів Ревеля вважала, що намічена евакуація підприємств не виправдана інтересами держави. Під її тиском командуючий північним фронтом генерал В. Черемісов, пославшись на особистий наказ О. Керенського, віддав розпорядження припинити евакуацію з Ревеля. Тому план евакуації так і не було здійснено [508, с. 15–16].

11 жовтня 1917 р. було прийнято секретну постанову Тимчасовим урядом щодо змін у програмі суднобудування. Згідно з цим документом суднобудівними заводами в Миколаєві призупинялося будівництво для Чорноморського флоту лінкора «Демократія» («Император Николай I»), крейсерів «Адмірал Лазарев», «Адмірал Корнілов», «Адмірал Истомирин», чотирьох міноносців типу «Ушаковский» II серії. Ліквідовувалися замовлення на 10 десантних пароплавів типу «Эльпидифор», пароплав для перевезення 1 тис. т солярного мастила, на чотири підводних човни типу «Holland» та три підводні човни типу «Fiat» 2-ї черги програми. Водночас планувалося добудувати крейсер «Адмірал Нахимов», вісім міноносців типу «Ушаковский» I серії, підводні човни типу «Барс» – «Орлан», «Буревестник» та «Лебедь», чотири підводні човни типу «Holland», чотири підводні човни типу «Fiat», 20 десантних пароплавів типу «Эльпидифор», нафтоналивний пароплав [134, арк. 2–2 зв.]. Два плавучі доки по 2 тис. т

водотоннажністю планувалося передати до Миколаївського відділення Балтійського заводу. Це відділення мало добудувати два підводних човни типу «Барс» – «Гагара» та «Утка», а також шість підводних човнів типу «Holland». Ліквідація і призупинення будівництва суден, які передбачалися програмою, наказувалося виконати протягом двох місяців. Нарада по суднобудуванню стосовно кораблів, які підлягали ліквідації чи передбачалося призупинення виконання робіт на них, мала право відновити роботу по завершенню окремих механізмів, що могли бути використані на інших кораблях. Нарада по кораблебудуванню отримала також право приймати рішення стосовно прискорення виконання робіт на кораблях, які найближчим часом могли бути спущені на воду для якнайшвидшого звільнення стапелів. Усі видатки, пов'язані із втіленням у життя таких рішень Наради по кораблебудуванню, повинні були сплачуватися з воєнного фонду. Морське міністерство мало виступити із пропозиціями щодо перегляду асигнувань для продовження будівництва суден. Йому було надано кредит у розмірі 2 млн руб. для побудови дослідних механізмів і частин човнів, для розробки нових проектів і для здійснення дослідів по новому підводному суднобудуванню з кредиту у 18 млн 745 тис. 700 руб., рішення про видачу якого було прийнято Радою міністрів від 4 березня і 5 квітня 1916 р. на будівництво двох дослідницьких човнів, які мали бути ліквідовані згідно з даною постановою Тимчасового уряду [244, с. 685–688].

Проте ситуація із фінансуванням та забезпеченням необхідними матеріалами та обладнанням миколаївських суднобудівних заводів, незважаючи на вжиті адміністрацією в контакт із представниками рад заходи, продовжувала погіршуватися. Це спричиняло суттєве ускладнення фінансового стану підприємств [106, арк. 135]. Керівництво «Россуда» і «Наваля» констатувало, що впродовж першої половини 1917 р. різко скоротилося постачання лісу й лісоматеріалів для потреб підприємств. Склалася практика, коли раніше заготовлені матеріали на вимогу суднобудівних заводів відвантажувалися іншим замовникам, що створювало додаткові проблеми у будівництві кораблів. На думку керівництва заводів, для забезпечення роботи підприємств терміново

потрібно було близько 200 вагонів із лісом та лісоматеріалами. Для цього пропонувалося заповнювати так звані «літерні пропозиції», що мали виконуватися у швидкому темпі [84, арк. 135].

Проте весною–восени 1917 р. слідчою комісією по морському відомству розглядалися зловживання у сфері виконання замовлень миколаївськими суднобудівними заводами. Особлива слідча комісія 31 травня 1917 р. постановила запропонувати товаришу прокурора Д. Попову здійснити попереднє слідство у справі заснування заводу «Россуд», а також надання «Россуду» та «Навалю» замовлень на будівництво кораблів для Чорноморського флоту. Підозрюваними по справі проходили колишні товариші Морського міністра віце-адмірала М. Муравйов і О. Бубнов, колишній начальник кораблебудівного відділу генерал-лейтенант М. Пушин. У справі вказувалося, що для отримання 100% прибутків миколаївські заводи створили таємний синдикат з Путилівським і Петроградським металевими заводами, а також із Брюсельським, трьома Паризькими й Російсько-Азіатським банками, як фінансовою групою, і з чотирма закордонними суднобудівними заводами, у тому числі фірми «Vickers». Метою цього об'єднання було отримання всіх замовлень на будівництво кораблів для Чорноморського флоту із отриманням значних прибутків за рахунок штучного завищення ціни товарів і послуг. Окремими угодами з англійською фірмою «Thornycroft» Товариство Миколаївських суднобудівних заводів і верфів забезпечило собі монопольне право на будівництво міноносців, оскільки за угодою «Thornycroft» зобов'язувалася нікому не давати прав на використання своїх патентів у сфері будівництва подібних кораблів. Іншими спеціальними угодами з фірмою «Vickers» Товариство Миколаївських заводів і верфів зобов'язувалося визначати ціни на замовлення російського уряду лише за їх узгодженням із представниками фірми «Vickers». Ці угоди поставили уряд перед неможливістю робити замовлення для Чорноморського флоту безпосередньо в іноземних фірм [139, арк. 1–12]. Такі дії забезпечили можливість суттєво завищувати вартість кораблів для Чорноморського флоту. Проте слідство в цій справі так і не було завершено у зв'язку із більшовицьким переворотом.

Загальне погіршення економічної кон'юнктури в Росії із руйнуванням економічних зв'язків між підприємствами-суміжниками в умовах послаблення центральної влади зумовило те, що керівництво суднобудівних заводів у вересні 1917 р. було змушене висловити пропозицію про масштабне скорочення штатів. Дізнавшись про такі плани, Миколаївське міське самоврядування висловило занепокоєння різким зростанням рівня безробіття в місті й загрозою (у зв'язку з цим) дестабілізації обстановки. Міське самоврядування Миколаєва звернулося із проханням до керівництва заводу «Россуд» із пропозицією завчасно повідомити про скорочення штатів працівників для того, щоб можна було використати робітників на інших роботах і не допустити масових заворушень у зв'язку із різким зростанням рівня безробіття у місті [100, арк. 48–48 зв.].

У відповіді керівництва миколаївських суднобудівних заводів наголошувалося, що у скрутній економічній ситуації, яка склалася, планувалося звільнення близько 3 тис. працівників заводу «Наваль». Для остаточного вирішення цього питання було сформовано спеціальну делегацію для переговорів як із робітниками, так і з власниками заводу. До її повернення рішення щодо звільнення робітників прийматися не буде. Але правління не могло гарантувати повідомлення про звільнення за місяць, однак наголошувало, що про своє рішення неодмінно сповістить за два тижні до локауту. Окремо планувалося повідомити про обсяги розрахунків із звільненими працівниками та дані про кількість військовозобов'язаних із їх числа. Водночас керівник «Наваля» Б. Юренєв наголошував, що планувалося перевести значну частину робітників з «Наваля» на «Россуд», де не спостерігалось такої гостроти ситуації із замовленнями, як на «Навалі» [100, арк. 51–51 зв.].

Таким чином, керівництво суднобудівних заводів, турбуючись про долю кваліфікованих працівників, прагнуло закріпити хоча б частину з них на роботі в суднобудівній промисловості, а місцева рада з метою збереження стабільності в місті намагалася розв'язати питання із працевлаштуванням звільнених робітників, запропонувавши їм іншу роботу. Однак подальше погіршення економічної ситуації та невизначеність політичного розвитку у зв'язку із більшовицьким

переворотом і примусовим припиненням роботи Установчих зборів зумовили суттєве погіршення фінансового становища миколаївських суднобудівних заводів. Робітничі комітети поступово перетворювалися на інструмент дезорганізації роботи промислових підприємств. Так, незважаючи на погіршення фінансового стану підприємства і погрожуючи страйком, у жовтні 1917 р. на засіданні заводського комітету було прийнято рішення про підвищення заробітної плати за жовтень на 275%, а починаючи з листопада мінімум на 325% по всіх цехах із введенням зрівняльної оплати праці [106, арк. 136].

23 листопада 1917 р. приміщення правління «Наваля» раптово було захоплено озброєними матросами, а частину його членів заарештовано. Було заявлено, що завод реквізовано, а управляючим призначено В. Ігнат'єва, який негайно зайняв керівний кабінет. Після перемовин із Морським міністерством вдалося зняти караул і почати розслідування інциденту, але впевненість керівного складу в перспективах існування підприємства було суттєво підірвано [106, арк. 140].

23 листопада 1917 р. члени правління заводу «Россуд» прийняли рішення про закриття підприємства з 1 грудня 1917 р. Своє рішення вони мотивували повною відсутністю оборотних коштів, неможливістю отримати кредит та незадоволенням прохань про відшкодування перевитрат, які було викликано обставинами воєнного часу й революцією. Робітникам було оголошено про розрахунок з ними 1 грудня із видачею їм винагород на два тижні наперед відповідно до середньорічного заробітку. Вказувалося, що у випадку, якщо наявних засобів для такого розрахунку не буде, то передбачалася видача спеціальних зобов'язань заводу [106, арк. 145].

Водночас керівництво «Наваля» також виступило із заявою про неможливість продовження виробничої діяльності. Тому Морським міністерством було виділено близько 7 млн руб. для потреб заводів у рахунок перевитрат засобів, які було викликано погіршенням економічної ситуації. Керівництво «Наваля» підкреслило, що продовження роботи можливе лише у випадку отримання цих

коштів [106, арк. 139]. Подібне рішення 24 листопада 1917 р. було прийнято і правлінням заводу «Россуд» [106, арк. 147].

Правління вирішили відмінити свої попередні розпорядження про закриття у зв'язку із очікуванням надходження коштів. Однак на «Россуді» робітникам було передано тільки протокол засідання правління, де йшлося про закриття підприємства. Правління звинувачувало в цьому робітничий комітет, який отримав обидві копії і, відповідно, мав інформацію про можливість отримання коштів від Морського міністерства та призупинення рішення про закриття заводу. Але беручи до уваги певні міркування, робітничим комітетом було оприлюднено лише рішення про закриття «Россуду». Воно викликало заворушення серед робітників. Комісар В. Ігнат'єв, наголосивши, що завод націоналізовано, заявив про арешт членів правління [106, арк. 148].

Пояснити чим викликано таке рішення В. Ігнат'єв не зміг, а через деякий час від своїх слів відмовився і не пояснив ситуацію [106, арк. 151]. На вимогу П. Дибенка члени правління «Россуду» мали бути переведені під домашній арешт. У ході переговорів із адміністрацією з'ясувалося, що комісарів Морського міністерства було введено в оману щодо не виходу на роботу службовців правління, вважаючи, що вони також брали участь у страйку [106, арк. 153]. Для розслідування інциденту прибули ще три комісари від Народного комісара П. Дибенка, які не визнали повноважень В. Ігнат'єва, водночас повністю паралізувавши керівництво підприємством [106, арк. 143].

28 листопада 1917 р. у листі Наркомату праці Росії порушувалося питання про перегляд ставок заробітної плати працівникам металургійних цехів суднобудівних заводів. Більшовицький уряд висловився за їх зниження на 15% проти існуючих, однак висловивши невпевненість, що вдасться забезпечити надходження відповідних коштів [59, арк. 1].

У січні 1918 р. більшовицьким урядом було прийнято норми заробітної плати для миколаївських суднобудівних заводів, виходячи із ситуації та цінової політики, яка існувала у 1914 р., що зовсім не відповідало реаліям 1918 р. Усі робітники поділялися на чотири групи, заробітна плата яких визначалася

комісіями по розцінках [58, арк. 2–3]. Але реальний стан речей на підприємствах не дозволяв забезпечити їх безперебійну роботу.

Аналіз ситуації, пов'язаної із можливістю зупинки «Россуду» і «Наваля», дозволяє стверджувати, що переважна більшість робітників була зацікавлена у продовженні роботи підприємств за умови збереження оплати не залежно від реального виконання робіт. У збереженні оплати за рахунок керівництва суднобудівних заводів були зацікавлені і представники робітничих комітетів, Рад робітничих депутатів. Фактично фінансовий стан підприємств їх не цікавив, оскільки класовий підхід зумовлював поширення уявлення про те, що підприємці обов'язково «мають гроші». Однак втручання робітничих комітетів у роботу адміністрації найчастіше спричиняло руйнування виробничих зв'язків, адміністративного порядку роботи промислових підприємств. Суперечки між представниками робітничих комітетів і адміністрацією суднобудівних заводів виникали також у зв'язку із прийняттям рішення про скорочення тривалості робочого дня. Промисловці, як правило, відмовлялися продовжувати роботу підприємств у випадку відсутності обігових коштів. Натомість робітники, у тому числі й за рахунок застосування насильницьких дій, прагнули отримати фінансові ресурси, як у вигляді оплати праці, так і для забезпечення роботи власних організацій. У деяких випадках робітниками висувалися вимоги, що практично не могли бути задоволені. З іншого боку, частина підприємців прагнула вивести капітали з країни, охопленої революцією, не особливо турбуючись долею робітників. Так, обіцянки керівництва суднобудівних заводів про видачу частини заборгованих грошей у вигляді заводських зобов'язань не знаходили розуміння в робітників. Загострення протистояння спостерігалось найчастіше у випадку втручання в переговори більшовиків, які часто вдавалися до насильства.

13 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про флот, де вказувалося, що російський Чорноморський військовий і транспортний флот проголошувався флотом Української Народної Республіки й мав забезпечувати охорону узбережжя та торгівлі на Чорному морі. Тут також зазначалося, що Українська Народна Республіка брала на себе всі зобов'язання російського уряду

щодо Чорноморського флоту та утримання портів. Однак коштів для утримання портових споруд та фінансування замовлень суднобудівним заводам фактично не було.

На початку 1918 р. значна частина виробничих потужностей суднобудівних заводів не працювала у зв'язку із відсутністю палива. Після переговорів із робітниками було прийнято рішення про зупинку заводів. Після закриття суднобудівних заводів закрилися дрібні підприємства, що отримували від нього замовлення. Надії отримати паливо через Одеський порт завершилися невдачею [73, арк. 35].

Історія закриття заводу «Наваль» включала в себе прийняття відповідного рішення заводським комітетом через відсутність коштів. Робітників було розподілено на три групи: представники першої звільнялися; другої – залишалися для забезпечення охорони заводу та для виконання поточних робіт з метою підтримання робочого стану обладнання та механізмів; третьої – закріплювалися за заводом для того, щоб у випадку відновлення його роботи негайно приступити до виконання своїх службових обов'язків [73, арк. 36].

Навесні 1918 р. в умовах наближення німецьких військ до миколаївських суднобудівних заводів «Наваль» і «Россуд» керівництвом заводів було прийнято рішення про формування загонів для охорони підприємств «до того часу, коли миколаївський гарнізон буде спроможний взяти охорону на себе» [84, арк. 38]. Однак 18 березня 1918 р. до Миколаєва увійшли німецькі війська, які відразу закрили заводи «Наваль» і «Россуд». Згідно із розпорядженням німецької окупаційної влади в Миколаєві було введено стан облоги. У Гамбурзі певний час велися перемовини про передачу миколаївських заводів німецькій компанії «Blohm & Voss». Керівник «Наваля» Б. Юренев відмовився співпрацювати з німцями, що суттєво ускладнювало налагодження безперебійної роботи підприємства.

11 квітня 1918 р. на загальних зборах промисловців Миколаєва відзначалося, що завод «Россуд» закритий постановою заводського комітету. На той момент делегати від заводу поїхали до Києва з метою визначитися із подальшою долею

підприємства. На зборах зазначалося, що для визначення долі заводів «Наваль» і «Россуд» німецьке командування пропонувало звернутися до Києва, або навіть – до Відня і Берліну, де можна було розраховувати на отримання кредитів і нових замовлень. Висловлювалася пропозиція звернутися до командувача портом із проханням передати заводу контракт на добудову 20 десантних пароплавів [73, арк. 33–34].

У квітні 1918 р. заводоуправління «Наваля» і «Россуду» постановило видати наперед службовцям плату за три місяці у вигляді пайків, а робітникам – на 1,5 місяці по середньому заробітку. Однак Управління заводами, не маючи можливості заплатити готівкою, прийняло рішення здійснити оплату у вигляді видачі зобов'язань. Водночас на загальних зборах промисловців Миколаєва 11 квітня 1918 р. голова заводського комітету Пушкін вказував, що потрібно, щоб міська управа і загальні збори промисловців Миколаєва звернулися із проханням до Міністерства праці України про пошук коштів для сплати робітникам і службовцям з метою уникнення видачі їм непотрібних зобов'язань підприємств, які нічого не варті. Представник від робітників заводу «Россуд» Банченко вказував, що він виїжджав до Києва і цікавився перспективами роботи заводу. За його словами планувався приїзд делегації до Миколаєва для визначення стану заводів «Наваль» і «Россуд». Всі заводські комітети мали залишитися, але не виконувати жодних «адміністративних зобов'язань». Він підкреслив, що начебто в Києві прагнуть до відновлення Рад робітничих депутатів, але вони мають бути класовими організаціями. На загальних зборах промисловців Миколаєва представниками робітничих комітетів було зазначено, що необхідно перешкоджати підприємцям закривати заводи, а робітничі комітети має бути збережено. Наголошувалося також на необхідності укладання колективної угоди між власниками заводів та робітниками [73, арк. 38]. Але інженер «Россуду» Штепа вказав, що для забезпечення роботи «Наваля» і «Россуду» потрібно не менше 15 млн руб., а для підтримання роботи українського уряду з Лейпцигу надійшло лише 8 млн руб. Тому вести мову про укладання колективних угод неможливо. Він констатував, що заводи будуть працювати, оскільки «будуть

куплені німецькими капіталістами, що зумовить визначення заробітної плати відносно німецької марки» [73, арк. 38]. Загалом тривала суперечка не завершилася прийняттям компромісного рішення, оскільки для вирішення спірних питань бракувало коштів.

18 квітня 1918 р. директор «Наваля» звернувся із листом до керівництва Херсонського й Миколаївського портів із повідомленням про припинення діяльності суднобудівних заводів на невизначений термін у зв'язку із відсутністю палива та фінансовими труднощами. У листі також містилося прохання не надсилати на адресу суднобудівних підприємств жодних вантажів до особливого повідомлення [78, арк. 108].

З 7 по 19 квітня 1918 р. директор заводу М. Дмитрієв у складі делегації робітників – представників заводів – відвідав Київ для визначення ставлення української влади до подальшої долі суднобудування та робітничого законодавства, яке мало визначити взаємовідносини між працівниками й підприємцями. Поряд з цим М. Дмитрієв відвідав Петроград з метою визначення подальшого статусу суднобудівних заводів. У своїй доповіді після поїздки він змушений був констатувати, що результати переговорів у Бресті негативно мали позначитися на долі суднобудівних заводів, оскільки будівництво військових кораблів мало бути припинено. Усі рішення більшовицького уряду в Україні оголошувалися недійсними, але надійшло підтвердження щодо недоторканності приватної власності. Це дозволило М. Дмитрієву наголосити, що єдиними власниками заводів залишалися Петроградські правління. Український уряд вказував, що грошей на оплату праці робітників він не мав, а у проекті розроблюваної українським Міністерством праці нової тарифної мережі закладалися виключно роботи за окремими угодами. Офіційно оголошувалося, що німецька окупаційна влада в жодні розпорядження українського уряду втручатися не буде. Але 8-годинний робочий день, на думку німців, для російських умов неприйнятний. М. Дмитрієвим було зазначено, що український уряд мав на меті відновити повноцінну діяльність передусім залізниць, видобувної промисловості та металургійних заводів, а про суднобудування не йшлося навіть у віддаленій

перспективі через відсутність коштів та, відповідно, фінансового обґрунтування великих замовлень, здатних зацікавити підприємців суднобудівної галузі [90, арк. 1–1 зв.].

10 травня 1918 р. Головним управлінням кораблебудування в Петрограді було прийнято наказ про заходи по ліквідації замовлень морського відомства, згідно з яким передбачався перегляд портфелю замовлень з метою визначення, які із них мали бути ліквідовані [248, с. 46]. Фактично йшлося про неможливість забезпечити стабільну роботу суднобудівних заводів на території колишньої Російської імперії й визначення майна, яке могло бути використано з недобудованих кораблів.

У липні 1918 р. у доповідній записці М. Дмитрієв вказував, що події останніх чотирьох місяців спричинили такі зміни у порядку та організації робіт на заводах «Россуд» і «Наваль», що їх адміністрації довелося відмовитися від будь якого планового керівництва заводами, зосередивши свою увагу на виступах та мітингах і «безкінечних перемовинах із різними виборними представниками по заводах». Результатом такої діяльності він називав прогресуючий «розвал роботи» заводів, непродуктивне перебільшення витрат і майже повне припинення поточних платежів, що було викликано занепадом виробництва на суднобудівних заводах, особливо на «Навалі». При цьому М. Дмитрієв визнав, що не бачить виходу із ситуації, що склалася [90, арк. 13].

У зв'язку із скрутними умовами існування суднобудівної промисловості М. Дмитрієв вирішив подати у відставку із займаної посади, що було зазначено у протоколі № 17 зборів правління «Акціонерного Товариства Миколаївських заводів і верфів» [90, арк. 5–5 зв.].

Припинення роботи суднобудівних заводів викликало різке зростання рівня безробіття в Миколаєві. На Другому всеукраїнському з'їзді КП/б/У в липні 1918 р. у виступі тов. Аркадія – представника Миколаївського губернського комітету – вказувалося, що починаючи з березня 1918 р. у місті «сильне безробіття» [72, арк. 49].

2 серпня 1918 р. у Петрограді було заслухано доповідь начальника Головного управління кораблебудування С. Барановського до Верховної морської колегії «Про подальшу долю суден, що будувалися». У доповіді зазначалося, що кораблі, які перебували «в окупованих областях», у тому числі в Миколаєві, Севастополі, належало повністю ліквідувати, попередньо визначивши фінансову сторону кожного із замовлень, але залишивши актуальним питання щодо здійснення остаточних розрахунків із підприємствами. Ліквідацію кораблів належало забезпечити Ліквідаційній нараді згідно з даними, які мало повідомити Головне управління кораблебудування. При цьому наголошувалося на необхідності вжити всі заходи, щоб при ліквідації суден вони не потрапили до ворога [183, с. 53]. Для здійснення ліквідаційних заходів було утворено спеціальну комісію під головуванням В. Альтфатера. Більшовицький уряд прийняв рішення про консервацію заводу «Россуд» для зосередження сировини, палива та фінансових засобів на заводі «Наваль». Це дозволило цьому підприємству певний час виконувати замовлення по ремонту суден. Але керівник заводу Б. Юренев не сприйняв революційних перетворень і після відступу з Миколаєва німецьких військ 14 березня 1919 р. його заарештували. Через деякий час він був убитий конвоєм за невідомих обставин. Таким чином, людину, яка здійснила великомасштабне переобладнання «Наваля» й організувала стабільне постачання кораблів для Чорноморського флоту в умовах революційної ситуації, було ліквідовано за ідеологічними мотивами як класового ворога [307, с. 463].

Не кращим було ставлення українських урядів до суднобудівної промисловості. Восени 1918 р. Рада Міністрів УНР заборонила продаж кораблів на території України й видала розпорядження для заводів «Наваль» і «Россуд» вирішувати всі питання по продовженню будівництва раніше замовлених суден за обов'язкового узгодження із Морським міністерством та Міністерством торгівлі і промисловості [80, арк. 93]. Цю заборону можна розглядати як номінальну, оскільки можливості контролю за суднобудівною промисловістю Півдня України УНР практично не мала. Політика уряду УНР у фінансовій сфері полягала переважно в здійсненні емісійних заходів і кредитування державних установ, які

переміщувалися по країні разом із Директорією залежно від військово-політичної ситуації й корекції лінії фронту [359, с. 344].

Таким чином, розпад Російської імперії суттєво вплинув на стан суднобудівної промисловості, продемонструвавши, що капіталомісткі галузі важкої промисловості, чия діяльність розрахована на споживачів державного масштабу й заснована на співпраці із чисельними заводами-суміжниками, вкрай вразливі у випадку руйнування виробничих зв'язків та скорочення обсягів фінансування.

Висновки до розділу

Загалом суднобудівна промисловість Півдня України протягом Першої світової війни у своєму розвитку мала три етапи. Перший можна визначити як період 1914–1916 рр., коли попри труднощі, що були викликані війною, в життя втілювалися масштабні програми суднобудування. Протягом цього часу в будівництво кораблів вкладалися досить значні кошти, які використовувалися як безпосередньо для спорудження суден, так і для модернізації суднобудівних заводів. Другим періодом може бути 1917 р. Виконання програм будівництва кораблів додатково ускладнювалося революційними подіями, послабленням центральної влади, порушенням виробничих зв'язків із підприємствами-суміжниками.

Запровадження так званого «робітничого контролю» на підприємствах зумовило поступове зменшення рівня трудової дисципліни, падіння продуктивності праці та скорочення тривалості робочого дня без належних економічних підстав для цього. При цьому зусилля адміністрації по забезпеченню безперебійної роботи підприємств нерідко наштовхувалися на спротив із боку робітничих комітетів, що утримувалися за рахунок власників заводів.

Поряд із цим варто зазначити, що в порівнянні із ситуацією, яка склалася на металургійних, металообробних та гірничо-видобувних підприємствах, власникам суднобудівних підприємств вдалося більшою мірою порозумітися із робітничими комітетами, забезпечивши тим самим продовження трудової діяльності. Страйковий рух, що активно пропагувався представниками більшовицьких організацій, певний час не знаходив відгуку у працівників суднобудівних підприємств. Усе це зумовлювалося відносно високим рівнем заробітної плати. Водночас частина попередніх замовлень на будівництво кораблів було анульовано, а загальні обсяги фінансування суднобудівної промисловості суттєво зменшилися. Ні Тимчасовий уряд, ані Українська Центральна Рада не мали реальних важелів для того, щоб зупинити падіння промислового виробництва. Третій період – 1918 р. Під тиском економічних негараздів та прямого втручання

німецької окупаційної влади провідні суднобудівні заводи припинили свою діяльність. Протягом цього року робилися спроби зберегти кваліфікованих працівників, але революційні події і, особливо, пропаганда «класової ненависті» з боку більшовицьких організацій спричиняла втрату кваліфікованих кадрів, що було однією з причин неможливості швидкого відновлення масштабного будівництва кораблів у радянський період.

З'ясувалося, що суднобудівна промисловість, яка була акселератором для суміжних галузей виробництва, надзвичайно потерпала від порушення виробничих зв'язків, так як обладнання для суден виготовлялося в різних регіонах Російської імперії. Виключаючи можливість організації замкнутого циклу виробництва кораблів на відносно невеликій території у зв'язку із надзвичайною складністю у справі зосередження необхідних виробничих потужностей, система виготовлення суден та обладнання для них потребувала чіткої роботи всього господарського механізму.

Високотехнологічне будівництво лінкорів типу «Императрица Мария», яке включало проектування з визначенням схеми компоновки, виготовлення броньового захисту, тригарматних башт та 305-мм гармат із великою довжиною ствола, а також силових установок, що використовували вугілля та нафту як паливо, доводило відповідність суднобудівних заводів «Наваль» і «Россуд» світовим стандартам кораблебудування того часу. А виконання замовлень у важких воєнних умовах – високий рівень організації виробництва та видатні управлінські здібності керівників підприємств, і насамперед М. Дмитрієва та Б. Юренєва. На високому рівні працювали проектувальники суднобудівних заводів. Особливо це стосується спеціалістів заводу «Наваль», де було створено проект лінійного корабля, основні принципи побудови якого було реалізовано у провідних країнах світу в другій половині 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. Конструкторам вдалося визначити перспективність зростання водотоннажності майбутніх лінкорів, лінійного розміщення артилерії головного калібру, її тип та калібр у 405-мм поруч із окресленням дистанцій майбутнього протистояння кораблів, а також основні принципи організації броньового захисту із

вертикальним розміщенням прямокутних броньових плит. Високий рівень виконання проектних робіт також виявився у проектуванні турбінних міноносців, а також десантних пароплавів, що будувалися великими серіями. Водночас проектування кораблів нерідко наштовхувалося на бюрократичні перепони з боку вищого керівництва державою, що було, не в останню чергу, зумовлено корумпованістю високопосадовців. Це ставало причиною помилок та негараздів у спорудженні кораблів, усунення яких вимагало додаткового залучення державних коштів.

Позитивну роль у організації роботи суднобудівних заводів Миколаєва відіграло запровадження акордної системи оплати праці та преміювання за дострокове якісне виконання робіт. Це дозволило забезпечити високий рівень мотивації до виконання праці насамперед працівниками високої кваліфікації. Вкажемо також на підтримку одружених працівників заводів за рахунок збільшеного обсягу додаткових пайків для них.

Створення потужної промислової бази для суднобудування здійснювалося царським урядом із залученням іноземних спеціалістів та капіталів. Перш за все це стосувалося модернізації заводу «Наваль». Водночас після завершення основних робіт вплив як представників царської сім'ї, так і вищих керівників країни зумовив витіснення іноземного капіталу й зосередження акцій суднобудівних підприємств у руках підданих Російської імперії. Серед іншого це виявилось й у прагненні структур «Россуду» поглинути «Наваль», мотивуючи це прагнення необхідністю впорядкування документації та звітності. Проте технічні можливості заводів залишалися неоднаковими до кінця війни: завод «Наваль» мав потужні металургійні цехи, ковальські майстерні, стапелі тощо. У той час як «Россуд» у своєму розпорядженні мав модерний стапель. Тобто виробничий потенціал «Наваля» був набагато більш потужним, як і якість продукції, що було яскраво продемонстровано в ході випробувань лінкорів-дредноутів. Моряки оцінювали лінкор «Императрица Екатерина Великая» краще, аніж побудовані «Россудом» «Императрица Мария» та «Император Александр III». Найбільш вірогідно, що саме подібні міркування стали основою для прийняття рішення

представниками радянської влади саме про відновлення заводу «Наваль», який і до останнього часу працює в Україні як Миколаївський суднобудівний завод.

Не на користь керівництва «Россуду» свідчили й матеріали розслідування його утворення та діяльності, зібрані слідчою комісією у 1917 р. Факти завищення ціни кораблів із неодноразовим переглядом цін як на окремі прилади, так і на їх монтаж на кораблі, втручання іноземних фірм у порядок ціноутворення й надання необхідної документації та приладів негативно впливали на організацію виробництва. Саме прорахунки інженерів-проектувальників спричинили перевантаження носових частин лінкорів «Императрица Мария» та «Император Александр III», що негативно впливало на можливість ведення вогню головним калібром на високих швидкостях. Ці прорахунки стали причиною зміни розміщення шпангоутів для зміни центра тяжіння кораблів та виконання великого обсягу робіт по їх перебронуванню, що вимагало великих додаткових витрат.

Аналіз співвідношення ціни російських лінкорів-дредноутів дозволяє стверджувати про їх більшу собівартість у 1,5 раза, аніж у однотипних кораблів із значно сильнішим бронюванням, збудованих, наприклад, німецькою фірмою «Blohm & Voss». Такий стан речей став можливим через поширення в Російській імперії корупційних схем у сфері суднобудування, які приносили значні прибутки власникам суднобудівних підприємств за рахунок збільшення видатків із казни. Проте вимога уряду будувати кораблі із максимальним використанням сировини й матеріалів російського походження позитивно впливала на розвиток суміжних галузей промисловості. У цьому випадку суднобудівна промисловість була акселератором стосовно інших галузей, а політика протекціонізму забезпечувала посилений рівень фінансової стійкості підприємств.

Водночас концентрація виробництва, і насамперед взаємодія та спеціалізація миколаївських суднобудівних заводів «Наваль» і «Россуд», дали змогу втілити в життя масштабні проекти у сфері суднобудування. До них належали: серійне виробництво лінкорів-дредноутів зі збільшеною водотоннажністю та установкою кількох башт для гармат головного калібру в діаметральній площині, крейсерів із підвищеною швидкістю та дальністю ходу, чия конструкція дозволила в

майбутньому суттєво посилити озброєння та певною мірою – бронювання кораблів, а також турбінних міноносців та підводних човнів.

ВИСНОВКИ

Перша світова війна спричинила кардинальні зміни у промисловому розвитку Сходу і Півдня України. Мілітаризація промисловості зумовила порушення пропорцій між різними галузями господарства, економічними підрозділами, а також макроекономічних параметрів та фаз відтворення. Масова переорієнтація промисловості на виробництво військової продукції, з одного боку, забезпечувала на певний час розширення казенних замовлень. Але масштабні витрати на війну все більш негативно почали впливати на стійкість фінансової системи, а, отже, й на оплату замовлень, що видавалися державними органами. Крім того, зростання попиту на продукцію, призначену для використання в умовах війни, зумовлювало зростання цін на неї. Своєю чергою це ставало причиною не лише перегляду раніше укладених контрактів, а й зміну умов кредитування зі зростанням обсягів початкових виплат.

В умовах війни відбувалося становлення та зміцнення етатистської системи господарських відносин, пов'язаної із поширенням повноважень і функцій держави на всі сфери суспільства. Поряд з цим прискореними темпами здійснювався процес концентрації виробництва, що було зумовлено необхідністю виконання досить складних технологічних операцій. Їх часові межі вимагали своєчасного постачання сировини та вивезення готової продукції. Крім того, концентрація виробництва забезпечувала промисловий розвиток в умовах необхідності налагодження замкнутих циклів виробництва різноманітної продукції за обмеження або повного припинення постачання імпоротної сировини та комплектуючих. Схід і Південь України постав як потужний центр важкої промисловості з конкурентоспроможними підприємствами: миколаївські суднобудівні заводи та частина машинобудівних і металургійних підприємств мали найновіше обладнання і кваліфікований персонал. Залучення іноземного капіталу підвищувало фінансову стійкість промислових підприємств та робило їх менш вразливими від цінової кон'юнктури світового ринку.

Посилився процес концентрації виробництва та централізації капіталу, що охопив основні галузі господарства (акціонерна система підготувала умови для монополізації). Контроль за виробництвом і збутом від локальних ринків і промислових районів охопив ведучі галузі промисловості. Монополістичні об'єднання почали виникати й розвиватися в банківській сфері. Банки перетворилися на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Злиття банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії. Це сприяло посиленню фінансової стійкості промислових підприємств, які належали до монополістичних об'єднань.

Провідну роль у розширенні та концентрації виробництва було відведено товариствам на основі акціонерної колективної власності. Перерозподіл акцій на користь потужних фінансово-промислових об'єднань, з одного боку, сприяв налагодженню масштабного виробництва із втіленням у життя новітніх технологій, недоступних дрібним та середнім виробникам, але, з іншого боку, становив загрозу подальшому збільшенню інвестицій, коли перспективи отримання прибутку мали примарний вигляд: у великих гравців була можливість у випадку небезпеки не лише перерозподілити капітал всередині країни, а й вдатися до виведення активів за кордон. Фактично цей процес почався вже через деякий час після повалення самодержавства, коли великі промисловці та підприємці, відмовляючись інвестувати в розвиток промислових підприємств на території колишньої Російської імперії, віддавали перевагу виведенню капіталу за кордон, маючи сумнів у можливості отримання прибутків в умовах революційних перетворень.

Концентрація виробництва також була покликана впливати на ціноутворення через монопольне становище на ринку деяких виробників. Спроби державних органів стримувати зростання цін мало лише обмежений ефект, оскільки для визначення стратегії дії використовувався лише мікроекономічний, а не макроекономічний аналіз, а також внаслідок зрощування низки монополістичних об'єднань не лише із вищим чиновництвом, а й безпосередньо із членами правлячої династії. У цьому зв'язку показовими є спроби одержавлення

гірничодобувної промисловості. Саме вона була меншою мірою підконтрольна впливу державних структур, порівняно із суднобудуванням, оскільки одними із співвласників відповідних підприємств були члени царської родини. Якщо реквізиціями вугілля синдикат «Продуголь» було доведено до банкрутства, то суднобудівні заводи «Наваль» і «Россуд» досить успішно працювали практично до кінця 1916 р. При цьому їх фінансова стійкість була настільки значною, що навіть у 1917 р. вдалося завершити будівництво третього корабля серії лінокорів-дредноутів «Императрица Мария» – «Император Александр III» («Воля»). Однак дезорганізація промисловості впродовж 1917 р. у ході революційних перетворень і руйнування виробничих зв'язків у межах колишньої Російської імперії зумовило повну зупинку миколаївських суднобудівних заводів та, як результат, було суттєво зруйновано в ході німецької окупації. Це свідчило про неможливість швидкого відновлення роботи гігантів важкої промисловості в умовах розпаду країни, у межах якої було налагоджено відповідне виробництво. Водночас навіть протягом 1917–1918 рр. попри значне зменшення обсягів виробництва робота частини гірничодобувних підприємств та металургійних підприємств було продовжено завдяки зусиллям як місцевих виробників, так і державних установ різних рівнів і підпорядкування. Наприклад, під час німецької окупації завдяки зусиллям окупаційної адміністрації та структур управління гетьмана П. Скоропадського вдалося налагодити вуглевидобуток, вкрай необхідний для продовження роботи залізниць.

Політика протекціонізму та різкого збільшення державних замовлень з одного боку сприяла розвитку промисловості, але з іншого в умовах посилення втручання державних органів у економічну діяльність її ефект ставав меншим, аніж міг би бути за інших обставин. Позаекономічні методи примусу негативно впливали не лише на організацію процесу виробництва, а й на його кадрове забезпечення. Втручання в роботу підприємств некваліфікованих або малокваліфікованих державних представників, як правило, негативно сприймалося професіоналами різного рівня, а часто ставало причиною усунення від роботи інженерно-технічних працівників. Їхня професійна етика передбачала

відданість виробництву й була заснована на сприйнятті його як особистої справи. Дух підприємництва був характерним явищем на абсолютній більшості промислових підприємств. Матеріальна зацікавленість у результатах своєї праці поряд із суспільним визнанням престижності низки професій (у тому числі й робітничих), що знаходили застосування у важкій індустрії, сприяли позитивному ставленню до виконання професійних обов'язків.

Проте під час Першої світової війни було порушено рівновагу в соціальних відносинах між дворянством та буржуазією й між підприємцями та найманими робітниками. Загострення економічної кризи та посилення державного втручання в економічні процеси зумовило деформацію суспільних відносин. Цей процес яскраво виявився вже в 1916 р. у ході масштабного страйкового руху. Призупинення його відбувалося не лише за рахунок порозуміння між підприємцями та найманими робітниками, але й шляхом застосування примусу й покарань. При цьому саме наприкінці 1916 р. в урядових колах активно обговорювалася можливість одержавлення низки найважливіших підприємств, у тому числі деяких гірничодобувних та металургійних. Але на шляху посилення державного втручання в економіку стали інтереси приватних власників. Частина приватних підприємців суттєво збільшила свої статки за рахунок державних замовлень. Але попри економічну могутність політичний вплив буржуазії обмежувався дворянством. Їхні стосунки стали фактично гальмом на шляху подальшого розвитку економіки, що проявилось у формуванні груп у колі провідних підприємців, які фінансували революційні організації та виступали за повалення самодержавства.

Одержавлення економіки в умовах війни набуло безпрецедентного розмаху. Встановивши ще на початку війни контроль над приватними залізницями, уряд пішов і на впровадження гужової, шляхової та інших натуральних повинностей, розмір яких швидко збільшувався. Уряд Російської імперії обрав шлях посилення втручання державних органів у економічний розвиток із запровадженням низки надзвичайних заходів, серед яких виділялися реквізиції, секвестр, конфіскації. Але посилення втручання держави в економіку не забезпечило очікуваних

результатів і не змогло зупинити кризових явищ, що посилювалися у промисловому розвитку Сходу і Півдня України.

Створена система регулюючих органів у вигляді Особливих нарад із самого початку свого існування діяла нечітко через недостатній рівень розмежування повноважень та сфер діяльності, а також серйозні міністерські амбіції. Не вдалося на законодавчому рівні закріпити заходи по мілітаризації промисловості, що було успішно здійснено в інших провідних воюючих країнах. Водночас заходи у сфері мілітаризації економіки дали змогу суттєво збільшити продуктивність праці казенних заводів за рахунок їх розширення й модернізації, а також залучити до виробництва для потреб фронту велику кількість приватних підприємств.

Війна спричинила зростання державного сектору економіки. У той час було мобілізовано значну частину приватної промисловості. Цей процес зумовив обмеження підприємницької діяльності та ініціативи через запровадження відповідних норм військового часу. Але в західних країнах, на відміну від Російській імперії, військово-економічне регулювання здійснювалося на основі згоди між підприємцями та робітничими організаціями. Фактор соціального походження підприємців в основному ігнорувався. Натомість у Росії в умовах відсутності культури відносин між працею й капіталом соціальне походження підприємців відіграло важливу роль: у дворянства загалом зберігалось негативне ставлення до ділових кіл, до громадської ініціативи як окремих осіб, так і їх об'єднань. Тому відсутність громадянського суспільства, відносини панування й підданості негативно позначалися на розвитку промисловості. До лютого 1917 р. влада була відокремленою чи навіть відірваною від соціальних інтересів як буржуазії, так і робітництва. Вона не прагнула врегулювати стосунки між підприємцями та робітниками на взаємоприйнятних умовах через прагнення уникнути соціальної напруженості.

В організації виробництва для воєнних потреб Російська імперія певний час мала успіхи завдяки створенню військово-промислових об'єднань на основі кооперації великих, середніх і дрібних підприємств різних галузей промисловості. В Україні найбільш типовим прикладом такої кооперації було суднобудування,

яке мало розгалужену мережу постачальників як на теренах імперії, так і поза її межами. Однак низка галузей промисловості, що забезпечували потреби приватного ринку для населення в роки війни (зокрема й виробництво предметів першої необхідності) опинилися поза увагою уряду. Це стало причиною того, що не вистачало відповідних товарів, наростали критичні настрої, особливо серед робітництва. Зрештою це негативно позначилося на стабільності роботи підприємств важкої індустрії в роки війни. У зв'язку із цим ціни на товари першої необхідності та продукти харчування стабілізувати не вдалося.

Під час Першої світової війни у всіх країнах нормування цін було найбільш слабкою ділянкою військово-державного регулювання. Але в Росії, де система військово-державного капіталізму була значно слабшою, аніж у Німеччині та країнах Антанти, вплив «регулюючих органів» на рівень цін був майже не помітним в умовах посилення емісійної діяльності та, відповідно, – інфляційних процесів. Потреби військового відомства були значно вищими того, що могла забезпечити місцева промисловість. Це створювало сприятливі умови для спекулятивного піднесення цін і великого зростання прибутків промисловців, які виконували військові замовлення. Проте прибутки промисловців хоча й зросли під час війни, але не могли стати засобом уникнення кризових явищ. Кількість бажаючих інвестувати в розвиток промислових підприємств, які було розташовано на території Російської імперії, поступово зменшувалася. Повалення самодержавства та революційні перетворення ще більше ускладнили інвестиційну діяльність. При цьому саме революційні події та масштабний випуск паперових грошей стали причиною різкого падіння довіри населення до російського рубля. Це сприяло зменшенню зацікавленості селян у продажі продовольства. А цей факт, своєю чергою, негативно позначився на забезпеченні фабрично-заводського населення продуктами харчування і сприяв поширенню протестних настроїв. Це надавало змоги організувати й налагодити виробництво на належному рівні.

Невиважена фінансова політика Російської імперії зумовила наростання інфляційних явищ у масштабах, які загрожували розвитку економічної діяльності. Якщо Англія, наприклад, більше за інші держави завищила податки, особливо на

заможних громадян, ненабагато збільшивши обсяги паперових грошей, то Франція та Росія вдалися до масштабної емісійної діяльності. Це вкрай негативно позначилося на діяльності промислових підприємств. Обсяги внутрішніх та зовнішніх запозичень не покривали повністю воєнні потреби. Темпи їх розміщення не відповідали вимогам часу, що змушувало додатково друкувати паперові гроші. Війна виявила, що зовнішні запозичення для економічного розвитку не створювали таких проблем, як масштабна емісійна діяльність.

Водночас певний позитивний вплив на фінансову стійкість економіки України загалом і промислових підприємств зокрема справив виїзд значної частини заможних осіб з Росії до України після більшовицького перевороту в 1917 р. Вони не стільки вкладали свої кошти в розбудову промислових підприємств, скільки використовували їх для купівлі дорогих речей, що мали свідчити про їхню «фінансову вагу». Але цей факт сприяв надходженню до України готівки. Це зумовлювало розвиток товарно-грошових відносин та формування протягом певного часу позитивних інвестиційних настроїв.

Українські уряди Центральної Ради та Директорії в основному не виявили тих якостей, які були необхідні не лише для управління промисловими районами, а й для встановлення контролю над ними. Спотвореність та спрощеність уявлень про організацію виробництва й виробничих стосунків за умови розбудови багатокладної економіки на основі примітивних уявлень про особливості та перспективи соціалістичного будівництва не сприяли розширенню інвестиційної діяльності у сфері важкої індустрії Сходу і Півдня України. Не сприяли вони й встановленню партнерських стосунків із провідними місцевими підприємцями та промисловцями, які в основному віддали перевагу підтримці білогвардійських військ, орієнтованих на відновлення монархічного ладу. Варто наголосити, що дії та наміри цих урядів не збігалися із уявленнями промисловців про європейські цінності у сфері підприємництва та європейський досвід формування економічних відносин.

Певні позитивні зрушення у сфері налагодження роботи транспорту та видобутку мінерального палива мали місце під час Гетьманату

П. Скоропадського. Вони відбувалися переважно під тиском державного примусу та спиралися на німецькі окупаційні війська, а не на економічну зацікавленість підприємців та виробників. Але навіть масштабне застосування державного примусу не дозволило відновити роботу гігантів важкої промисловості, як наприклад, миколаївських суднобудівних заводів. Їх робота засновувалася на масштабних інвестиціях, збереженні та примноженні кваліфікованого персоналу, а також на взаємодії із численними постачальниками обладнання та механізмів, що розташовувалися на території колишньої Російської імперії. При цьому втрата значної кількості кваліфікованих працівників під час революційних подій не дозволяла відновити виробництво за короткий термін навіть за умови залучення потрібних коштів.

Значний вплив на розвиток підприємств важкої промисловості Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни зумовило поширення страйкового руху. Загострення продовольчої кризи, інфляційні процеси негативно позначилися на рівні життя робітників. Саме це було однією з причин їх участі у страйках. Водночас престиж професії та кваліфікації, а також відносно високий рівень оплати праці робітників суднобудівних і машинобудівних заводів протягом певного часу служив стримуючим фактором, який сприяв уникненню участі у страйковому русі. Додатковим стимулом було також уникнення призову до армії, але на підприємствах гірничо-видобувної та металургійної промисловості його вплив був дещо меншим, аніж у суднобудуванні та машинобудуванні. При цьому масштаби участі робітників у страйках були більшими в тих галузях, які в умовах нестачі працівників через призов до армії були змушені залучати до роботи великі контингенти некваліфікованих працівників. Досить розповсюдженим це явище було в гірничо-видобувній промисловості, де обсяг важкої фізичної праці залишався досить значним.

Найбільш розповсюдженим засобом врегулювання конфліктів між підприємцями та найманими робітниками стали різного роду погоджувальні ради, комітети та комісії, діяльність яких давала можливість попередити або припинити значну кількість виступів робітників. Проте наймасштабніші із страйків за значної

участі некваліфікованих та малокваліфікованих працівників припинялися, як правило, шляхом застосування сили. Під час страйків 1914–1916 рр. основними залишалися економічні вимоги, а вплив революційних організацій на страйкуючих був певною мірою обмеженим попри пізніші намагання більшовиків представити свою участь у організації страйкового руху як вирішальну. Вкажемо, що ані воєнні зусилля ворогів, ані наростання кризових явищ у економіці та загроза фінансової кризи у 1916 р., ані поширення страйкового руху із загостренням соціальних суперечностей між промисловцями та найманими робітниками не змогли стати вирішальними чинниками, які б забезпечили вихід Російської імперії з війни.

Натомість наростання суперечностей між дворянством та буржуазією стало вирішальним чинником повалення самодержавства. Частина промисловців та підприємців використовувала антиурядові організації не лише для захисту своїх інтересів перед дворянством, а й в межах конкурентної боротьби. З іншого боку, продовольча криза зими 1916–1917 рр. стала сприятливим ґрунтом для масових протестних рухів, які завершилися поваленням самодержавства. Піднесення патріотизму змінилося соціальним песимізмом, схильністю до анархічних дій.

Прихід до влади Тимчасового уряду було підтримано більшістю промисловців та підприємців Сходу і Півдня України. На нього покладалися великі надії, пов'язані із реформуванням виробничих відносин. Натомість Українська Центральна Рада не продемонструвала ані політичної волі, ані розуміння необхідності здійснення реформ в інтересах буржуазії: соціалістичні гасла, показово проселянська позиція, декларативність або повна відсутність програмних визначень майбутніх економічних перетворень не вирішували нагальних проблем економічного розвитку. На жаль, замість ефективної роботи у сфері реформування економіки Українська Центральна Рада та Генеральний Секретаріат часто віддавали перевагу адмініструванню або перерозподілу фінансових потоків, які контролювалися ними. Проте подібний підхід був характерним і для багатьох представників Тимчасового уряду, які брали участь в політичному протистоянні між різними угрупованнями буржуазії.

Впродовж 1917 р. виявилось, що буржуазія колишньої Російської імперії не була настільки політично зрілою та згуртованою, щоб забезпечити масштабність захисту своїх інтересів на державному рівні: розпорошеність, невизначеність умов для співробітництва різних кіл промисловців стала на перешкоді здійсненню комплексних економічних та політичних реформ. Цей факт було використано для дестабілізації ситуації на теренах Російської імперії її ворогами шляхом фінансування революційних організацій, і, насамперед, найбільш радикальної більшовицької партії. Показовим у цьому зв'язку залишається факт різкого збільшення кількості членів партії більшовиків влітку 1917 р., коли навіть посилення військової активності на фронті не змогло підірвати сили Росії (на той час Українська Центральна Рада визнала пріоритетність влади Тимчасового уряду, що дозволяє вести мову про цілісність Росії), та різке посилення більшовиками антиурядової пропаганди саме влітку–восени 1917 р.

У 1917 р. було також продемонстровано утопічність ідеї участі робітників в управлінні підприємствами: робітничі комітети не лише не мали у своєму складі працівників, здатних до масштабної менеджерської роботи, формування логістики управління виробництвом та персоналом, а й відверто займалися перерозподілом частини коштів підприємств на свою користь. При цьому вимоги робітників до підвищення заробітної плати поступово ставали нездійсненними на переважній більшості не лише дрібних, а й середніх підприємств. Великі промисловці та підприємці, не бачачи перспектив розвитку виробництва, поступово відмовлялися від інвестицій, надаючи перевагу виведенню капіталів за кордон. Представники абсолютної більшості робітничих комітетів виявили занадто низький рівень професійної підготовки та фінансової зрілості, щоб забезпечити залучення додаткових інвестицій. У таких умовах впродовж 1917 р. почастишали не лише робітничі виступи, а й зупинки підприємств через недостатню кількість палива, сировини. Транспортна система виявилася нездатною забезпечити перевезення зростаючого обсягу вантажів. Цей факт, а також зміна частини напрямів перевезень з неготовністю транспортної інфраструктури до таких перемін зумовили хронічну нестачу рухомого складу, затримки доставки необхідного

обладнання. Зв'язки між частиною підприємств-суміжників, які не входили до складу певних монополістичних об'єднань, було суттєво обмежено, а в деяких випадках повністю припинено. Практика розподілу палива, яка була поширена впродовж 1914–1917 рр. із пріоритетом державних структур у його розподілі виявила не лише проблеми в системі забезпечення паливом в умовах поширення корупції, а й хибність уявлень багатьох представників держави про перевагу окремих галузей виробництва. Розуміння необхідності забезпечення залізниць паливом поєднувалося із прагненням максимально забезпечити дії Чорноморського флоту («любов» до флоту і пріоритетність його переоснащення в Російській імперії сприймалася позитивно).

Соціально-політичні суперечки на теренах Росії було досить вдало використано її ворогами. Німеччина, активно фінансуючи більшовицьку партію, сприяла зростанню її популярності. Заснована на популістських гаслах більшовицька пропаганда отримала шанс позмагатися за політичний світогляд широких мас населення. Найбільше прихильників, схильних до примусового перерозподілу чужої власності, більшовикам вдалося відшукати в основному серед населення Росії. Українці переважно не потрапили під вплив більшовиків. Проте більшовицький переворот негативно сприйняли промисловці та професійні робітники як в Росії, так і в Україні. Україна певний час залишалася прихистком для біженців з Росії, які тікали від більшовиків. Промисловці та професійні робітники негативно сприймали вкрай радикальні гасла більшовиків, розраховані на низький рівень освіти та так звану буденну політичну свідомість більшості робітництва, найбіднішого селянства. Для підприємців та високооплачуваних робітників ідея насильницького присвоєння чужої власності була неприйнятною, оскільки у якості соціального ліфту ними розглядалася в основному власна праця, заснована на набутих (іноді з покоління в покоління) навиках.

У таких умовах більшовики й вдалися до спроби збройного захоплення території України, в ході якого було вивезено велику кількість цінностей, продовольства, палива та обладнання з України, зруйновано частину підприємств та завдано значних руйнувань насамперед залізничним шляхам. На початку

1918 р. в умовах воєнних дій безпосередньо на території Сходу і Півдня України було припинено роботу багатьох промислових підприємств, суттєво зменшено їх кадровий потенціал та фінансову стабільність. Спроби уряду П. Скоропадського, який спирався на німецькі окупаційні війська покращити ситуацію дещо поліпшили стан справ у гірничо-видобувній та металургійній промисловості, але поновити плідну роботу машинобудівних підприємств та суднобудівних заводів не вдалося через неспроможність фінансування, втрату кадрового складу та руйнування виробничих зв'язків.

У зв'язку із вказаними чинниками гірничо-видобувна, суднобудівна промисловість, машинобудування та металургія виявили дещо відмінні темпи розвитку в умовах війни. Протягом 1914–1916 рр. вдалося збільшити обсяги видобутку мінерального палива головним чином завдяки середнім і дрібним підприємствам, які виявилися більш гнучкими і краще пристосованими до зміни умов видобутку: великі компанії в основному не бажали ризикувати, вкладаючи під час війни великі кошти у розробку нових пластів, збільшуючи обсяги кріплень та потужність обладнання.

У структурі видобутку зросла питома вага антрациту, який використовували зокрема й для потреб залізничного транспорту. Зростання обсягів видобутку забезпечувалося шляхом збільшення кількості працівників, серед яких були жінки, військовополонені, в'язні. Використання некваліфікованої робочої сили зумовлювалося призовом частини робітників до армії. Воно супроводжувалося зменшенням продуктивності праці та збільшенням обсягів видобутого вугілля відносно низької якості. Загострення транспортної кризи негативно впливало на вивезення палива. Значні обсяги цієї продукції тривалий час залишалися на підприємствах у той час, коли споживачі потребували паливо у все більш зростаючій кількості через збільшення обсягів виробництва в умовах мілітаризації промисловості. Тому зростання видобутку вугілля не могло забезпечити потреб споживачів. Ця ситуація сприяла загостренню соціальних суперечностей через складність і непрозорість системи забезпечення паливом.

Упродовж 1917–1918 рр. обсяги видобутого вугілля зменшувалися. Особливо великими темпами в 1918 р. більшість промислових підприємств припинила свою діяльність, а видобуток забезпечувався кустарними методами із використанням так званих «копанок».

Частина гірничо-видобувних, металургійних та машинобудівних підприємств у роки війни суттєво посилили всі виробничі зв'язки в межах поглиблення процесу концентрації капіталу, що дало можливість на деякий час збільшити обсяги виготовленої продукції. Проте фінансова стійкість більшості з них виявилася занадто слабкою для тривалого протистояння кризовим явищам. Потреба в металі та виробі з нього в роки війни сприяла розширенню виробництва, але можливості транспорту, по суті, гальмували цей процес. Водночас стимулюючим фактором розвитку цих галузей важкої промисловості була співпраця із суднобудівними підприємствами.

В умовах війни суднобудівні заводи тривалий час продовжували виконувати найскладніші замовлення. Їх можливості обмежувалися водотоннажністю докового обладнання, але технології виробництва, технічний та кадровий потенціал забезпечували принципову побудову корабля будь-якого існуючого на той час типу. Значну частину постачання обладнання для спорудження суден було організовано із залученням підприємств, розміщених на території Російської імперії. Відносно високий рівень організації виробництва та оснащення суднобудівних заводів (передусім «Наваля» та «Россуду») найновішим обладнанням дозволяли будувати лінкори-дредноути. Крім них, будувалися також новітні крейсери, ескадрені міноносці із турбінними силовими установками, підводні човни та велика кількість пароплавів, призначених не лише для перевезення вантажів, але й для забезпечення десантних операцій. Одеське та Севастопольське адміралтейство, орендоване Російським товариством пароплавства і торгівлі, успішно будувало не лише пароплави різного призначення, а й забезпечувало переобладнання та дооснащення суден для воєнних потреб.

Загалом важка промисловість Сходу і Півдня України, виявивши відносно високі темпи зростання впродовж 1914–1916 рр. внаслідок залучення масштабних державних інвестицій і виконання казенних замовлень, виявилася досить вразливою в ході революційних катаклізмів, що зумовили руйнування виробничих зв'язків. Війна продемонструвала, що інфраструктура важкої промисловості, яка розглядалася багатьма дослідниками як основа економічної потужності держави, не може вважатися запорукою її стабільного розвитку. Проблеми в роботі транспорту, забезпечення населення продовольством та паливом можуть стати причиною розладнання роботи підприємств важкої індустрії. Цей факт підтвердив тезу про необхідність збалансованого розвитку економіки за умови формування дієвих важелів державного регулювання економічних процесів, заснованого на науковому макроекономічному аналізі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

АРХІВИ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 317. Прокурор Киевской судебной палаты.

Оп. 1.

1. Спр. 5994а. Дело по обвинению сахарозаводчиков Добраго А., Бабушкина И. и др. в спекуляции сахаром, 7.12.1916 г. – 11.01.1917 г., 134 арк.

Ф. 574. Канцелярия старшего фабричного инспектора Киевской губернии Министерства торговли и промышленности. 1894–1919 гг.

Оп. 1.

2. Спр. 1803. Списки и донесения фабричных инспекторов о сокращении производства и закрытии фабрик и заводов Киевской губернии в 1914–1916 гг., 15.03.1916 – 5.05.1917 гг., 121 арк.

Ф. 575. Канцелярия Киевского окружного инспектора. 1885–1918 гг.

Оп. 1.

3. Спр. 137. Циркуляры Министерства финансов, Министерства торговли и промышленности и Министерства труда буржуазного временного правительства, 30.09.1900 г. – 28.10.1917 г., 282 арк.

4. Спр. 766. Переписка с Министерством торговли и промышленности о переводе промышленных предприятий на выполнение военных заказов, 16.04.1915 г. – 29.12.1916 г., 46 арк.

Ф. 576. Киевское губернское по фабричным и горнозаводским делам присутствие главного по фабричным делам присутствия при Министерстве финансов, г. Киев. 1894–1916 гг.

Оп. 1.

5. Спр. 412. Об установлении размера средней поденной платы чернорабочим на трехлетие 1916, 1917 и 1918 гг., 1916 г., 157 арк.

6. Спр. 423. О разрешении производства сверхурочных необязательных работ на табачной фабрике А. А. Зарицкого, 1915 г., 19 арк.

Ф. 579. Центральное бюро по объединению закупок сахара Государственного продовольственного комитета. 1915–1918 гг.

Оп. 1. 1915–1918 гг.

7. Спр. 136. Переписка с Главнуполномоченным по закупке хлеба для армии, о снабжении сахаром войск тыловых районов и установлении предельных заготовительных цен, 27.03.1916 г. – 16.07.1916 г., 80 арк.

8. Спр. 247. С перепиской о доставлении статистических сведений о работе сахарных заводов П. А. Александрову, состоящему в распоряжении члена Государственного Совета Дейтриха, 7.10.1916 – 8.10.1916 гг., 57 арк.

Оп. 2. 1916–1918 гг.

9. Спр. 1. Протоколы пленарного заседания Центрального бюро за 10 января 1916 г., 11 января 1917 г., 1916–1917 гг., 23 арк.

10. Спр. 2. Постановления заседаний комиссии Центрального бюро по объединению закупок сахара, 11.07.1916 г. – 20.03.1917 г., 47 арк.

11. Спр. 3. Выписка из протоколов совещательного комитета при Центральном Бюро, 7.09.1916 – 30.12.1916 гг., 22 арк.

12. Спр. 7. Доклад об изменении делопроизводства и о финансовом состоянии бюро, 1916 г., 15 арк.

13. Спр. 10. Сведения о размерах производства сахара в 1916/1917 гг., 1916–1917 гг., 7 арк.

Ф. 896. Горное управление Юга России, г. Екатеринослав. 1915–1917 гг.

Оп. 1. 1915–1917 гг.

14.Спр. 1. Циркуляры горного управления Южной России Министерства торговли и промышленности; Протоколы заседаний Екатеринославского губернского по фабричным и горнозаводским делам присутствия за 1916 г.; Ведомости о числе рабочих и об использовании женского и детского труда в ночное время и для подъемных работ на предприятиях Юзовского горного округа и др., 27.11.1915 г. – 19.11.1916 г., 176 арк.

15.Спр. 2. Циркуляры Министерства торговли и промышленности; Сведения о числе женщин и детей, работающих на предприятиях Луганского, Екатеринославского, Павловского и др. горных округов; План работы управления водных и шоссейных дорог; О выдаче рабочим прибавки на дороговизну и др., 19.11.1916 г. – 7.01.1917 г., 243 арк.

16.Спр. 3. Циркуляры Министерства торговли и промышленности отделов военного времени учебного округа и др. об учереждении технических учебных заведений и др.; Переписка с окружными инспекторами Юзовского, Луганского и др. горных округов об участках с залежами полезных ископаемых, сдаваемых в аренду; о растущей дороговизне на продукты питания и низкой зарплате рабочих; Сведение о числе женщин и детей, работающих на предприятиях Луганского горного округа; Списки служащих горного управления Юга России и подведомственных ему учереждений, 9.01.1917 г. – 24.02.1917 г., 160 арк.

17.Спр. 4. Циркуляры горного управления Южной России Министерства торговли и промышленности за 1916 г.; Ведомости о числе военнопленных на предприятиях; Рапорты окружных инспекторов Юзовского, Мариупольского и др. горных округов о добыче угля, об использовании женского труда в подземных работах и др., 24.05.1917 г. – 13.07.1917 г., 254 арк.

18.Спр. 5. Переписка с министерством торговли и промышленности о перевозке Керченских железных руд на заводы; Рапорты окружных инженеров Горловского и Мариупольского горных округов о растущей дороговизне на продукты питания, о низкой добыче угля на рудниках и др., 2.03.1917 г. – 23.05.1917 г., 281 арк.

Ф. 918. Всероссийское общество сахарозаводчиков, г. Киев.

Оп. 1. 1899–1919 гг.

19.Спр. 40. Переписка и заявления Даниловского, Курско-Ржавского и др. сахарных заводов о снабжении их минеральным топливом, 14.05.1916 г. – 17.11.1916 г., 148 арк.

Ф. 938. Комитет по организации фабрично-заводской, торгово-промышленной и сельскохозяйственной выставки, г. Киев.

Оп. 1.

20.Спр. 8. Анкеты кооперативной секции выставки. Т. 1, 31 арк.

Ф. 2161. Совет съезда горнопромышленников Юга России, г. Харьков.

Оп. 1. 1898–1919 гг.

21.Спр. 1. Списки членов 40 и 41 Съездов горнопромышленников Юга России (1915–1916 гг.). Списки членов 40 Съезда, имеющих право на 1, 2 и 3 голоса. Заключение подкомиссии 40 Съезда по выработке реквизиционных цен на топливо на 1916 год, 6.11.1915 г. – 6.12.1916 г., 44 арк.

22.Спр. 3. Циркуляры Совета съезда горнопромышленников за 1916 год о порядке отпуска железа предприятиям Юга России, 18.05.1916 г. – 30.12.1916 г., 16 арк.

23.Спр. 7. Правила о преимущественных заказах и проект цен на донецкое топливо, 13.06.1916 – 17.09.1916 гг., 12 арк.

24.Спр. 12. Проект инженера Тер-Давидова о введении карточной системы распределения Донецкого топлива; Извещение электрического акционерного общества Донецкого бассейна об его организации и функциях, 1916 г., 22 арк.

25.Спр. 13. Тексты докладов и речей Н. Ф. фон Дитмара на съездах и совещаниях в 1916–1917 годах. Жалоба его в Сенат в 1913 году на отмену избрания его в земские гласные. Жалоба его в губернское управление по земским и городским делам присутствие на неправильное обложение налогами его завода, 1913 г. – 14.08.1917 г., 98 арк.

26.Спр. 20. Переписка по ходатайствам владельцев каменноугольных предприятий о применении труда иностранных специалистов и рабочих в Донбассе, 1915 г. – 1916 г., 91 арк.

27.Спр. 21. Переписка с центральным Военно-промышленным комитетом и Харьковским тюремным инспектором о применении труда арестованных на предприятиях Донецкого бассейна, 16.04.1915 г. – 24.03.1916 г., 15 арк.

28.Спр. 22. Ходатайства перед властями владельцев каменноугольных копей и Совета Съезда о предоставлении им военнопленных болгар для работы в шахтах, 1915 г. – 1916 г., 27 арк.

29.Спр. 23. Сведения о количестве железа, стали и металлических изделий, вывезенных по железным дорогам за отдельные периоды с 1910 по 1916 год, 1910 г. – 1916 г., 49 арк.

30.Спр. 42. Сведения металлургических заводов Юга России по запросу Совета Съезда, разосланному в ноябре 1916 года о максимальной годовой производительности, о потребности в сырье, топливе и рабочей силе, о влиянии войны на расценки работ и заработок рабочих, ноябрь 1916 г. – декабрь 1916 г., 79 арк.

31.Спр. 54. Положение Совета Министров о порядке заведывания и управлении секвестрованными предприятиями и имуществами. Проекты Совета Съездов представителей промышленности и торговли и переписка с ними и горнопромышленниками о налоговом обложении, 22.01.1915 г. – 6.07.1916 г., 16 арк.

32.Спр. 64. Доклад Комиссии 41-му съезду горнопромышленников Юга России, назначенному на 24 ноября 1916 года, по 2-му вопросу программы «О современном положении антрацитовой промышленности», 6.IX.1916 г., 55 арк.

33.Спр. 138. Протоколы Совета съезда с 9 января по 28 ноября 1917 г. Протоколы 42-го Съезда горнопромышленников юга России, состоявшегося 28 ноября – 3 декабря 1917 г. (копии). Текст доклада съезду о состоянии горнозаводской промышленности юга России (черновой). Списки членов Совета Съезда и его представителей в разных учреждениях, 1917 г., 94 арк.

34.Спр. 144. Сведения горнопромышленных предприятий Донецкого бассейна о себестоимости добычи и производства за 1916–1917 г., собранные с целью выработки монопольных цен на Донецкое топливо, февраль 1917 г. – июнь 1918 г., 55 арк.

35.Спр. 256. Сведения о доменных печах, выплавке чугуна, изготовлении изделий, о запасах, расходе и нормах топлива для металлургических заводов Юга России за отдельные периоды 1917 и 1918 годов и общей таблицы производства 18-ти южных заводов с 1913 г. по 1917 год включительно, 1918 г., 18 арк.

36.Спр. 272. Отчетный доклад Совета и его ревизионной комиссии 43-му Съезду горнопромышленников Юга России, намечавшемуся на дек. 1919 г. (переписка о подготовке съезда), 18.10. – 7.11.1919 г., 53 арк.

Оп. 3. 1908–1918 гг.

37.Спр. 8. Переписка с Бюро уполномоченных Съезда по вопросу найма горнорабочих китайской национальности, 18.05.1915 – 23.05.1915 гг., 4 арк.

38.Спр. 19. Доклад Совета 41-му Съезду горнопромышленников Юга России, 1916 г., 6 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України**

Ф. 41. Державний трест вуглехімічної промисловості «Коксобензол», м. Харків. 1916–1930 рр.

Оп. 10.

39.Спр. 15. Протоколы и положения о коксобензольной промышленности, 1916–1919 гг., 528 арк.

Ф. 102. Спілка представників металургійної і залізоровної промисловості, м. Харків. 1917–1919 рр.

Оп. 1. 1917–1919 гг.

40.Спр. 1. Протоколы заседаний Совета Союза представителей металлургической и железодельной промышленности, 8.V. – 12.XII.1917 г., 49 арк.

41.Спр. 2. Журналы заседаний Комитета союза представителей металлургической и железодельной промышленности, 25.V. – 23.XI.1917 г., 31 арк.

42.Спр. 3. Именные списки служащих рудников, сведения о количестве рабочих и распределении расходов на содержание рабочих, XI.1917 г., 30 арк.

43.Спр. 5. Протоколы коллективных договоров, журналы и переписка согласительной комиссии по разборке коллективного соглашения, 14.XI.1917 г. – 6.III.1918 г., 203 арк.

44.Спр. 6. Протоколы заседаний Совета Союза представителей металлургической и железодельной промышленности, 17.I. – 24.II.1918 г., 3 арк.

45.Спр. 7. Протоколы особого совещания при Министерстве торговли и промышленности и переписка, 13.VIII. – 18.X.1918 г., 75 арк.

46.Спр. 8. Переписка с уполномоченным Союза П. С. Сергеевым. Протоколы заседаний Совета Союза представителей металлургической и железодельной промышленности. Циркуляр Днепропетровского металлургического общества о положении заводов. Переписка с Уполномоченным Союза о вступлении новых заводов в Союз и финансовым вопросам, 1 января 1918 г. – 1 января 1919 г., 126 арк.

47.Спр. 9. Декларации Временному правительству промышленников Юга России, 1917–1918 гг., 114 арк.

48.Спр. 10. Декларация Правительству Украинской Народной Республики объединенных организаций промышленности, торговли финансов и сельского хозяйства Украины. Стенограмма съезда обществ Украины промышленности, торговли и проект уставов Совета промышленности и министерства торговли. Проекты законов, доклады, договор и другие материалы, 20.III. – 29.III.1918 г., 122 арк.

49.Спр. 11. Журналы заседаний Расценочной комиссии. Проект колдоговора, выработанного Союзом техслужащих Мариупольских металлургических заводов. Правила о порядке разбора дел между работодателями и рабочими, издания циркуляра министерством труда, 2.V. – 25.VIII.1918 г., 243 арк.

50.Спр. 13. Сведения об обороте сырых материалов на заводах и оборудовании металлургических отделений и число рабочих за октябрь 1917 г., 31.01.1918 г. – 7.11.1918 г., 13 арк.

51.Спр. 14. Положение командующего Вооруженными силами на Юге России о комиссии по обороне. Доклад по обзору добычи топлива в Донецком бассейне Особому совещанию, 4.XII.1919 г., 7 арк.

Ф. 1063. Генеральный Секретариат УНР. Рада народних міністрів УНР, м. Житомир, м. Київ. 1917–1918 рр.

Оп. 1.

52.Спр. 7. Копії протоколів засідання Ради народних міністрів, 31.01. – 7.03.1918 р., 11 арк.

Оп. 3.

53.Спр. 1. Постанови Генерального Секретаріату, протоколи, журнали (оригінали) засідань Генерального Секретаріату та додатки до них, 3.09.1917 р. – 29.12.1917 р., 152 арк.

54.Спр. 7. Угода про перемир'я між російською та румунською арміями Румунського фронту та німецько-австро-болгаро-турецькими військами (російський переклад французької); запис розмови по прямому дроту О. Шульгіна з А. Галіпом про переговори Центральних країн з російською армією з Румунського фронту, зустріч з французьким посланцем та з інших питань, 9 грудня 1917 р. – 3 січня 1918 р., 4 арк.

Ф. 1115. Українська Центральна Рада, м. Київ, з 08.02.1918 р. – м. Житомир, з березня 1918 р. – м. Київ. 1917–1918 рр.

Оп. 1.

55.Спр. 26. Протоколи засідань Генерального Секретаріату УНР, 15 листопада 1917 р. – 3 січня 1918 р., 31 арк.

Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1917–1919 рр.

Оп. 4.

56.Спр. 5. Протокол засідання змішаної комісії по товарообміну між Україною та Росією, 30 липня 1918 р., 4 арк.

Ф. 1674. Харківський губернський громадський комітет, м. Харків. 1917 р.

Оп. 1.

57.Спр. 1. Положение о губернских и цензурных земских учреждениях и воззвание Харьковского общественного комитета к насилению. Переписка по земельным вопросам, 16 мая – 21 июля 1917 г., 46 арк.

Ф. 2699. Крайове бюро Всеросійської профспілки робітників-металістів, м. Харків. 1917–1919 рр.

Оп. 3.

58.Спр. 2. Положение о нормах заработной платы рабочих завода Наваль и Руссуд г. Николаева и сведения о заработной плате по ново-механическому цеху Торецкого завода за январь 1918 год и переписка с правлением союза кредитных кооперативов, правлением Юзовской больничной кассы и другими учреждениями о состоянии заработной платы и тарифных ставок, 31 января 1918 г. – 2 декабря 1918 г., 19 арк.

59.Спр. 55. Письмо Наркомата труда о введении тарифа металлистов на заводах «Наваль» и «Руссуд» г. Николаева, Херсонской губернии, 1918 г., 1 арк.

60.Спр. 74. Переписка с отделом охраны труда Народного комиссариата труда и другими учреждениями об использовании женского труда и оплаты труда рабочих. Мандаты Краевого бюро, выданные сотрудникам бюро. Заявление

В. И. Воронцового о принятии на службу в бюро, 13 марта 1918 г. – 16 октября 1918 г., 10 арк.

Ф. 4281. Правління Обласної спілки гірничої праці Донецького, Криворізького та Соляного басейнів, м. Харків. 1917–1920 рр.

Оп. 1.

61.Спр. 6. Анкетные сведения заводов, шахт и рудников Донецкого бассейна о количестве добычи, продолжительности рабочего дня, конфликтах с администрацией и предпринимателями и т.д., 1917 г., 116 арк.

62.Спр. 7. Правила внутреннего распорядка на каменноугольных рудниках и переписка рудничных организаций о введении 8-ми часового рабочего дня, 1917 г., 10 арк.

Ф. 4502. Рада спілки кам'яновугільних підприємств Донецького басейну, м. Харків. 1917 р.

Оп. 1.

63.Спр. 1. Заполненные бланки и объяснительная записка о добыче каменного угля и его израсходования, 1917 г., 47 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

Оп. 1.

64.Спр. 2. Перепечатки документов за подписью тов. Ленина и Сталина о политике Центральной Рады и по другим вопросам борьбы за советскую власть на Украине, май 1917 – январь 1918, 152 арк.

65.Спр. 3. Копии статей товарищей Ленина и Сталина и другие материалы по вопросам контрреволюционной сущности Центральной Рады и борьбы за советскую власть на Украине, декабрь 1917 – март 1918, 102 арк.

66.Спр. 5. Перепечатки материалов о мобилизации в революционную армию на территории Украины, о борьбе с немецкими оккупационными войсками, ноябрь 1917 – июнь 1918, 207 арк.

67.Спр. 6. Копии материалов о борьбе за восстановление советской власти на Украине, декабрь 1917, 83 арк.

68.Спр. 15. Перепечатки по вопросам борьбы с Центральной Радой и восстановлении советской власти на Украине, 1917, 184 арк.

69.Спр. 16. Перепечатки материалов национальных съездов о политике Центральной Рады и борьбе трудящихся за Советскую власть, март 1917 – январь 1918, 488 арк.

70.Спр. 17. Перепечатки протоколов заседаний Генерального Секретариата и Рады народных министров, 11 жовтня 1917 р. – 27 квітня 1918 р., 99 арк.

71.Спр. 25. Перепечатки материалов 1-го съезда КП/б/У, 2.07.1918 – 2.07.1918, 304 арк.

72.Спр. 26. Перепечатки материалов 2-го Всеукраинского съезда КП/б/У, июль 1918 – 22.10.1918, 271 арк.

73.Спр. 53. Перепечатки материалов о состоянии промышленности, сельского хозяйства и финансов Украины. Документы Гетманской охранки о большевиках, 1918–1918, 308 арк.

74.Спр. 61. Перепечатки протоколов и других документов о деятельности профсоюзных организаций Украины, материалы о политике австро-германских оккупантов и борьбе трудящихся за Советскую власть, март 1918 – декабрь 1918, 472 арк.

75.Спр. 76. Перепечатки материалов о политике Центральной Рады, гетманского правительства и австро-германских оккупантов на Украине и о борьбе трудящихся за Советскую власть, январь 1918 – январь 1919, 156 арк.

76.Спр. 78. Перепечатки материалов о политике Центральной Рады и австро-германских оккупантов на Украине и о борьбе трудящихся за Советскую власть, январь 1918 – февраль 1918, 209 арк.

77.Спр. 80. Перепечатки материалов по истории борьбы трудящихся Украины за Советскую власть против гетманского правительства, австро-германских оккупантов и др. бандитов, апрель 1918 – апрель 1918, 142 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 255. Николаевский коммерческий порт Министерства торговли и промышленности.

Оп. 1.

78.Спр. 129. Переписка о надзоре за постройкой новых судов, 18 янв. 1917 г. – 10 окт. 1918 г., 120 арк.

79.Спр. 287. Переписка о переустройстве железнодорожных путей на территории порта, 17 февр. 1914 г. – 9 февр. 1915 г., 18 арк.

80.Спр. 289. Переписка о положении тарифа на подачу вагонов на городскую набережную и набережную С.-Петербургского Международного о-ва погрузочных средств и складочных помещений, 18 июня 1914 г. – 22 авг. 1914 г., 13 арк.

Ф. 297. Николаевский судостроительный завод «Наваль» Бельгийского анонимного общества, г. Николаев, Херсонской губернии. 1895–1920 гг.

Оп. 1.

81.Спр. 3. Приказы директора завода о личном составе, введении 7 час. рабочего дня для служащих; объявления о назначении француза Налис заведующим мастерскими, о проверке военнообязанных, о работе 16 апреля по случаю празднования 1-го Мая. Переписка на иностранном языке, 30 июля 1897 г. – 13 сент. 1917 г., 34 арк.

82.Спр. 84. Договора на электрооборудование миноносцев, заказы на суда, описание судов, контракт на постройку 8 эскадренных миноносцев, 9 мая 1902 г. – 26 февраля 1916 г., 157 арк.

83.Спр. 101. Справка о работе заводов в 1911–1917 гг. Переписка с морским ведомством о ликвидации части заказов морского ведомства, о достройке судов

на заводе «Руссуд» /1919 г./. Технические условия на поставку паровых горизонтальных котлов, на устройство механизмов для Самарского завода, изготовление взрывчатых веществ. /В деле имеются отдельные документы на иностранном языке за 1918–1923 годы/, 7 мая 1907 г. – 5 декабря 1917 г., 153 арк.

84.Спр. 150а. Кондиция на постройку крытых вагонов и мостов. Приказ командующего войсками о включении Николаевского градоначальника в театр военных действий. Циркуляр морского министра об ускорении работ по постройке судов (1915 г.). Переписка по выполнению заказов, 26 января 1909 г. – 28 мая 1920 г., 350 арк.

85.Спр. 151. Приказы председателя наблюдательной комиссии по охране кораблей, по испытанию турбин линейного корабля «Императрица Мария», по личному составу. Инструкция к составлению отчетов по постройке кораблей. Ведомости заказов на вагоны пассажирского и товарного движения. /В деле имеются документы на иностранном языке/, 14 декабря 1909 г. – 15 января 1916 г., 95 арк.

86.Спр. 185. Договора и контракты на постройку 4-х миноносцев для Черного моря; линейного корабля, конвоира подводных лодок, легкого крейсера типа «Адмирал Лазарев», на поставку частей механизмов для линейного корабля «Екатерина Вторая». /Копии/, 11 февраля 1912 г. – февраль 1917 г., 125 арк.

87.Спр. 208. Протокол общего собрания акционеров о преобразовании Французского Акционерного Общества в Русское Акционерное Общество Николаевских заводов и верфей. /Список акционеров/, 8 ноября 1913 г. – 8 ноября 1913 г., 2 арк.

88.Спр. 209. Устав Акционерного Общества Николаевских заводов и верфей. /Копия/. Договор о передаче прав и обязанностей анонимного общества, механических и литейных заводов – Анонимному Обществу Николаевских заводов и верфей. Договор о поставке вагонов для Кохетинской железной дороги, январь 1913 г. – 12 октября 1913 г., 23 арк.

89.Спр. 272. Контракт на постройку линейного корабля, переписка о постройке кораблей «Николай I» и «Екатерина II», 1 сентября 1914 г. – 18 января 1918 г., 173 арк.

90.Спр. 316. Докладная записка и протоколы заседания правления по вопросу отказа от должности руководителя завода Дмитриева, о положении дел на заводе, 11 декабря 1915 г. – 20 апреля 1918 г., 15 арк.

91.Спр. 322. Договора на изготовление переводных железнодорожных стрелок, крытых товарных вагонов, турбовентиляторов и насосов, двигателей системы «Дизель». Контракты с главным управлением кораблестроения на постройку подводных лодок типа «Барс», миноносцев для Черного моря, на досрочную постройку корабля «Императрица Екатерина II», 3 февраля 1915 г. – 15 мая 1915 г., 108 арк.

92.Спр. 358. Приказы директора о личном составе, о назначении членов правления больничной кассы, о спуске линейного корабля «Николай I». Правила внутреннего распорядка завода. Докладная записка директору завода по случаю окончания постройки линейного корабля «Императрица Мария II», 27 января 1916 г. – 15 марта 1919 г., 196 арк.

93.Спр. 366. Переписка завода с помощником морского министерства и главным управлением кораблестроения о дополнительных заказах на подводные лодки, о получении премий. Протоколы подкомиссии по выяснению убытка, вызванного увеличением цен на материалы. Схема законопроекта, выработанная юридическим отделом Совета съездов. Ведомости сданных вагонов, 3 июня 1916 г. – декабрь 1917 г., 90 арк.

94.Спр. 862. Спецификация механизмов линейного корабля «Императрица Екатерина II», 1912 г., 55 арк.

Ф. 300. Николаевский судостроительный завод «Руссуд». 1911–1919 гг.

Оп. 1.

95.Спр. 3. Протоколы Правления Русского Судостроительного Акционерного Общества по вопросам: выбора Председателя Правления, о постройке добавочных

стапелей для коммерческих пароходов; о забастовке рабочих и др.; инструкция об обязанностях директора завода, организация Отдела цеховой службы, 23 ноября 1911 г. – 26 февраля 1918 г., 177 арк.

96.Спр. 10. Характеристика завода «Руссуд», состояние техоборудования цехов, ведомости инвентарного имущества, 1911 г. – 1920 г., 159 арк.

97.Спр. 11. Контракт на постройку двух линейных кораблей, удостоверения, переписка с морским Министерством. Таблица расходов, произведенных Обществом по постройке кораблей, оборудованию завода, 13 декабря 1911 г. – 2 октября 1915 г., 278 арк.

98.Спр. 14. Договора с акционерным обществом завода «Г. А. Лесснер» на поставку подъемных приспособлений подводных линейных аппаратов для линкоров «Император Александр III» и «Императрица Мария». Переписка о поставке материалов, сентябрь 1911 г. – 14 июля 1916 г., 47 арк.

99.Спр. 16. Договора и переписка на сборку, установку и сдачу паровых котлов; на изготовление и доставку электрических установок для подводных лодок типа «Фиот» и «Голланд»; на перевозку грузов с «Наваля» на «Руссуд», 15 октября 1911 г. – 31 декабря 1917 г., 392 арк.

100. Спр. 60. Переписка заводоуправления с городской управой и гордским Головой о сокращении штатов рабочих и служащих (сентябрь 1917 г.); об оценке заводского имущества, 8 октября 1911 г. – 23 ноября 1917 г., 71 арк.

101. Спр. 124. Докладные записки о деятельности завода, предоставляемые в градоначальство, 18 мая 1912 г. – 30 июля 1916 г., 39 арк.

102. Спр. 236. Список судов, находящихся в постройке с указанием времени закладки, спуска и окончания. Переписка по спуску на воду лин. кор. «Имп. Александр III». Копия контракта на постройку легкого крейсера типа «Адмирал Нахимов» для Черного моря, апрель 1913 г. – 29 августа 1914 г., 33 арк.

103. Спр. 240. Соглашение между заводами «Наваль» и «Руссуд» и переписка о постройке легких крейсеров, о выборе Центрального комитета для разрешения вопросов о постройке легких крейсеров «Адмирал Нахимов» и «Адмирал Лазарев», 30 апреля 1913 г. – 29 декабря 1917 г., 151 арк.

104. Спр. 244. Переписка о постройке и испытании линейного корабля «Император Александр III». Судовой полис. Удостоверения на получение платежей, 20 декабря 1913 г. – 11 января 1918 г., 205 арк.

105. Спр. 400. Переписка заводоуправления Русского Судостроительного Общества с правлением Русского Судостроительного Общества по оборудованию завода, 24 мая 1913 г. – 1 июня 1914 г., 14 арк.

106. Спр. 470. Протоколы Правления по поводу закрытия з-дов. Копия циркуляра Министерства Внутренних Дел по вопросу объединения мероприятий по обороне государства. Копии писем на имя министров труда, морского, торговли и промышленности о введении в жизнь устава общезаводских комитетов, о применении труда женщин и подростков, 30 сентября 1915 г. – 26 апреля 1919 г., 167 арк.

107. Спр. 485. Объявление приказа градоначальника о расследовании дел оставления работ на заводах и фабриках о выдаче заработной платы, о процентных отчислениях в пользу семейств запасных. Циркуляр о назначении инж. Б. Худзинского заведующим отдела технического надзора, 16 июля 1915 г. – 11 августа 1915 г., 19 арк.

108. Спр. 526. Запрещение заводу выдачи самостоятельных заказов за границу. Телеграмма главного управления кораблестроения об этом запрещении. Переписка завода «Руссуд» о постройке корабля «Имп. Мария», 4 октября 1915 г. – 1915 г., 15 арк.

109. Спр. 583. Переписка з-да «Руссуд» о постройке кораблей, о выполнении заказов, о премии за выполненные работы, 11 июня 1915 г. – 20 августа 1917 г., 231 арк.

110. Спр. 644. Приказ командира Николаевского порта, Николаевского градоначальника и нач. гарнизона об отречении Николая II от престола (4 марта 1917 г.). Протокол экспертного собрания заводского комитета по вопросу удаления указателей клепального цеха. Объявления заводоуправления о подписке на заем, о распределении наличного состава по категориям, о праздновании 10 марта Дня Всероссийской революции. Циркуляры о подоходном налоге, по

личному составу, о переводе весового бюро в контрольный отдел, 4 октября 1916 г. – 20 марта 1917 г., 53 арк.

111. Спр. 679. Циркуляры о контроле охраны строящихся судов, об установлении нового размера добавочного пайка на время войны и др. Объявления, инструкции по охране лин. кор. «Имп. Александр III», о проверке входных билетов, о выдаче заработной платы и др., 31 октября 1916 г. – 23 ноября 1916 г., 21 арк.

112. Спр. 694. Договор между заводом «Руссуд» и Акционерным обществом заводов Пневматических машин на пневматические инструменты; договор с «Обществом Фиат Сан-Джорджио» в Специи на право постройки подводных лодок; договор с Акционерным Обществом соединенных Механических заводов на оборудование минными аппаратами подводных лодок и др. Технические условия на изготовление двигателей дизеля 530 сил. Спецификация самоходной баржи – 198 т. Доклад Правления 6-ому Очередному собранию акционеров, 1 января 1916 г. – 7 сентября 1916 г., 53 арк.

113. Спр. 1105. Записка о степени готовности к 1 июня 1915 г. лин. кор. «Император Александр III», 1915 г., 17 арк.

Российский государственный архив Военно-Морского Флота

Ф. 401. Главное управление кораблестроения морского министерства. Петроград. 1911–1918.

Оп. 1. Кораблестроительный отдел. Отдел снабжения металлами. Часть подводного плавания. Отдел подводного плавания.

114. Д. 33. Журналы совещаний по финансированию судостроительных обществ, авг. 1911 г. – 22 февр. 1917 г., 30 л.

115. Д. 132. Об оборудовании судостроительных заводов в Кронштадте, Николаеве и Охтинской судостроительной верфи, 3 янв. – 29 дек. 1912 г., 203 л.

116. Д. 219. О постройке крейсеров «Адмирал Грейг» и «Светлана» на заводе Русского общества для изготовления снарядов и военных припасов, 3 янв. – 31 дек. 1913 г., 126 л.

Оп. 2. Артиллерийский отдел.

117. Д. 1154. Схема исчисления стоимости изделий ковочного и литейного отделов завода Общества Николаевских заводов и верфей, 1916 г., 2 л.

Оп. 6. Отдел общих дел. Канцелярия. Материалы выборных органов.

118. Д. 444. Обзор деятельности французского анонимного общества Николаевских заводов и верфей с 1 июля 1912 г., с момента перехода в руки консорциума 6 русских банков, [1913 г.], 12 л.

119. Д. 718. Записка об организации общей конторы правлений Русского судостроительного акционерного общества и общества Николаевских заводов и верфей, Б/д, 6 л.

120. Д. 751. Об открытии кредитов на выполнение заказов для Черноморского флота, [1914], 2 л.

121. Д. 850. Об изменении бронирования линейных кораблей «Императрица Мария» и «Император Александр III», 28 февр. – 13 окт. 1915 г., 39 л.

122. Д. 851. О постройке и приемных испытаниях лк «Императрица Мария» и эскадренных миноносцев «Поспешный» и «Победитель», 19 марта – 18 нояб. 1915 г., 337 л.

123. Д. 875. О постройке Николаевским судостроительным заводом эсминцев «Феодосия», «Керчь», «Гаджибей», «Калиакрия», «Цериго», «Занте», «Корфу», «Левкас» для Черного моря, 2 янв. – 16 дек. 1915 г., 218 л.

124. Д. 1169. Об удержании штрафа и неустойки за опоздание сдачи лк «Император Александр III», 15 февр. 1915 г. – 28 дек. 1916 г., 12 л.

125. Д. 1280. Контракты на постройку судов, 1912–1916 гг., 191 л.

126. Д. 1283. О перебронировании линейных кораблей «Император Александр III», «Императрица Мария», 13 мая – 30 нояб. 1916 г., 23 л.

127. Д. 1284. О постройке Николаевским судостроительным заводом лк «Император Николай I», 10 марта – 2 дек. 1916 г., 19 л.

128. Д. 1304. О постройке Николаевским судостроительным заводом 8 эсминцев для Черного моря, 3 марта – 14 нояб. 1916 г., 299 л.

129. Д. 1310. О постройке Петроградским металлическим заводом 4 эсминцев типа «Голланд», 26 марта – 31 дек. 1916 г., 179 л.

130. Д. 1321. О постройке Николаевским судостроительным заводом 12 эсминцев типа «Ушаковский» для Черного моря, 2 дек. – 31 дек. 1916 г., 192 л.

131. Д. 1350. О постройке Николаевским судостроительным заводом и приеме в казну плавучего дока для Черного моря, 19 янв. – 2 нояб. 1916 г., 17 л.

132. Д. 1351. О заказе Никополь-Мариупольскому горному и металлургическому обществу брони для лк «Императрица Екатерина Великая», 4 янв. – 12 декабря 1916 г., 55 л.

133. Д. 1352. О заказе брони для лк «Император Николай I» и 2 крейсеров для Черного моря, 19 янв. – 18 нояб. 1916 г., 115 л.

134. Д. 1888. Судостроительная программа, утвержденная Временным правительством, 11 октября 1917 г., 18 л.

Ф. 417. Главный морской штаб. Петроград. 1884–1918.

Оп. 5. Пенсионное отделение. Наградное отделение.

135. Д. 3924. О награждении инж. Русского судостроительного общества в г. Николаеве Дмитриева за участие в строительстве линкоров «Императрица Мария» и «Императрица Екатерина Великая», 1916 г., 3 л.

Ф. 441. Совет управления делами заводов морского ведомства. Петроград. 1914–1918.

Оп. 1.

136. Д. 59. Об освобождении от иностранной зависимости в строительстве военных кораблей и выполнении военных заказов, о развитии отечественного судостроения, льготах заводам, работающим на оборону, о принятии заводам заказов, по финансовым вопросам, 5 января – 31 декабря 1915 г., 282 л.

Ф. 609. Штаб командующего флотом Черного моря. 1908–1917.

Оп. 3. Флагманские специалисты; военно-сухопутная часть; чиновник МИД (дипломатическая часть).

137. Д. 224. Об усилении полицейского надзора за политическими неблагонадежными лицами и аресте участников забастовки на заводе «Наваль», янв. – май 1916 г., 36 л.

138. Д. 262. Переписка о случаях публикации в газетах материалов, запрещенных цензурой; злоупотреблениях начальства на Николаевском судостроительном заводе «Наваль-Руссуд», революционных выступлениях команд на судах и гибели судов, янв. – авг. 1917 г., 270 л.

Ф. 1248. Верховная морская следственная комиссия. 1917–1918.

Оп. 1.

139. Д. 7. Дело товарища прокурора Д. Н. Попова об исследовании причин особого благоприятствования обществу Николаевских заводов и Русскому судостроительному обществу, выдачи заказов на постройку линейных кораблей, подводных лодок и других судов для Черноморского флота, 31 мая – 18/19 октября 1917 г., 142 л.

Российский государственный исторический архив

Ф. 23. Министерство торговли и промышленности.

Оп. 17. 1895–1917 гг.

140. Д. 513. О распределении металлов между заводами, 1917, 177 л.

Ф. 32. Совет Съездов представителей промышленности и торговли.

Оп. 1. 1905–1918 гг.

141. Д. 109. Переписка с М-вом торговли и промышленности и докладные записки о развитии производительных сил России; перспективах бакинской нефтепромышленности; государственной монополии донецкого минерального

топлива; вывозе товаров за границу и роли Архангельского порта; обслуживании рыбной промышленности; безработице в Царстве Польском, 1914–1915, 263 л.

Ф. 37. Горный департамент.

Оп. 58. 1887–1917 гг.

142. Д. 873. О выдающихся явлениях в промышленной жизни (за I-ое полугодие), 1917 г., 533 л.

143. Д. 875. Со сведениями о числе рабочих, 1917 г., 78 л.

Оп. 65. 1855–1917 гг.

144. Д. 1733. О предоставлении бесплатного проезда по железным дорогам рабочим нанятым на предприятия Донецкого бассейна, 1914 – 28 мая 1915, 27 л.

145. Д. 1782. О разрешении вывоза крепожного леса и принятии мер к устранению недостатка в таковом лесе для рудников Донецкого бассейна, 17 апр. 1915 г. – 31 янв. 1917 г., 56 л.

Оп. 67. 1766–1917 гг.

146. Д. 727. Отчеты о поездке по Донецкому бассейну 1-ой, 2-ой и 3-й группы членов совещания представителей заводских комитетов артиллерийских заводов России при уполномоченном Артиллерийского ведомства в городе Харькове, 1915–1917, 13 л.

Оп. 77. 1817–1918 гг.

147. Д. 1524. Записка Статистического бюро Совета съезда горнопромышленников юга России «Каменноугольная и антрацитовая промышленность Донецкого бассейна за последние четыре 1913–1916 гг.», 9 февр. 1917 г., 9 л.

Ф. 92. Особое совещание по топливу при МТиП (ОСОТОП).

Оп. 1. 1914–1920 гг.

148. Д. 122. Дело об образовании Харьковского ссудного комитета для выдачи ссуд углепромышленным предприятиям, 27 авг. 1916 – 10 янв. 1917, 41 л.

149. Д. 131. Переписка Шаховского с главноуполномоченным по топливу о катастрофическом положении в угольной промышленности Донецкого бассейна и необходимости урегулирования потребления угля железными дорогами страны и другие материалы присланные для сведения и руководства, 12 окт. 1916 – 3 окт. 1917, 41 л.

150. Д. 405. Представления министра торговли и промышленности Временному правительству и управляющего делами Осотопа заместителю председателя Осотопа об учреждении временных комитетов Донецкого бассейна и Уральского горнозаводского р-на, о выдаче ссуд владельцам угольных копей, о заказах при посредстве Осотопа рудничного оборудования за границей и др. вопросам поддержки Осотопом горной и горнозаводской промышленности страны, 13 марта – 13 апр. 1917, 19 л.

151. Д. 496. Материалы к вопросу о выработке проекта правил общей реквизиции казной твердого минерального топлива Донецкого бассейна, 21 янв. – 2 авг. 1916, 246 л.

Ф. 515. Главное управление уделов МИДв.

Оп. 79. 1856–1917 гг.

152. Д. 1025. По положению Совета министров о некоторых мерах к усилению добычи угля в Донецком каменноугольном бассейне, 1915–1916, 13 л.

Ф. 1276. Совет министров (1905–1917).

Оп. 12. 1916 г.

153. Д. 295. О разрешении возврата на заводы Общества Николаевских заводов и верфей рабочих призывных сроков 1913 г. и старше, мобилизованных в запасные батальоны, 25–28 марта, 7 л.

Ф. 29. Канцелярия военного министерства. 1 мая 1832 г. – 21 марта 1918 г.

Оп. 3. 1843–1918 гг.

154. Д. 678. Материалы Совещания по объединению всех мероприятий по снабжению армии и флота и организации тыла. Ч. 1. Проекты Сводов постановлений Совещания, 13 авг. – 5 нояб. 1916 г., 54 л.

155. Д. 679. Материалы Совещания по объединению всех мероприятий по снабжению армии и флота и организации тыла. Ч. 2. Проекты Сводов постановлений Совещания и утвержденные своды тех же постановлений, 9 авг. 1916 г. – 5 авг. 1917 г., 373 л.

156. Д. 835. Доклады комиссии для руководства делом пересмотра контрактов и переписка о порядке повышения контрактных цен и изменения договоров с поставщиками, 28 янв. – 16 нояб. 1917 г., 86 л.

157. Д. 842. Дело об изменении сроков сдачи заказов на потребности армии до 1 июля 1918 г., 8 мая – 30 сент. 1917 г., 31 л.

Российский государственный архив экономики

Ф. 478. Народный комиссариат земледелия РСФСР. [1913–1930 гг.].

Оп. 6.

158. Д. 614. Журналы заседаний и сессии Харьковского губернского Земельного комитета уездных земельных комитетов губернии, дек. 1917 г., 34 л.

Ф. 2012. Главное управление продуктораспределения (Главпродукт). 1916–1921 гг.

Оп. 1.

159. Д. 667. [Отдел химических продуктов]. Постановления, циркуляры, инструкции, правила Высшего Совета народного хозяйства и Наркомпрода, переписка с Главным нефтяным комитетом, Главным комитетом по топливу ВСНХ и губернскими продовольственными комитетами о распределении керосина, смазочных масел и топлива. Приложены: постановление особого совещания по топливу и правила соответственно каждое /от 31 июля 1917 г. и от

4 мая 1916 г./ для распределения между потребителями нефти и нефтяных остатков и положение о передаче Донецкого топлива в распоряжение государства и о государственной монополии торговли Донецким топливом, июнь 1917 г. – дек. 1918 г., 78 л.

160. Д. 668. Переписка с отделом жидкого топлива ВСНХ, Наркоматом торговли и промышленности, главным нефтяным комитетом ВСНХ, с губернскими продовольственными комитетами и другими учреждениями о снабжении мельниц, сахарных заводов и крупорошек твердым и жидким топливом, 19 дек. – 22 окт. 1917 г., 73 л.

161. Д. 864. [Отдел сахар–соль]. Доклады Особого совещания по продовольственному делу и особоуполномоченного по закупке и снабжению продовольствием и переписка с министерствами финансов и земледелия и губернскими продовольственными комитетами об установлении цен на сахар и снабжении им армии, 12 нояб. 1916 г. – 28 дек. 1917 г., 449 л.

162. Д. 871. Переписка с Центросахаром, губернскими продовольственными комитетами и железнодорожным продовольственным комитетом об обеспечении населения солью и сахаром и установлении предельных цен на эти продукты, 1 апр. 1916 г. – 7 мая 1918 г., 179 л.

163. Д. 880. Переписка с Киевским центральным бюро по объединению закупок сахара, о снабжении сахаром войск внутренних военных округов, 18 июля 1917 г. – 5 янв. 1918 г., 128 л.

164. Д. 897. Переписка с Харьковским, Петроградским, Киевским и другими губернскими продовольственными комитетами о заготовке, распределении, перевозках сахара и нормах потребления его по губерниям, 2 апр. 1916 г. – 2 марта 1918 г., 279 л.

165. Д. 1826. Сведения о запасах сахара на сахарных заводах Полтавской и Херсонской губерний на 1 мая 1917 г. и переписка с губернскими продовольственными комитетами о снабжении сахаром населения и армии, нормах распределения сахара и отпуске рафинадной патоки. Проект положения о товарообмене с Персией, 15 окт. 1916 г. – 1 авг. 1918 г., 313 л.

Ф. 2305. Особое делопроизводство по предприятиям принадлежащим подданным Центральных государств при инспекции ВСНХ. 1915–1919 гг.

Оп. 1.

166. Д. 2. Материалы об организации правительственного надзора за деятельностью торгово-промышленных предприятий, о порядке ликвидации и производстве платежей по счетам ликвидируемых предприятий (циркуляры, приказы, Особые журналы, правила, списки, переписка и др.), 30 марта 1915 г. – 13 мая 1918 г., 268 л.

167. Д. 4. Циркуляры Особого делопроизводства по правительственному надзору за торгово-промышленными предприятиями Министерства торговли и промышленности, 19 окт. 1915 – 14 окт. 1917, 36 л.

168. Д. 5. Циркуляры Министерства торговли и промышленности правительственным инспекторам о порядке ликвидации торгово-промышленных предприятий законом от 10 мая и 17 дек. 1915 г., 19 окт. 1915 – 10 окт. 1917, 140 л.

169. Д. 10. Особые журналы Совета Министров о введении временного управления и ликвидации дел торговых и промышленных предприятий, принадлежащих иностранным подданным, 20 янв. 1916 – 25 окт. 1917, 154 л.

170. Д. 15. Материалы по ликвидации торгово-промышленных предприятий, принадлежащих германским подданным (протокол, заявление, списки, переписка и др.), июль 1916 – 4 янв. 1917, 305 л.

171. Д. 26. Приказы и циркулярные письма Министерства торговли и промышленности; выписки и журналы заседаний Временного правительства, 8 февраля 1917 – 27 сент. 1917 г., 168 л.

172. Д. 29. Материалы о прекращении правительственного надзора за деятельностью торгово-промышленных предприятий (копии постановлений, распоряжений, устав, инструкция), 23 дек. 1917 – август 1918 г., 13 л.

173. Д. 175. Материалы по разработке и изменению положений по организации управления секвестированными имуществами и предприятиями

(отношения, докладные записки, положения, проекты особых журналов Совета Министров, справки, переписка и др.), 12 фев. 1915 г. – 25 июля 1916 г., 328 л.

174. Д. 191. Списки и ведомости торгово-промышленных предприятий, секвестрованных, реквизированных или конфискованных в Киевском, Одесском, Петроградском, Двинском военных округах; список промышленных предприятий, подлежащих передаче в ведение Министерства торговли и промышленности, 28 мая 1916 г. – 6 мая 1917 г., 41 л.

175. Д. 327. Переписка с Главным управлением по делам местного хозяйствования и губернскими комиссарами о ликвидации промышленных предприятий, расположенных на подлежащих отчуждению землях неприятельских выходцев, 29 авг. 1916 г. – 30 июля 1917 г., 159 л.

176. Д. 391. Разъяснения Теоретической консультации по вопросам Русско-германского финансового соглашения от 27 августа 1918 г., 28 мая – 25 сент. 1918 г., 172 л.

Ф. 5229. Электрическое акционерное общество Донецкого бассейна Управления электрических сооружений ВСНХ РСФСР. 1916–1919 гг.

Оп. 1.

177. Д. 1. Переписка с заграничными фирмами по вопросам заказов, 1914–1916 гг., 175 л.

Ф. 6967. Учреждения по руководству сахарной промышленностью ВСНХ. [1917–1922 гг.]

Оп. 9.

178. Д. 2. Положение об отделе сельско-хозяйственной промышленности при Южном обласном Совете народного хозяйства, телеграфные адреса сахарных заводов Великорусского района, нормы оплаты сверхурочных работ и другие справочные материалы, 8 октября 1917 г. – 8 марта 1918 г., 46 л.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

179. Відозва Крайового комітету охорони революції в Україні, 27 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 364–365.

180. Временные Правила об оказании ссудной помощи пострадавшему от войны населению. – Петроград : Тип. Министерства Внутренних Дел, 1916. – 16 с.

181. Декларація Генерального Секретаріату України, 29 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 323–327.

182. Дневное заседание 3-го января // Труды экономического совещания. 3–4 января 1916 года. – М., [1916?]. – С. 83–119.

183. Доклад начальника Главного управления кораблестроения С. О. Барановского в Верховную морскую коллегію «О дальнейшей судьбе строящихся судов», 2 августа 1918 г. // Советское военно-промышленное производство (1918–1926) : документы и материалы / редкол.: В. А. Золотарев (гл. ред.) [и др.]. – М., 2005. – Т. II. – С. 53–54.

184. Доповідна записка делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України, 30 травня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 93–98.

185. Журнал № 8 Междуведомственного совещания по вопросу о финансировании некоторых частных металлургических предприятий, 14 марта 1916 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 565–567.

186. 3 матеріалів засідань Малої Ради, 15 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 179–180.

187. 3 матеріалів засідань Малої Ради, 16 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 180–182.
188. Закон об Особых Совещаниях. – М. : Городская тип., 1915. – 24 с.
189. Записка о производстве массовых заготовок продуктов продовольствия и фуража для армии и населения. – М. : Городская Тип., 1915. – 24 с.
190. Записка Ю. П. Гужона «Мобилизация промышленности», 5 июля 1915 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 510–512.
191. Из Всеподданнейшего доклада по Военному министерству за 1915 год // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 543–547.
192. Из Всеподданнейшего доклада по Военному министерству о мероприятиях и состоянии всех частей военного управления за 1916 год // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 626–630.
193. Из Всеподданнейшего доклада по Морскому министерству за 1915 год // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 547–555.
194. Из Всеподданнейшего отчета Морского министерства за 1914 год // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 495–502.
195. Из доклада начальника ГАУ А. А. Маниковского военному министру с программой заводского строительства, 20 октября 1916 г. // Военная

промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 595–607.

196. Из секретного доклада о деятельности Морского министерства за 1916 год // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 630–634.

197. История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР. 1900–1963 : документы и материалы / гл. ред. серии: И. И. Клебанов (гл. ред.), А. Н. Бриндигов (зам. гл. ред.), В. П. Козлов (зам. гл. ред.) [и др.]. Т. I. Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М. : «Новый хронограф», 2004. – 831 с.; Т. II. Советское военно-промышленное производство (1918–1926) / редкол.: В. А. Золотарев (гл. ред.) [и др.]. – М. : «Новый хронограф», 2005. – 764 с.

198. К вопросу об элементах продовольственного плана. – М. : Городская тип., 1916. – 17 с.

199. Летопись Великой войны: 1914 г. – М. : «Книга по Требованию», 2013. – 312 с. – [Репринтное издание].

200. Летопись Великой войны: 1915 г. : в 2 ч. – М. : «Книга по Требованию», 2013. – Ч. 1. – 540 с., Ч. 2. – 514 с. – [Репринтное издание].

201. Летопись Великой войны: 1916 г. : в 2 ч. – М. : «Книга по Требованию», 2013. – Ч. 1. – 518 с., Ч. 2. – 438 с. – [Репринтное издание].

202. Летопись Великой войны: 1917 г. – М. : «Книга по Требованию», 2013. – 128 с. – [Репринтное издание].

203. Матеріали засідання Малої Ради, 29 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 327–330.

204. Матеріали засідання Малої Ради, 6 серпня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 217–220.

205. Матеріали засідання Малої Ради, 9 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 279–284.

206. Матеріали і документи п'ятої сесії Центральної Ради, 20 червня – 1 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 106–156.

207. О воспрещении вывоза из Европейской России марганцевой руды. Распоряжение, объявленное Правительствующему Сенату Министром финансов // Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. / О. И. Авербах. – Вильна, 1915. – С. 216–217.

208. О заключении с каменноугольными предприятиями Донецкого бассейна новых договоров на поставку угля для казенных железных дорог, 20 февраля 1915 год // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М., 2008. – С. 90–91.

209. О некоторых мерах к увеличению доходных в казну поступлений, 19 декабря 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 614–617.

210. О некоторых мерах к усилению добычи угля в Донецком каменноугольном бассейне (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров), 17 февраля 1915 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М., 2008. – С. 88–89.

211. О некоторых, вызываемых военными обстоятельствами, мерах к сокращению иностранного землевладения и землепользования в Государстве Российском, 14 октября, 25 и 28 ноября, 2, 5 16 и 19 декабря 1914 года и 10 января 1915 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М., 2008. – С. 16–22.

212. О пересмотре установленных по случаю войны льготных тарифов на перевозку пассажиров и грузов (По журналу дел, разрешаемых собственной

властью Совета Министров), 10 сентября 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 362–363.

213. О повышении окладов государственного поземельного налога, а также государственной оброчной и поземельной подати, 5 декабря 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 577–583.

214. О предоставлении Государственному Банку права допускать временные, впредь до минования чрезвычайных, вызванных войной, обстоятельств, отступления от правил, в статьях 73, 76 и 127 Устава Банка постановленных, 9 августа 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 268–269.

215. О применении Высочайше утвержденного, 11 ноября 1914 года, положения Совета Министров о повышении акциза с пивоварения. Постановление министра финансов от 22 января 1915 г. № 205 // Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. – Вильно, 1915. – С. 666–671.

216. О приостановлении размена государственных кредитных билетов на золотую монету, 23 июля 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 221.

217. О разрешении сооружения казенного металлургического завода и об ассигновании из казны потребных на означенный предмет кредитов, 14 октября 1916 г. // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год. – М., 2008. – С. 502–507.

218. О расчетах военного и морского ведомств с железными дорогами за воинские перевозки, 30 декабря 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 640–642.

219. О расширении правительственного надзора над банками коммерческого кредита, 29 апреля и 6 и 23 сентября 1916 г. // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год. – М., 2008. – С. 450–452.

220. О расширении эмиссионного права Государственного Банка, 23 декабря 1916 г. // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год. – М., 2008. – С. 607.

221. О расширении эмиссионного права Государственного Банка, 6 марта 1915 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М., 2008. – С. 124–125.

222. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна // Доклад Совета XLI съезду горнопромышленников Юга России. – Х. : Тип. П. Д. Калугина, 1916. – 50 с. – (О современном положении горной и горнозаводской промышленности юга России, ноябрь 1916 г.).

223. О сокращении кредитов, отпущенных по государственным росписям расходов на 1914 и предшествующие годы, а также кредитов, ассигнованных за счет источников, росписями не предусмотренных, 27 августа 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 321–323.

224. Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями. Доклад Комиссии XL Съезду горнопромышленников юга России по 1-му дополнительному вопросу программы // Доклад Совета съезда по составлению бюджета на 1915–1916 год. – Х., 1916. – С. 1–4.

225. Об отпуске средств из казны на продолжение в 1915 году вновь выполняемых в Империи портостроительных работ, 28 октября 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 468–469.

226. Об уголовной ответственности торговцев и промышленников за возвышение или понижение цен на предметы продовольствия или необходимой

потребности, 9 августа 1916 г. // *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год.* – М., 2008. – С. 377–379.

227. Об установлении военного налога, 13 февраля и 6 и 31 марта 1915 года // *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год.* – М., 2008. – С. 168–170.

228. Об установлении высших предельных цен на металлы, 23 августа 1916 г. // *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год.* – М., 2008. – С. 410–411.

229. Об установлении надзора за деятельностью промышленных заведений, исполняющих заказы военного и морского ведомств, 7 октября 1914 года // *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год.* – М., 2006. – С. 423–424.

230. Об учреждении особого Комитета для борьбы с дороговизной, 17 июня 1916 г. // *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год.* – М., 2008. – С. 266–267.

231. Огляд роботи комітету Центральної Ради за 12–13 квітня 1917 р. // *Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т.* – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 67.

232. *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг.* / ред. совет.: Б. Д. Гальперина (рук. проекта) [и др.]. 1914 год. – М. : РОССПЭН, 2006. – 699 с.; 1915 год. – М. : РОССПЭН, 2008. – 715 с.; 1916 год. – М. : РОССПЭН, 2008. – 759 с., 1917 год. – М. : РОССПЭН, 2009. – 303 с.

233. Письмо министра торговли и промышленности В. Н. Шаховского военному министру А. А. Поливанову о затруднениях в снабжении петроградских заводов углем, 7 ноября 1915 г. // *Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.].* – М., 2004. – Т. I. – С. 532–533.

234. Письмо наркома государственного контроля К. И. Ландера в Наркомат по морским делам об организации управления заводами морского ведомства // *Советское военно-промышленное производство (1918–1926) :*

документы и материалы / редкол.: В. А. Золотарев (гл. ред.) [и др.]. – М., 2005. – Т. II. – С. 66–67.

235. Письмо председателя Особого совещания по обороне А. А. Поливанова председателю Совета министров И. Л. Горемыкину о своем несогласии с мнением Особого совещания в вопросе о борьбе с рабочим движением, 11 июля 1915 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 513–514.

236. По вопросу о разрешении торговли спиртными напитками (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров), 9 августа 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 271–272.

237. По вопросу об обеспечении правильной деятельности казенных заводов, изготовляющих предметы, необходимые для государственной обороны, 27 февраля 1915 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М., 2008. – С. 97–98.

238. По вопросу об увеличении производительности металлургических заводов Юга России. (Письмо Министра Путей Сообщения от 18 июня 1916 г., за № 7348) (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров), 24 июня 1916 г. // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год. – М., 2008. – С. 302–307.

239. По представлению Министерства Торговли и Промышленности от 19 августа 1914 года, за № 70/727 (по Отд[елу] Пром[ышленности]), о снабжении некоторых казенных и частных предприятий необходимыми им металлами (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров), 21 августа 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 307–308.

240. По представлению Министерства Финансов от 10 декабря 1914 года, за № 31552 (по Деп[артаменту] Там[ожженных] Сб[оров]), об ограничении торговых прав подданных воюющих с Россией государств (По журналу дел,

разрешаемых собственной властью Совета Министров), 16 декабря 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 606–607.

241. По представлениям Министерства Финансов, от 8 и 11 октября 1914 года, за № 14789/2334 и 15018/2362 (по Деп[артаменту] Жел[езнодорожных] Дел), по вопросу о применении установленных по случаю войны льготных тарифов (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров), 17 октября 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 456–457.

242. По ходатайству некоторых, работающих на казну, частных предприятий об установлении льготного порядка обеспечения выдаваемых им задатков (По журналу дел, решаемых собственной властью Совета Министров), 23 июля 1914 года // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 223–224.

243. Положение об Особом Совещании для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства // Закон об Особых Совещаниях. – М., 1915. – С. 2–8.

244. Постановление Временного правительства об изменениях в программе судостроения, 11 октября 1917 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 685–688.

245. Постановление Временного правительства об изменениях в программе судостроения, 11 октября 1917 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 685–688.

246. Представление Военного министерства в Государственную думу о постройке завода оптического стекла в г. Изюме, 31 декабря 1916 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 624–625.

247. Представление Военного министерства в Совет министров о постройке третьего патронного казенного завода, 1 марта 1916 г. // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 562–565.

248. Приказ Главного управления кораблестроения о мерах по ликвидации заказов морского ведомства, 10 мая 1918 г. // Советское военно-промышленное производство (1918–1926) : документы и материалы / редкол.: В. А. Золотарев (гл. ред.) [и др.]. – М., 2005. – Т. II. – С. 46.

249. Протокол засідання Генерального Секретаріату, 15 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 446–448.

250. Протоколи засідань Генерального Секретаріату, 3 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 388–390.

251. Рабочее движение на Украине в период Первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. : сб. документов и материалов. – К. : Наук. думка, 1966. – 434 с.

252. Решение IX очередного Съезда представителей промышленности и торговли // Промышленность и торговля. – 1915. – № 11. – С. 544–547.

253. Список частных заводов, исполняющих заказы ГАУ, [20 октября 1916 г.] // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 607–608.

254. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. – 589 с. – (Пам'ятки історії України. Серія V. Джерела новітньої історії).

255. Статистика Украины. Вып. 3. Горно-заводская промышленность Юга России за 1900–1915 гг. – Х. : Правительственная тип., 1922. – 286 с. – Серия III. Статистика промышленности и труда.

256. Статистический Справочник по аграрному вопросу / под. ред.: Н. П. Огановского, А. В. Чаянова. – М. : Книгоиздательство «Универсальная библиотека», 1917. – Вып. 1. Землевладение и Землепользование. – 31 с.

МЕМУАРИ ТА СПОГАДИ

257. Андрієвський В. До характеристики українських правих партій (з доповіді, читаної 16–17/ХІІ 1920 р. в українському військовому таборі в Райхенбергу) / В. Андрієвський. – Берлін : Друк. Гофмана у Зальцведелі, 1921. – 24 с.

258. Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Берлін : Накладом «Українського Слова», 1921. – 157 с.

259. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 1–63.

260. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане / В. И. Гурко // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 212–221.

261. Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 137–185.

262. Деникин А. И. Очерки русской смуты : Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь 1917 / А. И. Деникин. – Минск : Харвест, 2002. – 464 с.

263. Доленга С. Скоропадщина / С. Доленга. – Варшава : Накладом Модеста Куницького, 1934. – 175 с.

264. Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине / Д. И. Дорошенко // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 64–98.

265. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава : [Б. в.], 1934. – Ч. III. – 395 с.

266. Лукомский А. С. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства / А. С. Лукомский // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 196–211.

267. Мазепа І. Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції / І. Мазепа. – Л. ; К. : Друк. «Діла», 1922. – 156 с.

268. Могилянський Н. М. Трагедія України / Н. М. Могилянський // Революція на Україні. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 120–135.

269. Мякотин В. Из недавнего прошлого (Отрывки воспоминаний) / В. Мякотин // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. ; Л., 1930. – С. 223–239.

270. Петрів В. Спомини : З часів української революції (1917–1921) : у 4 ч. / В. Петрів. – Л. : Вид. кооператива «Червона калина», 1928. – Ч. II. Від Берестейського мира до заняття Полтави. – 184 с.

271. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Л. : Вид. кооператива «Хортиця», 1937. – 283 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

272. Бернацкий М. Стоимость войны / М. Бернацкий // Русское слово. – 1916. – 9 января, № 6.

273. Биржевые ведомости. – 1916. – 23 июня.

274. Вечернее время. – 1914. – 1 сентября.

275. Вечернее время. – 1914. – 21 ноября.

276. Державний вісник. – 1918. – 10 вересня.

277. Известия Особого совещания по топливу. – 1917. – № 7.

278. Мигулин П. П. Вопрос о финансовых преобразованиях / П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1916. – 13 февраля.

279. Наша военная готовность // Утро России. – 1914. – 16 января.

280. Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.

281. Нова Рада. – 1918. – 22 березня.

282. Новое время. – 1914. – 14 октября.
283. Новое время. – 1915. – 4 августа.
284. Новое время. – 1915. – 5 августа.
285. Новое время. – 1916. – 14 сентября.
286. Речь. – 1917. – 24 января.
287. Сталин Й. О войне / Й. Сталин // Правда. – 1917. – 16 марта, № 10.
288. Український комуніст. – 1919. – № 1.
289. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апреля.
290. 1914 год (Известия Общества 1914 года). – 1916. – 19 февраля.
291. 1914 год (Известия Общества 1914 года). – 1916. – 19 марта.
292. 1914 год (Известия Общества 1914 года). – 1916. – 21 апреля.
293. 1914 год (Известия Общества 1914 года). – 1916. – 22 декабря.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

294. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. / О. И. Авербах. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1915. – 763 с.

295. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. / О. И. Авербах. – Петроград : Тип. Т-ва п. ф. «Электро-Тип. Н. Я. Стойковой», 1915. – Т. II. – 846 с.

296. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. / О. И. Авербах. – Петроград : Тип. Петр. Т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1916. – Т. III. – 788 с.

297. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и др. / О. И. Авербах. – Петроград : Скоропечатня П. О. Яблонского, 1916. – Т. IV. – 756 с.
298. Авилов Б. Настоящее и будущее народного хозяйства России. Влияние войны, возможные последствия ее для народного хозяйства и проблема будущего / Б. Авилов. – Петроград : Тип. «Печатный Труд», 1916. – 86 с.
299. Авилов Б. Экономические перспективы / Б. Авилов // Под старым знаменем : сборник. – Саратов, 1916. – С. 48–61.
300. Аврех А. Я. Царизм накануне свержения / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1989. – 256 с.
301. Айрапетов О. Р. Генералы, либералы и предприниматели: работа на фронт и на революцию (1907–1917) / О. Р. Айрапетов. – М. : Модест Колеров ; Изд-во «Три квадрата», 2003. – 255 с.
302. Ананьич Б. В. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905 и 1917 годы / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96–106.
303. Ананьич Б. В. Российская буржуазия на пути к «культурному капитализму» / Б. В. Ананьич // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – СПб., 1999. – С. 102–111.
304. Анфимов А. М. Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции) / А. М. Анфимов // Исторические записки. – 1957. – Т. 60. – С. 124–175.
305. Астафьев И. И. По поводу записки Верховной следственной Комиссии о кризисе вооружения русской армии в период Первой мировой войны / И. И. Астафьев // Материалы по истории России в период капитализма. – М., 1976. – С. 96–128.
306. Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. / Ю. В. Афонін // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 45–54.

307. Бабич В. Наши авианосцы на стапелях и в дальних походах / В. Бабич. – Николаев : «Атолл», 2003. – 544 с.
308. Бадыгов Р. А. Мусульманские фракции в Государственной думе (1906–1917 гг.) / Бадыгов Р. А. // Государственное и муниципальное управление: история, теория и практика. – Казань, 2002. – С. 162–165.
309. Балицкий Г. В. Фабричное законодательство в России / Г. В. Балицкий. – М. : Труд и воля, 1906. – 94 с.
310. Белов С. И. Законодательные акты как индикатор промышленного кризиса в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / С. И. Белов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2012. – № 3, ч. II. – С. 25–30. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2012/3-2/6.html.
311. Белов С. И. Ограничение права рабочих на забастовки в Российской империи в период Первой мировой войны: на материалах Верхнего Поволжья 1914–1917 гг. [Электронный ресурс] / С. И. Белов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2012. – № 8, ч. II. – С. 22–25. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2012/8-2/4.html.
312. Белов С. И. Промышленное развитие России в годы Первой мировой войны в современной англоязычной историографии [Электронный ресурс] / С. И. Белов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2011. – № 7, ч. I. – С. 13–16. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2011/7-1/2.html.
313. Бережной А. Ф. Русская легальная печать в годы Первой мировой войны / А. Ф. Бережной. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1975. – 152 с.
314. Беспятова Е. Экономическая политика России в период Первой мировой войны / Е. Беспятова // Власть. – 2008. – № 1. – С. 93–97.

315. Биншток В. И. Народное питание и народное здравие / В. И. Биншток, Л. С. Каминский. – М. ; Л. : Государственное изд-во, отдел военной литературы, 1929. – № 44. – 91 с. – (Серия 1. Мировая война и народное хозяйство России).
316. Бовыкин В. И. Индустриальное развитие России до 1917 г. / В. И. Бовыкин // V Международный конгресс экономической истории, Ленинград, 10–14 августа 1970 г. – Л. : [Б. и.], 1970. – 13 с.
317. Бовыкин В. И. Концентрация производства и развитие монополий в металлообрабатывающей промышленности России / В. И. Бовыкин, К. Н. Тарновский // Вопросы истории. – 1957. – № 2, февраль. – С. 19–31.
318. Боголепов Д. Война и финансы / Д. Боголепов. – М. : Тип. Я. Г. Сазонова, 1917. – 31 с.
319. Бойко В. В. Промисловий потенціал Таврійської губернії та його використання під час Першої світової війни / В. В. Бойко, Г. В. Кузьмицький // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 65. – С. 59–65.
320. Бондаренко Д. Украинский вопрос в Государственной думе (1906–1917 гг.) / Д. Бондаренко, Н. Крестовская // Россия – XXI. – 2001. – № 6. – С. 92–117.
321. Борисов В. И. Хлеб, война, революция : Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918) / В. И. Борисов, А. А. Чернобаев. – М. : Архивно-Информационное Агенство ; Луганск : Изд. Луганского с.-х. ин-та, 1997. – 148 с.
322. Бородин А. П. Правая группа Государственного совета в 1906–1917 гг. / А. П. Бородин // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 50–61.
323. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914 г. / А. Н. Боханов. – М. : Наука, 1992. – 262 с.
324. Боханов А. Н. Предпринимательская элита России в начале XX века / А. Н. Боханов // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века : сб. науч. трудов. – М., 1988. – С. 25–45.
325. Бреславец В. Н. Снабжение армии и населения мясом. 1914–1918 год / В. Н. Бреславец. – М. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1918. – 84 с.

326. Булдаков В. П. «Немецкий вопрос» в IV Государственной думе / В. П. Булдаков // Власть и общество в России: опыт истории и современность, 1906–2006 гг. (К 100-летию российского парламентаризма) : материалы Всероссийской науч.-практической конф., Адлер, 26–30 мая 2006 г. – Краснодар, 2006. – С. 39–44.
327. Ванг Н. Н. Финансовый капитал России накануне мировой войны. Опыт историко-экономического исследования финансового капитала в России. – Л. : Госиздат, 1930. – 414 с.
328. Варавва В. М. Молодость столетнего завода : Очерк истории Конотопского паровозовагоноремонтного завода / В. М. Варавва, Е. Е. Маленко. – Х. : Прапор, 1970. – 176 с.
329. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упоряд. О. Реєнт. – К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 783 с.
330. Венгер Н. В. «Лепп и Вальман» / Н. В. Венгер // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 216–219.
331. Венедиктов А. В. Война, рост цен и старые контракты / А. В. Венедиктов. – Петроград : Тип. рвд. период. изд. м-ва фин., 1917. – 40 с. – (Очередные вопросы финансовой и экономической политики, вып. 2).
332. Вишневски Э. Либеральная оппозиция в России накануне первой мировой войны / Э. Вишневски. – М. : Изд. центр «Россия молодая», 1994. – 189 с.
333. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
334. Власть и реформы: от самодержавия к советской России / отв. ред. Б. В. Ананьич. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 1996. – 801 с.
335. Воблый К. Г. К вопросу о причинах современной дороговизны / К. Г. Воблый. – К. : Типо-Лит. наследн. К. Круглянского, 1915. – 37 с.

336. Волобуев П. В. Топливный кризис и монополии в России накануне первой мировой войны / П. В. Волобуев // Вопросы истории. – 1957. – № 1, январь. – С. 33–46.

337. Волобуев П. В. Экономическая политика Временного правительства / П. В. Волобуев. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 483 с.

338. Вопрос о недостатках рабочих рук в промышленности // Промышленность и торговля. – 1914. – № 5, 1 марта. – С. 242–244.

339. Вопросы программы и тактики торгово-промышленного класса России // Горно-заводское дело. – 1917. – № 11–12. – С. 15508–15511.

340. Воронкова С. В. Материалы Особого совещания по обороне государства. Источниковедческое исследование / С. В. Воронкова. – М. : Изд-во Московского университета, 1975. – 190 с.

341. Гайда Ф. А. Бюрократ глазами либерала: российское правительство в восприятии парламентской оппозиции (1911–1917 гг.) / Ф. А. Гайда // Петр Андреевич Зайончковский : сб. статей и воспоминаний к столетию историка. – М., 2008. – С. 647–656.

342. Гай-Нижник П. П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави УСРР (1917–1930 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : Цифра-друк, 2006. – 303 с.

343. Гай-Нижник П. П. Фінансові війни: Росія проти УНР (1917–1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2004. – С. 168–184.

344. Галицкий М. Иностранные капиталы в русской промышленности перед войной / М. Галицкий // Народное хозяйство. – 1922. – № 3. – С. 36–58.

345. Ганелин Р. Ш. Российская государственность и Первая мировая война / Р. Ш. Ганелин, М. Ф. Флоринский // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 7–37.

346. Гвоздик В. С. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915–1916 рр.) /

В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 70–74.

347. Генерал В. С. Михайлов (1875–1929) : Документы к биографии : Очерки по истории военной промышленности / сост.: Ю. В. Ильин, Л. Я. Саэт, Н. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2007. – 423 с.

348. Гершенгорн А. Количество и состав рабочих на каменноугольных предприятиях Донецкого Бассейна / А. Гершенгорн // Горнотруд. – 1918. – 15 сентября. – С. 6–7.

349. Гессен В. Ю. Труд детей и подростков в фабрично-заводской промышленности России от XVII века до Октябрьской революции / В. Ю. Гессен. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1927. – Т. I. – 267 с.

350. Гефтер М. Я. Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны (К вопросу о подчинении государственного аппарата царизма монополиям) / М. Я. Гефтер // Исторические записки. – 1953. – Т. 43. – С. 70–130.

351. Гиндин Е. Ф. Банки и промышленность в России до 1917 г. : К вопросу о финансовом капитале в России / Е. Ф. Гиндин. – М. : Промиздат, 1927. – 208 с.

352. Гиндин И. Ф. Балансы акционерных предприятий как исторический источник / И. Ф. Гиндин // Малоисследованные источники по истории СССР XIX–XX вв. (Источниковедческий анализ). – М., 1964. – С. 74–147.

353. Гиндин И. Ф. Банковские монополии в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции / И. Ф. Гиндин, Л. Е. Шепелев // Исторические записки. – М., 1960. – Т. 66. – С. 20–95.

354. Гливиц И. Политико-экономические взгляды В. В. Жуковского / И. Гливиц // Промышленность и торговля. – 1916. – № 10, 22 октября. – С. 306–309.

355. Головки О. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни / О. Головки // Право України. Юридичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 129–131.

356. Головка О. М. Місцевий податковий апарат Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни / О. М. Головка // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Х., 2011. – Вип. 1. – С. 49–59.

357. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII початок XX ст.) : Історико-правове дослідження : монографія / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – 447 с.

358. Голубка С. М. Генезис Міністерства фінансів України та структур державного управління у фінансовій сфері / С. М. Голубка // Вісник Дніпропетровської державної фінансової академії. Серія: Економічні науки. – Д., 2011. – № 2. – С. 108–115.

359. Голубка С. М. Фінансове державотворення Української Народної Республіки періоду Директорії / М. С. Голубка // Науковий вісник. Економічні науки : [зб. наук. праць] / Буковинська державна фінансова академія. – Чернівці, 2011. – Вип. 2. – С. 342–350.

360. Гольман М. Русский империализм. Очерк развития монополистического капитализма в России / М. Гольман. – Л. : Прибой, 1927. – 455 с.

361. Гольштейн И. М. Немецкое иго и освободительная война : Сборник статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности / И. М. Гольштейн. – М. : Типо-литогр. Т-ва Печатного и Издательского дела, 1915. – 51 с.

362. Горно-заводское дело. – 1919. – № 3–4. – С. 16637.

363. Горно-заводское дело. – 1919. – № 7–8. – С. 16700–16701.

364. Грановский Е. Л. Монополистический капитализм в России / Е. Л. Грановский. – Л. : Прибой, 1929. – 168 с.

365. Грузинов А. С. Угольная промышленность / А. С. Грузинов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 429–436.

366. Дацків І. Економічні аспекти Брестського договору 1918 року / І. Дацків // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2008. – № 6. – С. 41–47.
367. Демин В. А. Верхняя палата Российской империи. 1906–1917 / В. А. Демин. – М. : РОССПЭН, 2006. – 376 с.
368. Диманштейн Я. Воскресение из мертвых / Я. Диманштейн // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2. – С. 16598–16603.
369. Донецкий металлургический завод / ред.-сост. Т. Б. Каган. – Донецк : Кн. изд-во, 1963. – 28 с.
370. Дубенцов Б. Б. Высшее чиновничество России в конце XIX – начале XX в. / Б. Б. Дубенцов // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века : сб. науч. трудов. – М., 1988. – С. 46–67.
371. Дьяконова И. А. Русские долги и Запад (по швейцарским архивам) / И. А. Дьяконова. – М. : Ин-т российской истории, 2008. – 171 с.
372. Дякин В. С. Германские капиталы в России (электроиндустрия и электрический транспорт) / В. С. Дякин. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1971. – 288 с.
373. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья // В. С. Дякин // Первая мировая война. 1914–1918 : сб. статей. – М., 1968. – С. 227–238.
374. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917) / В. С. Дякин. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1967. – 373 с.
375. Евселевский Л. И. Кременчугский завод дорожных машин : Очерки / Л. И. Евселевский, К. И. Крижевич, П. Н. Пустовит. – Х. : Прапор, 1970. – 187 с.
376. Евселевский Л. Крюковский вагоностроительный : Очерки истории завода / Л. Евселевский, П. Пустовит. – Х. : Прапор, 1967. – 210 с.
377. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження : у 2 т. / голова ред. ради В. М. Литвин ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

378. Єфименко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Г. Єфименко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 229 с.

379. Ж. С. Деятельность южных металлургических заводов за июль 1915 г. и за год войны / Ж. С. // Горно-заводское дело. – 1915. – № 36. – С. 11774–11776.

380. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія / Л. Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

381. Жванко Л. М. Проблеми працевлаштування біженців Першої світової війни в українських губерніях за часів Російської імперії / Л. М. Жванко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXV. – С. 90–97.

382. Загорский С. О. Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях) / С. О. Загорский. – СПб. : Типо-Литогр. «Братья Ревины», 1914. – 280 с.

383. Задачи текущего момента и положение промышленности // Промышленность и торговля. – 1917. – № 20–21. – С. 363–368.

384. Законы 2-го февраля 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние южной России. Критический разбор / сост. К. Э. Линдеман. – М. : Тип. К. Л. Миньшова, 1915. – 115 с.

385. Законы о новых налогах о гражданской и уголовной ответственности торговцев и промышленников и другие законы 1914–1916 г.г. с необходимыми разъяснениями, алфавитным указателем, инструкциями и образцами прошений. – 2-ое изд. испр. и доп. – Петроград : Изд. книгоиздательского Т-ва «Законы Военного Времени», 1917. – 331 с.

386. Зарево над заводом: История Макеевского завода им. С. М. Кирова / [сост. С. С. Нарбут]. – Донецк : Донбасс, 1965. – 128 с. – (История фабрик и заводов).

387. Зив В. С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях / В. С. Зив. – Петроград : Тип. Ред. периодических изд. М-ва Финансов, 1915. – Вып. 1. Германские капиталы. – 134 с.

388. Зив В. С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В. С. Зив. – Петроград : Тип. Ред. периодических изд. М-ва Финансов, 1917. – 132 с.

389. Иванов А. А. Последние защитники монархии : Фракция правых IV Государственной думы в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. А. Иванов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2006. – 208 с.

390. Иванов А. А. Фракция правых IV Государственной думы и правомонархическое движение: интеграция и взаимодействие (1912–1917) / А. А. Иванов // Политические партии России, прошлое и настоящее / А. А. Иванов. – СПб., 2005. – С. 73–82.

391. Иванов Л. Общественно-экономическая структура России. Проблема многоукладности / Л. Иванов, К. Тарновский // V Международный конгресс экономических наук, Ленинград, 10–14 августа 1970 г. – М. : Изд-во «Наука», 1970. – 15 с.

392. Иванов Н. И. Закон о государственном подоходном налоге со всеми относящимися до закона приложениями подробным алфавитным предметным указателем / Н. И. Иванов. – О. : Тип. «Спорт и Наука» Б. Брандмана, 1916. – 82 с.

393. Истомина Э. Г. Русское общество пароходства и торговли / Э. Г. Истомина // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 110–111.

394. История отечественного судостроения : в 5 т. Т. III. Судостроение в начале XX вв. / под ред. И. Д. Спасского. – СПб. : «Судостроение», 1995. – 559 с.

395. История предпринимательства в России. Кн. 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М. : РОССПЭН, 2000. – 572 с.

396. История России. XX век : в 2 т. / отв. ред. А. Зубов. – М. : Астрель : АСТ, 2009. – Т. 1. 1894–1939. – 1024 с.

397. Итоги XLI Съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводское дело. – 1916. – № 51. – С. 14903–14905.

398. Итоги XLII Съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводское дело. – 1917. – № 38–39. – С. 16365–16367.

399. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів [та ін.]. – Л. : Світ, 1992. – 712 с.

400. Історія українського селянства : у 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин, В. М. Геєць, В. М. Даниленко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

401. К применению труда китайских рабочих // Горно-заводское дело. – 1917. – № 6. – С. 15298–15299.

402. Калинова К. Становление организационно-правовых основ государственной промышленной политики в России / К. Калинова // Власть. – 2012. – № 11. – С. 195–197.

403. Каплін Д. С. Проблема використання праці військовополонених у важкій промисловості України в умовах Першої світової війни 1914–1917 рр. / Д. С. Каплін // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 18–30.

404. Каценеленбаум З. С. Денежное обращение России 1914–1924 / З. С. Каценеленбаум. – М. ; Л. : Изд-во «Экономическая жизнь», 1924. – 192 с.

405. Кирьянов Ю. И. Рабочие России и война: новые подходы к анализу проблемы / Ю. И. Кирьянов // Первая мировая война : Пролог ХХ века. – М., 1999. – С. 432–445.

406. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. / Ю. И. Кирьянов. – М. : Наука, 1971. – 307 с.

407. Климов А. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. – Х., 1996. – [Ч. 2]. Історія. – С. 26–30.

408. Кнышев И. Н. Лицом к огню. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г. И. Петровского / И. Н. Кнышев, В. Ф. Мазов, В. И. Жигулин. – Д. : Кн. изд-во, 1962. – 431 с.

409. Ковылин Д. А. Защита интересов кооперации в IV Госдуме / Д. А. Ковылин // Власть и общество в России: опыт истории и современность, 1906–2006 гг. (К 100-летию российского парламентаризма) : материалы Всероссийской науч.-практической конф., Адлер, 26–30 мая 2006 г. – Краснодар, 2006. – С. 131–134.

410. Когут Л. Україна і московський імперіалізм / Л. Когут. – [Б. м.] : [Б. в.], 1916. – 211 с.

411. Коммунарцы. История Коммунарского ордена Красного Знамени металлургического завода / [Е. А. Куксина, В. Г. Никитенко, Г. А. Плетенцов и др.]. – Донецк : Донбасс, 1965. – 128 с.

412. Кондратьев Н. Д. Аграрный вопрос. О земле и земельных порядках / Н. Д. Кондратьев. – М. : Книгоиздательство «Универсальная библиотека», 1917. – 64 с.

413. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72–98.

414. Королев М. А. Совершенствование морских вооруженных сил Российского государства в период военных реформ (1862–1914 гг.) [Электронный ресурс] / М. А. Королев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2011. – № 3, ч. 1. – С. 76–81. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2011/3-1/19.html.

415. Кривов С. В. Динамика численности национальных фракций и групп в Государственной думе Российской империи (1906–1917 гг.) / С. В. Кривов // 100 лет российского парламентаризма: история и современность : сб. науч. статей и материалов науч.-практ. конф., Н. Новгород, 7 апреля 2006 г. – Н. Новгород, 2006. – С. 193–197.

416. Кривоносова С. В. Донецкий завод (Дружковский завод) / С. В. Кривоносова, В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 1. А–Й. – С. 636–638.
417. Кризис самодержавия в России. 1895–1917 / Б. В. Ананьич [и др.]. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 663 с.
418. Кубицкая О. А. Эволюция монополистической организации (на примере Совета представителей паровозостроительных заводов) / О. А. Кубицкая // Монополистический капитализм в России : сб. науч. трудов. – М., 1989. – С. 86–103.
419. Куканов А. И. Законы 4 октября и 16 декабря 1914 года о повышении окладов гербового сбора. С приложением согласованного с разъяснениями Министерства Финансов и новыми законами перечня бумаг, актов и документов, облагаемых актовым гербовым сбором низшего оклада / А. И. Куканов, В. Л. Левшин. – М. : Тип. В. И. Воронова, 1915. – 32 с.
420. Куликов В. А. «Наваль» / В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 469–470.
421. Куликов В. А. Александровский южно-российский завод / В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 1. А–Й. – С. 55–56.
422. Куликов В. А. Краматорского металлургического общества завод / В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 134–135.
423. Куликов В. А. Никополь-Мариупольский завод / В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 529.
424. Куликов В. А. Русское судостроительное акционерное общество («РУССУД») / В. А. Куликов // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 112–113.

425. Кушнирук С. В. Анализ экономического положения фирм-контрагентов синдиката «Продуголь» / С. В. Кушнирук // Монополистический капитализм в России : сб. науч. трудов. – М., 1989. – С. 46–57.

426. Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 84–110.

427. Лазар И. В. Химико-технологические аспекты «снарядного голода» русской армии в годы Первой мировой войны / И. В. Лазар // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – СПб., 2008. – № 74. – С. 274–278.

428. Лазарович М. В. Етнічний чинник станово-майнової диференціації населення України напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / М. В. Лазарович // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 53. – С. 89–94.

429. Ланской Г. Н. Отечественная историография экономической истории России начала XX века / Г. Н. Ланской. – М. : Российский гос. гуманитарный ун-т, 2010. – 507 с.

430. Лебедев В. В. Проблема выхода из войны и кризис самодержавия (конец 1916 – начало 1917 г.) / В. В. Лебедев // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 45–58.

431. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М. : Госполитиздат, 1949. – Т. 24. – 580 с.

432. Ликвидация немецких предприятий // Промышленность и торговля. – 1915. – № 2, 15 января. – С. 69–72.

433. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – 3-є доопрац. та доп. – К. : Наук. думка, 2009. – 821 с.

434. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна / В. М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2014. – 453 с.

435. Лор Э. Русский национализм и Российская империя : Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор. – М. : Новое лит. обозрение, 2012. – 301 с.

436. Лукашевич Л. М. Украина : Историко-экономическое обозрение / Л. М. Лукашевич. – СПб. : [Б. и.], 1995. – 204 с

437. Лукин Б. Закон и положение о подоходном налоге с законодательными мотивами, извлечениями из объяснительной записки Министра Финансов, докладов Комиссий Государственной Думы и Особой (согласительной) комиссии из членов Государственного Совета и Государственной Думы, разъяснениями Департамента Окладных Сборов и приложением инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, календаря сроков, таблицы сроков и предметно-алфавитного указателя / Б. Лукин, К. Тихотский, П. Тепакс. – М. : Изд. юридического кн. магазина В. Я. Максимова, под фирмою «Юрист», 1917. – 302 с.

438. Маевский И. В. К вопросу о зависимости России в период первой мировой войны / И. В. Маевский // Вопросы истории. – 1957. – № 1, январь. – С. 69–77.

439. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны / И. В. Маевский. – М. : Политиздат, 1957. – 391 с.

440. Маниковский А. А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну / А. А. Маниковский. – Изд. 3-е. – М. : Воениздат, 1937. – 718 с.

441. Маслов С. Наше сельское хозяйство и война / С. Маслов. – М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1916. – 59 с.

442. Материалы по вопросам организации продовольственного дела / сост.: И. Воейков, Н. Огановский, Г. Чубаков, С. Клепиков ; под общей ред. А. Чайнова. Н. Макарова. – М. : Тип. Т-ва Рябушинских, 1917. – Вып. VIII. Основные принципы хлебной разверстки. – 43 с.

443. Материалы по вопросам организации продовольственного дела / сост.: Н. Якимовым, И. Кузнецовым ; под общей ред. А. Чайнова. Н. Макарова. – М. :

Тип. Т-ва Рябушинских, 1917. – Вып. VII. Земские поставки скота на нужды армии. – 45 с.

444. Мау В. А. Реформы и догмы : Государство и экономика в эпоху реформ и революций (1861–1929) / В. А. Мау. – Изд. 3-е, перераб. – М. : Изд. дом «Дело», 2013. – 511 с.

445. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Ю. Медяник // Гуманітарний журнал. – Д., 2012. – № 2–3. – С. 215–223.

446. Методичні розробки з українознавства. – Х. : Прометей, 1930. – Вип. 7. Економічний розвиток України в кінці ХІХ та на початку ХХ сторіччя. – 84 с.

447. Михненко А. М. Розвиток економіки Донецького регіону на початку ХХ ст. / А. М. Михненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. ХVІІ. – С. 158–162.

448. Молодость старого завода : Очерк истории Днепровского металлургического завода им. Дзержинского / В. Малюк [и др.]. – Д. : Днепропетровское кн. изд-во, 1960. – 233 с.

449. Морозова О. М. Азовская угольная компания (Азовское каменноугольное общество) / О. М. Морозова // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 1. А–Й. – С. 43–44.

450. Мухин М. Ю. Судостроение военное и гражданское / М. Ю. Мухин // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 280–284.

451. Народное хозяйство в 1915 году (VІІІ год). – Петроград : Восьмая гос. тип., 1918. – 538 с. – (Редакция «Вестника финансов» и «Торгово-Промышленной Газеты»).

452. Никифорова Л. Р. Горловская забастовка 1916 г. / Л. Р. Никифорова // Исторические записки. – 1953. – Т. 44. – С. 77–93.

453. Николаев А. Б. К вопросу о составе фракций правых ІV Государственной думы (ноябрь 1916 – февраль 1917 г.) / А. Б. Николаев

// 100 лет российского парламентаризма: история и современность : сб. науч. статей и материалов науч.-практ. конф., Н. Новгород, 7 апреля 2006 г. – Н. Новгород, 2006. – С. 175–179.

454. Нита М. Развитие каменноугольной промышленности в Домбровском бассейне в конце XVIII в. – 1914 г. / М. Нита // Нові сторінки історії Донбасу : зб. статей. – Донецьк, 2009. – Кн. 17–18. – С. 384–401.

455. Німці Півдня України: історія і сучасність / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, М. Е. Козирева [та ін.]. – Миколаїв : [Б. в.], 2009. – 424 с.

456. Новая Россия // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2. – С. 16594–16596.

457. Новожилов Е. И. Советская историческая литература 20 – 30-х годов о продовольственном положении России в 1917 году / Е. И. Новожилов // Экономическое и социально-политическое развитие пореформенной России (1861–1917 гг.) : межвузовский сборник. – Горький, 1986. – С. 99–105.

458. Озерський Ю. А. Військовий комісар Донецько-Криворізької республіки / Ю. А. Озерський, О. А. Гавриленко // Деякі питання історії української держави. – Х., 1993. – С. 78–87.

459. Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. – Л. : [Изд-во Всесоюзной Академии Наук], 1925. – 35 с.

460. Оль П. В. Иностранные капиталы в России / П. В. Оль. – Петроград : 4-я Гос. тип., 1922. – 304 с.

461. Организационная задача торгово-промышленного класса России в настоящий момент // Горно-заводское дело. – 1917. – № 32–33. – С. 16233–16235.

462. Островский А. В. Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. / А. В. Островский // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – СПб., 1999. – С. 482–496.

463. Оськин М. В. Русская армия и продовольственный кризис в 1914–1917 гг. / М. В. Оськин // Вопросы истории. – 2010. – № 3. – С. 144–152.

464. Отчет председателя XL Съезда горнопромышленников юга России, горного инженера, тайного советника С. Н. Сучкова. – Х. : Тип. Ю. М. Беркман, 1916. – 63 с.
465. Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». – Х. : Прапор, 1966. – 242 с.
466. Павельева Т. Ю. Польская фракция в Государственной думе России 1906–1914 гг. / Т. Ю. Павельева // Вопросы истории. – 2000. – № 3. – С. 111–120.
467. Павлович М. П. Мировая война 1914–1918 гг. и грядущие войны / П. М. Павлович. – Изд. 2-е. – М. : Кн. Дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 344 с. – (Из наследия мировой политологии).
468. Памяти Николая Федоровича фон-Дитмара // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2. – С. 16589–16592.
469. Петров Ю. А. Кредитно-банковская система / Ю. А. Петров // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 149–153.
470. Погребинский А. Мобилизация промышленности царской России в первую мировую войну 1914–1917 годов / А. Погребинский // Вопросы истории. – 1948. – № 8, август. – С. 58–70.
471. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / А. П. Погребинский. – М. : Госфиниздат, 1954. – 268 с.
472. Погребинский А. П. Синдикат «Продамет» в годы первой мировой войны (1914–1917) / А. П. Погребинский // Вопросы истории. – 1958. – № 10, октябрь. – С. 22–34.
473. Поликарпов В. В. Военная промышленность России в начале XX века / В. В. Поликарпов // Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) : документы и материалы / редкол.: Р. Ш. Ганелин (гл. ред.) [и др.]. – М., 2004. – Т. I. – С. 7–30.
474. Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / В. В. Поликарпов. – М. : «ИНДРИК», 2008. – 552 с.

475. Попов В. Ж. Забезпечення населення споживацькими товарами та послугами в 1917–1920 рр. у Донбасі / В. Ж. Попов // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2010. – № 3–4. – С. 151–157.

476. Попов В. Ж. Зміни в суспільній свідомості населення Донецького промислового регіону в період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. / В. Ж. Попов // Грані. – Д., 2010. – № 6, листопад–грудень. – С. 27–30.

477. Попов Г. Г. Почему Россия не могла не проиграть Первую мировую войну (социально-экономические аспекты) / Г. Г. Попов // Journal of economic regulation. – 2010. – Т. 1, № 3. – С. 92–105.

478. Последние дни императорской власти. По неизданным документам / сост. А. Блок. – Петербург : АЛКОНОСТ, 1921. – 168 с.

479. Приймук С. М. Тарифна політика на залізницях Російської імперії / С. М. Приймук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – Д., 2011. – Вип. XIX. – С. 158–163.

480. Прокопенко Н. Р. Борьба за возрождение угольного Донбасса в 1920 году / Н. Р. Прокопенко // Исторические записки. – 1948. – Т. 25. – С. 24–58.

481. Прохоров В. С. Криворожский металл : Очерк истории завода / В. С. Прохоров, Б. И. Деда, В. Д. Горяной ; Криворожский ордена Трудового Красного Знамени металлургический завод им. В. И. Ленина. – Д. : Промінь, 1964. – 299 с.

482. Рабчинский И. В. Уголь / И. В. Рабчинский // Известия горного отдела. – 1918. – № 2–3, август–сентябрь. – С. 56–60.

483. Реєнт О. П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 82–85; 2003. – Вип. 7. – С. 101–103; 2005. – Вип. 9. – С. 152–168.

484. Реєнт О. П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 5–11.

485. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реєнт // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 194–205.

486. Реєнт О. П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–33.

487. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво : Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 251 с.

488. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : «Генеза», 2004. – 473 с.

489. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 88–103.

490. Рейхардт В. Русская буржуазия в борьбе за сохранение экономического господства (февраль–октябрь 1917 г.) / В. Рейхардт // Красная летопись. – 1930. – № 1. – С. 5–46.

491. Рижева Н. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. Рижева. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 475 с.

492. Ронин С. Иностранный капитал и русские банки : К вопросу о финансовом капитале в России / С. Ронин. – М. : Изд-во коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1926. – 144 с.

493. Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / отв. ред. Ю. А. Петров. – М. : РОССПЭН, 2014. – 982 с.

494. Роцин Б. Е. Российские фабрично-заводские комитеты в 1917 г.: историко-правовой аспект [Електронний ресурс] / Б. Е. Роцин // Альманах современной науки и образования. – М., 2010. – № 1, ч. 2. – С. 91–93. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/1/2010/1-2/31.html.

495. Сапрыкин В. О. Борьба фракций III Думы по вопросам государственной обороны / В. О. Сапрыкин // Вестник Московского университета. Серия 8, История. – М., 1994. – № 6. – С. 50–60.

496. Седой Ю. Н. Денежное обращение в России в годы первой мировой войны / Ю. Н. Седой // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2006. – № 2. – С. 36–38.

497. Семенов А. А. Профессиональная деятельность городских рабочих в годы гражданской войны: социальное раскрепощение эпохи экономического упадка / А. А. Семенов // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 3. – С. 59–65.

498. Сенин А. С. Харьковский паровозостроительный завод / А. С. Сенин // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 500–502.

499. Сенин А. С. Южные железные дороги / А. С. Сенин // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 672–673.

500. Сердюк О. В. Гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я після повалення династії Романових (березень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. II. – С. 42–81.

501. Середа А. М. Становлення та розвиток фінансової системи за доби Центральної Ради / А. М. Середа // Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки : зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2009. – № 2. – С. 21–27.

502. Сидоров А. Л. Влияние империалистической войны на экономику России / А. Л. Сидоров // Очерки по истории Октябрьской революции : в 2 т. – М. ; Л., 1927. – Т. 1. – С. 3–176.

503. Сидоров А. Л. Железнодорожный транспорт России в первой мировой войне и обострение экономического кризиса в стране / А. Л. Сидоров // Исторические записки. – 1948. – Т. 26. – С. 3–64.

504. Сидоров А. Л. Значение Великой Октябрьской социалистической революции в экономических судьбах нашей Родины / А. Л. Сидоров // Исторические записки. – 1948. – Т. 25. – С. 3–23.

505. Сидоров А. Л. К истории топливного кризиса в России в годы первой мировой войны (1914–1917) / А. Л. Сидоров // Исторические записки. – 1957. – Т. 59. – С. 26–83.

506. Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917) / А. Л. Сидоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 579 с.

507. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М. : Наука, 1973. – 655 с.

508. Сидоров А. Эвакуация русской промышленности во время первой мировой войны / А. Сидоров // Вопросы истории. – 1947. – № 6, июнь. – С. 3–25.

509. Синюшин Ф. Фабрично-заводские комитеты в России и их работа в современных условиях / Ф. Синюшин. – М. : ВЦСПС, 1923. – 247 с.

510. Скальский В. В. Юго-западные железные дороги / В. В. Скальский // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 3. Р–Я. – С. 668–670.

511. Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М. : АЛГОРИТМ, 2008. – 349 с.

512. Соболев И. Г. Законодательные акты по ликвидации «немецкого засилья» в землевладении (1914–1917 гг.) / И. Г. Соболев // Исторический опыт русского народа и современность. Мавродинские чтения : материалы к докладом. – СПб., 1994. – С. 197–202.

513. Солдатенко В. Ф. Донецько-Криворізька республіка. Історія сепаратистського міфу / В. Ф. Солдатенко // Дзеркало тижня. – 2011. – 11 лютого.

514. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії : Ескізи до історії українського комунізму / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2006. – 479 с.

515. Соловьев К. А. Законодательная и исполнительная власть в России: механизмы взаимодействия (1906–1914) / К. А. Соловьев. – М. : РОССПЭН, 2011. – 511 с.
516. Сорин Н. В. Закон о подоходном налоге : Текст закона с комментарием / Н. В. Сорин. – Петроград : Т-во по изд. новых законов, 1916. – 115 с.
517. Сорокин П. Война и милитаризация общества / П. Сорокин // Артельное дело. – 1922. – № 1–4, январь–февраль. – С. 3–10.
518. Страхов В. В. Внутренние займы в России в первую мировую войну / В. В. Страхов // Вопросы истории. – 2003. – № 9. – С. 28–43.
519. Съезды и торгово-промышленные организации // Промышленность и торговля. – 1917. – № 20–21. – С. 387–390.
520. Сыроежкин И. М. Актуальные проблемы системных исследований в экономике / И. М. Сыроежкин. – Л. : ЛФЭИ, 1976. – 240 с.
521. Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914 / Б. Такман. – М. : «Фирма «Изд-во АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 1999. – 640 с.
522. Тарас А. Е. Энциклопедия броненосцев и линкоров / А. Е. Тарас. – М. : АСТ, Минск : Харвест, 2002. – 792 с.
523. Тарновский К. Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны (на примере металлургической промышленности) / К. Н. Тарновский. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1958. – 263 с.
524. Тарунина Н. В. Немецкий вопрос в годы Первой мировой войны и IV Государственная дума / Н. В. Тарунина // Государственная дума Российской империи : Традиции прошлого и настоящего : материалы всероссийского науч.-практ. конф., Пенза, 26–27 мая 2006 г. – Пенза, 2006. – С. 60–67.
525. Толлокньов І. В. Залізниці України в добу Гетьманату (травень–грудень 1918 р) / І. В. Толлокньов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 48. – С. 27–30.

526. Толокньов І. В. Залізниці України в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / І. В. Толокньов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Історія. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 79–84.

527. Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в умовах Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917) / І. В. Толокньов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 16–18.

528. Труды экономического совещания. 3–4 января 1916 года. – М. : [Тип. т-ва Рябушинских], [1916?]. – 205 с.

529. Туган-Барановский М. И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии / М. И. Туган-Барановский // Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918 : в 4 т. – М., 2014. – Т. 3. Либеральный взгляд на войну: через катастрофу к возрождению. – С. 287–326.

530. Туманова А. С. Общественные организации России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. С. Туманова. – М. : РОССПЭН, 2014. – 327 с. – Первая мировая. Великая. 1914–1918.

531. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 54–81.

532. Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні / Г. Ф. Турченко // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 408–433.

533. Тютюкин С. В. Первая мировая война и революционный процесс в России (Роль национально-патриотического фактора) / С. В. Тютюкин // Первая мировая война : Пролог XX века : сб. статей. – М., 1999. – С. 236–249.

534. Україна і Росія в історичній ретроспективі : у 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.

535. Уткин А. И. Первая Мировая война / А. И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – 592 с. – (Серия История России. Современный взгляд).
536. Фарбер М. Д. Твердые цены на хлеб / М. Д. Фарбер. – Петроград : Тип. М. Квара, 1916. – 63 с.
537. Флоринский М. Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны : (Совет министров в 1914–1917 гг.) / М. Ф. Флоринский. – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1988. – 207 с.
538. Флоринский М. Ф. Образование и деятельность совещания министров по обеспечению нуждающихся местностей Российской империи продовольствием и топливом (1915–1916 гг.) / М. Ф. Флоринский // Экономическое и социально-политическое развитие пореформенной России (1861–1917 гг.) : межвузовский сборник. – Горький, 1986. – С. 75–91.
539. Фомин П. И. Железородная и марганцевая промышленность СССР : в 2 вып. Вып. 1. Краткий исторический очерк и современное состояние / П. И. Фомин. – Х. : Изд. Южно-рудного треста, 1930. – 128 с.
540. Фомин П. И. Металлопромышленность Украины / П. И. Фомин. – Х. : Изд. Госплана УССР, 1926. – 52 с.
541. Фридман М. И. Война и государственное хозяйство России / М. И. Фридман // Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918 : в 4 т. – М., 2014. – Т. 3. Либеральный взгляд на войну: через катастрофу к возрождению. – С. 327–353.
542. Хорошевский А. Ю. Тайны советской империи / А. Ю. Хорошевский. – Х. : Фолио, 2011. – 510 с.
543. Чураков Д. О. Русская революция и рабочее самоуправление. 1917 / Д. О. Чураков. – М. : «АИРО-XX», 1998. – 199 с. – (Серия «Первая монография»).
544. Шандра И. А. Дитмар Николай Федорович, фон / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 1. А–Й. – С. 624–626.

545. Шандра И. А. Днепровский завод Южно-Русского Днепровского металлургического общества / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 1. А–Й. – С. 627–629.

546. Шандра И. А. Донецко-Юрьевский завод металлургический / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 1. А–Й. – С. 639–641.

547. Шандра И. А. Луганский паровозостроительный завод / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 273–275.

548. Шандра И. А. Луганский патронный завод / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне 1914–1918 : в 3 т. : энциклопедия. – М., 2014. – Т. 2. К–П. – С. 275–277.

549. Шандра І. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії як форма представництва інтересів буржуазії Донбасу та Придніпров'я / І. Шандра // Краєзнавство. Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 230–237.

550. Шандра І. О. Зміни в стратегії представництва інтересів гірничопромислової буржуазії Донбасу на початку ХХ ст. / І. О. Шандра // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 39–49.

551. Шандра І. О. Культурно-освітня діяльність представницької організації гірничопромисловців півдня Росії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І. О. Шандра // Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ, 2005. – № 14. – С. 232–237.

552. Шандра І. О. Проблема залізничного будівництва в діяльності з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії / І. О. Шандра // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Х., 2006. – № 715. – С. 25–31.

553. Шандра І. О. Розвиток банківської справи та її організаційних форм в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. О. Шандра // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXII. – С. 145–149.

554. Шандра І. О. Роль М. С. Авдакова в системі організованого представництва промислових інтересів буржуазії Донбасу / І. О. Шандра // Внесок Донбасу в розвиток вітчизняного промислового потенціалу : матеріали Міжнародної наук. конф., 29–30 листопада 2005 р. – Луганськ, 2005. – С. 187–191.

555. Шандра І. О. Створення представницької організації гірничопромисловців Півдня Росії: позиції уряду та буржуазії / І. О. Шандра // Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ, 2006. – № 17. – С. 223–232.

556. Шандра І. О. Форми взаємодії З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії з державними установами в пореформений період / І. О. Шандра // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – Вип. 14. – С. 136–146.

557. Шапошникова Н. Продовольче становище України в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). / Н. Шапошникова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 174 с.

558. Шаров П. Влияние экономики на исход мировой войны 1914–1918 / П. Шаров. – М. ; Л. : Гос. изд-во отдела военной лит., 1928. – 174 с.

559. Шацилло В. Последняя война царской России / В. Шацилло. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 352 с.

560. Шацилло К. Ф. Государство и монополии в военной промышленности России (конец XIX в. – 1914 г.) / К. Ф. Шацилло. – М. : Наука, 1992. – 268 с.

561. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1973. – 347 с.

562. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. : Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. – 272 с.

563. Шестаков А. В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед октябрём 1917 г. / А. В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – 188 с.

564. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну (1914–1918 гг.) / Г. И. Шигалин. – М. : Воениздат, 1956. – 332 с.

565. Шингарев А. Война и финансы / А. Шингарев. – СПб., 1917. – 433 с.
566. Шингарев А. И. Финансы России во время войны : Государственные доходы и расходы России за время войны 1914–1917 гг. / А. И. Шингарев // Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918 : в 4 т. – М., 2014. – Т. 3. Либеральный взгляд на войну: через катастрофу к возрождению. – С. 354–369.
567. Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / А. Широкоград. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 429 с.
568. Шляхов О. Б. Особливості розвитку важкої індустрії в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: зворотний бік «великого стрибка» / О. Б. Шляхов // Гуманітарний журнал. – Д., 2012. – № 1. – С. 94–100.
569. Шляхов О. Б. Судновласники Азово-Чорномоського басейну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 61–72.
570. Шляхов О. Б. Царизм та економічна модернізація України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Б. Шляхов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – Д., 2008. – Вип. 16. – С. 29–39.
571. Энциклопедия кораблей / под ред. К. Маршалла. – СПб. ; М. : Полигон : АСТ, 1997. – 396 с.
572. Юдина Т. Н. Институциональные особенности российского предпринимательства и благотворительности (1861–1917 гг.): традиция и модернизация (К 150-летию отмены крепостного права) / Т. Н. Юдина, А. М. Балашов, И. А. Балашова. – Старый Оскол : «ТНТ», 2013. – 406 с.
573. Юрченко В. М. Правові засади податкової політики національних державних утворень на території України у роки визвольних змагань 1917–1921 рр. / В. М. Юрченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Х., 2004. – Вип. 26. – С. 169–177.
574. Яхимович З. П. 1914–1918 годы: у истоков тоталитаризма и «массовой демократии» / З. П. Яхимович // Первая мировая война : Пролог ХХ века. – М., 1999. – С. 221–235.

575. Venger N. V. Die Dynastie Lepp und ihr Unternehmen / N. V. Venger // Forschungen zur Geschichte und Culture der Ruslanddeu-tschen. – Gottingen. – 1998. – № 8. – S. 25–35.

576. Venger N. V. The Mennonite Dynasties in Alexandrovsk / N. V. Venger // Journal of Mennonite Studies. – 2003. – Vol. 21. – P. 89–111.

ДИСЕРТАЦІЇ І АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

577. Акимова Г. С. Главный по снабжению армии комитет (ЗЕМГОР) 1915–1918 гг. (организационное устройство и деятельность) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Г. С. Акимова. – М., 1973. – 24 с.

578. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / В. И. Бовыкин. – М., 1966. – 30 с.

579. Воронцова Е. А. Документальные материалы представительных организаций российской буржуазии – съездов предпринимателей : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Е. А. Воронцова. – М., 1988. – 18 с.

580. Голиков А. Г. Материалы российских акционерно-паевых торгово-промышленных предприятий (источниковедческое исследование) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. Г. Голиков. – М., 1974. – 26 с.

581. Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. О. Гринчак. – Д., 2008. – 19 с.

582. Дозорцев С. С. Особенности развития монополистических предприятий в промышленности России. (По материалам Мальцевского и Брянского акционерных обществ) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. С. Дозорцев. – Л., 1973. – 29 с.

583. Китанина Т. М. Военно-промышленные концерны в России в годы Первой мировой войны 1914–1917 (Концерн Путилова–Стахеева–Батолина) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т. М. Китанина. – Л., 1964. – 23 с.

584. Корелин А. П. Монополии в металлообрабатывающей промышленности России и их антирабочая политика в годы первой мировой войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. П. Корелин. – М., 1965. – 19 с.

585. Кравець Ю. А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-і рр. XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. А. Кравець. – Луганськ, 2007. – 20 с.

586. Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Б. А. Кругляк. – К., 1993. – 33 с.

587. Макарець С. В. Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. М. Макарець. – Запоріжжя, 2009. – 19 с.

588. Плакида Е. М. Развитие коксохимической промышленности Украины в дореволюционный период : автореф. дис. ... канд. экономических наук : 08.00.03 / Е. М. Плакида. – К., 1980. – 23 с.

589. Саманцов О. П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-придніпровського економічного регіону кінця XIX – початку XX століття (проблеми історіографії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / О. П. Саманцов. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

590. Соболев И. Г. Борьба с «немецким засильем» в России в годы первой мировой войны : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. Г. Соболев. – СПб., 1998. – 211 с.

591. Толоченьов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Толоченьов. – К., 2001. – 19 с.

592. Шубина А. Н. Отношение власти и общества к проблеме так называемого немецкого засилья в России в годы Первой мировой войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. Н. Шубина. – М., 2012. – 27 с.